

Һүсејн БАЈКАРА

**АЗЭРБАЈЧАН
ИСТИГЛАЛ
МУБАРИЗЭСИ
ТАРИХИ**

1992
615

Һүсејн БАЈКАРА

3
ТЗ(2А)
h 95

АЗЭРБАЈЧАН ИСТИГЛАЛ МУБАРИЗЭСИ ТАРИХИ

61880

АРХИВ

61346

И. Ф. Ахундов adına
Azərbaycan Respublikası
Mədəniyyət Nazirliyi

АЗЭРБАЈЧАН ДӨВЛЭТ НЭШРИЈАТЫ
Бакы—1992

ТЗ(СА) 7

ББК 9 (С42)

h 94

Түрк дилиндән чевирәни
ЕЛШӘН ӘБҮЛҘӘСӘНЛИ

Редактору *Мәләһәт Әсәдова*

Рәссамы *Александр Жабин*

Һүсејн Бајкара
h 94 Азәрбајчан истиглал мүбаризәси тарихи. — Б.,
Азәрнәшр, 1992, 276 сәһ.

Мүстәгил милли Азәрбајчан Чүмһуријјәти дөврүндән бәһс едән бу китаб илк дәфә 1975-чи илдә Истанбулда түрк дилиндә нәшр олунмушдур. Әсәрдә Азәрбајчанын Русија тәрәфиндән ишғалы, јени јаранан дөвләтин башына кәлән мүсибәтләр, В. И. Ленинни «алман часусу» олдуғу, С. Шаумјанын нә үчүн Бақыја кәлдији, ермәниләрин вә болшевикләрни төрәтдикләри гырғын, түркләрин һәрби јардымы вә с. бизә мәлум олмајан һадисәләр, сәнәдләр өз әксини тапмышдыр. Китабда, һәмчинин Азәрбајчанын мүһачирәтдә олан зијалылары һағында да кениш мәлумат вар.

h 0503020907—113
M—651(07)—92 6—93

ISBN 5—552—01298—4

ББК 9(С42)

© Азәрнәшр, 1992.

МҮӘЛЛИФ ҺАГГЫНДА

Соранлара, бән бу јурдун
Аплатажым нәсијим:
«Бән чижәнән бир үлкәнин,
һагг бағыран сәсијим».

Әһмәд ЧАВАД

20-чи илләр! Минләрлә инсанын өз доғма елиндән, улу-
сундан говулуб дидәркин салындығы илләр! Бу амансыз
илләрдән, бу талесиз инсанлардан данышмағ да, јазмағ да
олдуғча чәтиндир.

Болшевикләр ганлы гырғындан сонра Азәрбајчанда
һакимијјәтә кәлдиләр. Онларын һакимијјәти илләриндә рес-
публикамызда јүзләрлә зијалы һағсыз тәғибләрә мәруз гал-
мыш, доғма јурдуну тәрк етмәјә мәчбур олмушдур: Әһмәд
Ағаоғлу, Әһмәд Чәфәроғлу, Мәммәд Әмин Рәсулзадә,
Алмас Илдырым, Һүсејн Бајкара, Мирзә Бала Мәммәдза-
дә, Әбдүлваһаб Јурдсевәр вә башгалары Вәтән торпағындан
узағларда јашајыб-јаратмышлар. Анчағ бир ан да Азәр-
бајчансыз јашамамышлар, үрәкләриндә кәздирмишләр
Азәрбајчан одуну, Азәрбајчан һәсрәтини. Узағларда јаша-
салар да, анчағ Вәтәнсыз јашамајыблар. Үрәкләриндә гөвр
еләјән гүрбәт дүјғусу, гәриблик ағысы ше'рләринә, әсәрлә-
ринә сүзүлүб ахыб.

Чох тәәссүфләр олсун ки, узун мүддәт бу истиглал
мүбаризләринин адларыны унутдуг, онларын Азәрбајча-
нын азадлығы уғрунда апардығлары мүбаризәјә көз јум-
дуг. Һәтта, адларынын чәкилмәсини белә гадаған етдик.
Онлара вәтәнсевәрләр олдуғлары һалда «вәтән хаини»
дамғасыны вурдуг. Танрынын рәһминә мин шүкүрләр ол-
сун ки, кеч дә олса өз јанлыш һәрәкәтләримизи анладығ,
һагг јолуна гајытдығ, онлара өзләринин газандығы дәјәри
вердик.

Сон илләр унутулмуш зијалыларын һәјәты вә јарады-
чылығы мәтбуатда, телевизијада, радиода тез-тез ишыг-
ландырылып. Белә унутулмуш зијалылардан бири дә
Һүсејн Бајкарадыр. Әсл ады Гара, сојады исә Һүсејновдур.
Түркијәдә Һүсејн Бајкара ады илә чох мәшһурдур. О,

1904-чү илдә Азербайжанын дилбәр кушәси олан Шушадә анадан олмушдур. Гүсејн Байкара 1927-чи илдә Бакы Дөвләт Университетинин тарих факултәсиндә охујурду. Оун гардашы Сурхәј һәмнин илләрдә Азербайжан Педагожи Институтуну битириб Газах кимназијасында дәрс дәјрди (Сурхәј Сибирә сүркүн едилмиш, 1955-чи илдә Газахыстанда һәлак олмушдур).

Гүсејн Байкара университетдә охудуғу илләрдә фәаллығы илә тәләбә јолдашларындан даһа чох фәргләнирди. О, Азербайжанын мүстәгиллији вә азадлығы бардә тәләбәләр гаршысында тез-тез чыхышлар едирди. Тәби ки, онун бу чыхышлары болшевикләрин, русларын бујругу гулу олан адамларын хошуна кәлмир вә ону изләмәјә башлајырлар. Чүнки, Гүсејн Байкара әввәлләр дә мүбаризә апардығы амаллара көрә һәбс едилмишди. Озүнүн јаздығы кими Бакынын Старополисесјски проспектиндәки һәбсханада Азербайжанын истиглал шаирн Әһмәд Чавад илә бир нечә ај бир јердә аркадашлығы етмишдир.

Тәғибләрә мәрүз галан Байкара Азербайжаны тәрк етмәјә мәчбур олур. 1927-чи илин баһарында әввәлчә Ирана, сонра исә Түркіјә кәлир. О, Түркіјәдә Истанбул университетинин һугуг факултәсинә дахил олур. Университети битирдикдән сонра Еләзиз шәһәриндә һаким ишләјир. Бир мүддәтдән сонра Истанбула кәләрәк прокурор вәзифәсиндә чалышыр. О, һугугшунас олмағла јанаши әдәби фәалијәтинин дә давам етдирир. Азербайжанын мәдәнијјәти, әдәбијјәти, зијалылары вә Азербайжан халгынын вәзијјәти һаггында мәтбуатда елми, публисистик мөгәләләрлә чыхыш едир. Оун мөгәләләринин охудуғда көрүрүк ки, сөһбәт јалныз вә јалныз Азербайжандан кедир. О чүмләдән, «Азербайжандә ермәни басгысы вә Нахчыван мәсәләси», «Азербайжан истиглалынын 50 иллији долајысилә», «Азербайжан чүмһуријјәтинин ики һәрби сәфәри», «Азербайжан ренессансыны јапанлардан Аббасгулу Аға Бакыханов», «Азербайжан истиглал мүчадиләсинин иғтисады тәмәли», «Дәдә Горғуд китабы үзәринә нотлар» вә саир јазылар бу гәбилдәндир.

Гүсејн Байкара Азербайжанын азадлығы һәрәкатындан да бәһс едән бир нечә елми китабын мүәллифидир. «XIX әсрдә Азербайжандә јениләшмә һәрәкатлары» (китаб 1966-чы илдә Түрк Күлтүрүнү Арашдырма институту тәрәфиндән нәшр олунмушдур), «Иран ингилабы вә азадлығы һәрәкаты», «Азербайжан истиглал мүбаризәси тарихи» (китаб 1975-чи илдә Истанбулда бурахылмышдыр).

Гүсејн Байкара «Азербайжан истиглал мүбаризәси та-

рихи» китабында Азербайжанын јахын тарихини, мүстәгил чүмһуријјәтин аз вахт әрзиндә көрдүјү ишләри, өлкәнин башына кәлән фәлакәтләри охучуларә чох мөһәрәтлә чатдыра билмишдир. Мүәллиф бу әсәрдә Азербайжанын болшевикләр тәрәфиндән истила олунмасыны, ермәниләрин бундан истифадә едәрәк Азербайжандә гырғын тәрәтмәсини, түркіјәли сојдашларымызын бизә етдикләри һәрби јардымы вә дикер һадисәләри тарихи фактлар әсасында ишығландырмышдыр.

Гүсејн Байкара јазыр ки, «Азербайжан мәдәнијјәти тарихи» илә «Азербайжан истиглал мүбаризәси тарихи» китабларын Азербайжанын азадлығы мүбаризәсинин әлифбасыдыр». Сонра мүәллиф давам едәрәк јазыр ки, «кәләчәкдә Азербайжандә бу мөвзуда даһа санбаллы әсәрләр јазылачагдыр. Азербайжан халгынын кечмишини, азадлығы мүбаризәсини өјрәнәнләри заман өзү јетиширәчәкдир. Сәһалда кәләчәк нәсил бу мүбаризәни нечә вә һарадан өјрәнәчәкдир? Беләликлә, бу китаблары мәнә јаздыран сәбәбләр бунлардыр».

Идејалары уғрунда мүбаризә апардығымыз Ленин баба һаггында да марағлы мәлүмат верилир. Илләрлә сәчдә етдијимиз адам сән демә алманларын чәсусу имиш.

Китабда олан марағлы фактлардан бири дә түрк орду-сунун Азербайжана һәрби јардымыдыр. Исмет Инөнү «Әкс», Фәһрәддин Алтај «Һәјәт» журналларында чап етдирдикләри хатирәләриндә 1918-чи ил биринчи дүнја муһарибәсинин ахырларында Османлы орду-сунун Азербайжан сәфәрини «мачәра» адландырмышдылар.

Мүәллиф, Вәтәнин истиглалыјјәти уғрунда өмрүнүн сонунә кими мүбаризә апаран Әһмәд Чавад һаггында да лазымы билкиләр верир. Шаирин ишығ үзү көрмәјән шәһәрләрилә илк дәфә таныш олуруг. Әһмәд Чавадын сојдашлары илә Бакынын Јасамал дағында дүшмәнләрлә вурушмасынын шаһиди олуруг. Милли Мүстәгил Азербайжан һөкүмәти Бакыда дөјүш заманы шәһид оланлара (индики дағүстү паркда) абидә гојмағ үчүн тәдбирләр көрүр. Абидәнин тәмәлгојма мәрәсиминдә Әһмәд Чавад јана-јана «Галх» шәрини охујур:

Галг, галх сармашығлы мөзәр алтындан
Кәлмиш зијәрәтә гызлар, кәлинләр.
Еј карван кечиди, јоллар үстүндә
Гәр кәлән јолчуја јол соран әскәр.

Говдуғларын сәнин јабанчы ханлар,
Гуртарды өлкәми текдүјүн ганлар.

Бах, насыл өпмөкдө тозлар, думанлар
Гөрнө мазарыны, мөнлө бәрабәр.

Һүсејн Бајкара ермәниләрин төрәтдикләри вәһшилик-ләрдән дә үрәк агрысы илә сөз ачыр. Дашнакстјун партијасынын Бақыда вә Азәрбајчанын диқәр јерләриндә мүсәлманларын башларына кәтирдији мүсибәтләри тарихи фактларла гејд едир. Адыны шәһәр, кәнд, күчә, колхоз, идарәләрә вердијимиз Шаумјанын «Азәрбајчанын азадлығы јеринә сизә мазарлығы бәхш едәчәјәм» демәсинин шаһиди олуруг.

Мүәллифин өзүнүн јаздығы кими «Азәрбајчан истиглал мүбаризәси тарихи» китабы онун сәккиз иллик зәһмәтинин мәһсулудур. О, хәстә олмасына бахмајараг китабы тамамламыш вә кәнч нәслә әрмәған етмишдир. Амма китабда бәзи јанлышлыглар да вардыр. Бәзи чоғрафи адлар, тарихи һадисәләрин илләри дәгиг верилмәмишдир. Һәр һалда мүәллифи баша дүшмәк олар, чүнки, кечмиш Советләр Иттифагы «дәмир пәрдәли» өлкә олмушдур. Бунун нәтичәсиндә дә Бајкара лазым олан сәнәдләри әлдә едә билмәмишдир. Мүәллиф өзү дә етираф едир ки, бу китабда бәзи јанлышлыглар да вардыр. Бүтүн бунларла јанашы китабдан индијә кими бизә мәлум олмајан чох шеј әлдә едәчәјик.

Өмрүнүн сонуна кими Азәрбајчанын азадлығы уғрунда мүбаризә апаран, Вәтәнә говушмаг арзусу илә јашајан азадлығы ашиги Һүсејн Бајкара 1984-чү илдә бејнинә ган сызмаси нәтичәсиндә вәфат едир. Һүсејн Бајкара өлүмүндән габаг јаздығы бир бајатыда дејирди:

Гүрбәт чәкилмәјән ачыдыр,
Вәтән инсанларын тачыдыр.
Бир күн халғым мәни аначаг,
Гүрбәтдә өлмәјимә јаначаг.

Һүсејн Бајкаранын өвладлары һал-һазырда Түркијәдә јашајырлар. Оғланлары Одһан бәј журналист, Сурхај бәј иншаатчы, гызлары Мина ханым һәким, Күлгәнд ханым исә мүһәндисдир.

ЕЛШӘН ТҮРКЕЛ ӘБУЛЬӘСӘНЛИ

*БУ ӘСӘРИМИ АДЛАРЫ МӘЛУМ ОЛАН ВӘ
ОЛМАЈАН, БИР ҺИССӘСИ ЈОЛДАШЛАРЫМ
ОЛАН АЗӘРБАЈЧАН АЗАДЛЫГ МҮБАРИЗӘСИ-
НИН ӘЗИЗ ШӘһИДЛӘРИНӘ ҺӘСР ЕДИРӘМ!..*

*Дүшмәнләримә мүчдә, бән гәлбимдән хәстәјәм,
Сонсуз һәсрәтләримлә бир дәвамлы јасдәјәм.
Бәни бурда санмајын, бән һәр күн Гафғаздајәм..
Сиз чанымы көмәрсиз чаным бу ана јурда,
Гәлбимин күлләрини көндәрин доғма јурда.
Совурсунлар Гафғазын о чошғун рузкарына,
Бән умутсуз өлмәдим ејимсәрәм јарына...¹*

Һ. Бајкара

¹ Сабаһа үмидлијәм.

ӨН СӨЗ

1917-чи илин октябрында болшевикләр һакимијјәти әлә алдылар. һәмнин ил нојабрын 2 (15)-дә «Русија халгларынын һүгүг бәјаннамәси» е'лаң олунду. Бәјаннамәдә гејд олунурду: «Чаризм дөврүндә Русијада јашајан халглар системли шәкилдә бир-бириләринә гаршы вурушдурулурду. Бу сијасәтин нәтичәси мә'лумдур: «Бир тәрәфдән инсан гырғыны вә таланлар, дикәр тәрәфдән халгларын әсарәти».

Бу алчаг, бир-бирилә вурушдурма сијасәтинә еһтијач јохдур вә бир даһа тәкрар едилмәмәлидир. Бу сијасәт Русија халгларынын «азадлыг вә әдаләт» шәклиндә бир-ләшмәләри илә әвәз олунмалыдыр».

Халг Комиссарлары Совети бәјаннамәдә Русијада милләтләрарасы мүнәсибәтләри белә ифадә едирди:

1—Русија халгларынын бәрәбәрлији вә суверенлији.

2—Русијада јашајан халглара азадлыг вә мухтаријјәт верилдир. Онлар истәдикләри вахт Русијанын тәркибиндән чыха биләрләр.

3—Бүтүн милли вә милли-дини имтијазлар вә милли мәһдудијјәтләрин арадан галдырылмасы.

4—Русијада јашајан, милли азлыг тәшкил едән милләтләрин вә етник группларын инкишафы.

1917-чи ил декабрын 16-да Совет һөкүмәти Русија вә Шәргин мүсәлман зәһмәткешләринә мүрачиәт едәрәк гәрәра алыр: «Өз милли һәјатынызы мүстәгил вә манеәсиз олараг гурун. Бу сизин һүгүгунузду. Ону да билин ки, сизин һүгүгунуз Русијанын бүтүн халгларынын һүгүгү кими ингилаб вә онун һакимијјәти тәрәфиндән горуначагдыр».

Бәјаннамәни В. И. Ленин башда олмагла Совет һөкүмәти имзаламышдыр. В. И. Ленин 1918—1919 вә 1920-чи илләрдә кечирилән мүхтәлиф конгресләрдә бу һагда дөнәднә чыхыш етмишдир (Декреты Советској Власти, 1957-чи ил, сәһ. 40. Ежегодник Болшој Советској Энциклопедии, 1972-чи ил, сәһ. 7).

Инсанлары ачлыга дүчар едән биринчи дүңја мүһарибәсинин гызғын чағында Ленин вә јолдашларынын бу јаланчы бәјаннамәси милјонларла чарәсиз вә садәләвиһ инсанлара бир чыхыш јолу кими көрүндү. Бу јаланчы вә'дләр Русија тарихиндә һәлә көрүнмәмиш вә ешидилмәмишди. Ленин, халгынын вә әсарәтдә јашајан милләтләрин кечирдикләри бәһранлы вәзијјәтләриндән чох јахшы һали иди.

Рус ордусуна сүлһ вә'д едилдији һалда өлкә дахилиндә дөрд илдән артыг мүһарибә кетмишди. Кәндлијә торпаг вә'д етдикләри һалда «колхоз» адланан көләлијин јени бир шәклини јаратдылар, фәһләләрә «фабрик вә заводларын саһиб олачагыныыз» дејилдији һалда, онлар ади тәтил һүгүгундан белә мәһрум едилмишдиләр. Бу шуарлар болшевикләри һакимијјәтә кәтирдди. Инди исә онлара һакимијјәтдә галмаг үчүн русларын әсарәти алтында јашајан милләтләри әлә алмаг лазым иди. Азадлыг, әдаләт көзләјән өсир милләтләри, бу вә'дләрә болшевик ингилабы ачлыга, өлүмә, сүркүнә, күтлә һалында гырғына апарачаг, милјонларла инсан мәһв олачагды. Анчаг бүтүн бу зүлм вә террорун ады, рус сијаси терминологијасында «гуртулуш» олачагды...

Јахын илләрдә дүңја ичтиманјјәти, русларын Шәрги Алманјјада, Мачарыстанда, Чехословакијада апардыглары «азадлыг мүбаризәсинин», рус танкларынын Пошшаны јенидән, икинчи дөфә «азад етмәсинин», Берлин «дивары» һадисәсинин шаһиди олачагды.

Бүтүн бунлар дүңја ичтиманјјәтинә јахшы мә'лум олдугу үчүн үзәриндә дурмаг истәмирик. Амма бә'зи һадисәләри гысача да олса сөјләмәк лазым кәлир.

Рус јазычыларындан Толстој, Достојевски вә онларын мүәсирләри чар режиминә гаршы үсјан бајрағы галдырмыш, истисмар олунан халгларын һүгүгларыны мүдафиә етмишләр. Инди исә Пастернак, Солженитсын, Синјавски, Сахаров вә башгалары болшевикләр тәрәфиндән һагсызлыглара дүчар олан совет халгларынын һәјатыны өз әсарләриндә әкс етдириләр. Бу нәслин көһнә чар дөврү вә капиталист буржуа гурулушу илә һеч бир әлагәси јохдур. Онлар Совет дөвләтинин јетишдирмәләридир. Онлара әһәмијјәтсиз бир нәсил кими бахылмамалыдыр. Бу јазычылар, тезликлә әсарәт кәтирән гурулушларын ләғв олуначағыны хәбәр верән, јарым әсрдән даһа аз бир дөврүн јетишдирдији вә халгын етираз сәсини әкс етдирән фәданләрдир. Башга милләтләрдән дә өз һаггыны, һүгүгуну мүдафиә едән, бу јолда чаныны белә гурбан верән фәдан-

ләр аз дежилдир. Анчаг онларын сәси, шовинистларын гурдуғу «дәмир пәрдәни» ашыб бизә вә дунјаја чатмыр.

Артыг әсарәтдә јашајан милләтләр баша дүшмүшләр ки, истәр чар режими, истәр болшевик, истәрсә дә меншевик вә ја әсер олсун, онларын һеч бириндән азадлыг, гуртулуш көзләмәк олмаз. Плеханов вә Мартовун тәмсил етдији рус соснал-демократ партијасынын програмында әсарәтдә олан милләтларын һеч бир һүгуғу танымыр (Милјуков. Россия на переломе. Парис, 1922, сәһ. 218—219).

1906-чы илин јанварында есерларын конгреси кечирилди. Онлар програмларында көстәриләр ки, башга милләтләрә бә'зи күзәштләр вериләчәкдир. Амма 1917-чи ил феврал ингилабы заманы Керенски вердикләри вәдләри тамамилә унудур (Программа Партии Сосиалистов Революционер, 1911, сәһ. 7).

Губнерин чоғрафија статистикасы таблосуна көрә 1925-чи илдә дунјада 68 мүстәгил дәвләт вар иди (Прокович. Об экономических основах национального вопроса. Прага, 1927, сәһ. 10). Бирләшмиш милләтләр тәшкилатынын 25 иллији гејд олундуғу заман, мүстәгил дәвләтларын сајы артарак 130-а чатмышдыр. Јарым әср әзиндә дунјада мүстәгил дәвләтларын сајы чоғалдығы һалда Русијада јашајан халғлар, о чүмләдән түркләр мүстәгил дәвләт ја-рада билмәмишләр.

Соң илләр даһа чоғ ајдын олур ки, Совет Иттифагында јашајан халғларын һүгуғларына һөрмәт олунмур.

Нәшр етдирмәк истәдијим «Азәрбајчан истиглал мүбаризәси тарихи» адыны дашыјан бу китаб сәккиз иллик зәһмәтимин мәнсулудур. «XIX әсрдә Азәрбајчанда јениләшмә һәрәкатлары» адлы илк китабым 1966-чы илдә Түрк күлтүрүнү арашдырма институту тәрәфиндән нәшр олунмушдур. Азәрбајчан һаггында, Азәрбајчандан кәнарда бу мөвзуда китаб јазмағ чоғ чәтиндир. Чүнки бә'зи китаблары, мә'луматлары әлдә етмәк лазымдыр. Башга манеәләрдән исә данышмағ истәмирәм. Китабымда бә'зи гүсурларын олдуғуна да етираз етмирәм. Анчаг ону демәк истәјирәм ки, китабы охујанлар Азәрбајчан азадлыг мүбаризәси һаггында мә'лумат әлдә едәчәкләр. Китабда мисал кәтирдидим бә'зи әсәрларын Совет Иттифагында нәшр олунмасы гадаған едилмишдир. Совет Иттифагында чалышырлар ки, башга милләтләр өз кечмишини унутсунлар.

Демәк олар ки, Азәрбајчанын ингилабдан әввәл кечдији јол һеч дә совет тарихчиләри тәрәфиндән дүзкүн ишығландырылмыр. Мәним китабда гејд етдијим бир чоғ

һадисәләр, сәнәдләр Азәрбајчан тарихиндә өз әксини тапмамышдыр.

Бүтүн нөгсанлары илә бирликдә нәшр етдирдијим «Азәрбајчан мәдәнијјәт тарихи» илә «Азәрбајчан истиглал мүбаризәси тарихи» адлы китабларым Азәрбајчан азадлыг мүбаризәсинин әлифбасыдыр. Кәләчәкдә Азәрбајчанда бу мөвзуда даһа санбаллы әсәрләр јазылачағдыр. Азәрбајчан халгынын кечмишини, онун азадлыг мүбаризәсини өјрәнәнләри заман өзү јетишдирәчәкдир. О заман кәләчәк нәсил бу мүбаризәни нечә вә һарадан өјрәнәчәкдир? Беләликлә, бу китаблары мәнә јаздыран сәбәбләр бунлардыр.

Китабы јаздығым заман бә'зи достларым мәни гынајырдылар: «Бура бах, сән киминлә мүбаризә апарырсан? Көрүрсән, АБШ-ын президенти Форд Владивостока Брежневни зијарәтә кәлир». Апардығым арашдырмалардан белә нәтичәјә кәлдим. Тарихдә көзләнилмәјән һадисәләр чоғ олур. Сабаһын тарихиндә дә белә һадисәләр олачағдыр. Икинчи дунја муһарибәсинин галибләри инкилисләр вә америкалылар Фәләстин торпагында јоһудиләр үчүн Израил дәвләти јаратдылар. Бу тарихи һадисә Американы вә Гәрб дунјасыны XIX әсрин икинчи јарысында нефт бөһранына сүрүкләди вә инкилисләрин еґонист вә зүлмкар империясыны алт-үст етди.

Биринчи дунја муһарибәсиндә алман баш гәраркаһы Ленинин Исвечрәјә кетмәсинә јахындан көмәклик көстәрди. Исвечрәдән Русијаја кери дөнән Ленин көһнә гурулушу јыхарағ јени дәвләт — Совет дәвләти јаратды. Алманларла рус халгыны тәһгир едән Брест-Литовск муғавиләсини имзалады, алманлар елә зәнн етдиләр ки, истәдикләринә наил олмушлар. Лакин Ленинин гурдуғу Совет дәвләти Брест-Литовск муғавиләсиндән 25—26 ил сонра нәһәнк Алманија дәвләтини икијә, Берлини исә дөрд һиссәјә бөлду.

Көрдүјүмүз кими тарихин гәрбибә һадисәләри олур.

Совет Иттифагында, әввәлки китабымызда гејд етдијимиз кими 130 милјон әһали јашајырды. һәр һалда бу гејдәр әһалинин һамысы совет режиминдән разы ола билмәзди. һәтта, коммунистларын ичиндә дә бу гурулушдан наразы оланлар вардыр. Артағ халғ, әсасән кәнчләр коммунизмә инанмырлар. Ленинин вәд етдији коммунист чәннәти ифласа уғрамышдыр. Бу күн Совет Иттифагында јашајан 250 милјон әһалинин һүгуғлары Москванын Кремл сарайында отуран шовинистләр тәрәфиндән кобүдчасына позулмағдадыр. Көрәсән бу вәзијјәт нә вахта гејдәр давам едәчәк? Бах, әсл мәсәлә будур...

Һәр заман сөйләдијим вә јаздығым кими рус ингилабы битмәмшдир.

Рус ингилабынын сәһнәсиндә јенә дә бир нечә әһәмиј-јәтли сеанс ојнанылачағдыр.

Китабын бир нечә јериндә гејд етдијим кими Азәрбајчан азадлығ мүбаризәсинин панисламизм, пантүркизмлә һеч бир идеолоғи әлагәси јохдур. Һәр бир демократик республикада олдуғу кими вахты илә Азәрбајчанда да белә партијалар олмушдур. Инди исә бу партијалара вә проғрамларла анчағ тарих сәһифәлериндә раст кәлмәк олар.

Болшевикләр Азәрбајчаны ишғал етдикдән сонра Азәрбајчан азадлығ мүбаризәси икинчи дүнја мүһарибәсинә гәдәр кизли шәрайтдә давам етмишдир.

Беләликлә, Азәрбајчан халғынын 20 илдән артығ апардығы мүбаризә-јә һеч бир дәвләт көмәк көстәрмәди.

1970-чи илдә Брежнев, Гречко вә Андропов Бакыја кәләрәк Азәрбајчан Совет Республикасынын (ишғалынын) 50 иллијиндә иштирак етдиләр. Брежнев болшевикләрин Азәрбајчан халғына бәхш етдији әбәди азадлығдан (?) ағыз долусу сөһбәт ачды...

Өз мүасирләри илә бирликдә мүбаризәдә иштирак едән бир истиглалчы үчүн өз халғынын көләлик тарихини јазмағ олдуғча чәтиндир. Бунунла белә о, халғынын мүстәғиллик әлдә едәчәјинә үрәкдән инаныр.

Бу китабы јазыб баша чатдырмағ мәндән чох бөјүк чәсарәт вә дөзүм тәләб едирди. Чүнки һәм јашым, һәм дә сәһһәтим буна имкан вермирди. Китабда олан бәзи нөгәсанлар үчүн һеч кими ғынамырам. Чүнки, мөвзу Түркијә мәтбуат әләминә о гәдәр јабанчыдыр ки...

Китабымы битирәркән Азәрбајчан азадлығ мүбаризәсини мәлум олан вә олмајан әзиз шәһидләринә улу танрыдан даһа чох рәһмәтләр арзулајырам. Әзиз вә мүгәддәс шәһидләр, мүбаризәмиз бундан сонра да давам едәчәкдир.

Һүсәјн Бајқара
ШИШЛИ-ИСТАНБУЛ
28/5/1975

ШИМАЛИ АЗӘРБАЈЧАНЫН ЧОҒРАФИЈАСЫ ВӘ ИГТИСАДИЈАТЫ

Шимали Азәрбајчан Гафгазын чәнуб-шәрг һиссәсини әһәтә едән вә ССРИ-јә дахил олан он беш республикадан биридр. Бу өлкә шәргдән Хәзәр дәнизи, шималдан Дағыстан, шимал-гәрбдән Күрчүстан, чәнуб-гәрбдән Ермәнистан республикасы, чәнубдан исә Чәнуби Азәрбајчан илә һәм-сәрһәддир. Кечмиш Русија империјасында Бакы вә Кәнчә вилајәтләри, Јереван вилајәтинин Зәнкәзур вә Шәрур гәзалары, кечмиш Илису ханлығыны тәшкил едән Зағатала рајону Шимали Азәрбајчан әразисини тәшкил едирди. Бунунла бәрәбәр, Хәзәр дәнизи саһилиндә јерләшән Абшерон јарымадасы, Наркин вә Вулф адалары, Ғызылағач көрфәзиндәки Сары ада, Дуван вә бир чох кичик адалар да Азәрбајчана аиддир. Азәрбајчан Республикасынын 1919-чу илдәки статистик мәлуматына көрә Шимали Азәрбајчанын әразиси 94, 137 км²-дир. Демәли, мүстәғил Азәрбајчан Республикасы ССРИ-нин тәркибинә дахил олдуғдан сонра әразиси кичилмишдир. Чүнки, әрази үзәриндә бәзи дәјишкликләр едилмишдир. Гарајазы илә Борчалы маһалы Күрчүстана, Газахын бир һиссәси илә Зәнкәзур гәзасы Ермәнистана верилмишдир. Нахчыван исә Азәрбајчанын тәркибиндә галарағ мухтаријјәт алмышдыр.

Орта әср ислам тарихчи вә чоғрафијачыларынын Ширван, Арран, Муған, Албан адландырдығлары өлкәләр сонралар Азәрбајчан үнваны алтында топланмышдыр. Бир чох тәби вә бәшәри хүсусијјәтләрә малик олан Шимали Азәрбајчан мүхтәлиф дөврләрдә каһ Иранын, каһ Османлы дәвләтинин, 1828-чи илдән етибарән исә тамамилә русларын идарәси алтында галмышдыр. 1917-чи ил рус ингилабындан сонра, јәни 1918-чи илин 28 мајында милли, мүстәғил Азәрбајчан Чүмһуријјәти елан едилди. Ики илдән сонра Шимали Азәрбајчан Ғызыл Ордунун күчүнә ССРИ-јә дахил едилмишдир.

Азәрбајчан торпағ структуру етибарилә бир-бириндән фәрғли мүхтәлиф тәби әразиләрә ајрылыр. Шәрг һиссәси дүзәнлик, гәрб, чәнуб-гәрб һиссәси исә зирвәләри гарла өртүлү јүксәк дағлар, јәјлалардан ибарәтдир. Азәрбајчанын шимал һиссәсини Абшерон јарымадасындакы кичик тәпәләрә сөјкәнән Гафгаз дағларынын чәнуб-шәрг учу тәшкил едир. Абшерон јарымадасында дашлы вә алчағ

овалыгларла јанашы ара-сыра бәзи тәпәләр дә жүксәлир. Јарымаданын мүәјјән эразисиндә бөјүк игтисади әһәмиј-јәтли нефт јатаглары вардыр. Гајнар сулары, јанар газла-ры илә зәнкин олан бу эрази бир аташ јурдудур. Бурада јер титрәмәләри әскик олмур. Эразидәки кичик адаларын әксәријјәти бу титрәмәләр заманы јералты тәјјигләр нәти-чәсиндә жүксәләрәк, дәннз үзәринә галхмышдыр. Бу зонаја Бақы, Губа, Шамахи илә јанашы Нуха вә Загатала гәза-ларынын шимал һиссәси дә дахилдир. Мәркәзи һиссәсини бүтүн мәмләкәт бојунча узанан Күр овалығы тәшкил едир. Күрүн һәр ики тәрәфи кениш чөлләрән ибарәтдир. Муған, Гарабағ, Ширван, Ачыноһур, Ширак вә Борчалы чөллә-рини әһатә едән бу эразидә су аз олдуғу үчүн битки өртүјү олдуғча сәјрәкдир. Эрази Минкәчевирдә, Күр чајы үзәрин-дә тикилән бәндләр васитәсилә суварылыр. Бу эразинин Хәзәр дәннзи саһилләринә јахын һиссәсиндә дәннз сәвиј-јәсиндән 26 метр алчаг олан јерләрә, бөјүк чөкүнгүләрә тәсадуф едилир. Бу эрази Күр вә Араз чајларынын кәтир-дији мүнбит торпагла өртүлүдүр. Бураја Газак, Ағдам, Ағдаш, Салјан, Шамахи, Нуха, Загаталанын чәнубу, Шам-хор илә Кәнчә гәзаларынын шимал һиссәси дахилдир. Азәрбајчанын чәнуб-гәрб һиссәсини кичик Гафгаз дағлары әһатә едир. Кичик Гафгаз дағлары Гарабағдан Салјана гәдәр Күр чајы бојунча әзәмәтли бир дағ силсиләси һалында жүксәлир. Бу зонаја Дағлыг Гарабағ, Чәбрајыл гизасы, Шамхор вә Кәнчә гәзаларынын чәнуб һиссәси да-хилдир. Ләнкәран истигамәтиндә Азәрбајчанын чәнуб-гәрб һиссәси Талыш сыра дағларынын шәрг јамачлары илә әһатә олунмушдур. Ләнкәранын архасындан жүксәлән Талыш дағлары чәнубда Иранын Килан вилајәтинә гәдәр узаныр. Бура Азәрбајчанын ән чох јағынты дүшән, јајы исти олан мәнсулдар зонасыдыр.

Шимали Азәрбајчан континентал иглимә маликдир. Иг-лим, мүхтәлиф зоналарда дәннз сәвијјәсиндән жүксәк вә ја алчагыға, бөјүқ вә кичик Гафгаз дағларынын тәсириңә кө-рә бир-бириндән фәргләнир. Шәргдә Муған чөлләри вә мәш-һур Ашағы Күр һөвзәси исти өлкәләрә мәнсус бир иглимә ма-ликдир. Гәрбдә вә чәнуб-гәрбдә зирвәләри һәмишә гарла өртүлү олан жүксәк дағларда вә дағ кәдикләриндә ғыш шимал өлкәләриндәки гәдәр сәрт кечир. Күр вә Араз чај-ларынын ашағы һиссәләриндәки кениш, алчаг овлағларын иглими гуру вә исти олур (орта дәрәчә $\div 13:15$, ән исти ајда $\div 25^\circ$, ән сојуг ајда исә -2° -дир). Јаз бу јерләрә тез кәлир. Јајы исти, ғышы мұлајим вә аз гарлы кечир. Белә иглим шәранти көчәриләрә илин бүтүн фәсилләриндә мал-

гараны отлағлара чыхармаға имкан верир. Бу эразидә јағынты үмумијјәтлә аздыр. Кичик Гафгаз дағларынын јамачлары, еләчә дә Гарабағ сојуг иглимә маликдир. Бу-ранын ғышы чох сәрт (-10°) вә узун олур. Хәзәр дәннзи саһилиндәки көл вә батағлығлара илдә 300 мм (Чавад—270, Бақы—228, Әләт—189), даһа жүксәк олан гәрбдәки чөлләрә исә (јә'ни Мил вә Гарабағ чөлләри) 300-дән 450 мм-ә гәдәр јығынты дүшүр. Бөјүк вә Кичик Гафгаз дағла-рынын јамачларында јағынты даһа чох олур. Ләнкәран исә иглим бахымындан тамамилә фәргләнир. Дағ силсиләсин-дән ибарәт олан бу зонаја јағынты даһа чох дүшүр (илдә 1220 мм-ә гәдәр). Јај ајлары јағынтысыз, гураг кечир. Бу јерләр субтропик иглимә маликдир.

Араз вә Күр Азәрбајчанын башлыча чајларыдыр. Хә-зәр дәннзинә ахан кичик чајлардан башга бу ики чај да Хәзәрә төкүлүр. Күр вә Араз чајлары Азәрбајчанын һәм тәбиәтиндә, һәм дә игтисадијјатында бөјүк рол ојнајыр. Күр чајы Күрчүстандан Азәрбајчан эразисинә дахил ол-дугдан сонра Ширван вә Гарабағ зоналарыны бир-бирин-дән ајырыр. Узунлуғу 1330 км олан Күр чајы Банкә гәсәбә-си эразисиндә Хәзәр дәннзинә төкүлүр. Шәрги Ападолуда Пасин сују ады илә Минкөл дағларындан ахан Араз чајы Гала сују вә солдан Арпа чајы илә Бирләшәрәк даһа да курлашыр. Арпа чајы илә јухары Араз, Түркијә—Ермәнис-тан, ашағы Араз исә Азәрбајчан—Иран сәрһәдләрини тәш-кил едир. Аразын узунлуғу тәғрибән 1100 км-дир. Сују ши-риндир, бол чинс балығлара маликдир. Азәрбајчанын баш-лыча көлләри, гәрбдә Көјчә көлү вә Кәпәз дағынын әтәјиндә јерләшән Көј көлдүр. Көјчә көлү дәннз сәвијјә-синдән 1926 м жүксәкликдә вә сөнмүш вулканлар әһатәсин-дә олуб сәтһи 1400 км²-дир. Көјчә көлү алабалығлары илә мәшһурдур. Көј көлүн ени бир км, узунлуғу 2,5 км-ә гә-дәрдир. Бу ики көлдән башга шәргдә, Бақы әтрафында өлкәнин дуз еһтијачларыны тәмин едән дуз көлләри вар-дыр.

Шимали Азәрбајчан тәбни сәрвәт бахымындан еһтијач-ларыны өзү өдәјә билән өлкәләрдәндир. Азәрбајчан Рес-публикасы игтисадијјат бахымындан чәнуби Гафгаз республикаларынын ән зәнкиндир. Нефт Бақы шәһәринин ән башлыча мәнсулларындан биридир. Гәднм әрәб тарих-чиләри Бақыны «арзун-нефата» (нефтли торпаг) адланды-рырдылар. Бу күн һәјатда мүнүм рол ојнајан нефт әрәб-ләр заманында да мәлум иди. Бақы нефтиндән Дәрбәндин (Бабул-Әбваб) мұдафиәсиндә истифадә олунмасы әрәб мәнбәләриндә гејд едилир. Марко Поло да Бақы әтрафын-

дакы бу нефть мәнбәләрindən мәшһур сәјәһәтнамәсиндә бәһс едир. Бир чох заманлар бәсит үсулла аз мигдарда нефть истеһсал олунурду. Истеһсал механикләшдирилдикдән сонра нефть һасилаты даһа да артды. Биринчи дүнја мұһарибәсиндән әввәл Бақы нефть дүнја нефть истеһсалында икинчи јердә кедирди. Бурғу машинлары кечә-күндүз фәалијјәттә иди. Бақыдан Сабуңчу вә Сураханыја узанан јол бојунча нефть гујуларынын һүндүр гүлләләри бөјүк мешәни хатырладырды. Совет һакимийјәти дөврүндә Бақыда «Нефть дашлары» дејилән әразидә дәниздән нефть чыхарылмаға башланмышдыр.

Бақы вә онун әтраф рајонлары Азәрбајчанын игтисадијјатында чох мұһүм рол ојнамыш вә ојнамагда давам едир. Нефть Бақыдан дәмир борулар васитәсилә (890 км) Батуми лиманына көндәрилер, орадан да харичи өлкәләрә ихрач едилер. Нефть тәкчә Абшерон жарымадасы илә Бақы әтрафында дејил, Азәрбајчанын диқәр рајонларында да чыхарылыр.

Шимали Азәрбајчанда нефтьдән башга мұхтәлиф металлар да чыхарылыр. Онлардан миси, дәмри, кобалты, гурғушуну (Гарабагда), көмүрү, магнезити, натриум сульфаты, көл вә гаја дузларыны, чүзи мигдарда гызыл вә күмүшү (Гарабагда) көстәрмәк олар. Мис Гафгазда, ән чох Зәнкәзур вә Кәнчәдә истеһсал олунур. Кәдәбәј вә Гатарда да (Зәнкәзурда јерләшир) мис мәдәнләри вардыр. Дәмир мәдәни Кәнчә әразисиндә (Дашкәсәндә) мөвчуддур. Чавад ханын заманында Кәнчә әтрафында дәмир әридән очаглар фәалијјәт көстәрирди. Нахчыванда гаја дузу, Абшерон жарымадасында вә Бақынын шималындакы көлләрдән көл дузу истеһсал едилер. Афстафада олан чајларын јатағындакы гумлардан вә бир дә мис мәдәнләриндән аз мигдарда гызыл алыныр. Бундан башга Шамаһынын јахынлығында јерләшән Наил дағында, Кәдәбәјдә вә Гәрби Арагва дәрәләриндә дә гызыл мөвчуддур.

Бу металларла јанашы, аз мигдарда күкүрд (Кәнчә әразисиндә), магнезит (Кәпәз дағы әтәјиндәки Чәјкәнд әтрафында), алүминиум истеһсалына јарајан алунит (Кәнчә даһилдәки Зәјликдә), натриум-сулфат, зәј (Шамхорда), сумбата Кәнчә (Гарагулагда) вә азбест Сарыбаба (Шушада) вардыр.

Азәрбајчандакы дүзәнликләрин чоху јовшан битән шоран чөлләрдән ибарәтдир. Анчаг Күр вә Араз чајларынын саһилләриндә говаг, сөјүд ағачларындан ибарәт мешәләр вардыр. Бөјүк вә Кичик Гафгаз дағларында да мешәләр вар вә бу мешәләр 2000 м јүксәклијә узаныр. Даһа јухары һиссәләрдә чәмәнлик саһәләри башлајыр. Талыш

дағлары демәк олар ки, тамамилә мешә илә әһәтә олунмушдур. Субтропик иглимә малик олан Талыш әразисин мұхтәлиф биткиләрә өртүлүдүр. Бунларын арасында ипәк акасија, дәмирағачы вә с. мөвчуддур. Күр вә Араз һөвзәләринин саһил боју ашағы батаглыг әразисиндә гарғы вә гамыш битир. Ләнкәранын иглими исти өлкәләрә мәхсус биткиләрин јетишдирилмәсинә имкан верир. Јүксәк әразиләрдә истилијин азалмасына көрә биткиләрин һәјәт дөврү 6—8 һәфтәјә гәдәр мөһдудлашыр. Мешәләрдәки ағачлар јарпағы төкүләнләр вә шам чинсинә аиддир.

Шимали Азәрбајчанын һејванат әләми дә зәнкиндир. Бурада дағ кечисиндән тутмуш түлкү, дошан вә ајыја гәдәр һәр чүр вәһши һејванларла, мұхтәлиф нөв гушларла раст көлмәк олар. Чөлләрдә чәјран сахланылыр. Талыш мешәләриндә пәләнк, кафтар вә бөјүк кирпијә тәсадүф олунур. Гамышлыг вә коллугда вәһши донуза, чаггала, вәһши пишијә даһа чох раст кәлинир. Шималдан учуб кәлән мұхтәлиф гушлар Хәзәр дәнизинин саһилиндәки көлләрдә вә батаглыгларда гышлајырлар. Күр вә Араз чајы бојунча јерләшән рајонларда балыг овламаг үчүн бөјүк имканлар вардыр. Бу чајларда балыг олдуғча чохдур. Салјан шәһәри мұһүм балыгчылыг мәркәзидир. Нагга, ағбалыг, чәки кими мұхтәлиф чинсли дадлы балыглар тутулуб консервләшдирилир, күрү истеһсал олунур. Чох мигдарда истеһсал олунан гара күрү харичи өлкәләрә ихрач едилер.

Азәрбајчанда ипәкчилик Загафгазијанын диқәр рајонларында олдуғу кими, әсрләрдән бәри мәлүмдур. Ихрач едилән бу мәһсул өлкәнин игтисадијјатында бөјүк рол ојнамышдыр. Бу ишлә мөшғул олан әсас рајонлар Нуха, Көјчај, Ағдам, Загатала гәзалары илә јанашы Дағлыг Гарабаг вә Нахчывандыр. 1927-чи илдә 1400 тон барама истеһсал едилмишдир. Әввәлләр Азәрбајчан ипәк тохумуну әсасән Бурсадан алырды. Ашағы нөвлү түтүн әсасән Загатала вә Нуха гәзасында әкилир. Бунлардан башга өлкәнин еһтијачыны өдәјәчәк мигдарда мејвә, тәрәвәз јетишдирилир. Јерли халг арасында исе гарпыз әкинине рәғбәт даһа чохдур. Өлкәдә јетишдирилән гарпызлар кениш мигјасда харичи базарларла чыхарылыр. Бијан биткиси әсасән Күр вә Араз чајларынын вадиләриндә јабаны һалда битир. 8—16 мин тона гәдәр тәдәрүк едилән бу мәһсулун демәк олар һамысы Инкиләтәрә вә Америкаја көндәрирди.

Азәрбајчанын игтисадијјатында һејвандарлыг да мұһүм јер тутур. һејвандарлыг садәчә олараг әкинчилијин јардымчы бир голу олмајыб, мұстәгил бир сәнәт кими бөјүк рол ојнамагдадыр. һәлә дә азәриләр арасында көчәри вә

61880

жарыкчөзөри халында һейвандарлыг муһафизә олунмагдандыр. Чүнки Шимали Азербайжанда олап чәмәликләр, исти иглимә малик чөлләр буна имкан верир. Бөжүк вә Кичик Гафгаз дағларынын әтәкләри башдан-баша отлаглардан ибарәтдир. Чөлләр исә гышлама үчүн әлверилидир. һейван сүрүләри јазда жүксәк дағлыг зоналара чыхарылып, пайызда исә арана ендирилир. Халг һәјатында вә һәтта әдәбијјатда өзүнә јер тапан бу һәјат тәрзи азәри түркләри муһитиндә «дағ көчү», «аран көчү» тәбири илә мәшһурдур.

Шимали Азербайжанда, әсасән Бақыда нефттәмизләмә заводларындан башга түтүн фабрикләри, без фабрики, семент, ун, консерв заводлары мөвчуд олдуғу кими, Шәкидә, Кәнчәдә, Шамахы вә Нахчыванда (Ордубад) да ипәк фабрикләри варды. Кәнчә, Күрдәмир вә башга јерләрдә памбыгтәмизләјән, чиијд јағы истәһсал едән заводлар фәалијјәт көстәрирди. Губада, Ширванда, Гарабағда вә дикәр јерләрдә көзәл вә дүнја шөһрәти газанмыш сәччәдә (пбадәт халчасы), килим вә халчалар тохунурду. 1920-чи илдән сонра бу мүәссисәләр руслар тәрәфиндән зәбт едилди. Шимали Азербайжанын ихрачатыны нефт, сәнәјә јағлары, буғда, арпа, памбыг, јун, ипәк, балыг, күрү, бијан көкү, түтүн, јағ, зәфәрән, күнчүт, үзүм, мејвә, һейван, мис, халча, килим тәшкил едир. Бунлардан башга гәдимдән мөвчуд олан јерли орманлардан палыд, гоз ағачлары ихрач едилди. Күр чајынын саһилләриндә јетишән бијан көкү Кәнчәдә заводда е'мал едилдикдән сонра мајә халында Авропаја көндәрилди. Азербайжанда игтисади инкишаф һәлә чар һакимијјәти дөврүндән мејдана кәлмишир. Бу инкишаф 1905-чи ил ингилабынын тәсири илә ән жүксәк дәрәчәјә чатмыш вә бу тарихдән е'тибарән түркләр тичарәт саһәсинә атылараг бөјүк тәрәггијә наил олмушлар. Шимали Азербайжан вахты илә дүнјанын ән муһүм транзит өлкәләриндән бири иди.

Шимали Азербайжанда нәглијјат васитәләри бөјүк үстүнлүк тәшкил едир. Дәмир јоллары тамамилә дөвләтә мөхсусдур. Азербайжанын дахилиндәки дәмир јолларынын үмуми узунлуғу 1.000* км-ә гәдәрди. Азербайжанда үч әсас дәмир јол хәтти мөвчуддур. Биринчиси, шимал-шәргдә Бақы-Дәрбәнд хәттидир ки, бунун узунлуғу 200 км-дир. Бу хәтт Бақыда Хәзәрин гәрб саһилини әһатә едир. Икинчиси, Бақы-Тифлис-Батуми хәттидир. Гафгаз дәмир јол-

* һазырда Азербайжан дәмир јолларынын узунлуғу 2000 км-ә гәдәрди.

ларынын әсасы олан бу хәттин үмуми узунлуғу 950 км-дир. Бунун 471 км-и Азербайжанын әразисинә дүшүр. Бақыны Батуми илә бирләшдирән бу хәтт, орта Азербайжаны башдан-баша гәт едир вә кениш чөлләрдән кечир. Бу хәтт бојунча јерләшән гәсәбәләр өлкәнин игтисадијјатында бөјүк рол ојнајыр. Үчүнчү хәтт, Бақы—Чулфа хәттидир. Бу хәттин Азербайжан дахилиндәки узунлуғу 408,5 км-дир. Дикәр хәттләрә нисбәтән һәлә тәзә олан бу хәтт Гарадонлудан (индики Имишли рајону) башлајараг Күмрүјә (кечмиш Ленинанакан) гәдәр Аразын сол саһилини әһатә едир. Ермәнистан вә Түркия сәрһәдләринә гәдәр узанан бу дәмир јолу бир нечә һиссәјә ајрылып. Бунун бир һиссәси Чулфадан Тәбризә гәдәр узанмышдыр.

М. С. Үлкүташыр. Шимали Азербайжанын чоғрафијасы. Ислам -Түрк Муһитүлмаарифи, ч. 1, №45, сәһ. 707—712.

Проф. Әһмәд Зәки Вәлиди. Азербайжанын тарихи чоғрафијасы. Азербайжан јурд билкиси, Истанбул, 1932.

Болшаја Советскаја Энциклопедија, ч. 1, Москва, 1926.

СОВЕТ МӘНБӘЛӘРИНӘ КӨРӘ ЈАХЫН СОН ИЛЛӘРДӘ АЗӘРБАЈЧАНЫН ИГТИСАДИЈЈАТЫ

Азербайжанын әразиси 86,6 км²-дир. 5,5 мин км² Нахчыван вә 4,4 мин км² олан Дағлыг Гарабағ торпағлары да бу рәгәмә дахилдир. Әһалиси 5,3 милјондур (1972-чи ил статистикасына көрә). 60 сәнәјә әразисинә бөлүнүшдур. Азербайжанда 59 шөһәр вә шөһәр типли 120 гәсәбә вардыр. Азербайжанын пайтахты Бақы шөһәридир, әһалиси 1.291,5 миндир. Азербайжанда етник тәркиб беләдир: азербайжанлылар 73,8%, руслар 10%, ермәни 4% вә галан мигдарлары исә башга милләтләр тәшкил едир (1970-чи ил статистикасына истинад едилди).

Бир милјон үч јүз он беш мин нәфәр фәһлә, мә'мур вә сәнәткар сәнәједә вә кәнд тәсәррүфаты саһәләриндә чалышыр (бу мигдар 1970-чи илә нәзәрән 42 мин нәфәр чохдур). Өлкәдә 1971-чи илдә бир милјард 220 милјон манат кәлир әлдә олунмушдур (түрк лирәси илә 20 милјард лирә). 1971-чи илдә кәнд тәсәррүфаты саһәсиндә 859 милјон манат кәлир әлдә едилмишир (тәхминән 13 милјард лирә). 1971-чи илдә 381 мин тон памбыг истәһсал олунмушдур. 1972-чи ил январын 1-дә Азербайжанда 429 совхоз вә 948 колхоз варды. Колхозлардан једдиси балыгчылыгла мәш-

фул олурду. Көнд тәсәррүфаты сәһәсиндә 1971-чи илдә 504 мин тон кимјәви күбрә истифада едилмишди. 1970-чи илә көрә 1971-чи илдә милли кәлир 4% артмышды.

Хүсусилә јун, ипәк, тохучулуг, халчачылыг, трикотаж, ајаггабы, сојудучу, сүд мәнсуллары, битки јағлары, үзүмчүлүк вә башга сәһәләрдә мәнсул истәһсалы чох артмышдыр.

1970-чи ил статистикасына көрә беш милјон јүз он бир мин нәфәрин 2.511 милјону шәһәрдә, 2.550 милјону исә кәнддә јашајырды. Азәрбајчанда һәр км²-ә 58,7 нәфәр дүшүр. Нахчыванда 211,1 мин әһали вардыр, 35.000 нәфәри шәһәрдә јашајыр. Дағлыг Гарабағын 154.000 әһалиси вардыр. Ханкәндинин әһалиси исә 31,6 миндир.

1971-чи илдә сәнајә мәнсулларынын истәһсалы беләдир:

1. Нефт	19,2 милјон тон
2. Тәбии газ	5800 милјон м ³
3. Полад	739,5 мин тон
4. Е'мал олунмуш гара метал	602,9 мин тон
5. Гижмәтли метал	1383,4 мин тон
6. Електрик енерјисин	12,3 милјард килловатт
7. Семент	1455,1 мин тон
8. Кимјәви күбрә	488,6 мин тон
9. Памбыг е'малы	132,6 милјон метрә
10. Јун е'малы	8,9 милјон метрә
11. Ипәк е'малы	20,1 милјон метрә
12. Трикотаж палтар	5200 мин парча
13. Ајаггабы	11000 мин әдәд
14. Әт	54,5 мин тон
15. Сүд вә сүд мәнсуллары	86,9 мин тон
16. Консерв	175,3 милјон гуту

Көнд тәсәррүфаты мәнсулларынын әкилдији торпаг сәһәсинин мигдары:

1. Памбыг	209,5 мин гектар
2. Буғда	345,4 мин гектар
3. Бағ мәнсуллары вә картоф	356,4 мин гектар
4. Һејван јеми	56,3 мин гектар
Чә м и:	1128,7 мин гектар

Ири бујнузлу Һејван мәнсулу:

1. 614,4 мин баш инәк вә чамыш	1575 мин баш
2. Гојун вә кечи	4477,9 мин баш
3. Донуз	121,2 мин баш

4. Дәниз мәнсулларынын мигдары нәдәнсә һесаба алынмамышдыр. Бунлара балыг, гара, гырмызы күрү вә башга мәнсуллар аиддир. Гушчулуг да һесаба алынмамышдыр.

Һејвандан әлдә олунан мәнсул:

1. Кәсилмиш, тәмизләнмиш әт	95,3 мин тон
2. Сүд	485 мин тон
3. Јун	7,6 мин тон
4. Јумурта	426,3 милјон

Јухарыда көстәрилән бүтүн статистик мә'луматлар 1971-чи илә аиддир (Ежегодник Болшој Советској Энциклопедии. 1972-чи ил, сәһ. 98, 99, 100). Металдан истәһсал олунан мәнсуллар көстәрилмәмишдир.

Чох тәәссүфләр олсун ки, Азәрбајчанда истәһсал олунан мәнсулларын чоху өлкәдән апарылып, мәнсулун чох аз һиссәси өлкә даһилиндә галырды. Кәлин бунун әвзәзиндә Совет Иттифагынын Азәрбајчана вердији мадди јардыма бахаг:

1. 1972-чи илдә Азәрбајжан Республикасынын бүдчәси— 1.398.583 мин манат олмушдур. Јә'ни бир милјард 398 милјон манат. Инқилисләрин бир лирәси ики манатдыр, демәк Азәрбајчанын 1972-чи илдә иллик бүдчәси инқилис лирәсин бахымындан 799 милјон манат олмушдур. Сиз Азәрбајчанын Совет Иттифагына вердији мәнсулларын үмуми мигдары илә јахындан таныш олдуруз. Тәкчә нефт он доғгуз милјон тон олдуғуна көрә букүнкү Әрәб өлкәләринин нефтдән әлдә етдикләри кәлир һесабланарса тәхмин етмәк олар ки, рус империясынын мүстәмләкәси олан Азәрбајчандан алдығы, Азәрбајчана Совет Иттифагы План Комитәсинин вердији бүдчәдән ән азы мин беш јүз дәфә чоходур. Бунун гаршылығы олараг бу күн Азәрбајчанын малијјәсиндә 100.000 доллар мигдарында валјутасы белә тапылмаз. Азәрбајчанын малијјә ишләриндә Түркијәнин бир вилајәт малијјәси гәдәр сәләһијјәти јоходур. Һәр шеј Москвада һәјата кечирилик. Иллик мәнсул истәһсалы да Москвада планлашдырылып вә һәјата кечирилмәси үчүн мүстәмләкәләринә көндәрилик. Коммунист партијасы јерли тәшкилатлара нәзарәт едир вә планын јеринә јетирилмәси үчүн мүхтәлиф үсулларла тәблиғат апарыр. Дикәр тәрәфдән дә КГБ-нин террор горхусу вардыр. Бу ики ағыр мәнәви гырманч алтында Кремлдә отуран рус милләтчиләри Совет Иттифагы ады алтында пәрдәләнән мүстәмләкәләрини идәрә едир вә онлары истисмар едирләр. Планлары вахтында јеринә јетирән ишчиләри алдадараг онлара Ленин

ордени və ја Сосиалист Эмәји Гәһрәманы ады верилир.
1972-чи илдә Совет Иттифагынын бүдчәси: «Кәлир 173,1 милјард, мәхарич 173,6 милјард манат олмушдур» («Күндәлик» сәһ. 71). Бу бүдчәнин чох һиссәси һәрби мөгсәдләрә сәрф олунур.

Азәрбајҹанда јарадылан рус сәнаје мүәссисәләри, иҗтисадијјат вә һәрби стратегија дүшүнүлмүш вә планлы шәкилдә һәјата кечирилмишдир.

1970-чи илдә Азәрбајҹандан Русијаја дашынан мал вә эшјанын миғдары 50,30 милјон тондур. Азәрбајҹана көндәрилән мал вә эшјанын миғдары исә 44,02 милјон тон олмушдур. Башга республикалара Азәрбајҹандан көндәрилән мал вә эшјанын миғдары 24,11 милјон тон олдуғу һалда Азәрбајҹана дикәр республикалардан көндәрилән мал вә эшјанын миғдары исә 17,65 милјон тон һәчминдәдир («Советскиј Сојуз», Обшиј обзор. Москва, 1972, сәһ. 756, 757, 792, 793).

1972-чи ил Совет Иттифагынын статистикасына көрә Азәрбајҹанда јашајан әһалинин сајы 5,3 милјон олдуғуна вә бу әһалинин 73,8%-и азәрбајҹанлылар олдуғуна көрә јухарыда көстәрилән инкилис лирәсилә 799 милјон манат олан иллик бүдчәдән Азәрбајҹан халгынын пајына дүшән мәсрәф асанча анлашылыр.

Хатырлатмағ истәјирик ки, Азәрбајҹандан Русијаја вә дикәр республикалара дашынан мал вә эшјалар Азәрбајҹанда истәһсал олунан мал вә эшјалардыр. Русија План Комитәсинин әввәлчәдән планлашдырдығы миғдарда да дашырмағдадыр. Азәрбајҹана көндәрилән мал вә эшјалар јухарыда гејд етдијимиз кими Совет Иттифагы иҗтисадијјаты вә һәрби стратегијасына көрә Азәрбајҹанда гурулан сәнајејә лазым олан хаммал вә ја јары һазыр маллардыр. Булар Азәрбајҹан халгынын еһтијачыны өдәмәк үчүн көндәрилмирди. Азәрбајҹанын торпағлары өз халгынын јејәчәјини, кејәчәјини вә јашајышыны тәмин едәчәк гәдәр бәрәкәтлидир.

Русијадан башга Ермәнистан вә Күрчүстан Азәрбајҹанын нефтиндән, тәбии газындан истифадә едир, амма әвәзиндә бу ики республика Азәрбајҹана һеч нә вермир.

ХАНЛЫГ, ЧАРЛЫГ ВӘ МИЛЛИ ИСТИГЛАЛ ДӨВРҮНДӘ АЗӘРБАЈҹАНДА ТОРПАГ РЕЖИМИНӘ ҮМҮМИ БАХЫШ

Азәрбајҹанда торпаг режими, кечирилдији дөврләрдән асылы олараг дәјишмиш вә мүәјјән формалар алмышдыр. Бу сәһәбдән биз дә бу мөвзуну дөврләрә ујғун олараг тәһлил едәчәјик. Әввәлчә, рус истиласындан әввәлки ханлыг дөврүнүн торпаг режими нәзәрдән кечирмәји лазым билirik. Икинчи дөвр — рус чарлыг идарәсинин Азәрбајҹана кәтирдији рус мәдәнијјәтинин (?) оријинал ин'икасы олан тәһкимчи-көләлик торпаг режimidир. Јәни, кәндли әкиб-бечәрдији торпағын саһиб олан бәјин вә ағанын көләсидир, гулудур. О, һүғу бахымындан торпаг мүлкијјәти илә һеч бир әлагәси олмадығы кими шәхси һүғу бахымындан да торпаг үзәриндә һеч бир һүғуға саһиб дејилдир вә ишләдији торпаға бағлы бир гулдур. Үчүнчү дөвр—1918—1920-чи илләр Азәрбајҹаң истиғлалы дөврдүр. Бу дөврдә Азәрбајҹанда торпаг режими саһәсиндә әсаслы дәјишлик едилмәмишдир. Ијирми ајлыг истиғлал дөврүндә торпаг режими һәлл етмәјә имкан олмамышдыр. Анчаг истиғлал дөврүндә һөкүмәт бүтүн имканлары нәзәрә алараг Мүсават партијасынын програмында торпағын бәјләрдән, ағалардан пулсуз алынараг хәзинә торпағлары илә бирликдә торпагсыз кәндлиләрә тәмәннасыз верилмәсини нәзәрдә тутмушду. Азәрбајҹанда торпаг режими дөрдүнчү дөврү, коммунист идарәсинин кәтирдији колхоз вә совхоз көләлик режimidир. Бу режими чар Русијасынын көләлик режиминдән һеч бир фәрги олмамышдыр. Бу гурулуш һәнинки Русијада, һәмчинин Азәрбајҹанда вә башга рус мүстәмләкәләриндә он милјонларла кәндлинин һанынын ахмасына сәбәб олмушдур. Бу барәдә бүтүн дүңја билдији үчүн мөвзу үзәриндә әтрафлы дајанмағ истәмирик. Колхозун үзвү олан әкинчиләр истәһсал етдикләри мәһсуллары дөвләтә тәһвил верирләр. Әкинчиләрин јашамалары үчүн колхоз идарәси нә верирсә онула да кифајәтләнирләр. Е'тираз етмәк һағлары јохдур, һеч бир азадлыға саһиб дејилләр.

ХАНЛЫГ ДӨВРҮНДӘ АЗӘРБАЈҹАНДА ТОРПАГ РЕЖИМИ

Ханлыг дөврүндә шәриәт торпаг режими Гур'ан вә онун һануналарына ујғун олараг тәјин едирди. Бу режим,

Һәзрәт Мәһәмәдин «Торпаг анчаг ону дирилдәчәк кимсә-ләрә мәхсусдур» (Мән Әһјаа әрзән мејјитен неһју лехһә-дәсинә) мүддәасына әсастанырды. Түркчә, торпаг әкәнин-дир мәһасыны верир. Гур'ан торпағын аллаһа мәхсус ол-дугуну тәсдиг едир. Тәчрүбәдә, аллаһы јер үзүндә тәмсил едән падшаһлар, ханлар торпағын һәгиги саһиби олмуш-дулар. Нәзәри олараг чәмијјәтин үзү олан һәр бир адам шәриәт вә росми торпагдан истифадә етмәк һүгуғуна ма-лик иди. Һарада олурса-олсун шәриәт бош торпагларә бизим инди гүввәдә олан гануна көрә саһибкарлыг едир-ди. Бу саһиблик үчүн падшаһдан, хандан вә имамдан изин алмаг лазым олурду. Анчаг, бә'зи фонда анд олмајан бош торпагларын әкилиб-бечәрләмәси чәтинлик тәрәдирди. Бу торпагларә саһиблик едән шәхс үч ил әрзиндә һәмин тор-пагы әкиб-бечәрмәзсә саһиблјәк һүгуғундан мәһрум ол-нурду. Шәһәрләрдә мүлккјјәт әсастанмәсинә көрә бир евә вә кичик баға малик олмаг мүмкүн иди. Бу даһынмаз маллар ирсижјәт шәклиндә варисә кечирди. Алыныб сатыла биләрди. Ханлыг дөврүндә јердә галан торпаглар үч нөвә ајрылырды:

1—Бош, әһалисиз торпаглар.

2—Мәскун јерләр (торпаглар).

3—Саһиби олан «халисә» торпаглар.

Биринчи нөв торпаглар мешәләрдән вә гејри-мәскун торпаглардан ибарәтдир. Ханларын шәхсиндә һөкүмәтә аид иди. Бу јерләр хусуси адамларә кирајә верилә биләр-ди. Мешәләрдән исә һәр кәс истәдији кими истифадә едә биләрди. Бу торпагларә саһиби олан шәхс ондан истәдији кими истифадә етмәк һүгуғуна малик иди. Бу торпагларә саһиблик етмәк вә бу торпаглардан ханларын алдыглары верки үсуллары мүхтәлиф иди. Зағаталада дөвләтә, јә'ни хана аид олан торпагларын мәһсулундан алынған веркинин онда бир һиссәсинә «кәшкул» дејилирди. Бундан башга, веркинин «гисмәт» дејилән дикәр бир һиссәси дә варды. Халг јашадығы вә истифадә етдији торпагларын саһиби сајылырды. Чамаатдан веркиләри топламаг вә јерли хал-гы идарә етмәк үчүн хан, бәј вә мәликләрдән мә'мур тә'јин едирди. Мә'мур мәсәләсини хусусилә гејд етмәкдән мәҗсә-димиз будур ки, бәј вә ја мәлијин бу идарә һаггы ирси јолла варисинә кечә билмәзди. Бәј түрк кәндләринә, мәлик исә ермәни кәндләринә тә'јин олунурду. Онлар алынған веркиләрдән истифадә етмәк һагына малик идиләр. Бу бәјлик вә мәликлијин, атадан оғула вә ја гардашдан гар-даша кечдији дә олурду, анчаг һәр дәфә ханын буну тәсдиг етмәси лазым иди. Бәј вә ја мәликләрин халгдан алдыгла-

ры верки «авраз» адланырды. Бундан башга бәјин өзүнә мәхсус әкин үчүн ајрылан торпаглары кәндиләр ики күн әрзиндә ишләјиб, әкмәли идиләр. Бәјләрин ев ишләрини гуллуғчулар вә хидмәтчиләр көрүрдү. «Халисә» адланды-рылан вә бәјләрин мүлкләри кими һүгуғи мә'на кәсб едән бош јерләр варды. Бәјләр бу торпагларда һәрби әсирләри вә башга јердән көчән муһачирләри, гаггылары јерләш-дирмәк сәләһијјәтинә малик идиләр. «Халисә» мүлкләр ирсижјәт јолу илә варисә верилирди. Анчаг хан дәјишдији заман јени кәлән хан халисә јерләрин саһибләрини тәсдиг вә гәбул етмәли иди. Әкс һалда бәјин саһиблик һаггы дәғв олунмуш сајылырды. Бу јерләри әкиб-бечәрән кәндиләр бәјләрә веркинин отузда дөрд һиссәсини верирдиләр. Бу сәбәбдән белә јерләр мүлк адландырылырды. Мүлк олан јерләрдән башга Ирэван вә Нахчыван ханлыгларында тор-пага саһиблијин башга бир формасы «тијул» адландыры-лырды. Хан, өзүнә јахын олан, сарајында, ханлыгында хидмәт едән шәхсләрә тијул бәхш едәрди. Белә торпаглары әкиб-бечәрән кәндиләр ханын тә'јин етдији шәхсләрә веркинин онда бир һиссәсини верирдиләр. Бу веркидән тијул саһиби өләнә гәдәр истифадә едирди. Өлдүкдән сон-ра тијул варисә дејил, хәзинәјә галырды. Чүнки, торпаг дөвләтин иди, буна көрә дә тијул дөвләт веркиси сајылыр-ды. Бә'зән мүлкдән алынған верки илә тијул бир шәхсин әлиндә чәмләнә билирди. Бә'зән дә тијул ирси һагг олараг гәбул едилирди, нәтичәдә мүлк шәклинә чеврилди. Хан-лыг дөврүндә олан торпаг режими һаггында билдикләри-миз бу гәдәрдир. Бунунла биз ханлыг вә бәјлик заманы кәндиләрин вәзијјәтинин, јашајыш тәрзинин јахшы олду-ғуну идһна етмәк фикриндә дејилдик. Анчаг кәндли Русеја-да олдуғу кими кәлә дејилди вә алыныб-сатыла билмәзди. Истәдији заман ишләдији торпагы тәрк едиб кедә биләрди.

ЧАР РУСИЈАСЫНЫН ИШҒАЛЫНДАН СОНРА ТОРПАГ РЕЖИМИ

Чар Русијасынын ишғалындан сонра Азәрбајҗанын торпаг режими бир мүддәт ханлыг дөврүндә олдуғу кими галды. Рус ишғалына гаршы чыхмајан бәј вә агалар әл-ләриндәки торпаглардан истәдикләри кими истифадә етди-ләр. Анчаг рус истиләсына гаршы чыхан бәј вә агаларын торпаглары әлләриндән алыныб рус идарәчилијинә сәдә-гәтли олан вә она хидмәт едәнләрә верилди. Бу вәзијјәт 1841-чи ил мајын 28-нә (10 ијун) гәдәр белә давам етди.

Һәмн тарихдә чарын фәрманы илә торпаглар үзәриндәки идарә һүгүгү бәј вә агаларын әлиндән алынараг онлара ајлыг мааш тәјин едилди. Бу тарихә гәдәр өлкәнни идарәси рус һәрби үсул-идарәси шәклиндә давам едирди. Буна «комендант» идарәси дејилрди. Загафгазија өлкәси ики вилајәт вә бир маһал үзрә үч идарәјә бөлүнмүшдү. Бу идарәчилик 1833-чү илдә чар дәвләт шурасы тәрәфиндән тәсдиг едилмишди. Беләликлә, русларын Загафгазија дедикләри Чәнуби Гафгаз, мәркәзи Тифлис олан күрчү торпаглары он гәзаја ајрылмышды вә биринчи вилајәт адланырды. Азәрбајчанын мәркәзи Бақы, Жәнчә, Шәки, Ширван, Гарабаг, Ләнкәран, Губа гәзалары икинчи вилајәт адланырды. Маһал исә рус идарә бөлүкүсүндә вилајәт идарәсиндән кичик олуб, Ирәваны, Нахчываны, Күмрүнү вә Шаракөлү әһәтә едирди. Һәмн әразиләрдә азәриләрлә јанашы ермәниләр дә јашајырды.

Чәнуби Гафгазда рус һәрби идарәсинни мәгсәдини ајдынлашдырмаг үчүн тәкчә азери мәнбәләриндән дејил, башга мәнбәләрдән дә истифадә едәчәјик.

1820-чи илдә Гарабагда ермәни тачирләри комендант идарәсиндән тәнкә кәлдикләрини шикајәт әризәсиндә белә билдирдиләр: «Гарабаг Мәһдигулу ханын идарәсиндә оларкән, биз тәклиф вә шикајәтләримизи она билдирәрдик. О, халг арасында олан е'тибар вә һөрмәтимизә кәрә бизимлә јахшы рәфтар едәр, хаһишимизи диггәтлә динләр вә әдаләтли һөкм верәрди. Рус комендантлары исә һаһил кәндиләр илә бизим арамызда һеч бир фәрг гојмур, нәинки комендантлар, һәтта онларын мә'мурлары белә бизи истәдикләри кими тәһгир едир, һеч бир сәбәб олмадан мәнкәмәсиз, сорғу-суалсыз, јашымыза, хидмәт вә сәдагәтимизә бахмајараг бәдән чәзасына мә'руз галырыг, јәни дөјүлүрүк».

Барон Ган тәрәфиндән I Николаја көндәрилән рапортда дејилр: «Түркиядән Русијаја көчмүш ермәниләр, онлара верилән јурд вә торпаглардан имтина едәрәк өз арзуларына кәрә јенидән Түркияјә кедирләр. Гачан ермәниләрин сајы о гәдәр чохдур ки, онлары кери гәјтармаг үчүн сәһнәд һәрби һисәләри артырылмышдыр. Әскәрләг сәһнәддә пусғу гурараг бу гачгыһларын гаршысыны алмага чалышырдылар». 1829-чу илдә граф Паскевич чара көндәрдији рапортда јазырды: «Әдирнә мугавиләсиндән сонра 90.000 ермәни Анадолудан Русијаја көчмәк гәрәрына кәлмишләр. Бабы Али онлары бу гәрардан јайындырмаг үчүн католикос Варфоломеји Эрзума көндәрмишди. Католикосун нәсиһәт вә төвсијәләрини динләјән ермәниләр:

«Әкәр һәзрәти Иса көјдән ениб бизә кетмәмәји төвсијә етсә дә гулаг асмарыг»,—чавабыны вермишдиләр. «Христиан дәвләтинин ганады алтында јашамаг ешги вә романтизминдән...» әл чәкмәмишләр. Беләликлә, бир мүддәтдән сонра Түркияјә гачан ермәниләр комендант идарәсинин зулмүндән сөз ачырдылар. Рус тарихчиси Иваненко Азәрбајчанда ханлыглар дөврүндә олан мүтәрәggi мүсәлман веркиләриндән јазыр. Сонра исә кинајәли бир тәрзәд комендантларла ханлар арасындакы фәрги изаһ едир: «Ханлыг дөврүндә гадынлара бәдән чәзасы верилмәздн. Рус комендантлары кишиләрлә бирликдә гадынлары да гырмаһчә дөјүрдүләр».

1829-чу илдә Чәнуби Гафгазы тәфтиш етмәк үчүн көндәрилән сенатор Мечников вә Кутайсов јохламанын нәтичәсини рапортларында белә билдирдиләр: «Јуз минләрлә халгын һүгүгу, намусу вә мүлк комендантларын кефинә табедир. Ханлар дөврүндә әсасән, верки топлананда вә ја башга мүкәлләфијәтләр истәниләндә маһалдакы адәт вә әһәтә, ичтиман вәзијәт вә мүлаһизәләрә әмәл олундугу һалда, комендантлар бу мәсәләрдә кар вә кордурлар». Һәмн сенаторлар Тифлиسدән о дөврдә Русија империјасынын әдлийә назирн Д. Б. Дашкова көндәрдикләри рапортда јазырдылар: «Бу вахта гәдәр топладығымыз мә'луматдан ајдын олур ки, билаваситә Күрчүстан әразисиндә һәр чүр пислик, рәзаләт һәддини ашараг сон дәрәчәјә кәлиб чатмышдыр. Мүсәлман вилајәтләриндәки идарәјә кәлишчә, бурада идарә едәпләрин зулму илә идарә олунаһларын мәзлумлуғу тәсөввүр олунмаз дәрәчәдә фаһиләли шәкил алмышдыр. Инсан ләјагәти тапдаланмыш, әдаләт тамамилә унутулмуш, ганунсузлуғ, чһнајәт, гәрәзчилик, рәисләрин өзбашыналығы һөкм сүрүр».

Нефедов адлы бир рус 1837-чи илдә Нахчывандакы рус «әдаләтини» белә тәсвир едир: «Истибад идарәси јерләшән вилајәтдә рус мәнкәмәси өз әмәлләри илә һәр чүр әдаләт дүјүгүсүнү тәһгир едир. Бу мәнкәмәләр рус үсул-идарәсинә јени кечмиш олан јерли халгын вә Иранын нәзәриндә санки рус идарәсини көздән салмаг үчүн гурулмушдур» (бүтүн бу мә'луматлар 1829—1860-чы илләр арасында рус империализминин Азәрбајчанда јүрүтүлү мүстәмләкәчилик сijasәтинә даир ССРИ Елмләр Академијасынын 1937-чи илдә Москва вә Ленинградда нәшр етдији: «Колониалнаја политика Россијского царизма в Азербайджане» адлы архив материаларындан вә бир дә рус тарихчиси Поттонун «Утверждение Российского владения на Кавказе» адлы әсәринин он икинчи чилдиндән көтүрүлүмүшдүр).

Сенатор Кутајсовун, Мечниковун рапортларындан, чар идарәсинин Гафгазда олан вә эрази идарәсинә тә'јин олу-нан Ган, барон Розен, кенерал Паскевич вә Воронцов кими жүкәк мә'мурлардан алынан рапортлардан ајдын олур ки, комендантлыг идарәси ләғв едиләрәк әвәзиндә мүлки идарә јарадылмыш, бир мүддәт бәј вә ағаларын эразиләри үзәриндә һүгуглары әлләриндән алынмыш, ју-харыда гејд етдијимиз кими онлара мааш тә'јин едилмиш-ди. Јени јарадылан мүлки идарәнин әсасыны РУСЛАШ-ДЫРМА сijasәти тәшкил едирди. Ханлыг дөврүндә азад олан кәндли бәј вә ағаларын зүлмү арадан көтүрүлдүјү үчүн јенидән нисби азадлыг әлдә едирди.

Чох кечмәдән јени мүлки идарәнин мә'мурлары мүс-тәмләкә вәзижәтиндә олан Азәрбајчанда рүшвәтхорлуг етмәјә, халгын шикајәт вә әризәләрини сүрүндүрмәчилијә салмаға, комендант режиминдән мирас галмыш зүлм вә ишкәнчәни бәрпа етмәјә башладылар. Белә вәзижәт, һәр бир мөһкум милләтин алын јазысыдыр. Бунун үзәриндә чох дајанмаг да лазым дејил. Мәсәләнин чаны бундан ибарәтдир ки, рус өлкәсиндә кәндлиләр тәһкимчи-көләлик, гулдарлыг режиминә бағлы олдуғу һалда мүстәмләкә олан Азәрбајчанда нечә ола биләрди ки, кәндли азад олсун?..

Ишғал едилән Азәрбајчанда рус идарәсинин истинад едә биләчәји, она сәдагәтлә хидмәт едәчәк бир синиф јаратмаг лазым иди. Бу синиф исә торпаглар үзәриндәки идарә һаглары әлләриндән алынмыш вә әвәзиндә маашла тә'мин олунмуш бәјләр вә ағалар ола биләрди.

Кенерал Паскевич чар идарәсинин әсасыны бу јолла мөһкәмләндирмәји изаһ етдикдән сонра, Азәрбајчанда бәј вә ағалара мүлkiјјәт һүгугларына көрә торпаг ајырмагла бир әсилзадә синфи јаратмаг вә онлары рус мүстәмләкә-чилији илә гырылмаз мәнфәәт телләри илә бағламаг лазым кәлдијини узун бир рапортла ирәли сүрдүкдән сонра јазырды: «Хәјанәт едән әсилзадә аиләсинин, тәбии олараг, бүтүн һүгуг вә гуллуғлары әлләриндән алыныр, анчаг аилә үзвәриндән бири хәјанәт һадисәси көзләндијини әв-вәлчәдән хәбәр верәрсә, хәјанәткар әсилзадәјә мәнsub олан әмлак вә эразинин јарысына саһиб олур».

Азәрбајчанда ханлыг дөврүндә кәндли һеч бир вахт көлә олмамышдыр. Буну сүбүт етмәк үчүн рус мәнбәлә-риндән истифадә етмәк јеринә дүшәрди. Сенатор Ган чара кәндәрдији рапортда халгын рус үсул-идарәсиндән разы олмадығны билдирәрәк јазырды: «Халгын рус идарәсин-дән наразы галмасына мүәјјән ичтимай сәбәбләр вардыр.

Бу да бәјләрин комендантлыг идарәси вә рус һакимијә-тиндән истифадә едәрәк Күрчүстанда олдуғу кими кәнд-лиләри тәһкимчи, гул һалына салмаг тәшәббүсләрдир. Һалбуки Ислам дини белә вәзижәти рәдд едир, тәһкимчи-лик Мөһәмәдлијә зиддир» (Јухарыда гејд олунан архив-материаллары 1936-чы ил, сәһ. 307).

Азәрбајчан тарихи илә мәшғул олан рус алимләриндән Е. А. Похомов «Азәрбајчанда торпагла бағлы синиф мәсә-ләси» адлы әсәриндә јазыр: «Азәрбајчанда кәндлиләр мүстәсна һалда шәхсән азаддырлар» (Азәрбајчаны тәдгиг вә өјрәнән чәмијјәтин билдириши. №1. Бақы, 1925-чи ил, сәһ. 18).

Тарихдә һеч бир заман Азәрбајчан кәндлиси рус кәнд-лиси кими һејван сүрүсү һалында гырманчла базара сатыл-маг үчүн апарылмамыш, сәбәбсиз јерә өлдүрүлмәмиш, аилә-синә вә намусуна тәчавүз едилмәмишдир. Руслар Азәрбајча-ны ишғал етдикдән сонра јаратдығлары комендант идарәсинә вә рүшвәт вәситәсилә комендантларла әлбир олан бәјләр-ин кәндлиләрә етдикләри зүлмә гаршы Азәрбајчан кәнд-лиси сајсыз чыхышлар вә үсјанлар етмишдир. Тарихин јаддашында галан үсјанлар бунлардыр: 1830-чу илдә Чар-Балакән үсјаны, 1831-чи илдә Талыш-Ләнкәран үсјаны, 1837-чи илдә Губа үсјаны, 1838-чи илдә Шәки, Шуша үс-јаны вә башгалары.

ТӘҢКИМЧИЛИК, ГУЛДАРЛЫГ, ТОРПАГ РЕЖИМИНИН АЗӘРБАЈЧАНДА ГУРУЛМАСЫ

Јухарыда адлары гејд олунан сенаторларын вә башга мә'мурларын өјүдләри вә нәһајәт, јашамагдан безән Азәр-бајчан кәндлисинин, шәһәр әһалисинин һиссә-һиссә баш галдырараг үсјан етмәләри нәтичәсиндә комендантлыг ре-жими ләғв едилди, бәјләрин, ағаларын әлләриндән торпа-лары идарә етмәк һүгуглары алынды. Азәрбајчан кәндли-си һүгуг бахымындан азадлыг әлдә етди. Демәли, адил идарә үсулу илә кәндли әлиндә олан торпағы әкиб-бечәрә-чәк вә истәһсал етдији мөһсулдан тә'јин олунан мигдарда дөвләтә верки верәчәкди. Анчаг белә бир әдаләтли идарә-шәкли рус чар империализминин шәрәфинә тохунурду (?). Чүнки, өз ана јурду Русијада кәндлиләр торпаға бағ-лы гул, көлә идиләр.

Бу һалда, гулдарлыг, көләлик режимини Азәрбајчана да тәтбиг етмәк, бәјләрә, ағалара торпаг мүлkiјјәти са-

Һиблијини ғајтармағ вә бу синфи әлә алыб она архалана-
рағ Азәрбајчанда мүстәмләкәчилик идарәсини мөһкәмлән-
дирмәк, Азәрбајчан кәндлисини Азәрбајчан бәјләринә вә
ағаларына әздирмәк чар импернализми үчүн ән мәгсәдә-
ујғун идарә формасы олдугу гәрара алынмышды. Бу гәрар-
ын лажһәсиндән вә онун узун-узadı изаһындан бәһс
етмәк истәмирәм. Беләликлә, вахтилә әлләриндән алынан
торпағлар үзәриндә бәјләрин вә ағаларын мүлкијјәт са-
һиблији һүғуғларынын јенидән танынмасы, һәмин торпағ-
ларда чалышкы кәндлиләрин рус мужики кими бәј вә аға-
ларын гуллары һалына салынмасы һағғында 1846-чы илин
(6) декабрында чарын фәрманы верилди. Јухарыда ғыса-
ча бәһс едилмиш шәртләр вә дүшүнчәләр фәрманда нәзәрә
алынмышды.

Бу фәрмана көрә, Азәрбајчан рус ишғалына мә'руз
галмаздан әввәл бәј вә ағаларын идарә етдикләри ханлығ
торпағлары үзәриндә онларын мүлкијјәт һүғуғу бәрпа
едилди, кәндлиләр бу торпағларын саһибли олан бәј вә
ағалара верки вермәјә, онларын ев ишләриндә чалышмағ
үчүн гадын вә ғызларындан хидмәтчи, кишиләрдән исә
ишич вермәјә мәчбур олдылар. Кәндлиләр үзәриндә полис
функциясыны јеринә јетирмәк салаһијјәти дә торпағ са-
һибләринә верилди. Јухарыда аз да олса гејд олуна
кәнарал Паскевичин планы тамамилә гәбул едилмишди.
Беләликлә, бәј вә ағанын бир әлине торпағ мүлкијјәти, о
бири әлине дә полис ғырманчы верилди... Танры онларын
«әдаләтиндән» горуСУн, Азәрбајчан кәндлисини...

Бүтүн бунларын әвзиндә чар әмр едирди ки, бәј вә
ағалар јашына, сағламлығына бахылмадан илк чағырыш-
ла чар ордусу сыраларында јерләрини тутмаға һазыр
олсунлар.

Кәндлиләр әкиб-бечәрдикләри торпағын мүғабилиндә
бәј вә ағалара ашағыдакы веркиләри вермәк мәчбур ијјә-
тиндә идиләр:

1—«Мали чһәт» веркиси вермәк. Бу верки мәһсулу
онда бириндән ибарәт иди. Әкәр торпағ мүлк саһибинин
тохум вә кәнд тәсәррүфаты техникасы илә әкилмишсә бу
веркинин мигдары бешдә бирә галхырды. Бағ вә бостанын
мәһсулундан «мали чһәт» веркиси үчдә бир нисбәтиндә
иди.

2—Һәр он аилә ағаја, јахуд бәјә бир киши вә һәр он
беш аилә бир гадын хидмәтчи вермәјә борчлу иди.

3—Мәһсулдан верилән «мали чһәт» веркиси торпағ
саһибинин анбарына вә ја көстәрдији јерә мәчбури олара
әкинчиләр тәрәфиндән дашынмалы иди.

4—Һәр әкинчи аиләси өз һејваны илә илдә он сәккиз
күн мүлк саһибинин торпағыны пулсуз әкиб-бечәрмәли,
мүлк саһибинин көчүнү, одунуну дашымалы, ев ишләринә
көмәк етмәли вә тапшырдығы башға ишләри көрмәли иди.
Торпаға бағлы олан кәндли бу ишләри көрмәзсә, һәр бир
күн үчүн мүлк саһибинә 20 гәпик пул өдәмәли иди.

5—«Авраз» адландырылан вә мүлкәдарын торпағынын
ики күн әзиндә кәнд әкинчиләри тәрәфиндән коллектив
сурәтдә әкилмәсини нәзәрә тутан ханлығ дөврүндән галма
ичбар јенә дә гүввәдә иди. Кәндлиләр бу мәчбури иши дә
јеринә јетирмәли идиләр.

6—«Чөпбашы» адыјла танынан вә отлағлара анд олан
ханлығ дөврүндән галма верки кәндлиләр тәрәфиндән је-
ринә јетирилир вә өдәнилирди.

7—Мүлкәдарын торпағында мүвәггәти оларағ јашајан
көчәри әкинчиләр аилә башына дөрд манат өдәмәли
идиләр.

Мүлкәдар бу мәчбури ишләрин мүғабилиндә он беш
јашына чатмыш оғлан ушағларыны да һесаба алмагла,
әкинчи аиләсини сајына көрә беш десјатиндән аз олмамағ
шәрти илә торпағ вермәјә борчлу иди.

Азәрбајчан кәндлисини диләнчи вәзијјәтинә салмыш
белә вәзијјәт илләрчә давам етмишдир.

II Александр Русијада 1861-чи илдә көләлик режимини
ләғв едән фәрман вермишсә дә бу фәрман Азәрбајчана анд
едилмәмиш вә јухарыда ғысача да олса тәсвир олуна
ағыр торпағ режими Азәрбајчанда 1870-чи илә гәдәр давам
етмишдир. 1870-чи ил 8 (21) нојабр фәрманына әсасән
Азәрбајчан кәндлиси дә азад сајыларағ гулдарлығ торпағ
режиминдән гуртулмушдур. Истәр Русијада, истәрсә дә
Азәрбајчанда кәндлиләр гулдарлығ режиминдән азад едил-
миш олса да әслиндә јенә иғтисади бахымдан бәј вә ағала-
ра мөһтач олдугларындан, онларын истисмарындан вә
зүлмүндән өзләрини гуртара билмәмишдиләр. 1870-чи ил
фәрманына әсасән кәндли¹ јенә дә мүлкәдара верки ола-
рағ мәһсул вә пул вермәли иди. Торпағ мүнасибәти верки-
ләри галырды. Верки мәһсулу 6%-и мигдарына енди-
рилмишди. Торпағ мүлкијјәти јенә бәј вә ағанын өһдәсинә
верилмишди, кәндли тәкбашына әкиб-бечәрдији бир парча
торпағ үзәриндә мүлкијјәт һағғына малик дејилди. Һалбу-
ки, көләлик режимини ләғв едилмәсинә анд олан фәр-
манда бу һүғуғ рус вә күрчү кәндлиләринә анд едилмиш,
Азәрбајчан кәндлисиндән әсиркәнмишди. Чүнки, торпағ
мүлкијјәтинә саһиб олан кәндли мадди вә мә'нәви чөһәт-
дән дә инкишаф едә биләрди, өз мүгәддәрәтынын саһиб

оларды, мәдәни вә сijasи һуғуғлар әлдә етмәјә дә чалышарды. Бу вәзијјәт рус чарлығ режимини тә’мин етмирди.

1870-чи ил фәрманы Азәрбајҗан кәндлисинә һеч бир јенилик кәтирмәмишди. Торпаға мөһтач олан кәндли «мәли чһһәт» веркисини вә башға иҗбари ишләри узун илләр јеринә јетирмәјә мәчбур олмушду. «Мәли чһһәт» әкинчиләрин һәјатынын мүлкәдарлардан асылылығы, әкинчиләрин башға еһтијач вә јашајыш мәсәләләри чар режими шәраитиндә, 1905-чи ил ингилабында да һәлл олунмамыш галды вә беләһә учғар рајон олдуғундан Азәрбајҗанда кәндлиләр е’тинәсызлығ үзүндән әзилән синиф вәзијјәтиндә галдылар. Бу әдаләтсиз веркиләр кәндлиләр арасында XIX әсрин биринчи јарысында бир чох чыхышлары вә үсҗанлары сәбәб олду. Бу дөврдә јухарыда көстәрилән бир чох веркиләр, јә’ни «мәли чһһәт», «дарғалығ» кими веркиләр пулла әвәз олунду. Мәһсул «тәјчүсү» веркисини бир гисми олдуғу кими галырды. Булар «сурсат», «чүтбашы», «тағарбашы» кими веркиләрдди. Бијар, јә’ни мәчбури әмәк кәскин характер алмышды (Азәрбајҗан тарихи, II чилд, сәһ. 79).

Анчағ 1912-чи ил 25 декабр вә 1913-чү ил 2 јанварда нечә олдуса бу әразини әкинчиләри јада дүшдү вә бир фәрманла әкинчиләрин бәј вә ағалардан һәр чүр асылылығы ләғв едилди, артығ кәндлиләр мүлкәдарлардан пулла өвләри үчүн мүлк, торпағ сатын ала биләрдиләр. Бу јолла алынән торпағлар шәхси мүлкијјәт кими гануниләшдирилди. Торпағы сатын ала билмәјән кәндлиләр мүлк саһибләриндән ичәрә јолу илә вә башға васитләрлә торпағ әлдә едәрәк әкиб-бечәрирдиләр. Торпағы олмајән кәндли формал чһһәтдән азат олса да иғтисади вәзијјәт, доланышығ вә мөһшәт нөгтеји-нәзәриндән јенә дә бәј вә ағаја мөһтач иди. Демәк, торпағсыз кәндли мүлкәдарын һуғуғи дејил, иғтисади әсириңә чеврилмишди.

АЗӘРБАЈҢАНЫН ИСТИГЛАЛ БӘАННАМӘСИНӘ (28 мај, 1918-чи ил) ГӘДӘРКИ ТОРПАГ РЕЖИМИ

Торпағлары ашағыдакы шәкилдә саһиблик едилир вә мүлкијјәт ашағыдакы кими бөлүнүрдү:

1—Ханлары, бәјләрә, ағалары вә башға торпағ мүлкијјәтинә саһиб олан шәхсләрә (мүлкәдар) анд јерләр.

2—Әкинчиләр (чамаат) тәрфиндән әкилиб-бечәрилән үмуми јерләр.

3—Мәсчидләрә вә руһаниләрә верилән вәғф торпағлары.

4—Хәзинәјә анд дөвләт торпағлары.

Торпаға мүлк шәклиндә саһиб олан мүлкәдарларын чоху Гәрб өлкәләриндә вә ја Америкада олдуғу кими торпағларындан билаваситә истифада етмирдиләр. Бу торпағлары әкиб-бечәрмәк үчүн торпағсыз кәндлиләрдән истифада едир, һәм дә бу јолла көһнә мүлкәдар истисмәрыны давам етдирдиләр. Онларын торпағларыны әкмәјә мәчбур олан торпағсыз кәндли јенә көһнә веркиләри гисмән дә олса вермәк мәчбуријјәтиндә галырды. Мүлкәдарлар иғтисади дәјәри олан торпағ васитәсизлә торпағсыз кәндлиләр үзәриндәки зүмләрини давам етдирә билирдиләр.

Мүлкәдарларын артығ о дөврдә әкинчиләрдән алдығлары һиссәләрә верки дејилмирди. Чүнки, веркиләр һуғуғи чһһәтдән ләғв едилмишди.

1—«Мәли чһһәт» јенә дә әввәлки кими галырды анчағ адына ичәрә дејилирди. Мигдары да әввәлки кими мәһсулу онда бири иди.

2—Јардарлығ; әкәр әкинчи әкдији јерин тохуму илә ишчи гүввәсини јарысыны мүлкәдарлардан алырдыса, мәһсулу јарысы мүлкәдара чатырды, јарысы да өзүнә галырды.

3—Рәнчбәрлик; јери, һејваны, тохуму олмајән әкинчи мүлкәдарын тохуму, һејваны вә кәнд тәсәррүфаты аләтләриндән истифада едирдисә вә ишләдији күнләрдә јемәјән мүлкәдар верирдисә, мәһсул јығымы заманы һәммин әразини адәттинә көрә мәһсулу үчдә вә јахуд дөрддә бирини өзүнә көтүрүр, јердә галаныны мүлкәдара верирди.

4—Булардан башға, јерли әразиләрдәки гајдалара көрә мәһсулу $\frac{1}{3}$, $\frac{1}{4}$, $\frac{1}{5}$, $\frac{1}{6}$, $\frac{1}{7}$, $\frac{1}{8}$ музд һағгы алмағ шәрти илә мүлкәдарын торпағыны әкиб-бечәрмәк үсулу варды.

Отлаг јерләрин бичилмәси чох заман әкинчиләрә ичәрәјә верилди. Бичилән отун үчдә бири кәндлиләрә, галаны да мүлкәдара чатырды. Отлаг јерләр мүлкәдарлар тәрфиндән һејвандарлығла мөһшул олан көчәриләрә верилди. Бунун мүғабилиндә онлардан пул, һејван вә ја сүд алынарды. Мүлкәдарын саһиб олдуғу мөһшәрдән кәндлиләр пул вермәк шәрти илә одун вә ағач кәсмәк иһтијарына мајик идиляр. Бә’зи кәндләрдә бүтүн сакинләрин малы сајылан ағачлығлар вар иди кп, белә јерләри кәндлиләр өзләри идәрә едирдиләр.

Бә’зи әразиләрин шәртләринә көрә, кәндлиләрин өвлә-

ринә мөхсус «мүлк» адланан јерләри варды. Јашадыглары ев, хырман, бағ, ағачлыг вә башга бу кими торпаг саһиб-лији үчүн илк нөвбәдә кәрәкли олан јерләр, варислик јолу илә кәндлијә чатан, онун алыб-сата вә ичарәјә верә билә-чәји јерләр мүлк сајылырды. Вариси өлән аиләләрин јерлә-ри хәзинәјә кечирди.

Бунлардан башга вәғф дејилән торпаглар вар иди ки, бунлар руһаниләрә, мәсчидләрә, мәктәпләрә верилирди. Бунун идарәси мүтәвәлилик јолу илә апарылырды. Хәзи-нәјә анд мешәләр, отлаглар, әкин јерләри, мәдәнләр, нефт чыхан торпаглар, көлләр, нәһр вә чајлар да варды ки, онлардан истифадә едәнләр хәзинәјә мүәјјән мәбләғдә пул өдәмәјә мәчбур идиләр (Игтисадчә Мәммәдхәсән (Баһар-лы) Вәлили. Азәрбајчан: чоғрафи-тәбии, этнографик вә игтисади мулаһазат. Бақы, 1921).

Бүтүн бу инчәләмәләр көстәрир ки, тарих боју Азәр-бајчан кәндлиси индијә гәдәр мүлк сајыла билән нә бир парча торпаға, нә орта рифаһа вә нә дә чүзи азадлыға говушмуш, ханларын зүлмү, мүтләғијјәтин јетиширмәси олан тәһкимчилик вә чаризмин Азәрбајчандакы үсул-идарәсинин истинадаканы олан бәјләрин истисмары алтында инләмишдир. 1917-чи ил рус ингилабындан сонра гурулан мүстәғил Азәрбајчан Республикасы заманында бир парча торпаг әлдә едиб хош күн көрәчәкди ки, чох чәкмөдән рус коммунист режиминин јенидән гурдуғу колхоз вә совхоз адланан әсарәт вә көләлик режиминә мә’руз галды.

Чар режиминдән фәргли олараг бу һөкүмәтин һавајы әлдә етдији торпагларда кәндлиләрә нечә зүлм етмәсинә бир мисал чәкмәк истәјирәм. 1917-чи ил феврал ингилабы нәтичәсиндә чар тахтан деврилди. Чар үсул-идарәсинин валиләри, полис хидмәтчиләри вә башга бу кими мә’мур-лар Азәрбајчандан гачдылар. Өлкәдә һөкүмәт артыг өз нүфузуну итирди. Азәрбајчанда кәндлиләр бу анархијадан истифадә едәрәк бәјләрин вә ағаларын тәсәрруфатларыны әлләриндән алдылар, мүлкәдарларын маликанәләрини, евләрини јандырыб, талан етдиләр, әлләринә кечән аға вә бәјләри өлдүрдүләр. Шамхорда Аллаһјар бәјин тәсәрруфа-тыны вә свини кәндлиләр әһтәгәјә алыб јандырмаг истә-јәркән, Аллаһјар бәјин арвады Гур’аны әлинә алараг еј-вана чыхмыш, Гур’аны ачараг дуа етмиш вә кәндлиләрә— бизи бу Гур’ана бағышлајын,—дејә јалвармышдыр. Амма кәндлиләрдән бири әлиндәки маузерлә гадына атәш ач-мыш, күллә Гур’аны дәләрәк гадынын башыны парчала-јыб өлдүрмүшдүр. Беләликлә, әсрләрлә зүлм вә истисмара мә’руз галмыш халгын алдығы бу интигам зүлм вә истис-

марын дөзүлмәзлијинә парлаг бир мисалдыр (Бу һадисәни 1925-чи илдә Бақыда ЧК-да һәбсдә олдуғум заман мәнимлә бирликдә һәбсдә олан, өлүм камерасында јатан шамхорлу кәнч, икид Дилибоз оғлундан ешитмишдим. Партизан һәркәтатынын башчысы олан бу гәһрәман, кәнч олмасына бахмајараг ертәси күн күлләләнди).

Кәнч вә Шамхорда адлары јухарыдакы һекајәдән хатиримдә галан бәј аиләләринин бир гисминин сојадлары белә иди: Зүлгәдәровлар, Шамхорскиләр, Хасмәммәдовлар, Мирзә бәј Газијевләр, Зијадхановлар (Гарамусалы кәнди-нин саһибләри), Чаһанкир бәј Әлијев, Шаһвердијевләр, Шаһмалывердијевләр, Ханбудаговлар, Вердијевләр вә башгалары.

МИЛЛИ-АЗАДЛЫГ ДӨВРҮНДӘ ДӨВЛӘТ ҺАКИМИЈӘТИНИН ТОРПАГ ЛАЈИҺӘСИ

1918-чи ил 28 мајда истигаланы е’лан едән Азәрбајчан дөвләти гурулду. Азәрбајчан һөкүмәти рәнчбәрләринин чо-ху «Мүсават» партијасынын үзвләри иди. Мәнә елә кәлир ки, бу сәбәбә көрә «Мүсават» партијасынын програмында-кы торпаг сijasәтиндән јазмаг даһа мәгсәдәујгун оларды.

Торпаг мәсәләси: Милләтин әксәријјәти рәнчбәрдир. Рәнчбәрин мәишәти, һәјатынын тә’мини торпагладыр. Тор-паг абад оларса, милләт дә хошбәхт олар. Бунун үчүн рәнчбәр олан милләтә, зәһмәткеш халга торпаг вермәк милләт үчүн фајдалыдыр. Әксәријјәти рәнчбәр олан бир милләтә хидмәт үчүн тә’сис едилмиш олан Мүсават парти-јасы чүһуријјәт торпагларынын үмуми дөвләт фонду тәшкил етмәклә бәрәбәр, ашағыдакы кими һәлл олунуб рәнчбәрләр арасында бөлүшдүрүлмәсини тәләб едир:

23—Хәзинәјә, кечмиш Русија чарына, чар нәслинә вә еләчә дә хүсуи мүлкәдарлара мөхсус торпаглар пулсуз вә әвәзсиз, тәмәннасыз олараг зәһмәткеш вә рәнчбәр халга вериләчәкдир.

24—Беләликлә, зәһмәткешләрә, рәнчбәрләрә вериләчәк торпаг, онларын шәхси мүлкијјәтләри олачаг вә онлар бу јерләр үзәриндә бүтүн һүгуға малик олачаглар.

25—Онлара вериләчәк торпагын мигдары ганунда тә-јин олуначаг вә бундан башга бир кимсәјә торпаг саһиб-лији һүгугу верилмәјәчәкдир.

26—Торпаг хүсуи саһибләриндән алындыгча, кәһризләр

вə су чыхаран чиһазларын гижмәти дөвләт тәрәфиндән мүтәрәгги кәлир веркисиндән һасил олмуш хусуси бир фонд һесабына саһибләрниң верилмәлидир.

27—Мүлкижәт һүгуғу жалһыз торпағын үзәринә анддир, јерин алтындақы хаммал дөвләт хәзинәсинә мәхсусдур. Ондан истифадә олунмасы гојулан хусуси ганунла һәјата кечирилдир.

28 — Мешәләр, чәнкәликләр, кәлләр, дүзәнликләр вә ахар сулар үмүмидир. Оиларын идарә олунмасына јерли идарәләр бахыр. Хусуси адамларын оилардан истифадә етмәси јухарыда кәстәрилән идарәләрә анддир.

Бу мүддәалар 1919-чу ил јанварын 2-дән 11-нә гәдәр Бақыда давам едән партија гурултајы тәрәфиндән гәбул едилмишидир (Азәрбајчан Түрк федералист «Мүсават» халг партијасынын програмы. Истанбул, «Амеди» мәтбәәси, 1927-чи ил).

АЗӘРБАЈЧАН АЗАДЛЫГ МУБАРИЗӘСИННИ ИГТИСАДИ ТӘМӘЛИ

XIX әсрин сопу XX әсрин әввәлләриндә Азәрбајчанда игтисади вәзијәт

Нефтин дөврүмүздәки игтисади ролу һагғында сөз ачмаға лүзум јохдур. Инди, XX әсрин әввәлләринә инсәбәтән нефт мәһсулунын дунјада бирә мин артмыш олдуғу тәхмин едилә биләр. Һалбуки, 1901-чи илдә бүтүн дунјада истеһсал олуан нефтин јарысында чоху Бақыда истеһсал олуурду (Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи. I чилд, Бақы, 1960, сәһ. 358). Чар Русијасы 1864, 1869 вә 1872-чи илләрдә Америкадан сатын алдығы фотокен газ јағы үчүн 35.000.000 гызыл пул вермишиди. Башда Нобел олмагла, харичи капиталистләр 1872-чи илдә Бақыја кәләрәк нефт сәнајесиндә машиһилардан истифадә етдиләр. Чар Русијасы 1897-чи илдә Гәрбә 25.000.000 вә 1900-чү илдә исә 46.000.000 манатлыг нефт ихрач етмишиди (А. Каспари. Покоренный Кавказ. Санкт-Петербург, 1904, сәһ. 500—588).

Азәрбајчанын башга рајонларында истеһсал едилән мис, дуз, кобалт вә башга хаммаллары, ипәк, балыг, күрү кими мәһсуллары бир тәрәфә гојсаг, жалһыз Бақыда истеһсал олуан нефт Азәрбајчан вә Русијанын инкишаф етмәсинә кифәјәт едәрди. Бақы жалһыз нефт мәркәзи кими дејил, ејни заманда Гәрб илә Шәрг арасында (Иран, Түркүстан вә Әфғаныстан) Бақы—Батуми дәмир јолу васитә-

си илә бир транзит мәркәзи олмаг бахымындан да Азәрбајчанын игтисади һәјатында бөјүк рол ојнамышдыр. Бундан сонра вәртәјимиз статистик мәлүматлар бу мәсәлә һагғында әсаслы фикирләр сөјләмәјә кәмәк едәчәкдир.

1881-чи илдә Бақы шәһәриндә 1445 тичарәт мүәссисәси олдуғу һалда, 1890-чы илдә бу миғдар 1711-ә, 1900-чү илдә исә тичарәт мүәссисәләринин сајы 2669-а чатмышдыр. Бу рөгәмләр он доғгуз ил әрзиндә тичарәт мүәссисәләринин 87,3% артдығыны кәстәрир. Тичарәт мүәссисәләринин артмасы илә буиларын жиросларынын (һәвалә һагғында чек вә с. пул сәнәдләри үзәриндә гејд.—тәр.) да артачағы тәбиндир. 1892-чи илдә Бақы шәһәриндәки тичарәт мүәссисәләринин бир иллик жирослары 35,6 милјон гызыл пул идисә, 1897-чи илдә 109,1 милјон гызыл пула вә 1900-чү илдә исә 147,7 милјон гызыл пула чатмышды. Бу вәзијәт сәккиз ил әрзиндә тичарәт мүәссисәләринин жирос миғдарынын дөрд дәфә артдығыны кәстәрир.

1887-чи илдә банк вә тичарәт мүәссисәләри арасында 3703 тичарәт сәзиши бағландығы һалда, 1895-чи илдә 7118 тичарәт сәзиши бағланмышды вә беләликлә, сәккиз ил әрзиндә 92,2% артмышды.

Беләликлә, топдансатыш тичарәтин едән мүәссисәләрин миғдары 1892—1897-чи илләрдә хејли артмышды. Бир мисал вермәклә бу мәсәләни даһа да дөггиләшдирәк. 1892-чи илдә Бақыда топдан нефт сатышы илә мәшғул олан тичарәт мүәссисәләринин сајы он доғгуз олдуғу һалда, 1897-чи илдә исә 49-а чатмышды вә тичарәт жирослары 13 милјон манатдан 46,1 милјон маната јүксәлмишиди. Бурада нефт истеһсал етмәк үчүн газылан гујуларда истифадә олуан иншаат аваданлығы тичарәтин илә мәшғул олан тичарәт мүәссисәләринин, мал дөвријјәси һәчминин артдығына вә дәмир, тахта, мисмар кими кәрәкли иншаат маллары сатышынын чоһалдығына да диггәт етмәк ләзымдыр.

1897-чи илдә бир иллик газанчы 500 маната гәдәр олан тичарәт мүәссисәләринин сајы, бүтүн тичарәт мүәссисәләринин 41,6%-ни тәшкил етдији һалда үмуми кәлирдән бу тичарәт мүәссисәләринин һамысынын пајына дүшән газанч 1,6% олмушдур. Иллик кәлирләри 2000 маната гәдәр олан тичарәт мүәссисәләринин миғдары 79,6% олдуғу һалда, иллик үмуми кәлирдән, бу мүәссисәләрин пајына дүшән газанч 7,4% олмушдур. Иллик газанчлары 5.000 маната гәдәр олан тичарәт мүәссисәләринин миғдары, үмуми тичарәт мүәссисәләринин 20,5%-ни тәшкил етдији һалда, иллик үмуми кәлирдән онларын пајына 32,6% миғдарында газанч дүшмишдү. Иллик газанчлары 100.000 маната гәдәр олан тичарәт мүәссисәләринин миғдары 1,6% олдуғу

Һалда, онларын пайына дүшән кәлир үмуми кәлирин 60,4%-ни тәшкил етмишдир. Бу статистикадан истифаде едән марксист бахышлы коммунистләр капиталын тәмәркүләшәрәк тәк әлдә топланмасыны сүбуг етмәжә чалышсалар да, биз бу статистикадан Бақыда вә бунунла јанашы Азәрбајчанда мејдана кәлмәкдә олан, чәмијјәтин сијаси тәлејиндә бөјүк ролу олан ортабаб тачир вә башга тәбәгәларин о дөврдә Азәрбајчанда нечә тәшәккүл етмиш олдуғу нәтичәсинә кәлирик. 1878-чи илдә Бақыда јарадылан «Тичарәт еви» һачы Зејналабдин Тағыјевә мәнәсудур. Икинчиси, Саркисов адлы бир ермәнијә мәнсубдур. Тичарәт еви бүтүн сәрвәти тәк бир шәхсә аид олан капиталист тичарәт мүәссисәсинә верилән аддыр. 1893-чү илдә тичарәт евләринин сајы 12-јә вә 1899-чу илин башланғычында исә 38-ә чатмышды.

Нобел гардашлары тәрәфиндән 1874-чү илдә Бақыда илк тичарәт ширкәти јарадылмышды. 1890-чы илдә Бақыда дөрд бөјүк тичарәт ширкәти олдуғу һалда, артыг 1899-чу илдә он ики бөјүк тичарәт ширкәти вар иди ки, капиталларынын чәми 44.000.000 манат иди. XX әсрин әввәләриндә Бақыда 39 бөјүк тичарәт ширкәти варды.

Тичарәт ширкәтләринин гурулмасы илә әлағадар, башда инкилис капиталистләри олмағла гәрб өлкәләринин капиталистләри Бақыја ахышырдылар. 1898-чи илдә 1903-чү ил арасында Бақыда 60 милјон манат капиталы олан 18 инкилис ширкәти гурулмушду. 1894-чү илдә Бақыда «Нефтажырма ширкәтләри» ады илә иш верән трест јарадылмышды. Бу трестә бөјүкүл-кичикли 92 тичарәт мүәссисәси дахил иди. Ағ нефт, газ јағы истәһсал едән бу ширкәтләр бүтүн нефт мәнәсулларынын 97%-ни тәмсил едирдиләр. Бу трест һәмкарлар иттифагы нүмајәндәләри арасында рогабәт олдуғуна вә мәнфәәтләри бир-биринә ујғун кәлмәдијинә көрә 1897-чи илдә дағылмышды. 1887-чи илдә Бақыда тичарәт биржасы гурулмушду. 1890-чы илдә тичарәт биржасынын бир иллик жиросу 4,5 милјон, 1899-чу илдә исә 20,9 милјон манат олмушду. О дөврдә тичарәт биржасында тәкчә нефт сатылырды. XIX әсрин ахырларында јухарыда гејд олунан нефт мәнәсулунун артмасы илә јанашы олараг кредит мүәссисәләри, јәни банклар јарадылырды. 1874-чү илдә Гаршылыгылар јардым шурасы дөвләт банкынын Бақы шө'бәси, 1889-чу илдә Тифлис тичарәт банкынын, 1890-чы илдә дә Волга-Кама тичарәт банкынын Бақы шө'бәси ачылмышды. Дөвләт банкынын Бақы шө'бәси илк дәфә 300.000 манат инвестисија вердији һалда, 1882-чи илдә бу рәгәм јарым милјон маната, 1884-

чү илдә 800.000 вә 1888-чи илдә исә бу мигдар бир милјон јарыма чатмышды.

1874-чү илдә дөвләт банкынын Бақы шө'бәси Шәмси Әсәдуллајевә 4.000 манат кредит ачмышды. Бу мигдар 1901-чи илдә 100.000 маната чатмышды. Азәрбајчанлы милјонерләрдән бири олан Муса Нағыјевә 1879-чу илдә 10.000 манат кредит верилдији һалда, бу рәгәм 1901-чи илдә 250.000 маната чатмышды. 1879-чу илдә һачы Зејналабдин Тағыјевә верилән 50.000 манат кредит, 1901-чи илдә 300.000 маната чатмышды. 1893-чү илдә «Гаршылыгылар јардым шурасы» банкынын вексел (борч сәнәди) һәчми 3,3 милјон манат, Тифлис банкынын шө'бәси — 2 милјон, Волга-Кама банкы — 2,3 милјон манат олмушду. Бундан башга Тифлис банкы Киров әвәзи олараг 999 мин манат, Волга-Кама банкы 196 мин манат кредит вермишди.

1897-чи илдә Бақыда 7348 тачир гејдә алынмышды. Бунлардан 192 нәфәри комисјончу, 957 нәфәри јемәкхана, мејхана, казино саһибләри, 5436 нәфәри исә әсл тачир идиләр. Нефт сәнәјесинин инкишафы илә әлағадар олараг, бу сәнәје илә әлағәси олан башга мал сатан тичарәт мүәссисәләринин чоһалмасы вә тичарәт мугавилләләринин дә артмасы, әлбәттә, тәбиндир. Тачирләрин жиролары да һәр ил артмағда давам едирди. XIX әсрин 90-чы илиндә 51 тичарәт мүәссисәсинин иллик жиросу 250.000 маната јахын иди. Беләликлә, Бақыда јерли Азәрбајчан тачирләринин дә жиролары артырды.

1892-чи илдә Азәрбајчан тачирләринин иллик жиролары 6,8 милјон маната чатырды. Бу мигдар бүтүн Бақы тичарәт жиросунун 19%-ни тәшкил едирди. 1897-чи илдә јерли түрк тачирләринин жиросу 21,5 милјона јүксәлмишди. Вә бу, Бақы тичарәт аләмнинин үмуми жиросунун 19,6%-нә бәрәбәр иди. Бу шәкилдә Азәрбајчанлы милли тичарәти вә сәнәје капиталы илдән-илә артырды. Милли Азәрбајчан капиталистләринин башлыча нүмајәндәләри олан һачы Зејналабдин Тағыјевин иллик кәлири — 16 милјон, Муса Нағыјевин — 16 милјон, Шәмси Әсәдуллајевин — 2,5 милјон, И. һачынскинин — 2 милјон, А. Рзајевин — 2 милјон, Н. Дадашовун — 2 милјон иди. 1901-чи илдә Манафов, Мүртаза Мухтаров, Чәбијев, Мустафајев вә башгаларынын да милли Азәрбајчан капиталындакы јерләри әһәмијјәтли иди.

1890-чы илдә Азәрбајчанда олан 5743 тичарәт мүәссисәсинин 1943-ү јалпыз Бақы шәһәриндә топланмышды. Бу сај Азәрбајчанда мөвчуд олан тичарәт мүәссисәләринин анчаг 30,7%-ни тәшкил едир. Бурадан ајдын көрүрүк ки, Азәрбајчанда тичарәт һәјатынын инкишаф етмәси јалпыз

Бакыда олмамшыды. Азербайжанын башга вилајет вә гезаларында да тичарәт һәјаты инкишаф едирди. Бу рајонларда Азербайжан түркләринә дүшән милли капитал пайынын һәчми даһа чоһ иди, јә'ни әсасән, милли вә өз түрк капиталы иди. Анчаг нефт Азербайжан тичарәт әләминин башлыча кәлирини тәшкил етдији үчүн, Бакы үстүнлүјүнү мұһафизә едирди. 1897-чи илдә Бакы шәһәриндә тичарәт мүәссисәләринин сајы 2366-ја чатырды. һалбуки, бүтүн Азербайжанда тичарәт мүәссисәләринин сајы 4421 иди. Демәли, тичарәт мүәссисәләринин 53,5%-и Бакы шәһәринин пайына дүшүрдү. вә 114 милјон манатлыг иллик кәлирдән Бакынын пайына 109,4 милјон манат дүшүрдү. 1900-чү илдә Бакыда тичарәтин һәчми кетдикчә артыр — бүтүн Азербайжанда мөвчуд олан 5468 тичарәт мүәссисәсинин 3484-ү Бакыда јерләширди. Бир иллик 155,8 милјон манат жиронун 147,7 милјон манаты, јә'ни 94,8%-и Бакынын пайына дүшүрдү. Бакы о дөврдә Азербайжанын Гәрби Европа типли инкишаф етмиш тичарәт мәркәзи олмушду. Бүтүн Азербайжанда мөвчуд олан 20079 тичарәт мүәссисәсинин 7348-и Бакы шәһәриндә вә онун әтрафында топланмышды (М. Мусајев. XIX әсрин ахырларында Бакы шәһәринин даһили тичарәтинин инкишафынын бә'зи хүсусијәтләри. «Игтисад» журналы, № 1, Бакы, 1968). Галан мигдар Азербайжанын башга рајонларынын пайына дүшүрдү. Беләликлә, Азербайжанда кичик буржуа синифинин јаранмасыны көрүрүк.

Бакыда нефт, дуз сәнајеси инкишаф етдикчә, Азербайжанын башга гезаларында да чографи әразијә вә торпағын мөһсулдарлығына ујун олараг, мүхтәлиф сәнаје сәһәләри инкишаф едирди. Нухада инәкчилик, Нахчыванда дуз сәнајеси, Кәдәбәј вә Дашкәсәндә мис, кобалт, Хәзәр дәнизи вә Күр чаы саһилләриндә балыгчылыг сәнајеси инкишаф едәрәк артырды. Беләликлә, Азербайжан тичарәт мүнһити өзүнәмәхсус газанч ахтармаг хүсусијәти илә дүнја базарларында мал сатычысы олараг јүксәлир вә тарихдә өзүнә јер газанырды. Кәнд тәсәррүфаты үчүн Америка сорту олан памбыг тохуму XIX әсрин дөрдүнчү рүбүндә Азербайжана кәтирилмишди. Суварма јолу илә Америка сорту олан памбыг мөһсулу артмыш, бунун ардынча памбыгтәмизләмә заводлары да чоһалмышды. Гафгазда түтүнчүлүк тәсәррүфаты артыды үчүн түтүн фабрикләри тикилирди. Хәзәр дәнизи васитәсилә Русијаја, Ирана, Түркүстана мал дашындыгы үчүн, Бакыда кәмичилик сәнајесинин јарадылмасына еһтијач дујулурду. Азербайжанын дәмир јолу Русиянын мәркәзинә бағланмасы, јүк депола-

рынын вә дәмир јолу с'малатханаларынын тикилмәси ләзым кәлирди. Гәрб аһламында сәнаје вә тичарәт мүнһитинин јаранмасы илә Азербайжанда капитализм дөврүнә мөхсус олан капиталист, тачир, ортабаб, сәнәткар вә һәһајәт, күндәлик әмәји илә доланан, игтисад елминдә пролетар адланан дөһлә синфи мейдана кәлди. Чәмијјәт һәјаты бирбиринә долашыгылы вә зәнчир һалгалары кими бағлы олдуғуна көрә сәнајә, игтисади һәјат өзүнә ләзым олан мүәссисәләри вә инсан коллективини јаратды.

Бакы нефтиндә Азербайжан түрк капиталыны Тағыјев, Нағыјев, Мухтаров вә башгалары, рус капиталыны Когоров, Шибәјев, Бенкендорф, Чубонин, гәрб капиталыны Гәрбин мөһшур капиталистләриндән Нобел, Ротшилд, Сименс, Вишау вә башгалары тәмсил едирдиләр. Бакы шәһәри кетдикчә бөјүјүр вә әһалиси дә артырды. Белә бир сәнајәләшмә дөврүндә шәһәр әһалисинин артмасы тәбиидир. Чар үсул-идарәсинин рус кәнддиләрини Азербайжана көчүрәрәк Јерли түрк кәндлисинин әлиндән мүнбит торпағлары алыб рус кәндлиләринә вермәси үзүндән торпасыз галан Азербайжан кәндиләринин шәһәрдә иш ахтармаг мөчбуријјәтиндә галмалары башлыча сәбәпләрдән бири олмушдур (Азербайжан әдәбијјаты тарихи, II чилд, сәһ. 358).

1870-чи илдән әввәл Бакыда нефт јатағларынын 88%-и јерли түрк халгынын әлиндә иди. Харичи капиталын Русияја кирмәсинә чар ичазә вердикдән сонра, јерли түрк халгынын әлиндә олан бу зәнкин нефт јатағларыны харичи капиталистләр о дөврә көрә јүксәк пул верәрәк сатын алдылар. Беләликлә, бу јерләрин чоһу түркләрин әлиндән чыхды (Азербайжан тарихи, сәһ. 217—218).

1872-чи илдә Азербайжан—Бакыја Гәрб капиталистләри кәлмәјә башладылар. Азербайжана кәлән харичи капитал өлкәләри бунлардыр: Белчика, Данимарка, Франса, Исвечер, Алманија, Инкилтәрә вә башгалары. Азербайжанын нефти, миси, дузу, кәнд тәсәррүфаты маллары вә башга хаммаллары артыг Гәрб дүнјасына чыхарылырды вә бунун сәјәсиндә азербайжанлы вәтәндашлар Гәрб әләминә көрдүләр, јахындан таныдылар. Америка капиталистләри Бакы нефтини әлдә етмәкдә чоһ кечикмишдиләр. Бакыда нефт сәнајесинин сүр'әтлә инкишаф етмәси бөјүк нефт чәнләринин гурулмасына сәбәб олду вә Бакыда систерн вагонлар көрүнмәјә башлады. Капитализмә гәдәм гојан Азербайжанда ағыр сәнајенин инкишафы, јухарыда гејд етдијимиз кими, бу сәнајенин ләзыми малларла, әшјаларла тәмин олунмасы јүнкүл сәнајенин, с'малатханаларын

вə башга объектларин гурулмасына сəбəб олду. Тəбии ки, бу объектларин жаранмасы нəтижəсиндə шəһэр дə инкишаф едчəkсди. Ејни вəзижјэт Азэрбajчанын мис, кобальт, дуз, кəнд тəсэррүфаты мəһсуллары вə башга хаммал е'мал едэн районларында да көрүнүрдү. Јерли Азэрбajчан түрк халгындан ихтисаслы ишчи вə усталар јетишимјə, чохламага башлады. Бу вəзижјэт Гэрб мэдэнијјəтинə говушмағын илк нишанəси иди. Азэрбajчанын һэр һансы бир заводунда чалышан, иш вахты гуртардыгдан сонра палтарыны дəјишиб галстукуну тахан, буларда гəһвəханаја кедэн ихтисаслы ишчи вə ја уста, гол күчүнə котанла чалышан кəндлидэн даһа мэдэни олмушду. Бу вəзижјэт Азэрбajчан халгы үчүн Гэрб мэдэнијјəтинин илк пиллəси иди. Буну-ли кифажəтлэнмəјэрək Петербургда, Москвада јүксək тех-ника институтларда тəһсил алыб Азэрбajчана дөнэн азэри мүнəндис вə техниклэр јени јаранан капиталист сənajесинин мүхтəлиф сəһələриндə, мүхтəлиф вəзифələрдə чалышырдылар.

Бақыда 86 аг нефт вə газ жағы е'мал едэн, 5 бензин е'мал едэн, 5 жағ е'мал едэн, 3 асфалт дүзəлдэн завод вар иди. 1890-чы илдə бунларын үмуми сажы 101-э чатмышды. Бунар нефттəмизлəјичи заводлар иди. Газ жағы, бензин, жағ вə асфалтдан башга, нефт мəһсуллары да е'мал олунурду. 1907-чи илдə Бақы—Батуми нефт борусу хəтти чəкилдди. Нефттəн, Гэрбə сатылан башга мəһсуллардан əлдə едилэн кəлир нəтижəсиндə азэрбajчанлылар Гэрб тичарət əлэминə гэдэм гојдулар.

Бақы мазуту Алманија вə Австријада һəвəслə алыныр вə орадакы заводларда ишлənирди. Шəрг өлкələриндə — Гиндистанда, Чиндə, Гинд-Чиндə, Австралијада вə Јапонијада Бақы нефти Америка нефти илə рəгабət апарырды.

Нахчыван, Чавад, Шоран вə Бақы əразилəриндə истех-сал олунан дузун мигдары түкəнэн дəјилди. 1895-чи илдə тəkчə бир əразидэн əлдə едилэн дузун мигдары 887,5 мин пуд иди. 1865—1882-чи иллəрдə Кэдəбəј мис мэдəнлəриндə 15,5 милјон пуд мис күлчəси əлдə едилмишди. 1886-чы илдə бүтүн Гафгазда əлдə едилэрək эридилэн мисин үчдə икиси Кэдəбəј заводунун пайына дүшүрдү.

Инди, милли Азэрбajчан буржуазиясынын Азэрбajчан-дакы варлыгынын нэдэн ибарət олдуғуну инчələмək истəјирки.

XX əсрин əввəллəриндə 167 нефт сənajе мүүссисəсиндэн 49-у, јə'ни 29,3%-и милли Азэрбajчан капиталистларинин һимajəсиндə иди. Сажча чох көрүнсə дə, үмуми истехсал һəчминдə вəзижјэт дəјиширди. 100.000 пуда гэдэр нефт ис-

техсал едэн группда милли Азэрбajчан капиталы 31,3%, 500.000 пуда гэдэр нефт истехсал едэн мүүссисə группда 48,7%, 1.000.000 пуда гэдэр мəһсул истехсал едэн группда 25%, бир милјон пуддан он милјон пуда гэдэр нефт истех-сал едэн мүүссисəлэр группунда Азэрбajчан түрк капиталы 12,5% иди. Он милјон пуддан гырк милјон пуда гэдэр вə бундан даһа чох нефт истехсалында Азэрбajчан милли түрк капиталы демək олар ки, һеч јохдур. Биз бурада јенə јухарыда гејд етдијимиз кими, Азэрбajчанда милли капи-талын тəшəккүлүндə ортабаб синфин əсас вə гүввəтли олдуғуну гејд етмək истəјирки. Чүнки бу синфин бүтүн өлкələрдə халга рəһбэрликдə ојнадығы гүдрəтли вə сижаси ролу чох əһмијјəтли олмушдур.

Азэрбajчанын сənajе вə тичарət һəјатында рус капита-лынын пайыны гејд етмək лəзымдыр. 167 тичарət ширкəти ичəрисиндə 21 ширкət (11,3%) онлара мəхсус иди. Јердə галан ширкət вə капитал ермəнилэр, күрчүлэр вə јəһуди-лэр арасында бөлүшдүрүлмүшдү.

1900-чү илдə Бақы вилајəтиндə завод мүфəттишлијинин апардығы мəһəлли статистикаја кərə, 204 нефт сənajеси мүүссисəсинин 115 капиталисти арасында Азэрбajчан ка-питалистлэри үмуми капиталын 18%-нə сəһиб идилэр (Бу статистикада гəзаларда мөвчүд олан мүүссисəлэрин милли мөнсубижјəти тəјин едилмəмиш вə гəзалар əсасэн бу ста-тистикаја дахил едилмəмишир).

Ун вə чөлтик тəмизлэмə сənajесиндə Азэрбajчан капи-талы үмуми капиталын 36%-ни, газ жағы, керосин, машын жағы заводларында, нефт долдурма стансиясы вə көрпү салма ишиндə азэри түрк капиталы 21%, нефт-кимја сənajесиндə исə 10%-и тəшкил едирди.

Ипəкчилик сənajесиндə Азэрбajчан капиталы чох əһ-мијјəтли иди. Милли Азэрбajчан капиталы эн чох тичарət буржуазиясы бахымындан гүввəтли иди.

1900-чү илдə 3484 тичарət мүүссисəси варды. Бу миг-дар 1913-чү илдə 5226-ја јүксəлмишди. Бунларын чоху ки-чик тичарət мүүссисəлэри иди. 1902-чи илдə 5508 тичарət мүүссисəсиндэн 3035-и үчүнчү дэрəчəли, 318-и исə биринчи дэрəчəли топдансатыш тичарət мүүссисəлэри иди. 1913-чү илдə 4706 тичарət мүүссисəсиндэн 2038-и үчүнчү дэрəчəли, бəзилэри икинчи, 139-у исə биринчи дэрəчəли топданса-тыш тичарət мүүссисəлэри иди. Биринчи дэрəчəли тичарət мүүссисəлэринин үмуми иилик жире мигдары бүтүн кичик тичарət мүүссисəлэринин жиросунун чəминдэн чох иди. Һалбуки кичик тичарət мүүссисəлэри 43,9%, биринчи дэрəчəли мүүссисəлэр исə 2,9% тəшкил едирди. Топданса-

тыш тичарәтиндә әсас јери нефт тутурду. Бу фирмаларын сатдыглары нефт пула чеврилән заман 1.459 милјон манат олурду. Топдасатыш тичарәтдә нефтдән сонра сатылан маллар бунлардыр: метал, металдан дүзәлдилән һиссаләр, тахта, гәнд, дүјү, спиртли ичкиләр, тохучулуг маллары, гурудулмуш мејвә, балыг, күрү мәнсуллары, һејван, әт, кәнд тәсәрруфаты мәнсуллары вә с. Беләликлә, тичарәт инкишаф етдикчә онунла јанашы пәракәндә тичарәт дә артырды. 1913-чү илдә 4470 пәракәндә тичарәт мүәссисәси варды («Игтисадијјат» журналы. М. Мусајев, 1969-чу ил, № 1, сәһ. 66—67; «Игтисадијјат» журналы, М. Мусајев, 1968-чи ил, № 1).

Јухарыда көстәрилән статистикада јерли Азәрбајчан түрк капиталынын хүсуси пайы вардыр. Јерли капитал пәракәндә тичарәтдә даһа гүввәтли иди. «Һәфтә базары» дејилән вә јармарка шәклини алан базарларда фабрикдә истеһсал олунан мәнсуллар сатылыр вә ја хаммал мүбадиләси едилирди. Бу базарлардан мал топланыб Русија вә Гәрб өлкәләринин заводларына көндәрилирди. Азәрбајчанда пәракәндәчи тачир јалныз рус заводларында дејил, һәмчинин Гәрбдә истеһсал олунан маллары да алыб-сатырды. Технолокија јөнүндән Гәрбә мөһтач олан рус сәнәјеси гурашдырма һиссаләринин онлардан алмаға мөчбур иди. В. И. Ленин Русијанын бу дөврүнү «Һәрби-феодал империализми» адландырырды (В. И. Ленин. Әсәрләри. 4-чү нәшри, Бақы, 1951, 21-чи чилд, сәһ. 433). Белә бир дөврдә Русија сәнәјеси Гәрб аиламында керидә галмыш бир сәнәје иди.

Балыгчылыг

Азәрбајчанда балыгчылыг истеһсалы өзүнәмәхсус зәнкин вә әһәмијјәтли бир јер тутмагдадыр. Бу истеһсал тәкчә балыгла мәндуллашмајыб, дүнјанын ән дадлы, ән гижмәтли вә бол гара күрүсү илә танынмагдадыр. Бу сәбәбдән балыг сәнәјеси аз заманда нефт сәнәјеси кими инкишаф етди вә илк истеһсал васитәләри јарадылды, бунун нәтичәсиндә даһа чох мәнсул истеһсал олунду. Азәрбајчандакы капиталистләр кәлирли олан балыг сәһәсилә дә мошгүл олдулар. Тағыјев, Манташев, Мајылов, Лианозов вә башгалары балыг сәнәјесинин бөјүк гисмини әлләринә алдылар. 1898—1900-чү илләр арасында 2.4187 милјон пуд балыг истеһсал едилди. Балыгчылыг чәлләк истеһсалынын, консерв сәнәјесинин, дәниз нәглијјатынын, кәми тә'мири

тәрсанәләринин јаранмасына јол ачды. 1900-чү илдә Бақыда доггуз кәми тә'мири тәрсанәси варды. 1886-чы илдә Бақыда 20 метал е'мал едән завод мөвчуд иди. Бунларын сәккизи дәмир, дөрдү мис е'малатханасы иди. Бунларла јанашы, кәнд тәсәрруфатында суварма ишләриндә истифадә олунан насослар үчүн газан истеһсал едән е'малатханалар мејдана кәлди.

Ипәкчилик

Азәрбајчанда ипәк истеһсалында Нуха (Шәки) биринчи јери тутурду. 1861-чи илдә, бир ил мүддәтиндә 1200 пуд ә'ла нөвлү ипәк е'мал едилмишди. 1862-чи илдә Лондон јармаркасында Азәрбајчанын хам ипәјинә вә ипәк барамасына медал верилмишди (Азәрбајчан тарихи. Бақы, 1964, сәһ. 238). Бир мүддәт ипәк сәнәјеси, ипәк гурдунда төрәнән хәстәлик нәтичәсиндә кериләди. 1886-чы илдә јенидән сүр'әтлә инкишаф едәрәк јени ипәкчилик фабрики тикилди вә көһнә ипәкчилик фабрикләри тә'мир едиләрәк ишә башладылар. Бу фабрикләрдә 346 ипәк дэзкахы варды. Ипәкчилик сәһәсиндә Гарабағ икинчи јердә кедирди. Ипәк барамасынын механики шәкилдә гурудулмасы илк дөфә Шушада тәтбиг едилмишдир.

Ипәкчиликдә үчүнчү јери Ордубад тутурду. Илк дөфә олараг Ордубадда бухарла ишләјән машына ипәк тохунурду. 1886-чы илдә фабрикдә дөрд ипәк тохујан машында 300 пуд ипәк истеһсал едилмишди. 1886-чы илдә Загаталада олан дөрд машынылы ипәкчилик фабрикдә 86 дэзках вә 142 сәпешмә машыны варды. Чәнуби Гафгаздан харичи өлкәләрә ихрач едилән ипәјин 90%-ни Азәрбајчан верирди.

Памбыгчылыг

Јухарыда гејд етдијимиз кими, Америка сортлу памбыг тохуму Азәрбајчана XIX әсрин икинчи јарысында кәтирилмишди. 1900-чү илдә Кәңчәдә 35-ә јахын памбыгтәмизләмә заводу варды. Памбыгтәмизләмә заводлары нәглијјат ишләри асан олсун дејә, стансијалара јахын јерләрдә јарадылырды. Чох заман бунлардан кичик оланларынын јерини дәјишдирдиләр.

Үзүмчүлүк вә шәрабчылыг

Шамаха, Көҗај, Күрдәмир, Шуша, Кәнчә, Нахчыван, Ордубад вә Азәрбајчанын башга гәзалары дадлы үзүмләри илә шәрабчылыгын мәркәзи сајылырды. 1872—1879-чу илләр арасында Кәнчәдә 380,3 мин ведрә шәраб истәһсал едилмишди. Бу илләрдән сонра Кәнчәдә вә башга гәзаларда бу көстәричи ики дәфәдән чох артмышды. 1897-чи илдә Чәнуби Гафгазда истәһсал олуна шәрабын 25,3%-и Азәрбајчанын пајына дүшүрдү. Шәраб ихрачатында биринчи јери Кәнчә, икинчи јери Тифлис, үчүнчү јери Күрдәмир тугурду. 1885-чи илдә Кәнчәдән 173,7 мин ведрә, 1894-чү илдә исә 483 мин ведрә шәраб ихрач едилмишди.

1872-чи илдә Кәнчәдә араг истәһсал едән 3624 е'малат-хана варды. Бунарын иллик истәһсалы 75.000 ведрә иди. Бу, 91,6 мин манат пул демәк иди. Тут арагынын истәһсалына көрә Кәнчә биринчи јердә кедирди. 1893-чү илдә Чәнуби Гафгаздан ихрач едилән спиртли ичкиләрин мигдары, идхал едилән спиртли ичкиләрин мигдарындан 2023,1 мин ведрә чох иди. Кәнчәдә Јеленендорф* алман колонијасында Форер гардашларынын истәһсал етдикләри конјак XIX Лондон јармаркасында гызыл медал газанмышды. Бу фирманын шәраблары да дахили вә харичи базарларда чох јахшы гижмәтә сатылырды. Бу фирма Азәрбајчанда илк дәфә олараг пивә истәһсал едән мүәссисә јаратмышды.

ЈЕЈИНТИ СӘНАЈЕСИ

1886-чы илдә Бақыда бир илдә 372 мин манатлыг ун үјүдән бухар машынлы дәјирман варды. 1899-чу илдә исә илдә бир милјон јарым манатлыг ун үјүдән 28 бухар машынлы дәјирман фәалијјәт көстәрирди. Бундан әлава, 1,9 милјон манатлыг чәлтик тәмизләјән алты дүјү фабрики мөвчуд иди. 1897-чи илдә Кәнчәдә үч бухар машыны илә ишләјән ун дәјирманы варды.

Түтүн фабрикләри

1891-чи илдә Бақыда иллик истәһсалы 660,1 мин маната чатан дөрд түтүн фабрики фәалијјәт көстәрирди. Бундан башга Кәнчәдә үч түтүн фабрики ишләјирди. 1899-чу илдә

* Јеленендорф—индики Ханлар рајону.

түтүн фабрикләринин истәһсалы 1,2 милјон маната чатмышды. Тәнбәки фабрикләринин икиси Шамахада, үчү исә Нухада јерләширди. 1898-чи илдә иллик истәһсаллары 12,325 пуд иди. Чәнуби Гафгазын тәнбәки фабрикләри анчаг Азәрбајчанда јерләширди.

Сәнаједә вә иншаатда истифадә олуна керамика, даш карханалары, дашјонан е'малатханалар инкишаф едәрәк бир өлкәнин еһтијачыны өдәјәчәк гәдәр артмышды. Семент заводунун иншасы үчүн Ләнкәранда аноним ширкәт јаратылмышды. Капитал гојулушу бир милјон јарым манат иди. Бу ширкәт тикитилә истифадә олуначаг һазыр бетон материалы да һазырлајырды. Бундан әлава, гәнд сәнајесини јаратмаг үчүн Ләнкәранда шәкәр чуғундуру јетшидрилмәси тәчрүбәси апарылырды.

Нәглијјат

Рус чаризминин өз һәрби стратекијасы үчүн Чәнуби Гафгазда чәкдирдији дахили шоссе вә дөмир јоллары васитәсилә 1890-чы илдә Бақы стансијасындан Русијаја үмуми чәкиси 55 милјон пуд олан мүхтәлиф маллар дашынымшыды. Беләликлә, Азәрбајчан кими Русијанын башга мүстәмләкәләринин вилајәт вә гәзаларына јахын олан стансијаларындан Русијаја дашынан малларын мигдары 25 милјон пуддан чох иди (Азәрбајчан тарихи, сәһ. 247). Бу илләрдә Азәрбајчандан Русијаја көндәрилән малларын бешдә дөрдүнү тәшкил едирди. Нефт Русијаја систерн вагонларла, дәниздә көмиләрлә һәштәрхан јолу илә дашынырды. Бақы—Батуми дөмир јолу Гәрб илә Шәрг өлкәләри арасында бир транзит јолу ролуну ојнадыгындан, нәглијјатын, тичарәтин һәчминин артмасы Бақы лиманынын јарадылмасына сәбәб олмуш вә бунун нәтичәсиндә нәглијјат даһа да инкишаф етмишди. Буна бир мисал чәкмәк фәјдалы оларды. Гәрби Авропаја, Америкаја, Ирана, Әфганыстана вә Түркүстана транзит јүкләрин дашынымасы үчүн Бақыда мөвчуд олан тичарәт мүәссисәләри бүросу бунлардыр: «Батуми, Новороссијск, Одесса, Потти, Феодосија, Владивосток, Арханкелск, Ростов, Лондон, Ливерпул, Нью-Йорк, Һелсинки, Истанбул, Шанхај, Копенһакен, Кеніја вә башгалары» (Азәрбајчан тарихи, сәһ. 250).

1899-чу илдә Хәзәр дәнизиндә 345 јелкәнли көми чалышырды. Буналардан 133-ү бухарла һәрәкәт едән көмиләрди.

Бухарла ишлэжэн кэмилэрин үмүм тоннажы јелкөнли кэмилэрэ нисбэтэн 55,8% иди.

1898-чи илдэ Русија империясынын Азов денизиндэ, Гара дениздэ, Аралыг денизиндэ вэ Балтик денизиндэ олан јүк кэмилэринин 40%-и Хэзэр денизиндэ јерлэширди. Беләликлэ, ачыг-ајдын көрүрүк ки, XIX эсрин дөрдүнчү рүбүндэ вэ XX эсрин илк иллэриндэ Азэрбајчан сәнајеси Гәрб үсулуида сәнајеләшир, тичарәти инкишаф едир вэ түрк халгы тарихин бу кешмәкешинә синә кәрәрәк ирәли-ләјирди. Бу дөврүн соснал, мэдәнн вэ сијаси характерини ирәлидә ајры бир бөлмәдә верәчәјик.

Бу дөврдә ханлыг заманындан галма әл сәнәти вэ тохума ишләри инкишаф едән јени мүһитдә асанлыгла мүштәри тапдыгы үчүн даһа да инкишаф едирди. Халчалар, хурчунлар, ипәкдән тохунма баш өртүкләри вэ башга әл ишләри, кәндлөрдән шәһәрләрә, шәһәрлөрдән дә бөјүк тичарәт мәркәзләринә кәндәрилди вэ фабриктә истәһсал олуиан малларла бир сырада сатылырды. Бу сатыш Азәрбајчанда әл сәнәтини инчәсәнәт јөнүндән тәкмилләшдирди. Губа, Шуша, Чәбрајыл, Кәнчә вэ Бақы халчалары харичи базарларда ад газанмышды. Губада халча тохујан гадынларын сајы отуз миңә јахын иди. Тәкчә Хачмаз стан-сијасындан илдә 300.000 манатлыг халча ихрач едилдири (Азәрбајчан тарихи, сәһ. 254). Шуша, Чаваншир, Зәнжәзур гәзаларында халча тохумагла 100.000 нәфәр мәшгул олу-рду (һәмин әсәр, сәһ. 256). «Гарабаг» адланан, мүхтәлиф нөвү олан, өз солмаз рәнкләри вэ көзәллији илә дунјаја сәс салан халчаларын тичарәт мәркәзи Шуша шәһәри иди.

Дахили тичарәт

Кәнд вэ шәһәр әһалисинин әл әмәји илә мејдана кәлән халча вэ башга тохунмаларын бөјүк базарларла апарылма-сында «һәфтә базары» адланан вэ ән әһәмијјәтлиләри Ла-һыч, Басгал, Алтыағач, Бәркүшад, Салјан, Варташен, Па-дар, Гутгашен, Агдаш, Эрәш, Мәсаллы, Астара, Ағдам, Бәрдә, Тәртәр вэ башга јерләрдә гурулан базарлар бөјүк рол ојнамышдыр. Бу базарларын бәзиләри һәр һәфтә мә-һәлли јармаркаларла чеврилмиш вэ јерләшдији рајонун да-хили базарында топдансатыш, нәракәндәсатыш вэ ихрач-атла мәшгул олан тачирләрин ихрач едәчәкләри малла-рын топланмасында фајдалы вэ әһәмијјәтли рол ојнамыш-дыр. 1870-чи илдә Тифлисдә чыхан «Гафгаз» гәзәти јазырды: «Ағдам базарындан Марсел вэ Италијаја јүккәк

кејфијјәтли ипәк вэ барама кәндәрилмишди (Азәрбајчан тарихи. II чилд, сәһ. 258). Бу һәфтә базарларынын соснал хидмәти дә олуруду. Кәндлини шәһәрлиләрлә јахынлашды-рыр вэ бу ики ајры соснал тәбәгәјә мәнсуб ејни милләтдән олан чәмијјәти бирләшдирди. Чар Русијасынын әсарәти: алтында олан Азәрбајчанын ихрачат фаизи о заманлар даим идхалындан чох олуруду. Халгын күзәрәны да ханлыг дөврүнә нисбәтән мүгајисә олунмајачаг дәрәчәдә јахшыла-шырды. 1880-чи илдән сонра јун, памбыг, түтүн, ипәк чох артмышды.

Шәһәрләр

Азәрбајчан азадлыг мүбаризәсинин әзиз шәһидләрин-дән бири олан иғтисадчы Мәммәдһәсән Вәлили (Баһарлы) 1921-чи илдә Бақыда нәшр етдирдији «Азәрбајчанын чо-графи, тәбни, этнографик вэ иғтисадн мүлаһизәси» адлы китабында Азәрбајчанда шәһәр әһалисинин артмасы, шә-һәрләрин тәшәккүлү вэ Бақы әһалиси һаггында бунлары гејд едир: «Азәрбајчанын тарихи һәрәкат вэ һәјат мәркәз-ләринә—Шамахы, Бақы, Губа, Кәнчә, Ирәван, Нуха, Шуша вэ бу кими маһалларла чохдан кәнд әһалиси ахыш-мышдыр вэ бунун нәтичәсиндә бу јерләрин әһалисинин сајы хејли артмышдыр».

Әһалинин сыхлыгына сәнајенин тәрәгги етмәси, кәнд тәсәрууфатынын, балыгчылыгын вэ дәмир јолунун артмасы бөјүк тәсир етди.

Бүтүн бунлар Бақынын әһалисинин һәддиндән чох артмасына сәбәб олмушду. Оуну әтрафында нефт сәнајеси, онунла әлағәдар олараг завод вэ емалатхана ишләри артдыгча бураја тәкчә азәрбајчанлылар дејил, чохлу миғ-дарда рус, исвеч, јәһуди, алман кими харичиләр дә кәл-мишдиләр. Ашағыдакы рәгәмләр Бақы әһалисинин бир әсрдә нә гәдәр артымыш олдуғуну көстәрир (Бу рәгәмләр Баһарлыдан көтүрүлмүшдүр):

Бақынын әһалиси: 1820-чи илдә 2.500 нәфәр,	
1825 —,— 13.500 —,—	
1886 —,— 45.000 —,—	
1890 —,— 105.000 —,—	
1897 —,— 111.900 —,—	
1903 —,— 155.900 —,—	
1905 —,— 206.000 —,—	
1913 —,— 214.700 —,—	
1917 —,— 231.100 —,—	

1860-чы илдә Азербайжан эһалисинин 12,2%-и шәһәрләрдә јашајырды. 1897-чи илдә Бақы губернијасы эһалисинин 20%-и шәһәрлә јашајырды. Бақыда азери түркләри 45.000, руслар* 19.000, ермәни вә башга милләтләрдән оланлар 111.000 иди. 1886—1897-чи илләр арасында Кәнчәдә эһалинин сајы 63%, Ләнкәранда 107%, Зағаталада 147% артмышды. 1897-чи илдә Кәнчәнин 33.090, Шушанын 25.881, Нуханын 24.734, Шамахынын 20.007, Губанын 15.363, Салјанын исә 11.787 нәфәр эһалиси вар иди. 1897-чи илдә олан сијаһыјаалмаја көрә Азербайжанын эһалиси (Зағатала дахил олмамагла) 1.805.788 нәфәр имиш, 1897-чи ил һесабламысынын Азербайжан халгы һагында вердији статистик мәлумата шүбһә илә јанашмаг лазымдыр. Бу барәдә Мәммәдһәсән Баһарлы белә дејир: «1897-чи илдә олан сијаһыјаалма, үмумијјәтлә, әтрафлы вә дүзкүн дејилдир. Чүнки, ислам эһалиси әскәрлијә чағырылмагдан, торпаг мүкәлләфијјәтиндән вә веркинин артырылмасындан еһтијат етдикләри үчүн сијаһы тутулан заман јазылмагдан имтина едирдиләр. Көчәри халг чох заман јайлагда олурду. Чар чиновникләри вә полисләри буну биләрәкдән едирдиләр ки, мүсәлман халгынын сајы аз көрүнсүн» (һәмән әсәр: сәһ. 22). Бу сәбәбдән М. Баһарлы 1897-чи илдә Азербайжан эһалисинин сајыны 2.150.000 нәфәр көстәрир вә гејд едир ки, Азербайжанын һејвандарлыгла мәшгул олан, јашајыш јерләриндән узагда — јайлағларда олан көчәриләри дә һесаба алынмалы иди.

Бақыда олан 204 сәнајә мүәссисәсинин 115 капиталистиндән 18%-и Азербайжан түрк капиталистләри иди. Рус капиталистләри 27% тәшкил едирди (Адларындан да ачыгча көрүнүр ки, рус капиталистләри — Бенкендорф, Губонин, Шибәјев—Һ. Б.) Русија тәбәәси олан харичиләрдир. Ун вә чәлтик тәмизләән заводлар Ағабала Гулијев, Зүлфугаровлар, Сәттар Кәримов вә башга түркләрә мәнхус иди. Јерли азери түркләринин бу сәнајәјә гојдуглары капитал үмуми капиталын 36%-ни тәшкил едирди. Нефт сәнајесиндә Азербайжанын милли капиталы 21% иди. Сәлимханов нефт-кимја сәнајесиндә ән бөјүк капиталист иди. Онуң, сәнајенин бу сәһәсинә гојдугу капитал өлкәдә бу сәһәјә гојулан үмуми капиталын 10%-нә чатырды. Бақыда илк дөфә тохучулуғ сәнајесинә башлајан капиталист Һ. З. Тағыјев иди вә һәмни комбинат вә күнә кими фәалијјәт көстәрир. 1880-чи илдә азербайжанлылар Хәзәр дәнизиндәки јелкәнли кәмиләрин 80%-нә сәһиб

* Рус чар ордусу да бу саја дахилдир.

идиләр. Хәзәр дәнизиндә мөвчуд олан кәмиләрин 58%-и јерли түрк капиталистләрин пајына дүшүрдү (Азербайжан тарихи, II чилд). Дәниз вә чај нәглијјаты ишиндә тәшәбүс көстәрән капиталистләр — Дадашовлар, һүсәјновлар, Ашуров, Манафов, Зејналов вә башгалары иди. Ипәкчилик сәһәсиндә олан капиталистләрдән Нухада һачы Кәрим һачы Ваһаб оғлуну, Ибраһим Әһкбәр оғлуну, һачы Абдул Рәһимову, һачы Мәммәд Рәһим оғлуну вә башгаларыны көстәрмәк олар. Гарабагда да ипәкчилик сәһәсиндә Мурадov вә б. фәалијјәт көстәрирди. Балығ сәнајесини милли Азербайжан капиталистләри Тағыјев, Султанов, Әһмәд Мустафа оғлу, Аға Мустафа оғлу вә башгалары тәмсил едирдиләр. Азербайжан милли капиталыны даһа чох, гүввәтли вә сајча үстүн олан, јерли түрк тичарәт буржуазијасы әлиндә сахлајырды. Бу зүмрә Азербайжанын ортабаб вә даһа чох жүксәк дәрәчәли толдансатышла мәшгул олан тачир синфи иди. Онлар Бақынын, Кәнчәнин, Шамахынын, Шушанын, Нуханын, Нахчыванын, Ордубадын вә башга шәһәрләрин бүтүн тичарәтинин әлләриндә сахлајырдылар. Бу орта тәбәгәјә кәнд тәсәррүфатыны өз әлиндә чәмләшдирән әкинчиләр дә дахил иди. Бу орта тәбәгәнин Азербайжанда үзәринә дүшән сәнајә, иғтисади, мөдәни вә сијаси ролу тарих бахымындан, Гәрби Авропа чәмијјәтләриндә олдуғу кими јериндә вә вахтында чох көзәл ичра етдијини ирәлидә көрәчәјик.

АЗӘРБАЈЧАНДА ПРОЛЕТАРИАТ СИНФИНИН МЕЈДАНА КӘЛМӘСИ

«Пролетар» сөзү XIX әср иғтисадчылары тәрәфиндән олдуғча чох ишләдилмәш бир терминдир. Сонрадан Карл Маркс бу терминә өз нәзәри бахымындан хусуси мәнәлар вермишдир. Әсиндә пролетар сөзүнүн мәнәсы «күндәлик әмәјилә доланан фәһлә» демәкдир. Јазымызын әввәлиндә Азербайжанда сәнајенин, тичарәтин Гәрбә мәнхус инкишаф етмәсини узун-узadı аңлатдыгдан сонра бу һајатын ајрылмаз парчасы олан фәһлә синфиндән сөз ачмамағ олмаз.

1901-чи илдә Азербайжанда нефт сәнајесиндә ишләјән фәһләләрин сајы 26.637 нәфәр иди. Нефт гујуларынын газылымында 5409, нефттәмизләмә заводларында чалышан фәһләләрин сајы исә 3865 нәфәрә чатырды. 1897-чи илдә Бақыда машынгајырма ишләриндә вә буна бәнзәр механики ишләрдә чалышан фәһләләр бу һесаба дахил дејилди. Кәми тәмири тәрсанәләриндә, електрик енержиеси ис-

теһсал едөн мүәссисәләрдә Нобелә, «Гафгаз-Меркури», «Хәзәр» ширкәтләринә, Шибәјевә, лектрик гүввәләринә, Листә, Мышака, Барддорфа, Ејзеншмитә вә башгаларына анд олан завод вә фабрикләрдә, Надежда, Каспи, Дадашов мүәссисәләриндә, Баки шәһәриндә вә онун этрафында кимјәви маддәләр истәһсалында (күкүрд, поташ), мис е'малында, балыг сәнајесиндә, Кәһчәдәки кобальт, дәмр, Нахчывандакы дуз мәдәнләриндә министрләр фәһлә чалышарды.

1900-чү илдә јалпыз балыгчылыг сәнајесиндә 6359 фәһлә чалышарды. Артыг капитализм сәнаједә, тичарәтдә өзүнә јер тутмушду. Бүтүн сәнајә сәһәләриндә — артелләрдә, е'малатханаларда чалышан ишчиләрин үмуми сәји (Бақыда) тәхминән 50.000-дән чох иди. Јарыдан чоху азербайҗанлылар олан бу ишчиләрин чох һиссәси Чәнуби Азербайҗандан кәлмишиди. 1917-чи ил 22 октябрда Баки Советинә кечирилән сечкиләрдә Бақыда чалышан вә Иран тәбәәлијиндә олан 15.000 ирәнчи ишчинин сечки һугугуна малик олмадыгларына бахмајараг «Мүсават» партијасы даһа чох сәс газанмышды (Мирзә Бала Мәммәдзадә, «Русија ингилабында түркләр» журналы, Мүнһен, 1957, № 9, сәһ. 12). 1891-чи илдә Шимали Азербайҗанда 15615, 1901-чи илдә икә 22776 адама паспорт верилмишиди. Буныларын бир һисми Чәнуби Азербайҗандан Гафгаза кәлән фәһләләр иди.

Беләликлә, Чәнуби Азербайҗандан кәлән фәһләләр башда Баки олмаг үзрә, сәнајеләшән Азербайҗанын әсас ишчи гүввәсини тәшкил едирдиләр. 1883, 1893, 1897, 1898-чи илләрдә Азербайҗанда баш верән гураглыг пәтичәсиндә азери кәндилләри шәһәрә ахышардылар. Азербайҗанда түркләрдән башга дағыстанлылар, ермәниләр, күрчүләр, руслар да ишләјирдиләр. Сәһиб ирмәни олан иш јерләриндә ишчиләрин 90%-ни ермәниләр тәшкил едирди. Гер-Григорјанын түтүн фабрики буна мисал ола биләр. 1900-чү илдә балыг сәнајесиндә чалышан ишчиләрин һамысы азербайҗанлы иди.

ХІХ ӘСРИН ИКИНЧИ ЈАРЫСЫ ВӘ XX ӘСРИН ӘВВӘЛЛӘРИНДӘ АЗӘРБАЈҢАНДА МӘДӘНИ ВӘЗИЈӘТ

Маарифчиләрдән Гәбиб бәј Маһмудбәјли вә Султанмәчид Гәнизадәнин јорулмадан чалышмалары сәјәсиндә Азербайҗанда 1880-чи илдән сонра «рус-татар мәктәби»

адланан бир чох мәктәпләр ачылды. Бу мәктәпләрин Азербайҗанын елми һәјатында ојнадыгы ролу инкар етмәк олмаз. Анчаг заман кендикчә халг мәктәпләрдә чар идарәсинин руслашдырма сәјәсәти јүрүтдүјүнү көрүнчә бу мәктәпләрдән сојуду. Азери халгы ушагларына милли тәрбијә верә биләчәк мәктәпләр истәјирди. Милли руһда бир чох мәдәни, сәјәси чәмијјәтләр јарадылды. Бу чәмијјәтләрә азери буржуазиясы мадди јардым көстәјирди. 1901-чи илдә һачы Зейналабдын Тағыјев Бақыда 1-чи Александревски түрк гыз кимназијасы ачдырмышды. Түрк капиталистләринин јардымы илә «Сәадәт» мәктәби дә јарадылды. Тағыјев бөјүк бир түрк драм театры тикдирди. Азери капиталистләри түрк гәзет вә журналларына мадди јардым едир, Гәрб өлкәләринә тәгаүдлә тәләбә көндәјирдиләр. Чар режимин Азербайҗанда киши мәктәби, техникум, университет киши елми мәркәзләр ачмагы түркләрә гадаган етмишиди.

XIX әсрин ахырларында түрк педагоглары халгыны вә парлыларын јардымы сәјәсиндә өз милли мәктәпләринин ачмага башладылар. Һәмни мәктәпләрдә руслашдырма јох иди. Рус дили бир фәһни киши тәдрис едилди. Бу мәктәпләрә «үсули-чәдид» мәктәпләри дејирдиләр. Шамақыда шаир вә педагог һачы Сәјид Әһминн вахты илә ачмыш олдугу үсули-чәдид мәктәбинин Мирзә Рза давам етдирди. Губада Молла Ибраһим Хәлил, Салјанда Молла Әбүлһәсән, Бақыда Мирзә Исмајыл Гүдәи јени үсулли мәктәпләрин гуручулары иди.

Шушада Мир Мөһсүн Нәвваб вә јолдашлары (1833 — 1904) үсули-чәдид әһәмәсини давам етдирир, халгыны һәјәтә јени бахымыны тәрбијә едирдиләр. Бақыда русча чыхан «Каспи» гәзети көһнә дини үсулли мәктәпләри тәғид едир, «бу мәктәпләр фанатик вә чаһил молдаларын агалыгы алтындадыр», — дејә јазырды. Үсули-чәдид мәктәпләри Азербайҗанын башга вилајәт вә гәзаларында да ачылдырды. Бу мәктәпләрдә дәрсләр фонетик методла верилди. Дәрсләр түркчә ана дили, һесаб, чография, рус дили вә тәбнәт дәрсләриндән ибарәт иди. Ләнкәранда үсули-чәдид мәктәбинин илк ачан Мирзә Немајыл Гәсир олмашду. Анчаг бу јени ачылан мәктәпләр Азербайҗан халгынын еһтијачыны өдәјәчәк гәдәр дејилди. Чәмијјәт артыг охујуб-јазмагын әһәмәјјәтини дәрк едирди.

1890-чы илдә Азербайҗанда он ики кимназија вә реалны мәктәб варды. Бу мәктәпләрдә охујан 5700 тәләбәдән 91 нәфәри түрк иди. Чар идарәси азери халгынын мәдәнијјәтинин икишәф етмәсинә һәр васитә илә манечилик тәрәдирди.

1890-чы илдә Шушада вә Нахчыванда гызлар үчүн мәктәбләр ачылмышды. Гызлар үчүн мәктәбләрнин ачылмасында «Шуша» хейријјә чәмијјәти бәјүк рол ойнамышды. Бақыда гызлар мәктәбінә һәсән бәј Зәрдабннн арвады һәнифә ханым мүдирлик едирди.

Түркләрнн охумаг арзуларына чар режимннн мане олмасын көстәрән тутарлы сәһәдләр вардыр. Гафгазда 300 руса, 4.800 күрчүјә, 5.400 ермәнијә, 17.300 азери түркүнә бир мәктәб дүшүрдү. 1891-чи илдә Кәһчәдә хусуси түрк мәктәб вә мәдрәсәләрнндә охуянарлы нәзәр алмасаг, рус дәвләт мәктәбләрнндә 884 түрк шакирди охујурду.

О дөврдә актуал мөвзу, мәктәбләрдә дәрә методу, дил вә әлифба мәсәләлери иди. Әлифба мәсәләси — әрәб һәрфләрннн түрк дилинә ујгун кәлмәдији вә латын әлифбасына кечмәк лазым олдуғу М. Ф. Ахундовдан мирас галан бир процес иди. Мүәллим М. Т. Сидги вә Ф. Көчәрли бу процесни тәрәфдарлары идиләр. 1898-чи илдә Ф. Көчәрли Тифлисдә рус дилинә нәшр олуан «Гафгаз» гәзетиндә «Әрәб әлифбасы вә онун нөгсанлары» башлығы алтынды бир серија мәгаләләр дәрч етдирмишди. М. Т. Сидги дә јаздығы мәгаләләрдә Ф. Көчәрли илә һәмфикир олдуғуну билдирди. Дил мәсәләсиндә әсәсэн Азәрбајчан дилинн, јәни чалы халг дилиннн әдәби дилә тәтбиг едилмәси фикри мүдафиә олуурду. 1899-чу илдә Нәриман Нәриманов «Түрк-Азәрбајчан дилиннн мүхтәсәр сәрф вә нәһви» адлы әсәрннн нәшр етдирмиш вә бу әсәрдә әсәсэн фонетика, морфолокија вә синтаксис ничәләмәләрннә хусусен јер вермишди. XIX әсрнн ахырларында Ф. Көчәрли рус педагогу А. О. Чернијајевскинн «Вәтән дили» китабыны јениднн ишләјәрәк, бәзи әләвәләрлә тәкрар нәшр етдирди. Белә дәрәликләр Азәрбајчан дилиннн мәктәбдә асан өјрәнилмәсинә, ушаглар тәрәфиндән мәнһисәнилмәсинә јол ачырды. Буун сәјәсиндә јени үсүллу мәктәбләр чохалыр, көһнә мәдрәсәләр әһәмијјәтинн итирирди.

ИЛК КИТАБХАНАЛАР ВӘ ГИРАӘТХАНАЛАР

Азәрбајчанда илк гираәтхананы Бақыда әмәкдар мүәллимләр һәбиб бәј Маһмудбәјли вә Султан Мәчид Гәһизадә ачмышдылар. Гираәтханалар ачмаг үчүн Бақынын губернаторундан 1894-чү илдә доктор Нәриман Нәриманов изи алмышди. Бу һадисә о дөврүн зијалылары вә охучулары арасында севинчлә гаршыланды. Бақыдакы гираәтханалара Кәлкүтгә, Гәһирә, Бомбей, Истанбул вә башга харичи

өлкәләрдән чар һөкүмәти тәрәфиндән гадаган едилән китаблар долајы јолларла кәтирилирди. Јени ачылан гираәтханалар халг тәрәфиндән чох рәғбәтлә гаршыланырды. О вахтлар ермәниләр тәрәфиндән нәшр олуан «Мурч» адлы журнал гираәтханалар барәсиндә белә јазырды: «Ермәни китабханаларыдан һеч бириси бу китабханалар гәдәр охучуја малик дејилди. Мүртәчәләрдән еһтијат едиб китабханаја кирмәкдән чәкинәрәк гәзет вә журналлары евләринә кизилнчә апарыб охујан моллалар да варды. Онлар мүртәчә вә мүтәәсиб групуни тәһгидиндән чәкиндикләри үчүн гираәтханалара кетмир, китабханаја кәлән мүхтәлиф мәтбузати евләрнндә охујурдулар. Беләликлә, әлдән-әлә кәзән гәзет вә журналлар көһнәлиб сырадан чыхырды».

Азәрбајчан тарихнндә зијалы дин хадимләриннн, молла вә сејидләринн мүтәрәгги чәмијјәтләринн јарадылмасында хидмәтләри чох олмушду. 1887-чи илдә Шамахыда, Губадә, Ләнкәрәндә бир нечә китабхана вар иди. М. Т. Сидги, Ч. Мәммәдгулузадә, Г. А. Шәрифов, А. М. Әләкбәрвану тәшәббусу илә Нахчыванда китабханалар вә гираәтханалар ачылмышды. XIX әсрнн икинчи јарысында Азәрбајчанын вилајәт вә районларында китаб тичарәти илә мәшғул олан мағазә вә дүкәнлар ачылмаға башлады.

Бәлкә дә бу јаздыгларымы охучулар нидики дөвр илә мүгајисәдә чох әһәмијјәтсиз һесаб едәчәкләр... Фәгәт унутулмамалыдыр ки, бу һадисәләр чар режимннн иетибады алтынды о дөврдә мүтәрәгги истигамәтә јөнәлән әсир халгын һәјәтында чох әһәмијјәтли һадисә олмушдур.

Азәри зијалыларынын бир гисми Әли бәј һүсәјзадәнин нәшр етдирдији «Һәјәт», «Јени һәјәт», «Фүјүзат», «Јени фүјүзат», Әһмәд Агајевнн «Тәрәгги», «Нриад» гәзет вә журналлары әтрафында топланмышдылар. Бәзи зијалылар «Ничат», «Сәфа», «Әдәб јурду», «Нәшри-маариф», «Чәмијјәти-хейријјә» вә башга мэдәни, сийәси чәмијјәт вә дәрәкләр әтрафында Азәрбајчан халгынын о дөврә илд мәсәләләри үзәриндә чалышардылар.

Чар режимннн манеәләринә бахмајараг бүтүн бу пиләр фәдакарлыгла һәјәтә кечирилрди.

1905-чи илин әввәләриндә милли һәрәкәтин тәрәфдарларындан олан нәтәһиәрвәр М. Е. Бағарзадә адлы бир тәһрири көмәклији илә Тифлисдә Ч. Мәммәдгулузадә вә Әмәр Фаиг «Гейрәт» адлы нәшријјат јаратдылар. Рус полиси тәрәфиндән тез-тез ахтарыш апарылан бу нәшријјатда Ч. Мәммәдгулузадәнин «Уста Зейнал», «Гурбанәли бәј» вә башга әсәрләри, Ә. Гағвердијевнн «Милләт достлары» вә Әһмәд бәј Чаванширинн шәрләри, А. О. Чернијајевскинн (әслән полшалыдыр) «Вәтән дили» адлы дәрә кита-

бы нәшр едилмишди. Бундан башга бу мэтбәдә бир чох китаб вә журналлар кизли олага нәшр едилрди. Бурада азәриләрә хитабән жазылан милли-ингилаби анламда брошүра вә чагырышлар һазырланырды.

«Гейрәт» нәшриятинин Азәрбајчанын мэдәнијјәти вә азадлығы јолунда бөјүк хидмәтләри олмушдур.

О дөврә Азәрбајчанын зијалы нәслинә рәһбәрлик едән танынмыш шәхсләрин адларыны гејд етмәк олдугча ва-чибдир. Әлимәрдан бәј Топчубашов, Әли бәј Гүсејзадә, Әһмәд Агајев, Чәлил Мәммәдгулузадә, Султан Мәчид Гә-низадә, Нәчәф бәј Вәзиров, һашым бәј Вәзиров, Әбдүр-рәһман бәј һагвердијев, Әлискәндәр Чәфәрзадә, Әләкбәр Сабир Таһирзадә, Мәһәммәд һади Әбдүлсәлимзадә, Аббас Сәһһәт, Үзејир һачыбәјов, Һәбиб бәј Маһмудбәјли, Фиру-дин бәј Көчәрли, Сүләјман Сани Ахундзадә, Өмәр Фаиғ Неманзадә, Нәриман Нәриманов, Рәшид бәј Өфәндијев, Әскәрзада Адыкөзәлов Корани, Мәммәдаға Шаһтахты, Үнсизадә гардашлары вә башгаларыны көстәрмәк олар...

Бу зијалыларын чоху Азәрбајчан мэдәнијјәтинин вә маарифинин инкишаф етмәсиндә јахындан иштирак етмәк-лә јанашы, сијасәтлә дә мәшгул олурдулар. Амма маариф-чи олага галан вә сијасәтлә марагланмајан бә'зи зијалы-лар да варды. Елә зәнн едирәм ки, охучулара Азәрбајчанда XIX әсрин әввәлләриндә баш верән мэдәни, сијаси вәзијјәт һаггында аз да олса мә'лумат верә билдик. Бундан сонра 1905-чи ил рус ингилабы кәләчәк вә Азәрбајчан халгы бу ингилабда мэдәнијјәти, азадлығы уғрунда өһдәсинә дүшән вәзифәни јеринә јетирәчәкдир. Булары јери кәлдикчә кө-рәчәјик...

АЗӘРБАЈЧАНДА ТАРИХ ЕЛМИ САҲӘСИНДӘ ЖАЗЫЛАН ИЛК ӘСӘРЛӘР

Милләтләрин һәјатында һәр дөвр, һәр чағ бир нечә јүз или эһатә едир. Бу чағларын дөнүм илләри дә олдугча узун мүддәтдә инкишаф едир вә јеткинләшир. Азәрбајчан тарихиндә јениләшмә һәркәтанын әввәлчә зијалыларын фикир дүнјасында доғмасы вә фикирләрин һәгиги халғ һәјатына кечирилмәси, јә'ни Гәрб аиламында ренессанс, реформасија чағлары вә ондан сонра бу чағларын үстүндә гурулан һүрријјәт, азадлығ мүбаризәси дөврү әсрдән чох бир мүддәти эһатә етмишдир. Милләтләрин ојаныш, ре-нессанс чағында о милләтин ичиндән јетишән зијалы рәһ-

бәр шәхсләрә көрә, әввәлчә мәнсуб олдуғу милләтин ким-лији вә кечмиш заманлардакы вәзијјәти аראшдырылыр, инчәләнир, сонра кери галмыш вә бу керилијин сәбәби илә јабанчы империалист милләтин әсарәти алтына дүш-мүш олан халға онун кимлији таныдылыр. Беләликлә, мүс-тәмләкәдә олан халғ өз мәлијини өјрәнир, кечмиш заман-ларда аталарынын әсарәт алтында јашамадыгларыны вә сөзүн әсл мә'насында мүстәгил, азад јашадыгларыны, мүстәгил дөвләт гурдугларыны анлајыр. Нәтичәдә мил-ләтин шууру ојаныр, азадлығ мүбаризәсинә башлајыр.

Азәрбајчанын ләјагәтли оғулларындан бири олан про-фессор Мирзә Қазым бәј XX әсрәдә илк дәфә олага «Дәр-бәнднамә» адлы әсәри илә Азәрбајчан вә Гағгаз тарихини инчәләмәјә наил олмушдур. Мирзә Қазым бәј буидан башга «Әссәбус-сејјар» адлы әсәриндә Қрым вә Қазан тарихини ин-чәләмиш, ујғур түркләринин тарихи илә дә мәшгул олмуш-ду. Онуи китаблары әлиминдә олмадығы үчүн бу әсәрин ел-ми дәјәри барәдә фикир сөјләмәјә чәтилик чәкирик. Мир-зә Қазым бәјин бу инчәләмәләри, түрк-татар грамматика-сыны јазмасы вә о дөврәдә рус чар һөкүмәтинә вердиңи рапортда рус идарәси алтында олан бүтүн түркләрин баша дүшә билчәкләри түрк дили јарадылмасы фикрини тәк-лиф етмәси илә ону илк Азәрбајчан түрк вәтәнсөвәри сај-сағ, елә билирәм ки, јанылмарығ.

Икинчи тарихи әсәри Аббасгулу Ага Бақыханов јаз-мышдыр. Бу гијмәтли тарихи әсәрин ады «Күлүстан-Ирәм»дир. Китабын бөлүмләри беләдир:

1 — Эрәбләрин кәлипиндәк Ширван вә Дағыстан.

2 — Монғол истиласына гәдәр Азәрбајчан.

3 — Монғол истиласыдан сәфәвиләрә гәдәр Ширван-шаһлар сүләләси.

4 — Сәфәвиләрдән Надир шаһа гәдәр.

5 — Надир шаһдан Русија илә Иран арасында бағла-нан «Күлүстан» мугавиләсинә гәдәр.

Аббасгулу Ага бу әсәри рус чарына тәғдим етмишди. Чар бу әсәрин тәдғигини Елмләр Академијасына һәвалә етмишди. Елмләр Академијасы бу әсәри инчәләмәк үчүн академик Бросса вә Дорна көндәрминди. Бу ики академик әсәрин елми дәјәри һаггында ејни фикрә кәлмишдиләр: «Аббасгулу Аганын әсәриндә бу күнә гәдәр Авропа әлим-ләринә мә'лум олмајан вә Шәрг мәнбәләриндән алына зәнкни билкиләр вардыр. Бу билкиләр әлиминдә олан мә'луматы хәјли тамамламагдадыр. Әсәрдә мүхтәлиф чоғрафи эразиләр һаггында мә'лумат вермәклә бәрабәр Ширван вә Дағыстанын эи гәдим дөврләрдән башлајарат

эн јени дөврләрә гәдәр сүрән тарихини ибрәтвәричи хүләсәси верилмишдир. Буна көрә биз, бу әсәри Гафгаз өлкәләрини тарих вә чографијасына ән фајдалы вә мүһүм әләвә олараг гүјмәтләндиририк, мүәллифин әмәк вә илтифатына гаршы һөрмәтимизи бәјан едирик». Јүксәк гүјмәтә лајиг көрүлмәсинә бахмајараг бу әсәр рус чар академијасы тәрәфиндән нәшр едилмәмишди. Чүнки, Мирзә Казым бәј дә сөјләдијимиз кими тарих елми милләтә нә етдијини, ким олдуғуну өјрәдир. Чарлыг һәр күлтүрәл, мәдәни тәшәббүсә олдуғу кими бу әсәрни нәшр олунамасында да Гафгаз халқларының бәзән һүзилү вә бәзән дә өјүндүрүчү шанлы кечмишләрини өјрәнмәләрини һетәмәмишдир.

Аббаегулу Ага әсәри рус чарына тәгдим етдији заман ашағыда јаздыгы бу бир нечә сәтир онуи вәтәнпәрвәрлијини сүбүт едир. О јазырды: «Өлкәмни индијә кими јазылмамыш олан тарихини гәләмә алынмасы зәрурәтини дүшүнүрдүм. Бир тәрәфдән Вәтәнимни тарихини јазмаг үчүн мүмкүн вә мүјәссәр олмајан бәзи гүјмәтли сәнәдләрдән истифадә етмәк имканына малик олдуғумдан бүтүн бу һаллар мәни мәнеуб олдуғум өлкәни кечмиш һәјатына јазмаға вә бош вахтларымы бу ишә һәср етмәјә мәчбур етди» (Һүсәји Бајкара. XIX әсрдә Азәрбајҗанда јениләшмә һәрәкәтләри. Анкара, 1966, сәһ. 75).

Аббаегулу Ага јашадыгы чагда хидмәт етдији чарлыг режиминә һеч бир вахт әјилмәмишдир. Әсли-пәчәбәти олан бу адам зүлмкар рус чарына «өлкәмни», «вәтәнимни» тарихини јазмаг зәрурәтини һиссә етдим демәкдән чәкинмәмишдир. Һәр бир азәрбајҗанлы, гафгазлы бу бөјүк вәтән өшәдә илә өјүнмәлидир, ону рәһмәтлә анмалыдыр.

XIX әсрни иккинчи јарысында Азәрбајҗанда тарих елми сәһәсиндә Мирзә Јусеф Нерсесов Гарабаги, Рзагулу Мирзә Чәмал оғлу, Мирмеһди Һашым оғлу Хәзани, Һәсәнәли хан Гарабаги, Әһмәд бәј Чаваншир вә Мирзә Әһмәд Мирзә Худаверди оғлу илә тәмәни едилмишдир.

М. Ф. Ахундзадә тарих елми методу бахымындан да Азәрбајҗан инјәлиларына јол көстәрмишдир. О дөврә гәдәр тарихлә мәшғул оланлар халғын социал мәшшәтини вә итисәди фикрини икнишаф етмәсини бир тәрәфә атараг М. Ф. Ахундзадәни дедији кими, «тәмтәрағлы ибарәпәрдәзлыгла» мәшғул олуишдулар. Ахундзадә онлары олдуҗа кәскин бир шәкилдә тәнгид етмишдир.

Соһрадан С. М. Гәнизадә, Н. Нәриманов, Һ. Маһмудбәјли, Ф. Көчәрли вә башгалары Тифлисдә рус дилиндә нәшр олуан «Гафгаз гәбиләләрини јерләрини јазан материал» мәчмүәсиндә Азәрбајҗан тарихини бәзи проб-

лемләринә даир тәнгиди мәғаләләр јазмышдылар. 1882-чи илдә Тифлисдә нәшр олуан «Гафгаз тарихи вә археолокијасы чәмијәти билдириши» мәчмүәсиндә Һ. С. А. Ширванини халг әдәтләри, рәвәјәтләри вә отуз үч тарихи абидә һагғында мәлүмат верән узун мәғаләси чап едилмишди. Ширванини бу мәғаләсиндә Азәрбајҗан тарихи илә бағлы чох гүјмәтли материал вардыр.

Азәрбајҗан тарихи һагғында бу дәјәрли мәлүматлар Азәрбајҗан халғыни кечмиши һагғында чох әһәмијәтли вә гаранлыг чәһәтләри ајдынлашдырмышдыр. Хүсусилә, үзәриндә јашадығлары мүғәддәс торпағларын улу бабаларындан онлара мирас галдығыны вә бу торпағлар үзәриндә јарадылан сәнәт әсәрләрини бабаларының дүһалары илә мејдана кәлдијини көстәрирди. Қанардан кәлән, истәр рус, истәрсә дә Гәрб тарихчи вә археолоғлары өз өлкәләрини империалист әмәлләринә ујғун шәкилдә Азәрбајҗан халғыни улу нәслиндән галан әсәрләри башга милләтләрини мәдәнијәтини тәсир алтында јарадылдығына идиә едир вә Азәрбајҗан халғының варлығына ишкар етмәјә чалышырдылар. Мәшһур түрколог Бартолдун «Рус олмајан халғлар тарихи чәһәтләри» ады бир әсәри вардыр (Түркијат институту китабханасы. № 716, Истанбул). Бүтүн бунлар азымы кими Бақыда олан рус православ киләси Азәрбајҗанын ән дәјәрли абидәләриндән олан Ширваншаһлар сарайына вә Диванхананы сөкәрәк јериндә килә тикилмәсини иһсәр едирди. Рус чар мәмурлары бу сарајдан анбар кими истифадә етдикләри үчүн киләсини бу тәләфини јеринә јетирмәмишдиләр (Азәрбајҗан тарихи, II чилд, сәһ. 379).

Ирәлидәки иңчәләмәләримиздән көрүнәкдир ки, тарихи өзүнәмәхәсә икнишафы бүтүн мәсәләрә бахмајараг дурмадан ирәлијә һәрәкәт етмиш вә рус империализминин бүтүн зүлмләри боша чыхмышдыр. Азәрбајҗан халғы гуртулуш вә азадлыгы уғрунда әһәмијәтли аддымлар атмыш, бөјүк фәдакарлығлар көстәрмиш, гурбанлар иһсәрмиш вә гап ахылараг ғыса бир мүддәт олса да азадлыға го-вунмушду.

ӘДӘБИ ТӘНГИД ВӘ ӘДӘБИЈАТ ТАРИХЧИЛИЈИ

Азәрбајҗанда әдәби тәнгид сәһәсиндә М. Ф. Ахундзадәни бөјүк әмәји олуишду. 1840-чы илдә о, Вағифини вә Закирин иһрләриндән ибарәт бир аутолокија тәртиб етмиш вә әсәрә өн сөз јазмышдыр.

М. Ф. Ахунзаде өн сөздө «сәнәт сәнәт үчүндүр» фәлсә-фәсини рәдд едәрәк «сәнәт һәјат үчүндүр» фикрини мүда-фиә етмиш вә форма үчүн мөвзуну фәда едән јазычылары амансыз тәнгид етмишди. Әдәби жанр мәсәләсинә тәнгид-диндә јер верән Ахундов тәнгид вә сатираны ичтимаи һә-јатын әдаләтсизлијинә, көһнәлијинә гаршы мүбаризәдә ән јахшы әдәби васитә һесаб едирди. О дејирди ки, инсанын тәбиәтиндәки пис чәһәтләри, чиркинлији јалһыз тәнгид, кинајә вә ачы истеһза васитәсилә силиб атмаг мүмкүн олур. Азәрбајчан әдәбијјаты тарихиндә бу тәрәздә јазан шаирләрдән С. Ә. Ширванини вә М. Ә. Сабири хүсусилә гејд етмәк лазымдыр.

Мирзә Јусиф Гарабағи тәрәфиндән тәртиб олуан «Мәч-муәји-әш'ари Вагиф вә шаир мүасирин» антолокијасы шаир Мирзәчан Мәдәтовун хаһиши вә көмәклији сәјәсиндә 1850-чи илдә Тејмурханшурда нәшр едилмишди. Бу әсәрдә Азәрбајчан шаирләри һаггында биографик вә тарихи мә'луматлар вардыр. Беләликлә, һ. Зәрдаби, С. М. Гәнизадә, Н. Нәриманов, Ф. Көчәрли, М. Т. Сидги вә диқәрләри әдә-бијјат тарихи, әдәби тәнгид һаггында нәзәри фикирләр ирәли сүрмүш вә әдәбијјатын сәснал вәзифәсинин халгын күндәлик һәјатына дахил олмагда, нөвбәси чатмыш мәсә-ләләри һәлл етмәкдә, чәмијјәтин вә мүасир дөврүн еһтијач-ларына чаваб верә биләчәк шәкилдә һазырламагда көр-мүшләр. М. М. Нәвваб тәрәфиндән XIX әср Азәрбајчан шаирләриндән бәһс едән «Тәзкирәји-Нәвваб» адлы анто-локија нәшр едилмишдир. Әсәрдә олдуғча марағлы мән-бәләр вардыр (Бу әсәр Бәјазит китабханасында вар. — Һ. Б.).

Азәрбајчан түрк шивәсинин фонетикасы, морфолокија, синтаксис вә Азәрбајчан диалектолокијасы һаггында меј-дана чыхан илк әсәрләр арасында Аға Мирзәли Мустафа оғлу Бакувинин јаздығы «Тәчрүд-үл-лүғәт» адлы әсәри дөврүнә көрә гижмәтли лүғәт сәјылыр.

АЗӘРБАЈЧАНА ГӘРБ АНЛАМЫНДА ФӘЛСӘФИ, СОСИАЛ ВӘ СИЈАСИ ДӨВЛӘТ ФИҚРИНИН КӘЛИШИ

Һәр халгын өзүнәмәхсус адлы-санлы гәһрәманлары вардыр вә онлары мәнсуб олдуғлары милләтин, өлкәнни чәтин мәсәләләриндә һәр заман вә һәр јердә өн чәбһәдә чарпышан, вурушан көрүрүк. Азәрбајчанын фикир вә мә-дәнијјәт тарихиндә М. Ф. Ахунзаде, һ. Зәрдаби белә өндә

келәнләрдәндир. 1875—1907-чи илләр арасында Зәрдаби-нин јарадычылығында Загафгазјянын керидә галмасы, идарәчилик үсулу, кәндин хилас олунмасы вә бу кими ди-кәр јазылар әсас јерләрдән бирини тутурду. Бу мөвзулар-дан ајдын олур ки, һ. Зәрдаби Гафгаз түркләрини һәја-тындан һансы мәсәләләри арашдырмышдыр. Бунлар рус идарәсиндә чалышан мә'мурларын Гафгаз халгына етдији зүлмү, Гафгаз халгы үзәринә кабус кими чөкән дини фанатизми, милләтин јашајышындағы тәнгид едиләчәк тәрәфлә-ри арашдыран, тәнгид едән вә гуртулуш јолларыны көстәрән јазылардыр.

М. Ф. Ахунзаде «Гафгаз археографија комиссијасы», «Рус императорлуғу чографија чәмијјәтинин Гафгаз шө'бә-си», «Гафгаз өлкәси мәскун јерләринин өјрәнилмәси комис-сијасы»нын нүмајәндәси иди. Онун тәшәббүсү илә јухарыда гејд етдијимиз комиссијалар мәтбуатларында Гафгаз халглары вә о чүмләдән әзәри түркләринин һәјатына даир бир чох мә'луматлар дәрч етдирмишди. Бу нәшрләр ара-сында 1866—1906-чы илләри әһатә едән, Гафгаз кенерал-губернатор идарәси архивиндә сахланылан вә археографи-ја комиссијасынын топладығы Загафгазја кәндлиләринин иғтисади мәншәтинин өјрәнилмәсинә даир материалларын дәрч едилмәси чох әһәмијјәтли олмушдур. Бу материал-ларда Азәрбајчан халгынын һәјат вә тарихинә јарычағ чох мә'луматлар вардыр. Бундан башга М. Ф. Ахунзаде, һ. Зәрдаби Гәрби Авропа, Түркијә, Иран, Һиндистанын танынмыш, азадлыг тәрәфдары олан габагчыл адамлары илә јахындан әлағә сахламышдылар. Бу әлағәләрин һәр ики габагчыл, мүтәфәккир фикирли шәхсләрә бөјүк тә'си-ри олмушдур. Һәр ики Азәрбајчан мүтәфәккири гәләмә алдығлары әсәрләриндә мүртәбә гүввәләри тәнгид етмәкдән чәкинмирдиләр. Габагчыл фикирли олан бу адамлар хал-гынын күчүнә инаныр вә Азәрбајчан халгынын әсл варлы-ғына, милли гүввәсинә бағлы галмышдылар.

М. Ф. Ахунзаде јазырды: «Бизим мәгсәдимиз халгын азадлыг бајрағыны јүксәкләрә галдырмағ вә халга әмин-аманлыг шәраитиндә өз һәјатыны гурмага, фираван вә варлы һәјата доғру кетмәјә имкан јаратмагда ибарәт-дир» (Азәрбајчан тарихи, сәһ. 385). Беләликлә, бир сыра тарихи вә фәлсәфи әсәрләрин мүәллифи олан Мирзә Фәтә-линин «Кәмалүддөвлә, Чәмалүддөвлә мәктублары», «Мол-лаји-Руми (Мөвлана Чәләләддин Руми) вә онун әсәри һаггында», «Философ Јума чаваб» вә башга бу кими дө-рин фәлсәфи вә сијаси јазылары һал-һазырда ислам шәр-гиндә өз актуаллығыны итирмәмишдир.

М. Ф. Ахундадә «Кәмалүддөвлә мәктублары»нда бир дашла ики гуш вурмушдур. Иран истибадаынын залым вә чаһиллигини ачыначаглы шәкилдә тәнгид едәркән «гызым сәнә дејирәм, кәлиним сән ешит» методу илә бир сјасәт ишләдәрәк рус чар режимини тәнгид атәшинә тутмуш вә чүрүмәкдә олан рус монархијасына һүчүм етмишдир. Бу шәкилдә Азәрбајчан халгына вә сјаси һәјатына илк оларга о заман чар идарәси тәрәфиндән ишләдилмәси гадаган олуна Гәрб сөзләрини кәтирмишди: «конститусија, демократија, револјусија, деспотизм, сивилизасија, фанатизм, прогрес, үсјан, политика, парламент, патриот вә башгалары».

Сонра Мирзә «Кәмалүддөвлә мәктублары»нда әрәбләрин Ираны бәзи јердә гылынч күчүлә, бәзи јердә алда-дараг-ишгал етдикләрини Фирдовсинин «Шаһнамәси»ндән көтүрәрәк онун дили илә анладыр вә бу васитә илә дә Иран вә рус тахт-тачына ләһнәтләр јағдыр. Фирдовсидән нәгл едәрәк дејир ки: «Бу әрәбләр мал-дөвләт үчүн ган төкүб ијрәнч бир кәләчәк (истигбал) хәритәсини һазырлајырлар. Јени бир дин кәтирдикләрини бәһанә едәрәк өз фәјдалары үчүн халга зәрәр верирләр. Ағ ипәк үзәриндә чох горху верән вә чох аз үмид кәстәрән бир мәктуб јаздылар...» (Кәмалүддөвлә мәктублары. Бақы, 1924, сәһ. 13—14).

Инсан бу сәтирләри охдугда 1920-чи илдә Гызыл Ордунун Азәрбајчаны ишгал етдикләри күнү хатырлајыр. Санки Мирзә Фәтәли өлмәмши, о күнләри көрүмүш кими бир руһла јашајыр. Бундан да өјрәнирик ки, идеолокијаны бәһанә едәрәк империалист әмәлләрлә өлкәләр истила етмәк, халгы талан етмәк, миллионларча инсанлары сүркүнә кәндәрмәк вә өлдүрмәк һадисәләри тарихдә олан охшар һәрәкәтләрин бир-биринә бәнзәјән ортаг тәрәфләри даһа чохдур. М. Фәтәлинин 1870-чи илләрдә јаздыгы «Бабиллик әгидәләри», «Молла Әли Әкбәрлә мүбаһисә», «Жон Стүарт милли азадлыг һаггында», «Јек кәлимә һаггында» башлыглы мәгаләләри сјаси вә социал көрүшләрини әкс етмәк бахымындан чох әһәмијәтлидир. М. Фәтәлинин јазыларында «азадлыг» сөзүнүн мәгсәди Азәрбајчанын азадлыгы вә һурријәтидир. Мирзә Фәтәли вә Н. Зәрдабинин о дөврдәки јазыларында, мүбаризәләриндә Азәрбајчан үчүн истәдикләри бунлардыр: «Азад сјаси бир һәјат, халг демократијасы, мәһсул васитәләринин инкишаф етдирилмәси, тәбии сәрвәтләрдән халгын рифаһы үчүн кениш сурәтдә фәјда тәмин едилмәси, сусуз вә јарычөл олан торпагларын суварылма һалына кәтириләрәк торпагсыз кәндиләрә верилмәси, елм вә техниканын инкишаф етдирилмә-

си, јүксәдилмәси. Бүтүн бу нәмәтләрин халг үчүн әлдә едилмәси тезисинин башында, онларын ән өндә кәлән идеоложи арзулары «феодал монархија» режимини зорла де-вирмәк истәји вәрдыр. Бу иш јеринә јетирилмәдән о бири ишләрин һәјата кечмәјчәјини даһа чох Мирзә Фәтәли баша дүшүмүш вә анламышдыр.

XIX әсрин икинчи јарысында Азәрбајчанда социал-сјаси фикирләрин инкишаф етмәсиндә С. Ә. Ширвани, Гәбibi бәј Маһмудбәјли, Р. Әфәндизадә, С. М. Гәнизадәнин вә башгаларынын әһәмијәтли роллари олмушдур. Бу маариф-пәрвәр адамларын бүтүн сәјләри Азәрбајчанын социал-мәдәни јүксәлишинә вә азадлыгына јөнәлмишди.

ӘДӘБИЈАТ ВӘ НӘШРИЈАТ

XIX әсрин икинчи јарысы Азәрбајчан миллиәти үчүн гуртулуш вә азадлыг јолуну һазырлајан бир дөврдур. Бу дөврдә феодализм мүнасибәтләри артыг өз әһәмијәтини итирир вә ону капитализм мүнасибәтләри әвәз едирди. Беләликлә, чәмијјәтдә форма, естетик анлајыш нормалары да дәјиширди. Анчаг Шәрг поэзијасынын классик естетик нормалары арадан силиниб кетмәмшиди. Јени әдәбијатын мәктаби реализм олдуғу үчүн демократик вә маарифчилик идејалары илә силаһланырды. Бу дөврдә Азәрбајчан әдәбијатынын әсас мәгсәди чәһаләтлә мүбаризә етмәк, халгы ирәлијә доғру апармагдан ибарәт иди. Әдәбијатын, әдәбијатчыларын әсас гәјәләриндән бири дә чар мүтләгијәт вә истибад идарәсинин зүлм вә һассызлығларыны халга баша салмаг, она гаршы мүмкүн олан васитәләрлә мүбаризә апармағын јолларыны кәстәрмәк иди. Бу дөвр Азәрбајчан әдәбијатынын характерик јөнләриндән бири дә халг һәјатындан алынған мөвзуларла халгын арасында јашајан чанлы дили баша дүшүләрәк шәкилдә ишләјәрәк әдәбијаты демократикләшдирмәк вә бу јолла халгын гөлбинә, руһуна јол тапмаг, чәмијјәт, вәтәндашлара мәнликләрини танытмаг, онлара шәхсијјәт һисси ашыламаг олмушдур.

Беләликлә, Азәрбајчанда о дөврдә башлајан әдәби һәрәкатын пионери М. Ф. Ахундадә олмуш, С. Ә. Ширвани, Ч. Мәммәдгулузадә, Н. Нәриманов, Н. Б. Вәзирли вә башгалары ону изләмишләр. Бир тәрәфдән көһнә, схоластик анлајышла, кериликлә мүбаризә апармаг, дикәр тәрәфдән халга мәнлигини охшайараг вүғарлы бир инсан руһуну вермәк о дөвр әдәбијатынын сјаси вә социал вәзифәси ол-

мушдур. Бу күн бу мөвзулары тэдиг етдикдә көрүрк ки, о дөврүн әдәбијјатчылары өз үзәрләринә дүшән тарихи вәзифәни ләјигинчә јеринә јетирмишләр. О дөврдә Азәрбајчан әдәбијјат тарихиндә реалист нәср, сатира, драматуркија, комедија, һекајә вә башга әдәби тәрзләр, жанрлар чоһ күчлү вә шүүрлү шәкилдә инкишаф етмишдир. Азәрбајчан халгы ХХ әсрин әввәлләриндә, 1905-чи ил ингилабы илләриндә өз милли мәнәфәләрини, азадлыгларыны шүүрлү шәкилдә мүдафиә етмәләри үчүн о дөврүн әдәбијјатына, әдибләринә шүбһәсиз ки, борчлудурлар. Әдәбијјатчылар бу ишдә өз вәзифәләрини јеринә јетирә билмишдиләр.

Һәмин дөврүн реалист әдәбијјатчылары Азәрбајчан халгына јахын олмаг, онун сијаси, социал вә итисади мәсәләләрини онларә өз ана дилләриндә баша салмаг, онлары чәмијјәт ишләриндә фәал олмаға, әдәби дилин чанлы халг арасында данышылан дил олмасына бөјүк әһәмијјәт верирдиләр. Онлар дил мәсәләсинә «Ана дили» адыны вермишдиләр вә халгын баша дүшә билчәји терминләри ишләјиб һазырлајырдылар. Әсарәтдә олан бир халг үчүн «милли дил» јаратмаг нә гәдәр чәтин олса да, зијалылар бунун өһдәсиндән кәлмиш, әсәрләрини халгын баша дүшәчәји тәрздә јазмаға наил олмушлар. Әдәби дил илә халг данышыг дили бир араја кәтириләрәк, мөһәлли шивәләрин естетик хүсусијјәтләрини позмадан, чар режиминин идарә системиндән кәлән терминләр, техники терминләр, капиталист вә банк терминләрини, сөзләрини өз әсәрләриндә ишләјәрәк Азәрбајчан халгынын баша дүшәчәји, анлаја билчәји дил јаратмышлар.

XIX әсрин 30—40-чы илләриндә Азәрбајчанда јазылан әсәрләрин чоһу фарс дилиндә олдуғу һалда, XIX әсрин икинчи јарысында вәтәнпәрвәрлик дүғуларынын вә милләтчилијин гүввәтләнмәси нәтичәсиндә елми, әдәби әсәрләрин чоһу Азәрбајчан дилиндә јазылмышдыр (Азәрбајчан тарихи, сәһ. 396).

ЕСТЕТИК НӘСР

Бу дөврдә Азәрбајчан нәсрини — роман вә һекајәчилијин С. Ә. Ширвани, Һ. Зәрдаби, С. М. Гәнизадә, Ч. Мәммәдгулузадә, Н. Нәриманов вә башгалары тәмсил едирди. Ширванинин һекајәләри өзүнүн кичик һәчми, дилинин садәлији, һәјаты реал чизкиләрдә тәсвир етмәси вә сатирик руһу илә фәргләнир. «Мәкр вә Мүнкәр» адлы һекајәсинин гәһрәманы

мәрд, чәсур вә ағыллы бир чобандыр. Бу кичик һекајәдә јазар динин фанатик тәсириндән өзүнү гуртаран инсанын чанлы, гүввәтли вә чәсарәтли олмасыны көстәрир. Ширвани «Галыб хан» адлы һекајәсиндә икид, һазырчаваб кәндлини јелбејин ханларә гаршы гојур. 1883-чү илдә әдиб кичик јашлы ушаглар үчүн садә дилдә јазылан кичик һекајәләр вә тәмсилләрдән ибарәт бир китаб чап етдирир. «Шаир вә Тавангер» һекајәсиндә бәзи шаирләри, јүксәк дөвләт мәмурларыны, зүлмкар шаһлары вә һөкмдарларә јалтаглыг едән руһаниләри тәнгид атәшинә тутурду.

Әһәмијјәтлиси будур ки: «Азәрбајчан маарифчиләринин Азәрбајчан халгыны маариф вә мөдәнијјәт јолуна кәтирмәк үчүн сәрф етдикләри чәһдләр, башга милләтләрдән тәглид јолуја алынған вә һәјата кечирилән бир чәһд дејилди». Бу һәрәкат башга тарихи шәртләр алтында, догма халгын азадлыг һәрәкаты илә бағлы оларәг, өз милли вә социал көкүндә јетишмиш, инкишаф етмиш һәртәрәфли милли инкишаф вә азадлыг һәрәкаты иди. Азәрбајчанын милли-азадлыг һәрәкатында јухарыда адларыны чәкдијимиз шәхсләр вә ХХ әсрин әввәлләриндә јазыб јараданлар бөјүк әмәк сәрф етмишдиләр.

Полша ингилабчысы Симон Коһарскинин кизли тәшкилатынын нүмәјәндәләри Азәрбајчанда сүркүндә иди. Полшалы ингилабчылар Симон Коһарскинин асылдыгы дар ағачынын кичик парчаларыны бојунларындан асараг мүгәддәс бир хатирә кими сахлајырдылар. Полшалы азадлыгсәвәрләрин бир нечәсинин адыны сөјләмәк истәјирик. Полша ордусунун забитләриндән граф Н. С. Вортеел (полковник), граф Ст. Гарвитски, Н. Н. Квартано, Полшанын әдиб вә шаирләриндән Владислав Стржелнитски, Лада Заблотски, әдәбијјат тарихчиси Јулиан Бартушевичиј, «Гафгазда әдәбијјат» китабында адлары чәкилән шаирләрдән Станислав Винитски, Јан Вирбитски, Викенди Давид вә башгаларыны көстәрмәк олар.

Аббасгулу Аға Азәрбајчанда јухарыда адлары гејд олуған полшалы азадлыгсәвәрләрдә јанашы чарын әмри илә Петропавловск галасында асылан, бир гисми Сибирә, бир гисми дә Гафгаза сүркүн олуған декабристләрдә јахындан таныш иди. Декабристләрдән В. К. Күхелбекер Гафгаз кенерал-губернатор идарәсиндә харичи ишләр шөбәсиндә чалышырды. Аббасгулу Аға Күхелбекерин көмәкчиси вәзифәсиндә ишләмәклә јанашы узун илләр Полша ингилабчылары илә декабристләрдә јолдашыг етмишдир. Онлар арасында бу достлуғ илдән-илә мөһкәмләнирди. Вә бунун сәјәсиндә Аббасгулу Ағанын әсәрләри полјак,

рус дилләринә тәрчүмә олунараг чап едилди. Онлар эсл мütәрэгги фикирли адамлар иди. Полјаклар истиглалиј-јетчи, декабристләр исә либерал демократлар иди. Аббасгулу Аға да онларын идеолокијалары, дүшүнчәләри илә марагланырды. Анчаг Аббасгулу Аға Азәрбајчан халгыны онларын тутдуғлары бу јолла апара билмәзди. Чүнки милләтни бу јолла апармаг үчүн ону һазырламаг лазым иди.

Аббасгулу Ағанын өзү көһнә Бақы ханларынын сүләләсиндир. Икинчи Мирзә Мәһәммәд ханын бөјүк оғлу иди. Буна бахмајараг о, азери халгы үчүн бөјүк ишләр көрмүш, елми әсәрләр јазмыш вә Рус идарәсинә халгынын инкишафы үчүн вердији чәсарәтли тәклифләр дәрин вә бөјүк мәна кәсб едир.

1832-чи илдә Аббасгулу Аға рус һөкүмәтинә вердији ләјһәдә белә јазырды: «Маарифә доғру илк аддым мәктәб ачмағдыр. Мән һәмвәтәнләринин фәјдасы үчүн вар күчүмү бу ишә сәрф едирәм вә өз нәзарәтин алтында мәктәб ачмаг һаггында фикир ирәли сүрмәјә чәсарәт едирәм!..» О, сөзүнә давам едәрәк дејир: «Асијадан чох Авропаја үстүлүк верән, индијә кими шүүрларда көк салмыш чаһил тәсәвүрләрин тәсиријлә бәзи асијалыларын дүшүндүкләри кими тәлә вә тәсадүф дејил — маарифдир. Артыг Авропа тәһсил илә таныш олмуш асијалылар өз елмләринин әскиклијини көрүр, мәсләји биркә јашајыш гајдалары һаггында лазыми гәдәр мәлумата саһиб олмадығы үчүн, дүшүкләри вәзијәттән чыхыш јолу тапа билмир вә өз һәмвәтәнләринин мискин вәзијәтинә бөјүк бир гүссә илә бахырлар» (Дөвләт тарих музеји, фонд, барон Розин, г. 41 лл, 211—е 6. Мүсәлман мәктәпләринин ләјһәси. Аббасгулу Аға Бақыханов тәрәфиндән тәртиб олунамушдур, 20 феврал 1832-чи ил).

Ләјһәдән көрүнүр ки, Аббасгулу Аға Гәрб мәдәнијәти илә јахындан танышдыр. Јени дөврүн ренессанс вә ислаһат тарихини јазан профессор Ј. Л. Гуревич «Орта әсрин ахырларында ојаныш вә антик мәдәнијәтин форуму» адлы әсәриндә көстәрир ки: «Маарифин мүвәффеҗијәтли инкишафы Гәрби Авропа чәмијәтләринин һәјатында «Дөвләт үнсүрү инкишафына чох көзәл тәсир етмишдир. Дөвләт, һүгүг үнсүрү инкишаф етмәдән тез тәрәгги едә билмәз» (Хрестоматија по новој истории. Ст. Петербург, 1914-чү ил, сәһ. 11, 1 чилд).

Азәрбајчанын илк габагчыл ренессансы өз халгынын вәзијәтини чох јахшы мүәјјән етмишдир. Һәр шејдән әввәл Азәрбајчан халгына маарифләnmәк лазым иди. Маариф, мәдәнијәт вә күлтүр чәһәсиндә Азәрбајчан халгыны Полша халгынын сәвијәсинә јүксәлтмәк. Анчаг бун-

дан сонра халг проблемләрини ирәли сүрәчәк вә о истәк-ләр үчүн полшалылар кими чанларындан кечәчәкдиләр.

Рус ишгальындан сонра Азәрбајчанда кичик феодал ханлыг үсулу ләғв едилмиш, әвәзиндә һәрби идарә јарадылмышды. Дүнән ханын рәијәти олан халг, бу күн рус чарынын тәәбәси олмушду. Аббасгулу Аға да бу дөврүн јазардыр. Оун әсәринин гәһрәманлары әсәсән халг ичиндән чыхан типләрдир. «Китаби-Әскәријә» әсәриндә Әскәрин севкилиси садә Азәрбајчан ләһчәсиндә она хитаб едир. Әсәрин әсәс мөвзусу бир-бирини севән ики кәһн-чин азад олмалары вә һағларынын танынмаларындан иба-

рәтдир.

«Мишкатул-әнвар» адлы фарс дилиндә јазылан әсәри поемадан ибарәтдир. Бу поеманын фарсча јазылмасынын, типләрин Иран вә Һиндистан һәјатындан алынмасынын сәбәби, чар рус режиминын доғрудан-доғруја тәнгид едилмәсидир. Аббасгулу Ағанын бу әсәрләри башдан-баша символдур. Јазар әсәриндәки мөвзулары һәјәтдан алып. Оун мөвзусуну һагг, әдаләт, һүгүг, дөвләт, залым падаша вә мәзлум халг тәшкил едир. Аббасгулу Аға халг ичиндән чыхан типләри шаһларла гаршы-гаршыја гојур. Шаһын вердији әдаләтсиз һөкүм сатирик шәкилдә тәнгид едир. «Худпәсәнд әмир вә тәнгидчи», «Кәндлинин шаһа шикајәти», «Шаһын тахтындан әл чәкмәси» кими поемаларында биз бунун бир даһа шаһиди олуруг. Бүтүн бу јазыларын алтында «демократик» фикирләрин јатдығы көздән гачмыр. Бир гадынын дилиндән сөјләнән бу сөзләр чох әһәмијәтлидир:

Шаһ гафил јашаса халгдан, дөвләтдән
Зөғ алса анчаг о, ејш-ишрәтдән
Дөвләтин әсасы вериләр јелә.

Аббасгулу Аға «Һинд нағылы» һекајәсиндә Һиндистан падашынын вәзифәләрини белә гејд едир:

1 — Дөвләти халгын рәјинә ујғун олараг идарә етмәлидир.

2 — Дөвләт башчысы ағыллы, әдаләтли, вәтәнпәрвәр олмалыдыр.

3 — Өз өлкәсини вә халгыны севмәлидир. Чәмијәтин сәадәти үчүн чалышмалыдыр.

4 — Зүлмә вә һагсызлыға јол вермәмәлидир.

Бүтүн бунлардан алашылыр ки, Аббасгулу Аға Азәрбајчана «дөвләт, һагг, һүгүг, әдаләт» фикрини кәтирәләрин биринчиси олмушдур. Јенә бүтүн бунлар, Азәрбајчан халгынын өз көкүндә азадлыг, һагг, әдаләт вә истиглал

анламларынын даһа эввэлчәдән ишләнмиш олдуғуну көс-тәрмәкдәдир (Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи. II чилд. Бақы, 1960 вә Н. Бајқара. Азәрбајчанда јениләшмә һәрә-кәтләри. Анкара, 1966).

МИРЗӘ ФӘТӘЛИ АХУНДЗАДӘНИН СИЈАСИ ВӘ ДЕМОКРАТИК КӨРҮШЛӘРИ

Мирзә Фәтәли Ахундзадә әсәрләриндә дәвләт мөвзусу-ну, өзүнүн јашадығы дәврүндә, XIX әсрин икинчи јарысы-нын керчәкликләринә ујғун, хүсусилә 1872-чи ил мартын 3-дә јаздығы «Мәктубларда», халғын еһтијач вә истәклә-ринә сијаси, иғтисади, малијјә, маариф, һүгүг вә башга јөнләринә чаваб верәчәк шәкилдә бир идеолог кими араш-дырмышдыр. XIX әсрин орталарына тәсәдүф едән «Ал-данмыш кәвакиб» адлы әсәриндә М. Ф. Ахундзадә чәмиј-јәтдәки әдаләтсизликләрин барышыг јолу илә ортадан галхмасына инаныр. Азәрбајчанын тарихи инкишафында 1850—1860-чы илләр чох әһмијјәтли рол ојнамышдыр. М. Ф. Ахундзадәнин доғма јурдунда феодализм тәсвијјә-едилмәкдәдир. 1863-чү илдә Зағатала үсјаны, азадлыг һә-рәкатынын кенишләнмәси вә күчләнмәси, азери чәмијјә-тиндә јени габагчыл зијалыларын јетишмәси Ахундзадәјә чох тәсир едир вә бир реформатор олараг онун чәмијјәт һагғында көрүшү там бир ингилаби шәкил алыр.

«Мәктублар»да Ахундзадә эввәлчә «сијаси вә иғтиса-ди» бәрәбәрлик үзәриндә дурур вә јазыр ки: «Там анла-мыјла азадлыг ики чүрдүр. Биринчиси, дини азадлыгдыр, икинчиси чисмани азадлыгдыр. Бизим дини азадлығымы-зы ислам дининин рәһбәрләри әлимиздән алмыш вә бизи бүтүн дини ишләрдә алчаг бир гул етмишләр... Чисмани азадлығымызы исә, деспот һөкмдарлар әлимиздән алмыш, бизи... мүхтәлиф ағыр јүкләрин вә тәклифләрин һамбалы етмишләр. Биз бу маддәдә һәлә дә залымларын һүгүгуз-гулу вә заваллы бәндәләри олуб азадлыг не'мәгиндән мөһ-румуг» (М. Ф. Ахундзадә. Әсәрләри. Бақы, 1951, II чилд., сәһ. 3).

Ахундзадә «Мәктублар»да азери халғынын империа-лист бир халг тәрәфиндән истисмар едилмәсини чох бөјүк чәсарәтлә гәти шәкилдә ирәли сүрүр вә дејир ки: «...Он-лар нә үчүн белә горхусуз һәрәкәт едилрләр? Онлар бизим чанымызы, малымызы горујурлармы? Јох. Онлар бизим сәрһәдимизи... дүшмәндән горујурлармы? Јох. Онлар бизим үчүн хәстәханалар, мәктәбләр ачымышлармы? Јох. Онлар

бизим тичарәтимизә, газанчымыза бир хејир вермишләр-ми? Јох. Чох јашы. Онларын вүчуду нәјә лазымдыр?» (Әсәрләри, сәһ. 31). Бурадан ајдын олур ки, мүгәссир рус чары дејил, Иран һөкмдарыдыр. Истәр А. Аға, истәр сә дә М. Ф. Ахундзадә даһијанә метод ишләдәрәк Иран вә ја Гиндистан һөкмдарларына хитаб едәрәк сензурадан вә рус чар истибдадынын тә'ғибиндән өзләрини горумуш, белә-ликлә, әсәрләрини чап етирә билмишләр. Јохса о дәврдә Русијада һагг, әдаләт, һурријјәт вармы иди?..

«Еј Иран халгы, әкәр сән азадлығын нәш'әсини билсән вә инсанлығын һүгүгундан хәбәрдар олсајдын, белә зүлмә вә рәзаләтә дөзмәздин... Сән сајча вә инанышда «деспот-дан» үстүнсән. Сәнә анчаг үрәк бирилији вә истигамәт бир-лији лазымдыр ки, ингилаб едиб итаәтдән гуртуласан» (Әсәрләри, сәһ. 32—33).

Ахундзадәнин бу ингилабчы чыхыш вә чағырышы үму-миләтирлидикдә көрүрүк ки, ејнилә Азәрбајчан вә импе-риалист Русија мүнәсибәтләринә ујғундур. Әдиб әсәрләри-нин бир чох јериндә доғма јурду олан Азәрбајчанын, азери халғынын өз һаггы вә һүгүгу урунда мүбаризә апарачаг, баш галдырачаг сәвијјәдә олмадығына кәдәрләнир. Амма бунунла белә бу чәтин јолда аддылмамагдан вә халғыны ирәлијә доғру сәсләмәкдән чәкинмир.

О бу үзүнтүсүнү «Алданмыш кәвакиб» адлы әсәриндә белә тәһлил едир: «Халг деспот зүлмүнүн тәсириндән вә мөзһәбин чүрүк, бош инанышындан гуртара билмир, нәти-чәдә башга мөдәни инсанлардан елм вә фәзиләт јөнүндән кери галмасыны дәрк едә билмир». Ахундзадә бу үзүнтү-ләр ичәрсиндә јалныз өз Азәрбајчан халгы үчүн дејил, бир Шәрг философу, әдиби кими эзаб чәкир: «Нә вахта гәдәр Шәргдә истиблад үсулу, мүстәмләкә тәзјиги һөкм сүрәчәк...» (Әсәрләри, сәһ. 38—39).

Чар II Александр 1861-чи илдә рус кәндлиләрини азад едәчәк бир фәрман верди вә кәндлиләр үзәриндән кәлә-лик — тәһкимчилик һүгүги бахымдан ләғв едилди. Анчаг рус мөдәнијјәтинин (?) Азәрбајчана кәтиридији бу кәләлик һүгүгу һәдијјәсини (?) Азәрбајчан кәндлиләринин үзәрин-дән галдырмады. Ахундзадәјә бу һадисә чох тәсир етди, о, гәзалара кәдәрәк кәндлиләрлә сых әлагә јарадыр, онлары истисмарчылара гаршы мүбаризәјә галдырыр вә бу ишдә онлара көмәклик едирди. О, Мирзә Јусиф хана јаздығы мәктубда («Мәктублар») «70-чи илләр фикирләрдә сијаси чошғунлуғун ортаја чыхдығы бир замандыр» дејир вә әла-вә едәрәк јазырды: «Заһири итаәгә бахмајараг зүлмә уғ-рајанларың «залимләрә» гаршы бәсләдикләри кин вә әдавәт бөјүкдур».

М. Ф. Ахундадә, А. Ага Бакыханов Азәрбајчан халгы, Шәрг өлкәси үчүн бир фикир рәһбәри, идеја хәзинәсидир. Бу фикирләрин јерини марксизм-ленинизмдин јаланчы чәнтәт вәдләри тутмуш вә рус әсири салғалара истисмарчылыг, көләлик, зүлм вә өлүм кәтирмишдир.

Ахундадә јазырды: «Падшаһ милләтлә иттифаг етмәлидир, милләтлә үрәк бирлији вә фикир бирлији етмәли, дәвләт мүлкүнү анчаг өз малы кими сәјмамалыдыр. Өзүнү милләтин вәкили һесаб едәрәк халгын иштиракы илә гапун гојсун, «парламент» гурсун вә өлкәни гауна көрә идәрә етсин, прогрессив олсун, сивилзасија кәтирсин...» (М. Ф. Ахундадә. Әсәрләри. Баки, 1924, сәһ. 30).

XX ӘСРИН ӘВВӘЛЛӘРИНДӘ АЗӘРБАЧАНДА СИЈАСИ ҺӘРӘКАТЛАР

XX әсрин әввәлләриндә Азәрбајчанда күчлү вә чоһсајлы зијалы кадры јетишмишиди. Амма Азәрбајчанда мүәјјән вә програмлы бир сијаси тәшкилат јох иди. Азәрбајчан зијалылары ән чоһ маариф сәһәсиндә чалышыр вә халгын охујуб, јаза билмәсинә хүсуси әһәмијјәт верирдиләр. Бу зијалылара мүасир Азәрбајчан тарихчиләри «маарифчиләр» адыны вермишләр. О дөврдә маарифчиләр Азәрбајчан халгынын мадди вә мәнәви инкишаф јолунда мәдәнијјәтин ојнајачагы бөјүк ролу ајдын көрдүкләри үчүн бу јолда јорулмадан чалышырдылар. Гејд етмәк лазымдыр ки, онларын әмәкләри һәдәр кетмирди. Маарифчиләр бүтүн бу ишләрини чар режиминин манеәләри илә мүбаризә апарараг һәјата кечиридиләр. Чоһ вахт сијаси сәбәбләр үзүндән маарифчиләрин сәјләри боша чыхырды. Бу вәзијјәт Азәрбајчан халгынын кәләчәји, азадлыгы үчүн чоһ тәһдүкәли вә горхулу иди. Буну баша дүшән зијалылар халгын маарифләнмәсинә даһа чоһ чалышыр, халгын өз азадлыгы уғрунда мүбаризә апарачагы күнү сәбирсизликлә көзләјирдиләр.

1901-чи илдә Бақыда илк рус «социал-демократ» дәрнәји јарадылар. Баки о дөврдә Гәрб анламында бир сәнаје шәһәри иди. Бурада нефт емали, балыгчылыг, ипәкчилик вә башга сәһәләрдә чоһлу фәһлә гүввәси чалышырды. Сәнаједә чалышан фәһләләрин бир гисми руслардан ибарәт иди. О дөврдә Петербургдан Бақыја көндәрилән рус социал-демократлары вә ингилаби һәрәкатда иштирак етдикләри үчүн Бақыја сүркүн едилән руслар, Тифлисин

гејри-легал социал-демократ тәшкилатындан олан күрчүләр Бақыда социал-демократ тәшкилатыны јаратдылар. Беләликлә, Бақыда 1901-чи илдә рус социал-демократ партијасынын Баки комитәси јарадылмыш олду.

Капиталистләр тәрәфиндән истисмар олуан фәһләләрин азадлыгы уғрунда мүбаризә апаран социал-демократлар онларын бөјүк рәғбәтини газандылар. Баки сәнајесиндә чалышан фәһләләрин јарыдан чоһуну Чәнуби Азәрбајчандан кәлән фәһләләр тәшкил едирди. Социал-демократ партијасы бу фәһләләри өз мүбаризәләринә чәлб етмәјә башлады вә бу партијанын нәздиндә бир түрк тәшкилаты јаратмагы гәрара алды. О дөврдә азәри түркләриндән бәзиләри рус социал-демократлары илә бирликдә ингилаби һәрәкатда јахындан иштирак едирдиләр. Беләликлә, түркләрин 1904-чү илдә «Һүммәт» адлы социалист партијасы јарадылды. Бир мүддәт рус социал-демократ партијасынын нәздиндә фәалијјәт көстәрән бу партија 1905-чи ил ингилабындан сонра јарымүстәгил партија кими фәалијјәт көстәрмәли олду. 1917-чи ил ингилабындан сонра исә бу партија мүстәгил «Азәрбајчан коммунист партијасы» адланды.

Азәрбајчан тарихиндә икинчи сијаси партија 1905-чи илдә Гафгазда ермәниләрин түрк вә мүсәлман әһалисинә гаршы тәрәтдикләри гыргын заманы Әһмәд Агајев тәрәфиндән јарадылан «Дифан» партијасыдыр. Бу партија јарандыгы күндән Азәрбајчан халгы үчүн чоһ бөјүк ишләр көрмүшдүр. Азәрбајчанын сијаси тарихиндә бу партијанын ады «Мүдафиә тәшкилаты» адыны алмышды вә мәнчә бу ад даһа доғрудур. Түрк вә мүсәлман халгына ермәниләр тәрәфиндән тәрәдилән һүчүмлара гаршы өзләрини мүдафиә етмәси демәкдир.

Азәрбајчанын сијаси тарихиндә јер алан үчүнчү партија 1906-чы ил августун 16-дан 21-нә кими Татарыстанда, Нижни Новгород шәһәриндә кечирилән Русија мүсәлманларынын үчүнчү гурултайынын гәрары илә програмы һазырланан «Русија мүсәлманлары иттифагы» партијасыдыр.

Дөрдүнчү сијаси партија Азәрбајчан тарихиндә 1911-чи илдә јарадылан «Түрк адәми мәркәзијјәт (федералист-ләр) мүсават партијасы» олмушдур. «Түрк адәми мәркәзијјәт партијасы» Азәрбајчан халгынын азадлыгы уғрунда мүбаризә апаран јекәнә партија иди. Бүтүн партијалардан вә Азәрбајчан тарихиндә ојнадыглары роллардан јери кәлдикчә сөз ачмаға чалышачагы. Инди исә 1904-чү ил пәјызында Бақыда јарадылан «Һүммәт» групуидан сөз ачмаг истәјирик.

Османлы дәвләтинин тарихиндә бөјүк рол ойнаған «Иттиһад вә Тәрәғги» партијасынын илк өзәјини тәшкил едән «Иттиһади Османи чәмијјәти» (1892) ады илә јарадылан тәшкилатын беш гуручусундан икиси азербайжанлыдыр. Оһрили Ибраһим Тема, һарпутлу Абдулла Чевдәт, гафгазлы Рәшид, дијарбақырлы Иһаһ Сүкути вә бақылы Чәмәнзәдә Әли (сонрадан мәшһур олан Әли бәј Һүсәјнзәдә) (Тәһсин Дәмирај. Түркијәдә сон 50 илдә даһили сијасәт. Истанбул, 1955, сәһ. 4).

Бақыда «Һүммәт» группунун јарадылмасы һаггында Азербайжанын сијаси тарихиндә верилән мәлүматлар бир-биринә зиддир. Әввәлчә Азербайжан азадлыг мүбаризәсиндә бөјүк әмәк сәрф едән вә һајатынын сонунә гәдәр бу мүбаризәдән әл чәкмәјән Мәммәд Әмин Рәсулзәдәни динләјәк. 1954-чү илдә «Дүңја» гәзетиндә «Сталинлә иһтиләл» башлығы илә хәтирәләринин дәрч етдирән М. Ә. Рәсулзәдә Бақыда (1903) рус сосиал-демократ партијасы даһилиндәки болшевик вә меншевик ахымындан сөз ачарәг јазыр: «...Мүхтәлиф миллиләтләрин охудуғу рус литсејләриндә вә дикәр орта мәктәпләрдә азербайжанлы түрк шакирдләриндән ибарәт кизли бир дәрнәк варды...» («Дүңја» гәзети, 1954-чү ил 23 мај). Дәрнәјин «Һүммәт» адлы бир журналы варды. Болшевикләр вә меншевикләр бизим дәрнәји әлә алмаг истәјирдиләр. Болшевик фраксијасы Тифлисә нисбәтән Бақыда даһа гүввәтли иди. Болшевик фраксијасына Коба адлы бирисинин рәһбәрлик етдијини ешитмишдим». М. Ә. Рәсулзәдә сонра јазыр ки, «мән Коба илә Балаханыда бир фәһләнин евиндә таныш олдум».

Әмин бәј о дөврдә болшевикләрлә биркә чалышдығыны кизли сахлајыр вә сөзләринә белә давам едир: «Ингилаби мүнһтдә, јәһни болшевик вә меншевик мүнһтиндә «Тәкамүл» гәзетинин мән тәменл едирдим. Бир топлантыда «Милли мүхалифәт» чәрәјанынын тактикасыны болшевик мөвгәјиндән үстүн тутан бир ифадә иһләтдим. Рус дилини зәһф билир,— дејә меншевик Вышински мәнни тәнгид етди. Сталин исә мәнни мүдафиә едәрәк деди: «Јолдаш Вышински, әкәр сән түркчә данышсан, Рәсулзәдәдән јахшымы данышачагсан? Топлантыја Сталин рәһбәрлик едирди» («Дүңја» гәзети, 1954-чү ил 24 мај). М. Ә. Рәсулзәдә бу јазысында о дөврдә өзүнү Азербайжанда олан милли мүхалифәтин, Бақыдағы болшевик вә меншевикләрә исә «Тәкамүл» гәзетинин нүмајәндәси кими көстәрир.

Әмин бәј «Һүммәт» тәшкилатыны јарадыр вә бу тәшкилатын ејни адлы гәзети дә нәшр олунар. Беләликлә, «Һүммәт» тәшкилаты болшевикләрин азәри түрк бөлмәсини

тәшкил едирди. Әмин бәјин јаздығына көрә, бу тәшкилаты өзү јаратмышды.

Гејд етдијимиз кими, болшевик вә меншевикләрә «Тәкамүл» гәзетинин нүмајәндәси олдугуну сөјләјирди, чүнки бу гәзет там мәнасилә сосиалист гәзети иди. Сонрадан Әмин бәј «Дүңја» гәзетиндә дәрч етдирдији «Сталинлә иһтиләл» адлы хәтирәсиндә бүтүн бу һадисәләри гәләмә алыр.

Бурадан ајдын көрүнүр ки, Әмин бәј һеч бир заман милли мүхалифәтин нүмајәндәси олмамышдыр.

Биз белә бир илдиә ирәли сүрәркән бу китабы охујанлар М. Ә. Рәсулзәдәнин... Азербайжан азадлыг мүбаризәсиндәки сәјләри, хидмәтләри, ојнадығы ролу инкар етмәк истәдијимизи зәһи етмәсинләр. Анчаг елми әсәр һәр шејдән әввәл тәрәфсиз вә объектив олмалыдыр. Бундан башга, Азербайжан азадлыг мүбаризәси тарихини кәләчәк нәсилләрә олдугу кими чәтдурмаг вә онлары бу истигамәтдә баша салмаг лазымдыр.

«Һүммәт» тәшкилатынын јарадылмасы «Азербайжан әдәбијјаты тарихи» китабында белә гејд едилир: «1904-чү илин пајызында Бақы комитәсинин иездиндә сонрадан тәшкилат шәкли алаң Азербайжан сосиал-демократ «Һүммәт» тәшкилаты јаранды. «Һүммәт» тәшкилатында А. Сталин, Н. Нәриманов, С. М. Әфәндијев, М. Әзизбәјов, А. Чапаридзә вә башга болшевикләр фәалијјәт көстәрирдиләр» (Азербайжан әдәбијјаты тарихи. II чилд, сәһ. 359).

«Азербайжан тарихи»ндә исә белә дејилир: «Гејд етмәк лазымдыр ки, Бақы мәздән фәһләләринин бөјүк фаизини түркләр вә иранлылар (Чәнуби Азербайжандан кәләнләр) тәшкил едирдиләр. Мүсәлманлар арасында иш апармаг мәгәсәдилә Бақы комитәси тәрәфиндән 1904-чү илдә «Һүммәт» адланан тәшкилат јарадылды». «Азербайжан тарихи» бундан сонра «Һүммәт» тәшкилатынын јарадычылары арасында Азербайжанын сијаси тарихиндә мәшһур олмајан адлар гејд едир. Н. Нәриманов илә М. Әзизбәјовун сонралар, 1905-чи илдә бу тәшкилата даһил олдугларыны јазыр. Јухарыда гејд олунан «Азербайжан әдәбијјаты тарихи» 1960-чы илдә, «Азербайжан тарихи» исә 1964-чү илдә нәшр едилмишдир. Бу китабларын һеч бири М. Ә. Рәсулзәдәнин «Һүммәт» тәшкилатынын јарадылмасында ојнадығы башлыча ролдан сөз ачмыр.

Бүтүн дүңја билир ки, Совет Иттифагында көркәмли шәхсләрин хидмәтләри сахталаңдырылыр. Һәңгәт беләдир ки, «Һүммәт» тәшкилатынын јарадылмасында М. Ә. Рәсулзәдә вә Сталин әсәс рол ојнамышлар. М. Ә. Рәсулзәдә 1905-чи ил ингилабындан сонра, 1909-чу илдә

башлајан Иран ингилабында да «Һүммәт» тәшкилатынын фәал нүмәјәндәси кими иштирак едир. Бүтүн бу һадисәләр М. Ә. Рәсулзадәнин Азәрбајчан тарихиндәки ојнадығы ролу кәлкәдә гоја билмәз. Һәлә «Һүммәт» тәшкилаты јаранмаздан әввәл Әмин бәји тәшкилатын пулларыны сәрф едәрәк Сталини Бајыл һөбсханасындан гачыртмаға чалышмасы, милли мүхалифәт чөбһәсинә гаршы (Әлимәр-дан бәј Топчубашов, Әли бәј Һүсејизадә, Әһмәд Агајев вә башгалары илә бирликдә) мүбаризә апармасы М. Ә. Рәсулзадәнин 1911-чи илдә Истанбула кәлишиндән сонра Азәрбајчанын милли мүбаризәсинә етдији хидмәтләри һеч чүр инкар етмәк олмас.

Гејд етмәк ләзымдыр ки, «Һүммәт» Азәрбајчанда јаранан илк түрк сијаси тәшкилаты олмушдур.

МИЛЛӘТ ОЛМА КЕРЧӘЛИ

Орта вә кичик буржуазија олан, сајы минә чатан топтанчы вә пәракәндәчи тачирләр Азәрбајчанын бүтүн вилајәт вә гәзаларыны эһатә етмишди. Онлар Азәрбајчанын илхалат вә ихрачатында мал топламаг вә сатмаг јолунда чох әһәмијјәтли рол ојнајырдылар. Бу тачирләр тәкчә Азәрбајчанда дејил, Тифлис вә Ирәван тичарәтиндә дә өнәмли јер тутурдулар. Кәнд тәсәррүфатында чалышан варлы әкинчиләр јетишмишди вә өлкәнин кәнд тәсәррүфатында истәһсалчы вә јетишдиричи кими һөрмәтли јерләри варды. Беләликлә, бу дөврдә Азәрбајчанда сәнаје вә тичарәт һәјаты Гәрб анламасында капитализм чыгырына кирмиш вә олдугча ирәлиләмшиди. Азәрбајчанда ханлыг дөврүндән галма тәкбашына топлум мүнәсибәти јеринә, халгы вә топлумун мүхтәлиф синифләрини бир-биринә бағлајан, бирләширән тичарәт вә шәһәр һәјаты мејдана кәлмиш, феодал режими әһвали-руһијјәси илә бирликдә ортадан јох олмушду.

Бакы—Батуми дәмир јолу, нефт борусу хәтти, дәмир јолларынын кечдији әразиләрдә јерләшән ихрачат вә идхалат ишләриндә чох јер тутан вағзалардакы фабрик вә е'малатханалар вә Русиянын дәринликләринә узанан дәмир јолу Азәрбајчан түркләрини тичарәт үчүн Русиянын сәнајеләшән мәркәзләринә доғру апардығы кими Гәрби Европаја да чәкиб апарырды. Бу мүнәсибәтләр Азәрбајчан халгынын дүнјакөрүшүндә чох бөјүк рол ојнајырды. Азәрбајчан буржуазијасы јүксәлмәкдә вә ирәлиләмәкдә олан капитализм чағында тичарәтдә рәғабәтин өһдәсиндән

кәлмәји, јени техникаја јијәләнмәк, јарадычы потенциал малик олмагга мүмкүн олачағыны гисмән шуурлу шәкилдә, гисмән дә тарихин сәјринә ајағлашараг дәрк етмәјә вә анламаға башламышды. Фәгәт, Азәрбајчан Русиянын мүстәмләкәси олдуғу үчүн чарлыг режими Азәрбајчанын сәнајесинин вә тичарәтинин инкишафына мане олмаға чалышмасына бахмајараг азәрбајчанлы капиталистләр бир тәрәфдән чарлыг режиминин манеәләрини арадан галдырмаға, диҗәр тәрәфдән дә капиталист рәғабәти мејданында нефт дә дахил олмагга сәнајенин бүтүн саһәләриндә вәтәниндә өзүнәлајиг јер тутмаға чалышырды. Бир тәрәфдән дә Азәрбајчан милли буржуазијасы јалһыз халгын анчаг сәрвәтилә вар олмајачағыны, милли мәдәнијјәтсиз сәрвәтини вә тичарәтинин инкишаф етдирә билмәјәчөјјини тарихин кедишиндән мүтәфәккир вә узаккөрәнләрин тә'сирилә анламышды. Милләт вә топлум һәјатынын милли мәдәнијјәтә вә милли мәктәбә, милли театр вә сәһнәјә, мәтбуата, хүләсә, даһа чох мәнәви вә әхлағи гурулушлара еһтијачы олдуғуну һисс етмиш вә өјрәнмишди.

Бундан башга, өз вәтәниндән, өз торпағындан чыхан нефт, метал, кәнд тәсәррүфаты мәһсуллары вә башга сәрвәтләрин өзләринә вә халгына аид олдуғуну вә бунлары јабанчы империалист дәвләтләрин, капиталистләрин гарәт етдикләрини көрүр вә баша дүшүрдү. 1888—1890-чы илләрдә чарлыгын көстәрдији тәзјигә бахмајараг дәрч олунан «Кәшкүл» гәзетиндә белә бир јазы охујуруг: «Инди биздә даһа бөјүк сәрмајә саһиби задлар вардыр, тәчрүбәли вә һүшјар олаңларымыз да аз дејилдир. Етигад вә етибар лиллаһул-һамд (Аллаһа шүкүр) мејанында бәргәрардыр ки, бу һал илә белә мәмләкәтимиздән вә мәмләкәтимизә гарышан һиссәләрдән бу күн һәр милләт компанијалары фајда тә'мин ејләмәјә кирмишәкдә икән, бизим сәрмајәдәр олан тачирләримизин канардан тамаша ејләјиб бир-бириндән ајры-ајры дурмаларына тәссүф ејләмәмәк олмур. Диҗгәт бујурулсун...» (Азәрбајчан тарихи. II чилд, сәһ. 275).

Бу јазыда ачыг дејилдир ки, руслар, ермәниләр, гәрби авропалылар Азәрбајчанын сәрвәтинин сојуб-талајыр вә истәдикләри кими халгымызы, өлкәмизи гарәт едирләр, биз дә тамаша едирик. Һәмин јазыда Азәрбајчанда илк миллијјәтчилик руһунун доғдуғуну көрүрүк. Гәрби Европада капитализм дөврү, миллијјәтчилик сијаси чәрәјанынын доғудуғу дөврү сајылыр. Европада милләтләрин сијаси вә иҗтисади рәғабәти көмрүк һудудлары миллијјәтчилик сијаси фикир чәрәјаны һәрәкәти олараг мејдана кәлмиш-

дир. Беләликлә, милли сәрмәләринә кәнардан кәлән сәрмәјә илә рәғабәтәтмә имканыны тәмин етмишдиләр. Азәрбајчандә исе чарлығын минбир бадалаг вурмасына вә манеәләр јаратмасына бахмајараг, тарихин сејри илә чәтин мүбаризәләрдә мејдана кәлән Азәрбајчанын милли капиталистләри дә бу тичарәт рәғабәтиндә өзләринин вә халгынын гарәт олуңдугуну вә мүстәмләкә шәклиндә идарә едилдикләрини дәрк едирдиләр. Бах, бу идрак вә шүүр ичәрисиндә Азәрбајчан јерли капиталистинин һимајәсиндә Азәрбајчан мәдәнијјәти, күлтүрү, мәтбуаты, сәһнәси, әдәбијјаты, техники вә башга мүасир чәмијјәтләри мејдана кәләчәкди. Демәли, тарих өзү буна шәраит јарадырды, јохса Азәрбајчана миллијјәтчилик фикрини Әһмәд Ағаоглу Франсадан, Әли бәј Нүсејизадә, Мәммәд Әмин Рәсулзадә Истанбулдан кәтирдийн дүшүнчәси јанлыш вә әсассыздыр. Шәрантин јетишмәдији бир заманда кәнардан һеч ким, һеч бир фикир кәтириб топлум һәјәтына јерләшдирә билмәз.

Көһнә Прага университетинин профессорындан олан С. Прокопович дејир ки: «капитализмин мејдана чыхмасы вә дахили көмрүк манеәләринин ортадан чыхмасынын әтрафында транзит јолларынын инкишаф етмәси, почт, тәк бир идарә режими, тичарәт вә сәнајә һүгүгунун бирләшдирилмәси, тәк бир дил еһтијачыны кәрәкли едир»... Бах, миллијјәтчилик фикринин доғушу бурадан кәлир.

Јени доған вә бир-биринә долашдырылмыш олан гарышыг капиталист сәнајә, тичарәт вә сәнајә һәјәт бүтүн аңламларыны вә еһтијачларыны ифадә едә биләчәк тәк бир дилин кәрәклијини һисс етдирмишдир. Чүнки, шәһәр вә буржуа һәјәтынын башламасы илә милли һәјәт да башламышдыр. Бу сәбәбдән алман социализминин аталарындан Отто Бауер дејир ки: «Милләтин инкишаф сәвијјәси, истеһсал вә мүлкәјјәтин тарихи тәрзини көстәрмәкдәдир» (Отто Бауер. Die Nationalitäten frage und die Sozialdemokratie. 1924-чү ил, сәһ. 24, 125, 138). Охучулар бу мүғажисәни чох сәтһи, марксистчә һесаб едәчәкләр. Марксист илә һеч бир әлагәси олмајан вә бу иттиһамдан кәнар олан Јоханнет миллијјәт мәсәләсиндә иғтисадийјатын һеч бир ролу олмадығыны иддиә едән Ренана гаршы белә дејир: «Сияси иғтисадийјаты јакшы охујуб өјрәнмәјән вә изаһ етмәјән, харичи тичарәт иһләриндә шәхсән иштирак етмәјән шәхсләрә миллијјәт мәсәләсиндә сөз сөйләмәји гадалаған етмәлидир» (Р. Јоханнет. Le principe des nationalite. 1918-чи ил, сәһ. 293; Прокопович, сәһ. 21—22).

Мөвзунун әһәмијјәтини нәзәрә алараг миллијјәтчилик вә вәтәһпәрвәрлик һаггында бәзи философ вә сияси хәдмләрин фикрләрини билдирмәји ләзым билирәм. Бауер

миллијјәт мәсәләсинә белә бир схем верир. Халгларын тарихи кәләчәк нәсилләрә ики јол илә тәсир едәр: 1. Јашамаг гајғысы үчүн апарылан мүбадиләнин ичиндә инкишаф едән формалашма нәтичәси мүәјјән вүчүд хүсусијјәтләрини ирсийјәт јолу илә кәләчәк нәслә ашыламагла. 2. Тәшәккул едән мүәјјән мәдәни идеал тәрбијә етмәк, адәт вә һүгүг јолу илә чәмијјәт һалында јашајан кәләчәк нәслә рәмәклә. Беләликлә, бу һәрәкәтәтдиричи гүввә биздә тарихдир, биздәки миллијјәти тәјјин едир, бизи бир милләт олараг бир-биримизә бағлајан доғмалыгы тәшкил едир. Милләт, милли характердә, фәрдин миллијјәтиндә өзүнү көстәрир. Фәрдин миллијјәти, чәмијјәтин тарихи кечмиши илә бағлы бир чәһәтдән башга бир шеј дејилдир (Бауер, јухарыда гејд олуна әсәр).

Ренан миллијјәти белә тәриф едир: «Зәнкин тарихи хәтирәләрин ирсийјәт јолу илә әлдә едилмәси биринчи үн-сүрдүр, дикәри бирликдә јашамаг арзусу илә аталардан үмуми шәкилдә алынаылары бирликдә идарә едәрәк бирликдә јашамаг ирадәсиндир. Милләтдә аталара ситәјиш арзусу бүтүн ибадәтләрдән үстүн мөвзудур. Аталар бизләри, бизләр һал-һазырда нәчә варыгса елә јаратдылар. Гәһрәмәлигларла долу кечмиш, бөјүк адамлар вә јаратдыглары шан вә шәрәф, беләликлә миллијјәт идеалынын әсасыны тәшкил едән социал капитал. Кечмишин шаили һәрәкәтләрини дүјарлыгдә бирлик олмаг, бу һәрәкәтләрдә кәләчәкдә дә бирликдә иштирак арзусу вә һал-һазырда јашамаг үчүн үмуми ирадә, беләликлә халгын јашамасына ујгун шәраит. Ачыгча көрүнүр ки, бир топлулуғ оларар јашамага давам етмәк арзусу өз ифадәсини милләтин варлыгыны давам етдирмәкдә өзүндән давамлы бир плебисит мәнзәрәси көстәрмәкдәдир» (Е. Ренан. qu est ce que une nation? 1882, сәһ. 26—27).

Ленин милләтчи вәтәһпәрвәрлији белә аңладыр: «Вәтәһпәрвәрлик — әсләр вә мин илләр боју вәтәһләрин бир-бириндән ајры олмасынын доғурдугу ән дәрин дүјгулардан биридр» (В. И. Ленин. Әсәрләри. 4-чү нәшри. 28-чи чилд, сәһ. 186). Тәкамүлчү марксист Бауер, идеалист Ренан, би-тәрәф, елм адамы, философ Јоанис вә иһнајәт, ифрат солчу марксист Ленин, буналар һамысы милләт керчәклији үзәриндә диггәти һејрәт едиләчәк дәрәчәдә иттифаг едир вә вәтәһпәрвәрлик керчәјини ард-арда, башга сөзләрлә дөфәгәт, ејни аңлам дашијјачаг шәкилдә ифадә едирләр. Демәк, етник топлумун аталардан галма мадди вә мәнәви митрасы, вәтәһпәрвәрлик дүјгусуну мејдана кәтирир. Милләтин варлыгында етник хүсусијјәтин башда кәлдијини сөйләјән бу ики философ (Ренан вә Јоанис) вә ики — һәм

философ, һәм дә сийаси хадим (Бауер, Ленин) милләт керчәһини бир һәгигәт оларак гәбул етдикдән сонра өз фәлсәфәләринә керә, нәтиҗәһә вармада бир-бирләриндән аҗрылырлар. Хүсусилә сосналист Бауер илә коммунист Ленин бу милләт керчәклиһиниң јеринә марксист нәзәријәсинә керә пролетар гардашлығы фикри фәлсәфәсини јерләшдирмәһә чалышырлар. Онлар дејирләр ки, синфи мүбаризәдә синифләрин топлум ичиндә бир-бирләринә олан мәнфәәт бағлылығы миллијјәт бағлылығындан үстүн соснал бир әләгә јарадыр. Ленинин рус ингилабы тәчрүбәси, Маонун Чин ингилабы вә нәһәјәт, Југославија, Чехословакија, Албанија, Румынија һадисәләри марксистин пролетар гардашлығы нәзәријәсинин тамамилә ифлас етдиһини вә рус коммунист ингилабынын рус милләтини тарихдә мисли көрүнмәһиш рус шовинизминә, рус империализминә апардығыны вә Чин коммунист ингилабынын да Чини өз кеополитик вәзијјәти истигамәтиндә империализмә апардығы артыг изаһ вә ачыгламаға лүзум олмадығы гәдәр ашкардыр. Истәр рус, истәрсә дә русларын әсарәти алтында јашајан милләтләрин коммунист идеолокијасына олан иннамлары сарсылмыш вә ифласа уграмышдыр. Дунја чәмијјәтинин фикри гаршысында да вәзијјәт беләдир. Дунјада коммунист чәннәти јарадачағыны вәд едән Ленинин мәфкурәси нечә ки, русларын империалист әмәлләринә хидмәт едән вә милләтләри гарәт едән васитә олмушдуса, вахтилә о бири дунјада (ахирәтдә) инсанлара чәннәт вәд едән һәзрәти Мәһәмәдин Ислам дини дә Әмәвиләр вә Аббасиләр заманында ејни шәкилдә әрәбләрин империалист әмәлләринә вә милләтләри гарәт етмәсинә јарамышды.

Көрдүјүмүз кими, милләт анламы һәр шејдән өнчә етник халг топлумунун варлығыны ифадә етмәкдәдир. Азәрбајчанда бу етник халг топлуму варлығы түрк оларак мөвчуддур вә кечмиши дә тарихин ән гәдим дөврләринә, бир нечә мин илләрә гәдәр узанмагдадыр.

Вәзијјәт белә олдуғу һалда дөвләтләр һүғуғу јөнүндән бир дөвләтин нечә мејдана кәлмәси мәсәләсини арашдыраг. Бу мәсәләдә дөвләтләр һүғуғунун дунја авторитетләри башга-башга кәлмәләрлә һәмин ејни шеји сөйләјир. Көһнә Берлин университети профессору франсыз Фон Лист јени бир дөвләтин мејдана кәлмәси үчүн үч үнсүрүн варлығы лазымдыр дејир. 1 — халг; 2 — торпаг парчасы, әрази; 3 — дөвләт һакимијјәти. Дөвләтин мејдана кәлмәси (һаггында сөһбәт ачылан) торпаг парчасы үзәриндә јашајан вәтәндашларын ирадәсинә бағлыдыр. Әсла вә гәтијјән кәнар ирадәһә јох (Дөвләтләр һүғуғу. Рига, 1932-чи ил, сәһ. 64).

Чар Русијасынын дунјада танынмыш һүғуғшунасы Ф. Мартенс бүтүн дунја дилләринә чеврилмиш икичилдик «Дөвләтләр һүғуғу» әсариндә дејир ки: «Мүәјјән әрази үзәриндә өз һүғуғлары вә мәнфәәтләри бәрабәр олан вә бир һакимијјәт алтында бирләшән инсанлар иттифагы, дөвләтләр һүғуғу анламында дөвләтдир» (Ф. Мартенс. Мәдәни халгларын чагдаш Дөвләтләр һүғуғу. Санкт-Петербург, 1887-чи ил, I чилд, сәһ. 233).

Мартенс сабыг Рома һүғуғшунасы вә натиг Сисеронун дөвләт фикрини ејнилә тәсвир едир. Сисерон дејир ки: *Respublica est coctus sultitudinis juris consensu et utilitatis communion sociatus*» (Diegepullica lid. 1, сәһ. 25) — «Дөвләт, халг топлулуғунун гаршылығы ирадә вә фәјдаларла бир-биринә олан бағлылығындан вә бирлијиндән доған јүксәк чәмијјәтдир» (Д. Д. Грим. Догма Римского права. Петербург, 1898-чи ил).

Јухарыда милләт анламы һаггында даһа чох сосналист мүтәфәккирин фикирләринә јер вердик. Дөвләтин мәлүм олмајан чәһәтләрини ән сәләһијјәтли вә бөјүк һүғуғшунаслардан өјрәндик. Јенә дә бу мүгајисәләрлә Азәрбајчан халгыны арашдырмаға башлајаг. Бүтүн бу арашдырмалардан да алашшылыр ки, милләтин өз варлығыны дәрк едә билмәси үчүн иғтисади варлығын мүәјјән сәвијјәсинә чатмасы лазымдыр. Милләтин етник бирлијә вә көкә әсасланмасы лазымдыр. Бу сурәтлә милләт фәрдләри арасында тарих бирлији, дил бирлији, идеја бирлији, мәдәни вә мәнфәәт бирлији кими үнсүрләр мөвчуд олмалыдыр. Беләликлә, милләти тәшкил едән халгын вәтәндашлары арасында бир-бирләринә бағлылык вә кечмиш, јүз илләрдән әввәл јашамыш улуларындан вә аталарындан онлара галаң иғтихарәдичи вә кәдәрләндиричи хатирәләр үмуми анлајыш јаратмагдадыр.

АЗӘРБАЈЧАН ХАЛГЫНЫ БИР МИЛЛӘТ ОЛАРАГ МЕЈДАНА ЧЫХМАСЫ

Халгын бир милләт оларак мејдана чыхмасы үчүн һәр шејдән өнчә этнографик бирлијә малик олмасы вә о халгын һүдудлары бәлли бир торпаг үзәриндә бирликдә јашамасы, јәни бир топлум оларак соснал һәјәт сүрмәси лазымдыр. Әсрләр боју Азәрбајчан түрк халгы чәнубда Гызыл Өзән чајы, шималда Гафгаз сыра дағлары, шәргдә Хәзәр дәнизи саһилләри, гәрбдән дә Күрчүстан, Ермәнис-

тан сөрһөдлөрүнө гэдэр узанан вә сәһәси тәхминән 250.000 км² олан бир эразидә јашамышлар. Мүнбит чоғрафи эразидә малик олан Азәрбајчан халгы бә’зән мүстәгил дәвләт һалында, бә’зән дә әсарәт алтында јашамышдыр. Тарихин бөјүк бир амансызлыгына дүчар олан Азәрбајчан халгы империалист вә истисмарчы дәвләтләр арасындакы мүнәрибәләр нәтичәсиндә икијә бөлүнмүш, Шимали Азәрбајчан рус империјасына, Чәнуби Азәрбајчан исә Иран дәвләтинин тәркибинә дахил олмушдур. Ики әсрдән бәри парчаланмыш халга гаршы апарылан руслашдырма, фарслашдырма сипјасәтинә бахмајараг Азәрбајчан халгынын этник гурулушунда әсаслы дәјишиклик олмамышдыр. Әкәр вәзијјәт узун мүддәт белә давам едәрсә јох олмаг тәһлүкәси мејдана чыха биләр. Икијә бөлүнмүш Азәрбајчан халгы мәчбуријјәт гаршысында галараг бир-биринә бәнзәмәјән инкишаф јоллары кечмәјә мәчбур олмушдур. Бу дәвләтләр тәрәфиндән истисмар олуан Азәрбајчан халгы нә дилини, нә динини, нә адәтини, нә дә мәдәнијјәтини итирмишдир. Гафгаздакы Азәрбајчан халгынын XIX әсрдә мүәсир бир милләт кими формалашмасында Гәрб үсулу илә инкишаф едән сәнәјенин вә тичарәтин бөјүк ролу олмушдур.

Ханлыглар дөврүндә игтисади гурулуш чох зәиф иди. XIX әсрин икинчи јарысында Азәрбајчанда тичарәтин, капитализмин инкишафы көһнә феодал социал вә игтисади мүнәсибәтләрнән көкүндән дәјишмишдир. Беләликлә, шәһәрләрдә, вилајәтләрдә тичарәт вә мал мүбадиләси етмәк имканына малик олан Азәрбајчан халгы бир-биринә даһа да јахынлашды. Онлар бөјүк шаир Фүзулинин, Молла Пәнәһ Вагифин әдәби азәри ләһчәсиндә анлашылан дили илә бир-бирләрини гаршылыгы олараг анладылар; јени мејдана көлән сәнәјенин вә тичарәтин еһтијачларыны ифадә едәчәк әдәби дилин јарадылмасыны тәмин едәчәк мүәссисәләр гурудулар, шәхсијјәтләр јетишдирдиләр. Бу чәмијјәтләр, шәхсијјәтләр тичарәт вә сәнәјә һәјәтын еһтијачларыны ифадә едәчәк шәкилдә Азәрбајчан әдәби дилини формалашдырыр вә јени һәјәтын миллијјәтчә бир халг һалында өз көкүнә гајытмасына көмәк едирди. Азәрбајчан әдәби дили Азәрбајчан халгынын бир-бирини јахшы баша дүшәчәји шәкилдә инкишаф едирди. Аз мигдарда да олса нәшр олуан китаб, журнал вә гәзәтләрдә әдәби дилин әсасыны халг дили тәмсил етдији үчүн јени доған маариф, мәдәнијјәт ахымынын тәмәлиндә демократик үнсүр, маһијјәт вардыр вә халг үчүн, халг илә бирликдә принципи өз-өзүндән ирәилијјирди.

Бақы башда олмагла, Азәрбајчанда шәһәрләрин бөјүмәси, шәһәрләрдә Азәрбајчан халгынын топлу һалда тичарәт вә сәнәјә һәјәтында иштирак етмәси, халгын бир-бирилә чох сых социал вә мәдәни мүнәсибәтләрдә олмасы, Азәрбајчан әдәби дилинин тәшәккүлүндә әһәмијјәтли бир рол ојнамашдыр. Јени еһтијачлары гаршылајан Азәрбајчан әдәби ләһчәсиндә Азәрбајчанын вилајәт вә гәзаларында јашајан халгын ләһчәләри арасында олан, ән көзәл анламлары, инчә хүсусијјәтләри ифадә едән сөзләр, чүмләр халгын данышдығы дилә гарышыр, азәри әдәби дили зәнкинләшир, тамамланыр, Азәрбајчан халгынын малы олур вә халг арасында олан дил бирлији бу характердә вүчүда кәлир.

«Милләт» анламыны М. Ф. Ахундзадә ишләмиш, П. Зәрдаби исә бу ахымы 1875-чи илдә давам етдирмишдир. 1880-чи илдә нәшр олунамаг башлајан «Көшкүл» гәзети бу ән’әнәјә садиг галараг «түрк милләти» сөзләрини ишләтмишдир. Үнсүзадә гардашлары тәрәфиндән нәшр олуан «Зија» адлы гәзәтдә «милләт», «истибдад», «һагг» сөзләринә тез-тез раст кәлмәк олурду. Бу дөврдә Азәрбајчанда бу гәзәтләрдән башга мәтбуат органы јох иди, чүнки рус чар идарәси гәзет вә журналларын чап олунамасына ичазә вермирди. Азәрбајчан түрк ләһчәсинин јалыз халг өзү горујуб сахлаја биләрди. Капиталист сәнәјесинин, тичарәтин, кәнд тәсәрууфатынын инкишафы илә әлағәдар олараг јени терминләр мејдана чыхырды. Бу терминләр Авропадан алынма сөзләрдә, бә’зән дә азәри сөзләри илә әвәз олуноурду. Азәрбајчанын дикәр вилајәтләриндә дә халг арасында данышылан чанлы данышыг дилиндә бә’зи еһтијачлары әдәјән сөзләр, терминләр јарадылырды.

Әслиндә азәри халгы бу доғма торпагларында вар олдулары күндән ана дили олараг азәри түрк ләһчәсиндә данышырды вә јени чагда да азәри халгынын бир милләт кими формалашмасында азәри ләһчәси чох әһәмли рол ојнајырды. Һәр милләтдә капитализм сәнәјеси, маһијјә, тичарәт вә кәнд тәсәрууфатынын механикләшдирилмәси заманы јени терминләрин ишләдилмәси бир проблем олмушдур. Азәрбајчанда олан чар режими буна мане олса да халгын жүксәк зәкасы бу ишин өһдәсиндән бачарыгла кәлмишдир. О дөврдә Азәрбајчан маарифиләри мәтбуатдан, нәшријјатдан мәһрум идиләр. Сәмәд бәј Мехмандаровун 1890-чы илдә гәзет чыхартмаг истәји рәдд едилдији кими, М. Шаһтахтлынын «Тифлис», Н. Нәримановун «Тәзә бәрләр», «Мәктәб» адлы гәзет вә журналын дәрч олунамасында да изи верилмәмишди. XIX әсрин сонларында

М. Т. Сидги вэ С. М. Гәнизадәһин гәзет чыхартмаг тәшәб-
бүсләри дә бир пәтичә вермәһинди.

Белә бир агыр заманда, азери түрк чәмијјәти бир мил-
ләт олараг мејдана чыхма шууруна чатмышдыр. Чүнки,
милладдан өнчә мин илләрә варан дөврән бәри ата вэ
бабаларынын јашадыглары бир торпаг парчасы — «Вәтән»
варды, бу торпагда јашајан вэ заманын ахары илә инки-
шаф едән бир Азери түрк чәмијјәти варды. Үчүнчү үнсүр
бу чәмијјәтин һаггыны, ирадәсини, варлығыны, малыны,
чаныны горујан, күлтүр вэ мәдәнијјәтини јарадан зијалы
лидерләри иди. Онларын рәһбәрлији алтында тарихин сәһ-
нәсинә чыхмаг вэ үзәрләринә дүшән «милләт» ролуну ој-
намаг лазым кәләчәкди. Беләликлә, сөздә дејил, ишдә
азадлыг уғрунда мүбаризә апармаг лазым иди. Етник бир-
лијә малик Азәрбајчан халгы варды, нечә әсләрдән бәри
чоғрафи сәрһәдләрә малик Азәрбајчан өлкәси варды,
халгда мүстәһиллијә, азадлыга говушмаг шууру варды,
јалпыз сijasи һакимијјәт, азадлыг јохду. Лакин нәјин
баһасына олурса-олсун, бүтүн буналары әлдә етмәк ла-
зымды...

АЗӘРБАЈЧАН ТАРИХИИДӘ ГАЧАГ ҺӘРӘКАТЫ

Истилаја уғрајан, истисмар олуан, әсарәтдә јашајан
вэ мәһв едилән халгла, итисмар едән, мәһв едән рус им-
периалист режими арасында тарих бојунча мүбаризә да-
нам етмишидр. Лакин истисмарчы вэ залым режимә гаршы
апарылан мүбаризә формалары мүхтәлиф олмушдур. Пас-
сив мүбаризә јолу олса да, бәзән мәһкум халг импери-
алист идарәсинә верки вермәмәклә, онларын итеһәсал етдик-
ләри мәһеулу алмамагла, мәчбури ишләрдән бојун гачыр-
магла өз етиразларыны билдирмишидр. Бәзи һалларда
да идарә мәмурларыны өлдүрмәклә буну һәјата кечир-
мишидиләр. Биз «Азәрбајчанда кәндли һәрәкаты» бөлүмү-
ндә бу һадисәләрдән мисаллар вермишик. Азәрбајчанда
рус ишгәлчыларына гаршы үсјанлар әсасән Азәрбајчан
чар үсул-идарәси тәрәфиндән ишгәл едилдикдән сонра
башламышдыр. Бу барәдә биз «Азәрбајчанда јениләшмә
Һәрәкаты» адлы китабымызын «шанр Закир» бөлүмүндә
мәлумат вермишик. Кәндли һәзәчанлары вэ үсјанлары ху-
суслә 1840-чы илдә чар тәрәфиндән тәһкимчилик режими
Азәрбајчанда тәтбиғ едиләрәк бәјләр торпағын там саһи-
би, кәндлиләр исе торпага бағлы кәлә олдуғдан сонра
арды-арасы кәсипмәдән давам етмишидр.

Азәрбајчанда гачаг һәрәкаты әсасән рус чар режиминә
вэ јерли зүлмкарлара гаршы мүбаризә просесиндә мејда-
на кәлмишидр. Азәрбајчан халгы өз көрдүкләри ишләрә
икидлик вэ јенилмәз гәһрәманлыг дастанларыны јарадан
гачаглары севмиш, тәрифләмиш вэ горумушдур. Чүнки
гачаглар Азәрбајчанын зүлдән гуртармасы уғрунда мү-
баризә апармышлар. Гачагларын бәзиләри дағларда,
бәзиләри кәндләрдә, бәзиләри дә шәһәрләрдә һәјатлары-
ны тәһлүкә алтында гојмагдан чокимнәјәрәк рус казакла-
ры илә ворушмушлар.

XIX әсрин икинчи јарысында икидликләри илә һөрмәт
газанан гачаглардан Кәнчәдә Дәли Алы, Гәмбәр, Гарабаг-
да Сүләјман, Муртуза, Шушада Мәммәд бәј Кавалер, За-
гәтәлада Јусиф, Зәнкәзурда Нәби, Нухада Гутташени
Кәрим Әфәнди оғлуну вэ башигаларыны мисал кәстәрә би-
ләрик.

Биз бу әсримиздә зәнкәзурлу Гачаг Нәбидән, кән-
чәли Дәли Алыдан вэ шушалы Мәммәд бәј Кавалердән
данышмаг истәјирик. Чүнки, онлар Азәрбајчанда чар за-
манында русларын истибадына гаршы апарылан гачаг-
чылыг һәрәкатынын рәһбәрләриндән олмушлар.

Гачагчылыг һәрәкаты XIX әсрин икинчи јарысында чар
идарәсини горхуја салачаг дәрәчәдә артмышды. 1882,
1885 вэ 1890-чы илләрдән сонра да бу һәрәкат давам ет-
мишиди. О илләрдә Губаја кәлән Гафгаз һәрби гүввәләри-
нин команданы вэ мүлки идарәнин хуәсуи мүфәттиши
кәнерал Дондуков-Корсаков гачаглара гаршы мүбаризә
апармаг үчүн јерли идарә рәисләринә кениш сәләһијјәт
вермәклә јанашы, һәрби гүввәләрини дә онлара јардым
етмәсини әмр етмишиди.

Петербургда нәшр олуан «Народнаја Волја» гәзети
1885-чи илдә дөвләт мәмурларыны, мүлк саһиби бәјләри
горхуја салан гачаглардан сөз ачараг, Гафгазда «Гачаг
Кәрамини мәмурлары вэ бәјләри пәришан етдијиндән...»
узун-узadı шикајәт едирди. 1888-чи илдә араларында олан
бир гачагы гачыртмаг үчүн үсјан едән Губа һәбхәнасынын
дустаглары гапылары сындырыб көзәтчиләр илә воруша-
раг итәдикләринә наһ олдулар. Бу савашда рус әскәр-
ләриндән икиси өлмүш, үчү дә агыр јараланмышды.

Хүләсә, рус чар идарәсинин һеч бир тәдбири Азәрбај-
чандакы гачагчылыг һәрәкатынын гаршысыны ала бил-
мирди (Азәрбајчан тарихи, II чилд, сәһ. 109; Гасымов.
Гафгазда гачаглара гаршы мүбаризә).

XIX әсрин ахырларындакы Азәрбајчан гачагларындан
үчүнү әлимиздә олан мәлуматлара вэ ешитдикләримизә

эсастанараг аңлатмаг истәжирик. Зәнкәзур вә Нахчыванда гөрхмадан партизан мұһарибәси апаран Гаҗаг Нәби Кәнчә вилајәти, Зәнкәзур гәзасынын Ашағы Моллу кәндиндә (индики Губадлы) анадан олмушду. Једди нәфәрдән ибарәт аңләни атасы чәтинликлә доландырырды. Күнләрин бириндә 16 јашлы Нәбинин атасыны бәј дөјүр. Буну көрән Нәби бәјин үзәринә атылараг онунла савашыр. Бәјин шикәјәтинә эсасән Нәби һәбс олуур. О, һәбсдән гаҗараг һәм-фикирләрини әтрафына топлајыр. Рус чар режиминә вә онун Азәрбајҗандакы әлалтылары олан бәјләрә гаршы мұбаризәјә башлајыр. Нәбинин арвады Гәчәр ханымла јанашы балдызы Мәһри ханым да бу мұбаризәдә јахындан иштирак едир.

Нәби һәбсханадан гачдыгдан сонра чар идарәсинин Азәрбајҗандакы әлалтылары олан мұлқијәт саһиби хан вә бәјләрин зүлмүндән чана кәлән кәндлиләрдән әли силаһ тутан бир һиссәси онун әтрафына топланыр. Нәбинин эсас дүшмәнләри чар режими, ханлар вә бәјләр иди. О бу мұбаризәдә касыблары вә онларын һүгүгларыны мұдафиә едирди. Нәбинин мұбаризә апардыгы әрази Зәнкәзур вә Нахчыван вилајәтләри иди. Нәбинин мұасирләри дә Азәрбајҗанын башга вилајәтләриндә гаҗаглыг һәрәкатыны давам етдирирдиләр. Истисмарчы империализмә вә рус чар режиминә гаршы мұбаризә апаран гаҗаглара халг јахындан көмәклик едир, онларла фәхр едирди. Халг онлары әрзагла тә'мин едир, јери кәлдикдә кизләдирди. Нәби узун мүддәт рус казаклары илә вурушур, сыхышдырылдыгы заман Ирана вә Түркіјәјә сығынырды. Чар идарәси бу һәрәкәти јатыртмаг үчүн бүтүн васитәләрә әл атырды. 1894-чү ил ијулуң 20-дә Нәбинин гардашы Мәһди Күрчиван кәндиндә чар чәсуслары тәрәфиндән өлдүрүлүр. Бу һадисәдән сонра Нәби Күрчиван кәндинә кәләрәк казакларла дөјүшә кирир, рус чар идарәсиндә хидмәт едән агалары өлдүрүр вә Аразы адлајараг Ирана кеҗир. Арвады Гәчәр ханым Чичәкли кәндиндә галыр. Рус идарәсинин чәсуслары Гәчәрин Чичәкли кәндиндә олдуғуну хәбәр тутурлар вә Гәчәр бачысы Мәһри илә бирликдә һәбс олуур. Корусдакы галада сахланылыр. Нәби 1895-чи ил октябрын 28-дә Корус гәсәбәсини өз дәстәсијлә әһатәјә алыр, рус полковникиндән Гәчәри вә балдызыны тәләб едир. Рус полковники Нәбинин бу тәләбини јеринә јетирмәјә мәчбур олур. (Гәчәрин дилиндән сөјләнмишдир).

Газамат истиди јата билмирәм
Ајагда гандаллар гаҗа билмирәм,
Ачар урусдадыр ача билмирәм

Мәним бу күнүмдә кәләсән Нәби,
Газамат далины дәләсән Нәби.

Беләликлә Нәби халг гәһрәманы олду вә халг ашыгла-ры онун һаггында дастанлар јаратдылар. Ашағыда бу дастанын бир нечә парчасыны мисал олараг веририк:

Газамат далинда кизләндим јатдым
Гобурнат кәләндә сичрадым галкдым
Ајналы түфәнки долурдум, атдым
Гој мәнә десинләр ај гаҗаг Нәби,
Арвады өзүндән ај Гогаг Нәби...

Нәбинин атлысы әллидир, бешди,
Гырх кәләл ичиндә Гәчәри сечди,
Күлләләр урусун бөјрүнү дешди,
Гој мәнә десинләр ај гаҗаг Нәби,
Арвады өзүндән ај Гогаг Нәби...

Нәби күнләрин бириндә дәстәсилә мұһасирәјә дүшүр. Буна бахмајараг о, јолдашларыны дөјүшә чәсарәтләнди-рир, мұһасирәни јарараг гуртулуурлар. Нәби миндији мәш-һур боз атына белә дејир:

Боз ат сәни сәр төвләдә бағларам
Әкәр мәни бу давадан гуртарсан
Ајағына гызыл, күмүш палларам
Гој мәнә десинләр ај гаҗаг Нәби,
Арвады өзүндән ај Гогаг Нәби...

Бу дастанын эсас мөвзусу рус империализминә гаршы апарылан азадлыг мұбаризәсиндән ибарәтдир. Дастанда «Нәби уруслары бурда гојмады» мисрасы олдуғча чох ишләдилер.

1896-чы илин март ајында Нәби Кәрбаладан дөнәркән Түркіјә илә Иран сәрһәдди арасында олан Ларни кәндиндә рус чәсуслары тәрәфиндән әввәлчәдән һазырланмыш пусгунун гурбаны олур. Нәбинин хатирәси инди дә Азәрбајҗан халгынын гәлбиндә јашајыр. Онун гәһрәманлыгыны әкс етдирән дастанлар сөјләниилер.

Чар идарәсинин гаҗагларын аңләсинә етдији зүлм неч бир инсанлыға, неч бир әдаләт гануңларына сығмырды.

Шаир Закири тәһгир етмәк үчүн Шушанын коменданты Тархановун онун арвадыны бир рус кәндлисинә әрә вермәси Азәрбајҗан тарихиндә јаддан чыхмајан һадисәләрдән-дир. Бә'зи гаҗаг арвадларынын рус әскәрләринин точавү-зүнә мә'руз галмасы һәлә дә јаддан чыхмамышдыр.

Тарихчиләр жазырлар ки, XIX әсрдә партизан мұһарибәсинин әсасыны гоҗан Гафгаз мүсәлманлары олмушлар. Буна мисал олараҗ Имам Шамилин партизан һәрәкатыны көстәрмәк олар. Мүәјјән бир кәнд вә гәсәбәдә рус әскәрләри илә дојүшә кирән гачағлар бир мүддәт вурешдугдан сонра јенә һәмнин әразидә кизләнирдиләр. Бу партизан һәрәкатында ән чох ишләдилән тактика иди. Азәрбајҗан гачағчылыг тарихиндә чох марағлы бир һадисәә раст кәлирик ки, о үсул, бизим дөврдә чох мәнимсәнилән үсуллардандыр. 1870-чи илин ахырларында Газах гәзасында Гушчу кәндинин ағалары Искәндәрбөјовларын зүлмүнә гаршы кәндлиләр өз етиразларыны билдирдиләр. Бәјләрә јардыма кәлән рус казаклары үсјаны ганлы бир шәкилдә јатыртдылар. Кәндлиләр Тифлиسدә јашајан чар набинәә шикајәт етмәк үчүн нүмајәндә кәндәрмәк истәдиләр. Рус мә’мурлары вә бәјләр онларын Тифлисә кетмәләринә мане олдулар. Онларын арасындан Мүрсәлгулу адлы бир кәндли кечә гачаридә Тифлисә вә орадән да чар набинин јашадығы Гачоридәки вилласына кәлиб чыха билди. Амма о, чар набинин һеч јердә тапа билмәди. Һәтта о, чар вәкилин сарајына белә бурахылмады. Буна көрә Мүрсәлгулу бир чарә дүшүндү. Палтарыны нефтлә ислатды. Чар вәкилин сарајына јахын бир јердә көзләди. Чар вәкили сарајындан чыхыб арабасына миндији заман Мүрсәлгулу әјниндәки палтара од вурду. Бу вәзијјәти көрән чамаат көмәјә кәләрәк Мүрсәлгулунун јанан палтарыны сөндүрдүләр. Буну көрән чар вәкили ону јанына чағырыр вә нә үчүн өзүнү јандырдығыны сорушур. Мүрсәлгулу Газах гәзасынын Гушчу кәндиндәки чар мә’мурларынын зүлмүндән кәндлиләрин тәнкә кәлдикләринин, өлүмә разы олдуғларыны сөјләјир. Беләликлә, Гушчу кәндинин чамааты ағаларын зүлмүндән гуртулмуш олу. Бу һадисә Азәрбајҗанын бир чох јерләринә јайылдыгдан сонра кәндлиләр аға вә бәјләрә гаршы үсјана галхырлар (Азәрбајҗан тарихи. II чилд, сәһ. 206—207; Гасымов. Гафгазда гачағлар гаршы мүбаризә, сәһ. 18; Әһмәд Чәфәр оғлу. Азәри әдәбијјатында азадлыг мүбаризәси. Истанбул, 1932-чи ил, сәһ. 19—33).

Чар Русиясынын тәһкимчи-көләлик режими 1841-чи илдә сенатор Танын ләјһәсинә әсасән Азәрбајҗанда тәтбиғ олунар. 1846-чы илдә хан, бәј вә ағалар кәндлиләри мұһакимә етмәк, онлара гаршы полис идарәсиндән истифадә етмәк кими һуғуғлар верилди. Бу сәбәбдән Азәрбајҗандә кәндли үсјанлары, гачағчылыг һәрәкаты даһа да кениш вүсәт алыр (Гасымовун ејни адлы әсәри, сәһ. 16—17).

Бурадән ајдын көрүнүр ки, башга халғларын тарихиндә олдуғу кими, Азәрбајҗан халғынын тарихиндә дә һаггәдаләт, мүстәғиллик, азадлыг, әсарәтдән гуртулма мүбаризәси ағыр шәраитдә олса да давам етмиш вә едәчәк ддр...

Бизим дөврүмүздә Вјетнамда империалист тәчавүзүнә гаршы протест оларағ мистик буддист раһибләр өзләрини јандырмышлар. Бундан башга Чехословакијадә да кәнч, чәсур Јан Палаһын өзүнү јандырмасына сәбәб, рус коммунистләринин өлкәдә чехләрә гаршы төрәтдикләри ганлы гырғын олмушдур. Бу, Азәрбајҗан халғы үчүн јени шеј дејилдир.

ГАЧАГ ДӘЛИ АЛЫ

Ону көрәнләрдән вә таныјанлардан ешитдијимә көрә Дәли Алы 1898-чи илдә, 22 јашында элинә силаһ аларағ дағларә чәкилмишдир. Анчағ онун гачағчылыг етмәсинин әсл сәбәби бизә мә’лум дејилдир. Кәздији вә кизләндији әразиләрдә кәндлиләрин һимајәсинә сығынмыш, өзүнү онлара севдирмиш вә бунун үчүн дә дағларда, орманларда сығыначағ арамамышдыр. Рус әскәрләри илә вурешдугу заман дағлар, орманлар Дәли Алынын мәскәни олмушдур. Дәли Алы гачағчылыға башладығы 1898-чи илдән 1913-чү илә гәдәр рус стражникләри вә казаклары илә дәфәләрлә ганлы дојүшләрә кирмишдир.

Кәнчәнин Гарасучу кәндиндән олан Дәли Алы учабојлу, ениликүрәкли, кәскин бахышлы, чәлд, јарашығлы вә һазырчаваб бир кәнч имиш. Башга гачағлар кими онун да давасы кәнд чамаатыны рус чар режминдән вә чаризмин Азәрбајҗандакы нөкәрләри олан ханларын, бәјләрин, ағаларын зүлмүндән вә көләлијиндән гуртармағ олмушдур. Дәли Алы рус-јапон мұһарибәсиндә русларын мәғлуб олмасындан бөјүк үмидләр көзләсә дә буна сијаси јөндән гијмәт верә билмәмишдир. О, Һәтта 1905-чи ил рус ингилабы илләриндә дә дағлардан енмәмишдир, башына топландығы чәсур вә дојүшкән јолдашларыны низамлы шәкилдә кәндләрдә кизләдә билмишдир. Беләликлә, Дәли Алынын бу тәдбирли һәрәкәти Кәнчәдә азәриләрә гаршы ермәниләрин төрәтдикләри гырғын вахты чох јарарлы олмуш вә Кәнчә әһалисинин ермәни гырғынындан гуртармышдыр.

Гафгазда олан чарын јүксәк рүтбәли мә’мурлары ермәниләри силаһландырарағ азәри түркләринә гаршы һүчума тәһрик етдиләр. Ермәниләрин төрәтдикләри вәһшиликләри

көрөн Дәли Алы башына топлалдыгы дәстәси илә Көнчәнин бөјүк ермәни кәндләри олан Бајан, Чардаглы вә башга бир нечә кәнди ишғал етди. Гадынлара, ушаглара вә гочалара тохунмадан, әли силаһ тутан ермәниләрә төрәт-дикләри вәһшиликләрин чавабыны верди. Ермәниләрә, азәрбајчанлыларын танынмыш адамлары чар төрәфиндән төрәдилән бу гырғынын гаршысыны алмаг үчүн данышыглар апардылар вә разылыг әлдә едилди. Дәли Алы да дәстәси илә дағлара, орманлара чәкиләрәк өз әразисиндә һөкмранлығына башлады. Бу арада Дәли Алынын рус жандарм вә казаклары илә дәфәләрчә дөјүшә кирдијини вә бу дөјүшләрән икидиклә чыхдығыны, јүзә јахын рус әскәр вә жандармынын өлдүрүлдүјүнү тәфсилаты илә алатмаға еһтијач јохдур.

Романов сүләләсинин үч јүз иллији мүнәсибәтилә чар һөкүмәти амнистіја һагда фәрман һазырлајырды. Бу заман Петербургдан кнјаз Галитсин Көнчәјә кәлди. Көнчә губернаторунун васитәчилијилә Көнчәјә јахын бир јердә Галитсин илә Дәли Алы арасында башлајан данышыглар гаршылыглы анлашма илә нәтичәләнди. Үмуми амнистіјада Дәли Алынын бағышландыгы е’лан олуңду. Бундан сонра Дәли Алы Петербурга, чар аиләсинин үч јүз иллији мүнәсибәтилә кеңирән мәчлисә дә’вәт едилди («Азәрбајчан јурд билкисн», № 23, Истанбул, 1933-чү ил; «Азәрбајчан» журналы, № 7, 8, 9, 1961-чи ил).

Дәли Алы дастанындан парчалар:

Дәли Алы бир сәдд ачыб—Шаһ Аббас дөвраны кими
Јанында јолдашлары вар—Азәрбајчан ханы кими
Зејналабдин бәј бәзаниб—Мисрин султаны кими
Һәр јана кағыз дағылыб—Сүләјман фәрманы кими.

Аслан да шимшәк кими—кирәндә мејдан ичинә
Сәјришир бадронлары—батыр ал ган ичинә
Зәррәчә горхусу олмаз—дүшә јүз дүшмән ичинә
Искәндәр тәк сәс салыбды—једди Дағыстан ичинә
Түп дағыдыр, орду позур—гүдрәтин асланы кими...

ГАЧАГ МӘММӘД БӘЈ КАВАЛЕР

Онун анадан олдуғу вә өлдүјү илләр һаггында әлимиздә һеч бир мә’лумат јохдур. Анчар Гачаг Нәбинин мүасири вә јахын јолдашы олдуғу мә’лумдур. Онун һаггында Мир Мөһсүн Нәввабын «Тәзкирәји-Нәвваб» адлы китабында чох гыса, јанлыш гижмәтләндирилмиш төрчүмеји-һалына

вә бир дә Гачаг Мәммәдин дәрин мистик гәзәлине раст кәлирик.

Јарым әср бундан әввәл, Шушанын танынмыш дин хадими, әдиб вә шаири Мирзә Чөлал әфәндидән ешитдијимә көрә Гачаг Мәммәд бәј Кавалер Гачаг Нәби илә бирликдә Азәрбајчанын танынмыш мусиги устадларындан бири олан Садыг Әсәд оғлуңу (Садыгчан 1846—1902) тој мәчлисинә кәлир. Тој чамәагы Гачаг Нәби илә Гачаг Мәммәд Кавалери көрүнчә тәшвишә дүшүр, сазәндәләр сусур. Вәзијәти белә көрән Гачаг Мәммәд Кавалер сазәндәләрән чалмағы ханиш едир. Бундан руһланан сазәндәләр чалмаға башлајыр, тој әһли јенидән шәнләнир. Онлар ики саата јахын тојда иштирак етдикдән сонра сазәндәләрә вә хидмәтчиләрә чохлу һәдијјәләр верәрәк јолдашларынын јанына кеңирләр.

Јенә дә рәһмәтлик Мирзә Чөлал әфәндидән ешитдијимә көрә, Мәммәд бәј Кавалер Шуша һәбсханасында дустаг оларкән фарс дилиндә бир поема јазыр. О, поемада ишғалчыларын Азәрбајчандан халгына етдији зүлмләри тәсвир едир. Поеманын сонунда чар режими һаггында белә јазыр:

Дәр һәбсханеји рус
Әз һөкүмәти «дәјјус».

Гачаг Мәммәд Кавалер Гарабаг вилајәтинин мәркәзи Шуша шәһәринин Чухур мәһәлләсиндәндир. Чухур мәһәлләсиндә хан сарајындан башга, бир нечә бөјүк даш бина вардыр. О, үзү Чухур мәһәлләсиндәки мејдана бахан, гапысы үзәриндә:

Күшади бабы дөвләт һәмишә ин дәркаһ,
Вә һаггы өшһәдү-ән-ла Лаиләһә иллаллаһ...

— сөзләри јазылан бир бинада анадан олмушдур.

Гачаг Мәммәд Кавалерин еви бу күн дә дурур. Һал-һазырда һәмин бинада ермәни аиләләри јашајырлар. О, Шуша шәһәринин танынмыш шәхсләриндән бири олан Ширин бәјин оғлудур. Ширин бәјин анасынын ады Мәһри ханымдыр. Ширин бәјин арвады Түкәзбан ханымдан беш оғлу вә бир гызы олмушдур. Онлардан бири дә Мәммәд бәј Кавалердир. Ширин бәјин һәсән адлы бир оғлу руслара гаршы Гарабагда апарылан мубаризәдә тәтулмуш, өмрүнү Бақыда, Шамахинка адланан рус һәбсханасында баша вурмушдур. Таки бәј адлы дикәр бир оғлу исә 1905-чи илдә Владигафгаздан Шушаја кәләркән Бақыда ермә-

нилэр тэрэфиндэн мүсөлманлара гаршы төрөдилэн гырғында өлдүрүлмүшдүр.

Үчүнчү оғлу Гачаг Мэммэд бэй Кавалер Мир Мөһсүн Нэввабын вердижи чох гыса ма'лумата көрө 45 жашында өлдүрүлмүшдүр. Тэхмини оларга деје билерэм. ки, о, Гачаг Нэби кими III Александрын дөврүндө өлдүрүлмүшдүр. Чүнки III Александрын хакимитлери иллэриндө гачагларга, сипасет адамларына, тэшкилатлара гаршы ганлы вэ шиддэтли мүбаризе апарылырды.

Гачаг Мэммэд Кавалерин гачаглыг етмэсинэ эсас сөбөз чарын хэзинэ көлиринэ мане олмаг иди. Гадисэ белэ олмушдур:

Леничэ сөнәжелэшмәјө башлајан Русија о дөврүн Авропа техникасы бахымындан керидө галан өлкө сажылырды. Русија, истеһсал етдији парчалары, шөкәри вэ башга маһсулларга Азәрбајчан, Түркистан, Дағыстан базарларына чыхаран зонф бир сөнәје өлкәси иди. Дикәр тэрэфдән Чәнуби Азәрбајчана Франсада, Инкилтәрэдә истеһсал олунан жүксәк кејфијјәтли, учуз парча, шөкәр, чај вэ башга маһсуллар кәтирилди. Русијанын истеһсал етдији маһсуллар кејфијјәт бахымындан јарарсыз олса да, гижмәтләри баһа иди. Бу сөбөздән Иран Азәрбајчанындан гачаг мал кәтириләрәк базарларда учуз гижмәтә сатылырды. Гачаг Мэммэд Кавалер гачагчылыг ишини елә бир шөкилдә тэшкил едир ки, чарын хэзинәси бундан бөјүк зәрәр чыкар.

Гачаг Мэммэд Кавалер Араз чајы саһилләриндән гачагчыларын малларыны бу таја, Гарабага рус казак вэ стражникиләринин мүдахиләсиндән чәкинмәдән кеңирә билмәк үчүн кечидләр һазырлајыр, гачагчылар исә бу кечидләрдән раһатча кечдикләри үчүн она малларынын бир һиссәсини верирдиләр. О, пајына дүшөн көлири силаһдашларына сөрф едирди.

Бу, ачыгдан-ачыга Русијанын хэзинә көлиринә Гарабаг әразисиндә көмрүк бахымындан саботаж етмәк иди. Мирзә Фәтәли Ахунзадә «Һачы Гара» адлы пјесиндә бу һадисәни комик бир шөкилдә чох көзәл характеризә етмишдир. Бир тачирин парча мағазасына гумаһ алмаг үчүн көлән мүштәри «мәнә фирәнк гумаһы вер»,—дејә исар едир. Тачир исә чалышыр ки, мүштәријә рус малыны сатсын. Тачирлә мүштәри арасындакы диалог чох комик вэ мараглыдыр. Мүштәри һеч чүр рус малына јахын дурмаг истаһмир.

Тәбни ки, бу һадисәләр Гачаг Мэммэд Кавалерин гачаг малы илә мәшгул оланлары һимајә едәрәк оилардан фанз алмасы аилатдығымыз кими асан олмамышыдыр. Сөр-

һәдчиләрлә Гачаг Мэммәдин дәстәси арасында кедән шиддәтли атышмалар нәтижәсиндә һәр ики тәрәфдән инсан төләфаты олмушдур. Бу чәтинликләрә бахмајараг гачагчылыг һәрәкаты даһа да артырды. Дејүшләрдә эсасән Гачаг Мэммәдин дәстәси иштирак едирди. Онун јахын достлары олдуғу кими, дүшмәнләри дә варды. Гачаг Мэммәдин эсас дүшмәнләри руслара хидмәт едән адамлар иди. О, мәчбуријјәт гаршысында галараг ики чәбһәдә вурушмалы олур.

Мәнә елә көлир ки, бу һадисәләр III Александрын дөврүнә тәсадүф едир. Чүнки, Гачаг Мэммэд чар тәрәфиндән бағышланылыр, она кавалер-капитан рүтбәси верилир, мааш тәјин олунур. Бунун нечә олмасы, кимләрин васитәсилә едилмәси һаггында элимиздә һеч бир ма'лумат жохдур. Гарабаг чамааты бундан сонра Гачаг Мэммәдин аиләсини Кавалерләр алдандырыр. Бу ләгәб онун бүтүн киши гоһумларына аид едилди. Чамаат бу бөјүк нәслә «Кавалерләр» дејирди.

О вахт Гачаг Мэммэд Кавалерин үзә чыхмасы, чар тәрәфиндән әфв едилмәси, она рүтбә вериләрәк мааш тәјин олунмасы јалныз Гарабагда дејил, бүтүн Азәрбајчан вэ Иранда бөјүк әкс-сәдәја сөбөз олмушду. Әввәлләр халг арасында һөрмәти олан Гачаг Мэммәдин аиләси, бундан сонра әввәлкиндән даһа чох һөрмәт вә мәһәббәтлә гаршыланырды. «Бу адам кавалерлиләрдәндир» — дејән кими она хүсүси һөрмәт көстәридиләр. Гачаг Мэммэд Кавалерин үзә чыхмасынын нечә ил давам етмәси һаггында элимиздә тарихи сәнәд жохдур. Елә зәнн едирәм ки, онун үзә чыхмасы узун мүддәт давам етмәмишдир. Чүнки, Гачаг Мэммэд Кавалерин дүшмәнләри онун дәстәсинин фәалијјәти һаггында чар идарәсинә ма'лумат верирдиләр. Мәчбуријјәт гаршысында галан Гачаг Мэммэд јенидән силаһланараг јолдашыларынын јанына, дағлара чәкилир. Бундан сонра өләнә гәдәр Гачаг Мэммэд рус һөкүмәтигнә гаршы партизан дејүшүнә башлајыр, һәтта шөхәси дүшмәнләри илә дә һесаблашмаг гәрарына көлир.

Јери көлмишкән, буна бир мисал чәкәк. Гачаг Мэммэд Кавалерин Һачы Шүкүр адлы бир дүшмәни варды. Бу адамын иши, күчү Гачаг Мэммәдин гачагчылыг һәрәкатыны адамлары васитәсилә изләјиб рус жаңдарм идарәсинин кизли ишләр шөбәсинә хәбәр вермәкди.

Һәмин вахт «Һәчч» зијарәти заманы Һачы Шүкүр дә башга зијарәтчиләрлә бирликдә Мәккәјә кетмишди. Артыг һачылар зијарәтдән кери дөнүрдүләр. Һәчч карваны Ирандан кечәрәк Араз чајынын саһилләринә доғру ирәлиләјирди. Буну ешидән Гачаг Мэммэд атына минәрәк Араз

чаыны кечиб, Чөнуби Азербайчанын бир јериндө Гәчч карваныны гаршылајыр. Гачылар онун кәлдијини көрүнчө чох горхурлар. Гачаг Мәммәд вәзијәти баша дүшүр. Зијарәтчиләр сәссиз, горху ичиндә һадисәнин нә илә нәтичәләнәчәјини көзләјирләр. Һәр шејдән әввәл Гачаг Мәммәд һачыларә мүрачнәт едәрәк Гәчч зијарәтләрини тәбрик едир вә зијарәтләринин Аллаһ тәрәфиндән гәбул едилмәсини диләјир. О дөврүн дини адәтинә көрә ат үстүндә әлини улу Танрыја галдыраг дуа охујур. Бүтүн буналардан сонра һачыларә мүрачнәт едәрәк сорушур: — Зијарәтчиләр, Гачы Шүкүр араныздадырмы? Гачылар: Бәли, — дејә чаваб верирләр. Бу дәфә Гачаг Мәммәд Кавалер Гачы Шүкүрә мүрачнәтлә онун карвандан ажрылараг бир кәнара чәкилмәсини тәләб едир. Гачы Шүкүрдән бир сәс чыхмыр. О да башга һачылар кими силаһлы иди. (О вахтлар әрәб гулдурлары Гәчч карваныны сојардылар. Бу сәбәбдән һачылар карван һалында, силаһланараг Гәчч зијарәтинә кедәрдиләр — Н. Б.). Гачаг Мәммәд бир нәчә дәфә Гачы Шүкүрә мүрачнәт едир, амма ондан чаваб алмыр. Сонра о, һачылардан кәнара чәкилмәләрини хаһиш едир. Гачылар кәнара чәкилдикләри үчүн Гачы Шүкүр ортада төк галыр. Гачаг Мәммәд Гачы Шүкүрүн она етдији писликләри бир-бир үзүнә дејир вә ону өлдүрмәк гәраына кәлдијини, силаһыны көтүрәрәк өзүнү мүдафиә етмәсини сөјләјир. Гачы Шүкүр гол-ганады сынмыш һалда сәссиз вә һәрәкәтсиз атын үстүндә донуб галыр. Бу һадисә вә диалогдан сонра Гачаг Мәммәд түфәнкинин чахмағыны чәкәрәк һачыларын көзләри өнүндә Гачы Шүкүрү вуруб өлдүрүр.

Кәтирдимиз мисалдан ајдын олур ки, Гачаг Мәммәд рус казак вә стражникләри илә мүбаризә апардыгы кими, өз шәхси дүшмәнләриндән дә гисас алмышдыр. Мир Мөһсүн Нәввабын китабында Гачаг Мәммәд Кавалерә лајинчә гижмәт верилмәдијиндән биз бу мисалы вермәк гәраына кәлдик. Бүтүн буилары чар режиминин јерли халчларына нә кими бәдбәхтликләр кәтирдијини, рус идарәсинин зүлм вә һагсызлыгларыны билдирмәк үчүн јазырам.

Гачаг Мәммәд дөјүшләрин бириндә тутулараг Сибирә сүркүн едилер. Сибирдән гачагара Гарабага кәлир вә јенидән гачагчылыг едир. Тәбни ки, икид сәркәрдә һаггында халг арасында ше'рләр гошулмуш, маһнылар бәстәләнмишдир. Бу ше'рләрдә чар режиминә олан нифрәт өз әксини тапмышдыр. Гарабағлы бир шәхсин мәнә сөјләдији маһнынын бир бәнди јадымда галмышдыр:

Казак кәлди Селлија¹,
Биз гачаг Теллија².
Урусә таможна вермә,
Апар Кәвереллија...

Гачаг Мәммәдин Шуша шәһәриндәки евинә тез-тез рус стражникләри тәрәфиндән басгын едилерди. Һәр дәфә Гачаг Мәммәд Кавалерин атасынын анасы Мәһпәри ханымла, анасы Түкәзбан ханым бу басгынларә мәрүз галырдылар. Евдә ахтарыш апарылыр, бүтүн әшјалар гачаг малы ады илә мүсадирә олунурду. Гарабағлы, ики азәри гадыны стражникләрә гаршы өз е'тиразларыны билдирдиләр. Белә мүбаһисәләрин бириндә Мәһпәри ханымнын рус стражникләринә сөјләдији сөзләр чамаатын дилиндә әзбәр олур. Онун ишғалчы империалистләр һаггында сөјләдији сөзләр садә, әсл халг дилиндәдир: «Бу јерләр Мәммәдин өз торпағыдыр, үрәји истәдијини едә биләр. Ахы сиз урусунуз, бизим урус Иваннан, Николајнан ки, гоһумлуғумуз јохдыр. Сиз бурада нә кәзирсиниз. Нијә өз јеринизә, торпағыныза кетмирсиниз?»

Беләликлә, намуслу азәри анасынын дилиндән сөјләнилән, ишғалчылыгы анладан, ачыг мәнәналы сөзләр...

Гачаг Мәммәд тутулараг Шуша һәбсханасына салыныр. Бир күн фүрсәтдән истифадә едәрәк һәбсханадан гачыр. Гачан заман һәбсхана кәзәтчиләри ону күллә илә вурурлар. Мәммәд бәј јараланараг јерә јыхылыр. Анасы Түкәзбан ханыма бу һадисәни хәбәр верирләр. Һадисә јеринә кәлән Түкәзбан ханым оғлу Мәммәдин үзүгөјлу јыхылдығыны вә инилдәдијини көрүр. Әтрафдакы кәзәтчи вә стражникләр исә прокуроруна кәлмәсини көзләјирдиләр. Бу мәнзәрәни көрән Түкәзбан ханым Шуша чамааты гаршысында оғлу Мәммәди мәзәммәт едир: «Мәммәд, нијә инилдәјирсән? Инилдәјиб дүшмәни сеvindирмә. Бу урус јарасындан өлсән сүдүмү сәнә һалал етмәрәм!» Гачаг Мәммәд бу јарадан өлмәјәрәк сағалыр. Сибирдә 20 ил душтаглыға мәһкум олунур. Гарабағ чамааты онун Сибирә сүркүн олунмасындан хәбәр тутур. Һәр тәрәфдән чамаат, «Гачаг Мәммәд Сибирә сүркүн едиләчәк», — дејә Шушаја ахын едир. Сибирә сүркүн олунанлар арасында Гачаг Мәммәдлә јанашы башга мәһкумлар да варды. Мәммәд вә дикәр сүркүн олунанлары әлләри, ајағлары гапдаллы һалда һәбсханадан чыхардылар. Минләрлә адам һәбсхананын гаршысына топлашмышды. Душтаглар јола дүшмәздән

¹ Селли—кәнд адыдыр.

² Телли—гачагларын кизләндикләри магаранын адыдыр.

эввэл Түкөзбан ханым Гарабаг чамаатына хитаб едэрэк дейр: «Чамаат, көрүрсүнүз ки, sizin көзүнүзүн габагында урус һөкүмәти мөним оғлуму наһаг жерә Сибирә дустар көндәрир. Бура бизим өз торпағымыздыр, ахы урусун бурда нә иши вар? Сизин гаршынызда Мәммәдә дейрәм ки, Мәммәд, сән Сибирдән саламат кәләчәксән, орада өлсән сүдүмү сәнә һалал етмәрәм! Оғлум, сәни јолдашларыңла бирликдә Аллаһа тапшырырам!» Түкөзбан ханымын бу сөзләри минләрчә гарабагынын көзләрини јашардыр. Мәммәд ики илдән сонра Сибирдән гачагар Гарабага кәлир, јенидән гачагчылыг едир. Бу һадисәләри јазаркән һансы һадисәнин эввәл вә ја сонра олдуғуну тәсбиғ едә билмәдијим үчүн тарихи кәстәрә билмәдим.

Мир Мөһсүн Нәвваб Гачаг Мәммәд Кавалер һаггында нә дейр? (Тәзкиреји-Нәвваб. Бақы, 1310, Оручов гардашларынын мәтбәәси, сәһ. 217—218).

Әһвали вә Имрари һәјат Кәрбәләји Мәһәммәд Кавалер. Јазы фарс дилиндәдир. Биз тәрчүмәсини веририк:

«Кәрбәләји Мәммәд Софи тәхәллүслү Ширинбәјов Гарабағлы Шуша шәһәриндә анадан олмуш, 45 јашында, ири бәдәнли, уча бәјлү бир шәхс иди. Шәһәрдә башгаларынын тәһриклә һаһаг ганлар төкмүш, сонралар дағларда, бијабанлығда долашараг бир мүддәт јол кәсмәклә мөшғул олмуш вә Иран тәбәәсиндән бир гадынла евләнмишдир. Бир мүддәт сонра өз арвадыны вә гајнанасыны наһагдан гәтлә јетирмишдир. Сонрадан гајны өз јолдашлары илә ону тапараг ики голуну вә башыны кәсмишдиләр. Бир пәшәр дә ону чәсәдини дәфи етмишдир. Онуң мүхтәлиф шәрләри вардыр. Ашағыда түрк дилиндә верилән гәзәл онуң гәзәлләриндән биридир:

«Мәним достум үз өртүјүнү һәр заман бир чүр өртдүјү үчүн ашиғләр арасында ајрылыг олур.

Бә'зән онуң көзәллик ишығы Мусаның көзләрини гамашдырар, Бундан өтрү көрмүрсәнми, сәси дағлары бүрүјүр.

Бә'зән һарда «һагг» дејә мөләкләр фәрман вердијиндә

Кәлим-Аллаһ! олан Муса чашыр.

Бә'зән бир заһиди Кә'бәји эзәмәтә доғру чәкир

Бә'зән раһибләри јолда чашғынлыға салараг пәришан едир.

Достумун севкис һансы үрәкдән азачыг өксиләрсә дәрәдә вә үзүнтүјә дүшүр.

Рәгс едән мүтрүб белә ојнадығы заман достум хатиринә кәлдијиндә өзүнү ағашә атмаға гаһлыр,

Өлүм шәрбәтини әчәл сағисиниң өлиндән ичәркән Софи өзүндән кедир, сәссиз бир һала дүшүр».

¹ Ислам дининә көрә Муса пәјғәмбәр јекәнә шәхсдир ки, Аллаһла үзбәүз сөһбәт етмишдир. «Кәлим-Аллаһ» Аллаһын мүсаһибә демәкдир—тәрчүмәчи.

Јухарыдакы сәтирләрдән көрүндүјү ки ми мистик вә дәрин бир инама малик гәзәлин мүәллифи нечә ола биләр ки, јол кәссин, гулдурлуғ етсин? Варлы аиләдә анадан олан Гачаг Мәммәд Кавалерини јол кәсмәсинә, адам сојмасына һеч бир еһтијачы јох иди. О, Шуша шәһәриндә бәјүјүб боја-баша чатмыш, әрәбчә, фарсча мүкәммәл өјрәнмиш, шиә мәзһәбиндән олан диндар бир шәхс иди. Буну Софи тәхәллүсү илә јаздығы гәзәлләриндә ајдын көрмәк олар.

Азәрбајҗанда педагог, рәссам, хәттат, әдиб вә шаир ки ми танынан М. Нәввабын Гачаг Мәммәди белә јанлыш танымасы вә танытмаға чалышмасы, мәнчә онун диндар олмасы, сакит һәјат тәрзи јашамасы, дар көрүшлү бир шәхс олмасындан ирәли кәлмишдир. Вахтилә мүәллим олан М. Нәвваб рус хәзинәсиндән мааш алдығына көрә гүввәдә олан ганунлар итаәт етмәли олмушдур. Бу ганунлар ишғалчы рус империализминин ганунлары олса да... фикри һакимдир. Тәбнидир ки, бу ганунларын гүввәдә олдуғу бир заманда М. Нәввабдан истисмар олунан, әзилән, торпағлары ишғала мәрүз галан, һуғуғлары тапдаланан бир халғын һаггыны тәләб етмәси вә бу бахымдан мүбаризә апаран инсанлара гиймәт вермәсини көзләмәк олмазды. Бу бахымдан М. Нәввабын рус акенти Гагы Шүкүрүн һачыларын көзү гаршысында Гачаг Мәммәд тәрәфиндән өлдүрүлмәсини јол кәсмәк, наһаг ган төкмәк ки ми гәләмә алмасы тәбнидир.

Гачаг Мәммәд Кавалерин арвадыны, гајнанасыны өлдүрмәси һадисәсинә кәлинчә, Гачаг Мәммәд үзә чыхдыгдан, III Александр тәрәфиндән әфв едилдикдән вә она капитан-кавалер рүтбәси верилдикдән сонра бир нечә ај јенә чар һөкүмәти илә мүнәсибәтләри јахшылашыр. Бунунла јанашы о, гачаг мал кәтирәнләрдән малынын мүәјјән һиссәсини алмағда давам едир. Гачаг Мәммәд бунунла белә, шәһәрдә сәрбәст олараг кәзир. Сонрадан полиц тәрәфиндән тә'ғиб олундуғу үчүн о, Ирана гачмаг мәчбуријјәтиндә галдығыны баша дүшүр. Евинә кәләрәк атыны јәһәрләјир, силлағыны һазырлајыр.

Гачаг Мәммәдин арвады Чәнуби Азәрбајҗандан олан бир ханын гызыдыр. О, Ирана, гајнатасынын јанына кетмәк истәдији һалда, арвады вә гајынанасы буна с'тираз едирләр. Белә бир вәзијјәтдә әринин мәсләһәтинә эмәл едиб атасынын јанына кетмәси мөгсәдәүјүн оларды. Тәәссүф ки, белә олмур. Казак вә стражникләрин тә'ғибиндән гуртармаг үчүн Шушаны тезликлә тәрк етмәк мәчбуријјәтиндә галан Гачаг Мәммәдин исрар вә тә'кидләринә бах-

мајараг арвады илэ гајынанасы онунла кетмэк истәмир-ләр.

Белә вәзијәтдә Гачаг Нәбинин арвады һәчәрин әлине, ајағына гандал вурулараг балдызы Мейри илэ бирликдә һәбсханаја салындығыны, бир чох гачагларын арвадларынын, бачыларынын әскәрләрин ихтијарына верилмәсини көрән, шаир Закирин арвады рус командири тәрәфиндән зорла әлиндән алынараг бир рус кәндлисинә эрә верилмәсини ешидән Гачаг Мәммәд өз арвадыны вә гајынанасыны Шушада тәк гојмаг истәмир. Беләликлә, руһи сарсынты кечирән Гачаг Мәммәд арвады илэ гајынанасыны разылыга кәтирә билмәдији үчүн тапанчасынын чахмағыны чәкәрәк: «Мән арвадымы русларын әлине верә билмәрәм»,— дејә һәр икисини өлдүрүр вә атыны минәрәк жола дүшүр.

Гачаг Мәммәд Араз чајыны кечәрәк Ирана кәлир. Јорғун олдуғу үчүн атыны буховлајыб мешәјә отламаға бурахыр. Атын јәһәрини башынын алтына гојараг бир ағачын алтында јухуја кедир. Арвадынын, гызынын језнәси тәрәфиндән өлдүрүлмәсини ешидән хан оғлуну Гачаг Мәммәди тапыб өлдүрмәјә көндәрир. Онлар Гачаг Мәммәдин Иран тајындакы кизли јолларыны билирдиләр. Ханын оғлу вә јолдашлары мешәдә онун атыны көрүб таныјыр вә Гачаг Мәммәди јатдығы јердә өлдүрүрләр.

Беләликлә, рус мәмурларына гаршы амансыз мүбаризә апаран гарабағлы-шушалы Гачаг Мәммәдин һекајәси белә бир драматик шәкилдә сона јетмишдир.

Бу мөвзуну битирмәздән әввәл, Гачаг Мәммәд Кавалерә анд бир эпизоду аңлатмаг истәјирәм. Гачаг Нәби илэ Гачаг Алы кәнддә бөјүјүб, боја-баша чатмыш, савадсыз, аңчаг чох ағыллы вә чәсур икидләрдир.

Јухарыда гејд етдијимиз кими, Гачаг Мәммәд шәһәрдә јашамыш, өз дөврүнә көрә мүкәммәл мөдрәсә тәһсили алмыш бир диндар-софи, шаир, азери мөвлады иди. Јахын заманлара гәдәр Азәрбајчан елминдә ады тез-тез чәкилән педагог Һүсејн Чамал Јанар (Һүсејн Мирзәчамалов) адлы бир достумуз варды. Рәһмәтлик Һүсејн Чамал Јанар әслән шушалыдыр. Бүтүн әзирәләр она «дајы» — дејә мурачәт едәрдиләр. Инди масамын үстүндә олан, Гачаг Мәммәд Кавалер һаггында мәнә јаздығы бир мәктуб белә башлајыр:

«Әзиз адашым.

2 (7) 958 тарихли мәктубуну алдым. Дајыја һеч дә зәһмәт олмадан, һәм дә ифтихарла чох мөһтәрәм, биликли вә ејни заманда гәһрәмәнлығы, ачыг сөзлүлүјү илэ танынмыш һәмјерлим мәрһум Кәрбәлаји Мәммәд Кавалерли

һаггында Шушанын мө'тәбәр адамларындан шәхсән ешитдијим бир һадисәни нәгл етмәк истәјирәм. Белә ки, бир күн Тәбризин һачылары вә танынмыш адамлары тәрәфиндән вәлиәһдин шәрәфинә кечирилән зијафәтә мәрһум Кәрбәлаји Мәммәд дә дө'вәт олунур. Зијафәт һазыр олдуғу вахт вәлиәһд һеч нәдән, сәбәбсиз олараг гышгырыб-бағрымаға башлајыр. Мәчлис әһли долуб галыр. Бу вахт мәрһум, дизләри үстә чөкәрәк јүксәк сәслә Лоғман сурәсинин 19-чу ајәтини сөјләјир: «Вәксид фи мәшјикә. Вечзүз мин сөвтикә. Иннә енкерел есваги лә сөвтуһ-һүмир».

Түркчә белә тәрчүмә олунур: «Һәрәкәтиндә мүләјим ол. Сәсини чох јүксәлтмә. Ән лајигли сәс ешшәјин сәсидир».

Бу ајәти битирдикдән сонра һамы кими бардаш гуруб отурур. Нә вәлиәһддән, нә дә башгаларындан бир сәс чыхыр. Мәрһуму ораларда һамы таныјырды.

4 (7) 958. Истанбул».

1—М. Нөввабын өз мөһдуд көрүшү илэ јанлыш гиймәт-ләндиридији гарабағлы бир азери гачагынын әсл шәхсијәтини ајдынлашдырмаг.

2 — Кәрбәлаји Мәммәд Кавалер кими бир нечә азери гәһрәмәнларынын адлары Азәрбајчан тарихинин сәһифәләринә дүшмәјиб унутулдуғларыны билдијим үчүн бу мөвзу үзәриндә дурмалы олдум.

1905-чи ИЛ БИРИНЧИ РУС ИНГИЛАБЫ

1901—1902-чи илләрдә дунја ингилаби һәрәкатынын мәркәзи Русијаја кечирди.

XIX әсрин ахыры XX әсрин әввәлләриндә аграр өлкә олан Русијада гурағлыглар башламыш, шәһәрләрдә эрзаг мәһсуулары, истеһлак маллары түкәнмиш, гытлыг башламыш, нәтичәдә халгын вәзијәти көрүнмәз дәрәчәдә пәсләшишди. Әввәлчәдән дә һәјат шәрәнти јахшы олмајан кәндиләрин вәзијәти пәсләшмиш вә сәфаләт даһа да артмышды. Бөһран нәтичәсиндә 300-дән артыг завод вә фабрикләр бағланмыш, 100 миң гәдәр адам ишсиз галмышды. Бу һадисәләр 1905-чи ил ингилабынын ортаја чыхмасына әсас амил олмушдур (Бөјүк Совет енсиклопедија-сы. 1905-чи ил ингилабынын маддәләри).

Бундан башга XIX әсрин икинчи јарысында Гәрб капиталистләринин Русијаја капитал гојулушунун үмуми мөбләғи үч милјард гызыл пул олмушдур. Гәрб капиталистләри 1895—1904-чү илләрдә өз өлкәләринә 830 милјон манатлыг гызыл пулла кәлир көндәрмишдиләр. Русија-

нын харичи капиталга өдөдји фаизин мигдары илдэ 130 милјон манатлыг гызыл пул олмушдур. Башлыча харичи капитал франсыз капиталы иди. (Акдэс Нимэ Кура. Русича тарихи, сәһ. 374).

Фәһләләр истисмар олундуглары үчүн 1900-чү илдән башлајарга фабрик вә заводларда үсјанлара галхмышдылар. Кәндләрдә исә мүлкәдарларын зүлмүнә дөзмәјән кәндлиләр онларын маликанәләрини јандырмышдылар. Рус чары вә сарај әјанлары Русичанын ачыначаглы вәзижәтини һәлл етмәк әвәзинә, харичи сijasәт вә империалист мөгсөдләр далаычга гачырдылар. Бу империалист мөгсөдләрин башында о вахта көрә Чин мәсәләси дурурду. XIX әсрдә Гәрб империалист дөвләтләри илә Русича Чин өлкәсини һәјасызчасына талан етмәк вә бөлүшдүрмәк истәјирдиләр. һәммин илләрдә Јапоничанын сәнајеси Гәрб өлкәләринин сәнајесиндән чох керидә галдыгы үчүн талан олунан Чин торпагларыннан бир паж ала билмәшиди. Буна көрә, Гәрб империалист дөвләтләри илә рус империализми арасында јахынлыгы һисс едән Јапонича өзүнә мүтәфигләр ахтармага башламышды. Чиндән умдугуну гопартмаг үчүн бир чох сijasәси ојунлардан сонра о дөврүн ачкөз империалист дөвләти олан Инкилтәрә илә мүтәфиг олмушду. Корейанын бөлүшдүрүлмәси әсасында 1904-чү ил январын 26-да рус-јапон мүһарибәси башланмышдыр.

Император II Николај, сарај әјанлары, назирләр, кенераллар вә уғурсуз арвады императричә Александра Феодоровна елә фикирләширдиләр ки, јапонларла апарылан мүбаризәдә гәләбә газаныларса халгын вәзижәти јахылашар, беләликлә ингилабчыларсы сусдура билләрләр. Јапонлардан сөз дүшәндә император II Николај онлары тәһгир едәрәк «макака»¹ адландырырды. (Граф С. Ј. Витте. Хатирәләр. I чилд, Берлин, 1922-чи ил).

Беләликлә, Русича јапонларла мүһарибәјә һазырлашырды. Онлары мүһарибәјә тәһрик етмәк үчүн бүтүн васитәләрә әл атырдылар. Јапоничанын вердији потанын чавабы гәсдән кечикдирилир, онун Петербургдакы сәфири Куринонун мүһарибәнин гаршысыны алмаг үчүн көстәрдији сәјләр зонфлик әләмәти кими гижмәтләндирилирди. Гыса бир мүддәттә Гәрб сәнајеси истигамәтиндә инкишаф едән Јапонича көзләмә мөвгеји тутмасынын јанлыш олдуғуну аплады. 1904-чү ил январын 26-да Порт-Артурда јерләшән рус донаимасына һүчүм едәрәк бир нечә кәмини батырыр. Беләликлә, январын 27-дә мүһарибә башлајыр.

Руслар Лијаодун Шаһе вә Мукдендә олан дөјүшләрдә мәғлубижәтә уғрајараг, Узәг Шәргдән кери чәкилимәк мәчбуријјәтиндә галырлар. Вәзижәти белә көрән II Николај халгы өлкәдә ислаһат кечирәчәјинә инандырыр. Мәғлубижәти арадан галдырмаг үчүн император Балтик донаимасыны јапонлара гаршы дөјүшә көндәрир. Донанма јапон адмиралы Того тәрәфиндән Сусимада дармадагын едилер. 1905-чи ил январын 3-дә 30.000 нәфәрлик рус ордусу Порт-Артурда јапонлара тәслим олур.

Чар II Николај халг гаршысында өз нүфузуну итирир. Рус дөвләтинин итисади гурулушу позулур, баһалыг артыр, веркиләр жүксәлир, онсуз да фәһләләрин аз олан әмәк һаггы даһа да азалыр. Беләликлә, рус һөкүмәти нүфуздан дүшүр, ингилабчыларын исә чохдан көзләдикләри шәраит өз-өзүндән јетишир.

1905-чи ил январын 6-да II Николај дини мәрәсимдә иштирак етмәк үчүн килсә бахчасында өз јерини тутдугдан сонра онун шәрәфинә әнәнәви олараг Петропавловск галасында топлардан атәш ачылыр. Бу заман Нева чајынын әтрафында јерләшән Петропавловскдән атылан топ мәрмиләриндән бири чарын, баш назирин вә ону мүшәјнәт едән шәхсләрин јахынлыгына дүшәрәк партлајыр, өлүм вә хәсарәтә сәбәб олур. Ертәси күн тәһгигат башланыр. Иши бөјүтмәк истәмәјән чар вә сарај әјанлары бунун бир тәсәдүф олдуғуну билдириб өрт-басдыр едирләр. Бу һадисәнин ертәси күнү Петербургда јерләшән Путилов силәһ заводундан дөрд фәһлә ишдән чыхарылыр. Буна көрә заводун бүтүн фәһләләри үсјан едирләр. Усјанда башга фабрик вә заводларын да фәһләләри иштирак едирди. 1905-чи ил январын 8-дә Петербургда 150.000 ишчи үсјана гошулмушду. Усјан Русичанын башга шәһәрләринә дә јайылыр. Бу заман ортаја кешин Гапон адлы мүәммалы бир шәхс чыхыр. Бу кешин Гапонун чар полисинин «адамы» олдуғуну сөјләјәнләр дә варды. Кешин Гапон фәһләләри чөшдурмаг үчүн чара әризә вермәләрини онларын нүмајәндәләринә тәклиф едирди. О күнләрдә чар, Сарскө селода јерләшән маликанәсинә чәкилимши, орадан һадисәлери сәјр едирди. Чар илк тәдбир олараг Москвада залымлыгы илә мәшһур олап полис мүдири, кенерал Тренову Петербурга вали тәјин едир.

Кешин Гапонун тәклиф етдији әризә һазыр иди. Әризә белә башлајырды: «Еј падшаһымыз, биз ишчиләр балаларымыз, арвадларымыз вә гоча ата, аналарымызла бирликдә сәнә пәнаһ кәтиририк. Биз диләнчи көкүндәјик, бизимлә иш рәфтар едирләр, әлиминздән кәлмәјән, күчүмүз чатма-

¹ Макака—итәохшар мејмун чинси—тәрчүмәчи.

жан ишләр көрдүрүрләр. Бунунла кифәјәтләнмәјәрәк һәр күн бизи сөјүр вә тәһгир едирләр. Бизи инсан јеринә гојмајараг әсир вә гул кими рәфтар едирләр. Артыг сәбри-миз түкәнмишдир. Чүнки һәр күн вә һәр саат вәзијјәтимиз даһа да писләшир, бизи әсл мә'нада диләнчилијә, һүгүгсуз-луға вә гаранлыг чәһаләтә доғру сүрүкләјирләр. Еј падшаһымыз, артыг күч вә тағәтимиз түкәнди, сәбримиз битди, боғулуруг. Артыг елә бир вәзијјәтә кәлдик ки, бизим үчүн өлүм, дөзүлмәси мүмкүн олмајан әзаблардан јүнкүлдүр.» (Әризә Крым түркчәсиндән дәјишдирилмәдән көтүрүлмүш-дүр. «Оку ишләри», ијун 1925, № 2, Һүсејн Бамы. 1905-чи ил ингиләби вә учалар, Акмесит).

Бир базар күнү јүз минләрлә адам јаздығлары әризәни чара вермәк үчүн Петербургдакы Ғыш сарајына доғру ирәлиләјирди. Әлләриндә II Николајын вә бир чох кешиш-ләрин портретләри варды. Јухарыда гејд етдијимиз әризә-дә: «амнистіја, сөз, мәтбуат, ығынчаг азадлығы, килсәни дәвләтдән ајрылмасы, иш мүддәтинин 8 саата ендирилмәси, әмәк һаггынын мүнтәзәм олараг өдәнилмәси, тәдричлә торпағларын кәндлиләрә пайланмасы вә бәрәбәр рә'јлә сәчилән бир Мүәссисләр мәчлиснин топланмасы» вә баш-га сийәси тәләбләр өз әксини тапмышды.

ГАНЛЫ БАЗАР

Базар күнү јүз минләрлә адам кешиш Гапон тәрәфин-дән һазырланан әризәни чара тәгдим етмәк үчүн жандарм, полиц вә әскәр кардонуну јарараг Ғыш сарајына доғру ирәлиләјирди. Халгын иштирабындан әзаб вә әзијјәтиндән сөз ачан бу әризә белә битирди: «Артыг бизим мүрачигәт едәчәк башга јеримиз јохдур, бизә ја азад олмаг, бәхти-јар олмаг вә ја өлмәк галыр. Еј падшаһымыз, сән бизә бу нки јолдан бирини көстәр. Биз һеч сөз гајтармадан бөјүк бир итаәтлә, сәнин көстәрәчәјин јол илә кетмәјә разыјыг. Гој бизим јашајышымыз Русияда чәкишмәкдә оланлара гурбан олсун. Биз бөјүк бир истәклә, чәкинмәдән гурбан олмаға һазырыг» (Һүсејн Балич).

Күнаһсыз, мә'сум, јохсул рус халгынын ағыр вә дөзүл-мәз вәзијјәтини анладан әризә чар II Николај, сарај адам-лары вә кенераллар тәрәфиндән бөјүк бир анлашылмаз-лығыла гаршыланды. Бу заман чар сарајын балконуна чы-хараг халгы гаршыласајды, онлара вәд версәјди, һағлары-ны тәләб едән нечә мин адам «Аллаһым, чары гору» мар-

шыны охујараг евләринә дағылаша чағдылар. Фәгәт белә олмады. Петербургун валиси кенерал Треповун әмријлә тарихдә тајы-бәрәбери олмајан бөјүк бир бәсирәтсизлик әсәри олараг, бу мә'сум вә күнаһсыз инсанлар күллә јағы-шы, ығылыч зәрбәләри вә сүнқу илә гаршыландылар. Бир анда Ғыш сарајынын гаршысындакы ағ гар тәбәгәләри кү-наһсыз адамларын ахан ганлары илә ғырмызы рәнкә бо-јанды. Бу ғырғында јүзләрчә адам өлдү вә јараланды.

Бу күндән сонра рус халгы илә залым чар арасында-кы бүтүн мадди вә мә'нәви әлағәләр кәсилди. Ики ғүввә арасында барышмаз дүшмәнчилик башланды. Артыг ох јајындан чыхмышды. Чар илә тәбәәләри арасында кәркин мүбаризә олачағды. Кешиш Гапон әмәлләриндән пешман олараг арадан чыхмышды. Јохсул фәһләрин чохусу дин-дар олдуғлары үчүн она инаныр вә севирдиләр. Бу вәзиј-јәтдән истифадә едән рус социал демократик партијасынын лидерләриндән олан Рутенберг кешиш Гапонун адындан фәһләләрә, халга бәјаннамәләр е'лан едәрәк онлары инги-лаба сәсләјирди (В. Војтынски. Гәләбә вә мәғлубијјәт илләри. Берлин, 1923-чү ил, сәһ. 29).

Јанварын 9-да күнаһсыз инсанларын ахан ганы, рус чәмијјәтинин бүтүн мүтәрәгги зијәлиларынын чара вә за-лым истибад режиминә гаршы нифрәтини даһа да арты-рыр. Бағланан университетләрдә, үсјан едән заводларда, күчәләрдә чарын портретләри чырылыр вә ајағлар алтына атылараг «гәһр олсун истибад» дејә ғышгырырдылар. Үсјанлар бүтүн Русияны бүрүмүшдү.

1905-чи ил сентјабрын 19-да (2 октјабр) Москвада мәтбуатда вә нәшријјатда ишләјән фәһләләр үсјан етдиләр. Онлара чәрәк биширнләр вә түтүнчүләр дә гошулдулар. Чара садиг олан казаклар нүмајиши јатыртмаға чалышыр-дылар. Лакин ишчиләр күчәләрдә баррикадалар гурараг казаклары атәшлә гаршылајырдылар. Дөјүшләр заманы чохлу тәләфат олса да нүмајишләри јатыра билмәдиләр. Октјабрын 7-дә (20) Москва—Казан дәмир јолунун фәһлә-ләрин тәтил етдиләр. Октјабрын 8-дә (21) исә Русиянын бүтүн дәмирјолчулары, фабрикләри, заводлары, почт, телеграф вә мәктәбләри дә тәтилә гошулдулар. Русияда игтисадијјат, малијјә вә идарә органларынын фаалијјәти ифличә уғрамышды. Украинанын Харков шәһәриндә тәлә-бәләрин вә фәһләләрин нүмајиши әскәрләр тәрәфиндән дағыдылды. Бу дөјүшдә 147 нәфәр өлдүрүлдү. Мәчбуриј-јәт гаршысында галараг митингләри университетләрин салонларында кечирдиләр. Беләликлә, чар үсүл-идарә-синә гаршы митингләрин арды-арасы кәсилмирди. Һөкү-

мэт гүввэлэри артыг бунун өһдэснндэн кэлэ билмирди. 1905-чи илүн декабрында Петербургда, фэһлэ вэ тэлэбэлэрлэ һөкүмэт гүввэлэри арасында баррикада дөүшү башлады. Нанга жерэ ган ахыдылды...

Чар II Николај вэ сарај э'жанлары вэзијјэтин чидди олдуғу артыг баша дүшүрдүлэр. Фэһлэлэрин вэ тэлэбэлэрин нүмајишини рус соснал демократик партијасынын рэһбэрлэри тэшкил едирди. Нэмин партијаја Бронштејн адлы (миллотчэ јоһуди) ингилабчы башчылыг едирди. Бу адам, 1917-чи ил октјабр ингилабында фэал иштирак едэн Лев Давидович Тротски иди. 1905-чи ил ингилабы заманы фэалијјэт көстэрэн икинчи партија рус сосналист ингилабчылары (есерлэр) партијасыдыр. Партијаја рэһбэрлији Носар (Хрусталјев) едирди. 1917-чи ил ингилабында исэ бу партијаја Керенски адлы бир вэкил рэһбэрлик едэчэк вэ сонрадан болшевик олан Ленин һакимийјэти элэ алачагды. Буну прэлидэ көрөчөјик.

Русијада тэ'гил едэн бүтүн ишчилэрин сајы 1.700.000 иди. Тэ'гиллэрдэ зијалылар, һэкимлэр, мүһэндислэр вэ башга сэнэт саһиблэри дэ иштирак едирди. Көндиллэр 2000-дөн чох мүлкөдэр маликанэсини талан етмишдилэр. 1905-чи ил октјабрын 13-дэ Петербургда, нојабрын 21-дэ исэ Москвада илк «Фэһлэ совети» јарадылар. Ингилаба јол ачмаг үчүн совет јығынчаглар кечирир. Фэһлэ советлэри башга сэнэје шөһрөлэриндэ дэ фэһлэлэр тэрэфиндэн јарадылар. Ингилабын эсас гүввэси фэһлэлэр вэ тэлэбэлэр иди. Еһтијат гүввэси исэ көндиллэрдэ.

Вэзијјэтин күндэн-күнэ ислэшдијини көрөн чар II Николај назирлэриндэн граф Виттенин төвсијисилэ «Азадыг манифести» е'лан етмэк мәчбуријјэтиндэ галыр. Сонрадан чарын манифестэ садиг галмадығыны көрөчөјик.

О иллэрдэ Ленинин ингилаби фэалијјэти көрүнмүр. Эсас ингилабчылар Лев Бронштејн (Тротски), В. М. Чернов, Бураков, Авксентјев вэ башгалары иди.

ЧАР II НИКОЛАЈЫН 17 ОКТЈАБР МАНИФЕСТИ

«Дөнмөз прадемыслэ һөкүмэтин вэзифэлэрини ичра етмэси үчүн биз бунлары элаво едирик:

1. Шөхсијјэт тохунулмазлыгы, фикир, сөз, топланты вэ чөмијјэтлэр јаратмаг азадыгы кими һэгиги принциплэрэ эсасланараг вэтэндашлыг азадыгынын ажрылмаз һиссэлэрини халга бағышламагы;

2. Индијэ гэдэр сечки һүгүгу олмајан халга, ганунун тэ'јин етдији чэрчивэдэ, үмуми сечки һүгүгу верилэрэк тэ'јин едилэн мүддэт эриндэ, эн гыса заманда «1905-чи ил 6 август гануну» илэ Дөвлэт Думасы вэ Дөвлэт Шурасы сечкилэринин апарылмасыны;

3. Неч бир ганунун Дөвлэт Думасынын разылыгы олмадан гүввэје минмэмэси үсулунун позулмаз бир эсас олараг гэбул едилмэси вэ бизим тэрэфимиздэн тэ'јин олуан һөкүмэтлэрин нэзарэт едилмэсинэ сечки јолу илэ халгын да иштирак етмэсинин мүмкүн олмасы...

Бүтүн сөдагэтли рус огулларыны, Вэтан гаршысында өз вэзифэлэрини јада салараг еһиндилмэмиш иғтишашларын гаршысыны алмага вэ бизимлэ бирликдэ ана торпаг үзэриндэ сүкүнэтин, сүлһүн вэ сақитлијин јаранмасына көмөк етмэје чағырырам» (Граф Витте. Хатирлэр. II чилд, Берлин, 1922-чи ил, сәһ. 1—2). Көрүндүјү кими, манифест гыса вэ ајдын дејилдир. Залым бир чар тэрэфиндэн сөзлэрин сечилэрэк јазылдыгы бөлүлдир. Чүнки манифест шовинист бахымындан јазылмышдыр: «Рус торпагларынын рус огулларына» дејэ мүрачнэт едирди.

Манифест мэхкум халглара (130 милјонлуғ эһалијэ) о чүмлэдэн, түрклэрэ, украиналылар, белоруслар, күрчүлэрэ, јоһудилэрэ вэ башга халглара неч бир јенилик вэ'д етмирди.

Эсасэн сосналист ингилабчылар вэ радикал демократлар бу манифестин сөмини олдуғуна инанмырдылар. Либералларын бө'зиси исэ инанырды. Минтиглэр јенэ давам едир, чарын портретлэри вэ манифести чырыларга ајаглар алтында тапдаланырды.

1905-чи ил 17 октјабр манифести негисмар олуан миллэтлэрэ хошбөхтлик кэтирмэди. Манифестин 2-чи маддэсиндэ дыраг ичэрисиндэ јазылан «1905-чи ил 6 август гануну илэ Дума вэ Дөвлэт шурасы» сечкилэринин апарылмасы чох гыса бир изаһдан сонра мә'лум олачагдыр.

1881-чи илдэ мэрэсиндэн сараја дөнэркөи иһиллестлэр¹ тэрэфиндэн атылан бомбадан өлэн II Александр 1861-чи илдэ төһкимчилик режимини лөгв едэрэк көндиллэрэ азадыг вердији күндэн е'тибарэн рус көндиллэринини соснал һэјат шэрантлэрини јахшылашдыран неч бир ганун вермэмншди. 45 ил фасылэсиз давам едэн көндил үсјанларындан, иғтишашлардан, тэ'гиллэрдэн неч бир нэтичэ һасил олмашыды. Анчаг Јапонија илэ мүһарибэдэ мәғлуб олдуғуна

¹ Иһиллест—XIX эрин 60-чы иллэриндэ Русијада задөкөн эһ'әнэ вэ адэтлэринэ, төһкимчилик идеолокијасына гаршы манифи мүнасибөт бөслөјөн разночин зијалы.—Төрчүмэчи.

вә 1905-чи ил ингилабы һәрәкатына көрә мәчбуријјәт гаршысында галараг, кәндли мәсәләснни һәлл етмәк үчүн 1905-чи ил 6 августда «Кәндли конститусијасы» адлы бир ганун верилмишди. Бу ганунда II Александрын көләлик режимни ләғв едән 1861-чи ил тарихли ганунундан фәрғли олараг һүғуги чәһәтдән һағлары мәһдуллашдырылмыш верки мәчбуријјәтиндә галан вә дөвләт идарәләриндә чалышмасы гадаған едилән кәндлиләрә артыг бә'зи күзәшт-ләр олуурду.

Беләликлә, бә'зи кәндлиләр дөвләт идарәләриндә иртијазлы шәхсләрлә јанашы чалыша биләрдиләр. Анчаг 1899-чу ил ганунуна әсасән түркләрин дөвләт идарәләриндә чалышмасынын гадаған едилмәси, манифестдә јенә дә олдуғу кими галырды. 1899-чу ил ганунуна әсасән башга милләтләрин дөвләт идарәләриндә чалышмасы гадаған олундуғу кими әскәрлијә дә апарылмырдылар. О чүм-ләдән:

1. — Сибирдә јашајан бир нечә халг; 2. — Арханкелск вилајәтиндәки ескимослар; 3. — Ставропол вилајәтиндәки көчәриләр; 4.—Қалмыклар; 5.—Гырғызлар; 6.—Қазан вә Түркістан халгы; 7. — Азәрбајҗанлылар вә Гафгазда јашајан мүсәлманлар; 8.—Јәһудиләр дә әскәрлијә апарылмырдылар.

Беләликлә, рус чарынын мәһкум түрк халгына гаршы апардығы сијасәт белә иди (М. И. Мыш. һүғуг хәбәрләри. 1906-чы ил, сәһ. 132).

Бир тәрәфдән дә 1905-чи ил 6 август гануну «Дөвләт Думасы» вә «Дөвләт Шурасы»ны Русијага кәтирди. Бу ганун јухарыда гејд етдијимиз кими «башга сојдан» олдуғу үчүн түрк халгына анчаг Думаја өз нүмәјәндәләрини көндөрмәк һүғугу верирди. Ганунун Дума гурулушуна даир һөкмләри белә иди:

1. — Дума, парламент кими даими фәалијјәт көстәрән бир шурадыр.

2. — Бүтүн ганунлар, бүдчә, кадрлар мәчбури олараг ошун мүзакирәсннә верилмәлидир.

3. — О мүшавирә шурасы олуб, мүзакирә етдији ганун һағгында өз фикрини там сәрбәстликлә бәјан едә биләр.

4. — Сечки гануну илк нөвбәдә кәндлиләри нәзәрдә тутмалыдыр. (Гануну тәртиб едәнләрин фикринә көрә кәндли синфи чохлағ тәшкил едир вә монархија режиминә бағлы мүһафизәкардырлар). Сечки гануну Думанын разылығы олдуғда дәјишдирилә биләр.

5. — Сечкиләрдә иштирак етмәк үчүн һеч бир милли вә дини мәһдудлијјәт гојулмамышдыр.

Беләликлә, Русијада гәти гәрар вермә сәләһијјәтинә малик олмајан парламент јарадылар. Халгы алдадараг, Русиянын һүғуги дөвләт олдуғуну сөјләдиләр. Биз бүтүн бунлары ирәлидә көрәчәјик. (Витте. I чилд, сәһ. 437).

Чарын вә јанларын арзу етдикләри кими биринчи Думада кәндлиләр чохлағ тәшкил едирдиләр. Думада 43% милләт вәкили варды. Кәндлиләрин тәрәфини сахлајан Рус социалист ингилабчылар партијасы истәнилән гәдәр Думаја кәндли депутатлары сечмишдиләр. Кәндлиләр чар һөкүмәтиндән торпағлары онларын ихтијарына верилмәснни тәләб едәчәкдиләр. Белә дә олмалы иди. Чүнки кәндлиләр бу јолда олдуғча чох ган ахытмышдылар. Амма кәндлиләрин дүшүндүкләри кими олмады, чар тәрәфиндән тәјјин едилән баш вәкил Думада чыхыш едәрәк деди ки, «Торпағ һеч бир вахт пајланмајачағдыр, хүсуси мүлкијјәт тохунулмаздыр». Кәндлиләр чардан үз дөндәрәрәк «биз сизә торпағ, бир дә азалдыг верәчәјик» дејән сәерләрин архасынча кетдиләр. Думада чар һөкүмәтинин нүмәјәндәләри илә милләт вәкилләри арасында мүбаризә башлады. Торпағла јанашы башга мәсәләләрдә милләт вәкилләри һөкүмәт адамлары илә разылыға кәлә билмәдиләр. Беләликлә, 1905-чи ил апрелин 27-дә ишинә башлајан Дума ијулун 7-дә чар тәрәфиндән бурахылды. (Витте. II чилд, сәһ. 313). Дума бурахылдыгдан сонра баш назир Горемыкин вәзифәсннән говулмуш, јеринә Столыпин кәлмишди.

Икинчи Дума һеч дә биринчидән фәрғләмирди. Анчаг бу Дума да демократик вә сол мејилли партијалардан, бир чох танынмыш фәал үзләриндән мәһрум олмушду. Столыпин сечкигабағы онлары Выборг¹ бәјаннамәснни имзаладығлары үчүн күнаһландырараг мәһкәмәјә чәлб етмиш вә елә бир шәраит јаратмышы ки, сечкиләрдә ишти-рак едә билмәмишдиләр. Буна бахмајараг 2-чи Думада милләт вәкилләри илә Столыпинин башчылығы етдији һеј'әт һеч чүр барышыға кәлә билмәмиш вә мүзакирә дидишмә илә нәтичәләнмишди.

Столыпин 2-чи Думаны дағытмағ үчүн бәһанә ахтарыды. Нәһәјәт, бир чарә тапа билди. Куја, депутат социал-демократ Озолун евиндә апарылан ахтарыш заманы 55 нөфәр социал-демократ депутатын чар режимини девирумәк үчүн һазырладығлары сун-гәсд планлары элә кечмишди. Бундан истифадә едиләрәк 1907-чи ил ијулун 3-дә Дума

¹ Биринчи Дума бурахылдыгдан сонра социалист партијалар вә башга халғларын милләт вәкилләри Финландиянын Выборг шәһәриндә топланмыш, чара протест етмәк үчүн бәјаннамә дәрч етмишдиләр.

бураxылмышды. Беләликлә 55 нәфәр сосиал-демократ вә башга һәрәкатларда иштирак едән милләт вәкилләри Си-бирә сүркүн олуи мушдулар. Бунуи ла жанашы жени сечки гануи нуна әсәсән 1907-чи ил нојабрын 1-дә 3-чү Думаја сечкиләр кечирилмәси е'лан олуи мушду.

Јени сечки гануи, сечкиләрдә иштирак етмәк һүгугуи халгын әлиндән алмыш вә бу һүгугу задәканлара, торпаг ағаларына, јүксәк мә'мурлара, бөјүк тачирләрә вә сәнаје-чиләрә вермишди. Бу һадисәни сијаси тарихчиләр 1905-чи ил ингилабынын сону ки ми гәбул етмиш вә елә зәни етмиш-ләр ки, чар вә баш назир Столыпин артыг бу һәрәкатын гаршысыны ала билмишдир (Витте. II чилд, сәһ. 387—397).

1905-чи илин нојабрында В. Ленин Авропадан Русијаја гајыдыр. О илләрдә Петербург «Фәһлә Совети» меншевикләрин, Москва «Фәһлә Совети» исә болшевикләрин әлиндә иди. 1906-чы илин јазында вә пајызында јенидән фәһләләр вә кәндлиләр тә'тилләрә башлајырлар. Сәнаје мәркәзләриндә бир милјондан чох ишчи тә'тил едир. 1907-чи илдә исә тә'тилчиләрин сајы 740 миңә чатыр. Свеаборг-да дәннз пијадаларынын, Ревелдә «Потуан Азева» зиреһли кәмисинин дәннзчиләринин үсјаны силаһ күчүнә јатырылыр.

Русијада, 1907-чи ил ијулуи 3-дә Столыпин иртичасы адланан дөвр башланыр. Столыпин ингилабчылара диван тутмаг, мәһкум милләтләри әзмәк үчүн мүхтәлиф тәдбир-ләрә әл атыр. Узаг Шәрг чәбһәсиндә јапонлара мәғлуб олан рус әскәрләри артыг вәтәнә гајыдырдылар. Виттенин Франсадан борч алдыгы 843 милјон гызыл пул чарын тахт-тачыны мүвзгәти дә олса горуја билир. Амма Русија ингилаблардан јаха гуртара билмир.

Гафгаз мүсәлманлары биринчи вә икинчи Думаја 39 милләт вәкили кәндәрдикләри һалда үчүнчү Думаја он милләт вәкили кәндәрә билдиләр. Полјаклар исә 37 милләт вәкилиндән 14 милләт вәкили кәндәрмәјә наил олушдулар. Даһа чох рус шовинист милләт вәкилләри Думада иштирак етдији үчүн өз истәкләрини һәјата кечирә бил-лирдиләр. Башга милләтләрин нумәјәндәләрилә олдугча сәрт даврапырдылар. Бир түрк милләт вәкили күрсүјә чы-хыб өз һүгугларыны тәләб етдији заман ону јердән тәһгир едир, «рәдд олуи, кедин Түркијәјә» дејә гышгырырдылар. Чох вахт да мүсәлман милләт вәкилләринә данышмаг үчүн сөз верилмирди. Көрүндүјү ки ми рус шовинистләри башга милләтләрә јухарыдан-ашағыја бахыр, һәтта онлары бир милләт ки ми танымаг белә истәмирдиләр.

1905-чи ил ингилабы заманы финләрә, полјаклара, украинялылара вә мүсәлманлара верилән мәдәни һаглар кери алынырды. Түрк милләт вәкилләри мәһсулдар тор-пагларыи руслар тәрәфиндән кәндлиләрин әлләриндән алынараг башга јерләрә көчүрүлмәси сијасәтинә гаршы чыхыр, онларыи бу әмәлләрини писләјирдиләр. Амма түрк милләт вәкилләринин бу истәкләри рус шовинист милләт вәкилләри тәрәфиндән рәдд едилирди. (Милјуков, сәһ. 215).

4-чү Думада задәканларыи нумәјәндәләри 34%-дән 51%-ә гәдәр чохалмышды. Кәндлиләрин нумәјәндәләри 43%-дән 24,4%-ә, фәһләләринки исә 3,4%-дән 2,3%-ә гәдәр азалмышды. Рус чәмијјәтинин башга синифләрилә бирлик-дә мәһкум милләтләрин милләт вәкилләринин сајы 24,2%-ә еи мишди. Биринчи Думада түркләрин 46 нумәјәндәси ол-дугу һалда, 4-чү Думада 7 депутат галмышды.

Думада милләт вәкилләринин үмуи чәми 440 нәфәр иди. Јени Думада 315 милләт вәкили бирләшәрәк өз ара-ларында «Прогрессив груп» адланан бир груп јарадырлар. Бу «Прогрессив груп»ун милләт вәкилләри јери кәлдикдә чарын назирләрини тәнгид едир вә соргу-суала чәкир-диләр.

Рус Думасынын Гәрб парламентиндән фәргли чәһәтлә-ри варды. Думада тәнгид олуиан һәр һансы бир назир и-стә'фаја кетмирди. Әксинә, чарын вә сарај адамларынын јанында даһа да һөрмәти артырды. Бүтүн бу чәтти сијаси вәзијјәтә бахмајараг рус халгы, мәһкум милләтләр Думаја үмидверичи нәзәрләрә бахырдылар. Чүнки чәзаја дүчәр олмадан өз истәк вә арзуларыны Думанын күрсүсүндән сөјләјә билирдиләр. Јалныз бурада халг чар режиминин дүзкүн сијасәт јеритмәдијини, һагсыз ишләр көрдүјүнү сензурадан кечмәдән дејә билирди.

Беләликлә, 1905-чи ил ингилабы 1907-чи илдә сусдурул-дугдан сонра вә Русија биринчи дүија мүһарибәсинә баш-ламаздан әввәл императорлуғун сијаси вәзијјәти гысача бундан ибарәт иди.

1905-чи ил биринчи рус ингилабынын АЗӘРБАЈЧАНА ТӘ'СИРИ

Азәрбајчан XX әсрә јетишмиш бир халг олараг, өзү-нүн гүввәтли вә савадлы зијалы дәстәси илә гәдәм гојурду. Сијасәт мејданында өзүнү көстәрә биләчәк, Гәрбин вә Русијанын мүхтәлиф университетләриндә тәһсил алмыш

тәчрүбәли шәхсләр олдуғу кими, әдиб, шаир, журналист, жазычы, мусигичи, мұәллим, мұәдәни, социал ишләрин өндәсиндән кәлә билән мұтәхәссисләр вә нәһәјәт, тичарәт, сәнәјә, банк сәһәсиндә чалышан буржуа капиталистләри дә варды. Бу мұтәхәссисләр Азәрбајчан гаршысында милли, демократик истигамәтдә борчуну јеринә јетирмәк үчүн әлверишли шәраит көзләјирдиләр. Азәрбајчан халгынын көркәмли зијалы дәстәси белә бир дөврүн кәләчәјинә ина-нырды.

Јапонларла мұһарибәдә рус империјасынын мәғлуб ол-масыны әзәриләр севинчлә гаршыладылар. Зијалылар вахты габагламагла бир шәј әлдә едә билмәјәчәкләрини чох јакшы баша дүшүр вә јашадығлары дөврү чох дәгиг гимәтләндиридиләр. 1905-чи илдә рус сензурасы тәрәфин-дән Мәммәдаға Шаһтахтынын Тифлисдә нәшр етдирдији «Шәрг Рус» гәзети гадаған олундугдан сонра гәзетин мәтбәәсини Бағырзадә адлы бир таһирин көмәклијилә Ч. Мәммәдгулузадә илә Өмәр Фаһг Неманзадә алмыш вә «Гејрәт» нәшријаты адландырмышдылар.

«Гејрәт» нәшријатында илк дәфә кизли сурәтдә Өмәр Фаһг Неманзадәнин «Дә'вәт» адлы 36 сәһифәлик бәјаннамә-си нәшр олунар. Икинчи нәшр олунан китаб исә Ч. Мәммәд-гулузадәнин «Почт гутусу» адлы китабыдыр. Ө. Ф. Неманза-дә «Дә'вәт» адлы китабында әзәри халгына белә китаб едир: «Мә'рифәтлиләрин ајағлары алтында һејванлар кими әзил-мәмәк үчүн гејрәт вә һәрәкәтә кәлмәјимиз ләзимдыр, ла-бүддүр. Бизим үчүн истифадә вә тәрәгги гапысы инди тәбни ки, топ, түфәнк, динамитлә ачылмаз. Онлар «бу һалда» бизим һеч бир ишимизә јарыја билмәзләр. Биз бу күн һәр хаһишин, һәр арзунун, һәр фикрин анасы вә көкү олан маарифин, мәтбуатын јекәнә бир гүввә олдуғуну билмәли-јик. Маариф вә мәдәнијјәтин бу күн ән биринчи васитәси, ән гүввәтли наһири исә китаб вә гәзетләрдир — мәтбуат-дыр» («Әдәбијјат вә инчосәнәт» гәзети, № 28, 12 ијул 1969-чу ил, сәһ. 12. Саһиб Рзајев. Бақы).

Ө. Ф. Неманзадә бу бәјаннамәни нәшр етдирдији заман 1905-чи ил ингилабындан һеч бир әсәр-әләмәт јох иди. Бәјаннамәјә «Дә'вәт» адынын гојулмасы Азәрбајчан халгы-нын вә зијалыларынын о заманки ичтимаи вәзијјәтини ачыгчасына көстәрир. Бәјаннамә олдуғча чәсарәтли, мұба-риз вә ингилаби руһда јазылмышды. 1905-чи ил ингилабы бу јолу ачды вә шимшәк кими Азәрбајчаны бүрүдү.

Јери кәлмишкән бир мәсәләни дә ајдынлашдырмағ истәјирәм. Азәрбајчанын социал, мәдәни, сијаси инкишафы-ны арашдыран совет јазычылары иддиа едирләр ки, о за-

ман «Социал-демократ партијасы»нын Азәрбајчана бөјүк тәсири олмуш вә бу һәрәкатда болшевикләр әсас рол ој-намышлар.

Елә зәнн едирәм ки, бу мәсәлә барәсиндә мұбаһисә ет-мәк бизи мөвзумуздан јајындыра биләр. Она көрә дә гыса-ча оларағ билдирмәк истәјирәм ки, 1920-чи илдә Гызыл Орду Азәрбајчана кәлмәздән әввәл болшевикләрин һеч бир тәсири вә ролу олмамышдыр. Тәдгигат әсасында бу мәсәлә асанлыгла ајдынлашдырылачағдыр.

1905-чи ил февралын 18-дә чар Дөвләт думасы ләјиһә-синин һазырланмасына лаир бәјанат верир. Азәрбајчанын «Милләт хадимләри» дә (о заман белә адланырды—Һ. Б.) ләјиһәдә халгынын сијаси, социал, мәдәни, иғтисади вә башға еһтијачларынын нәзәрә алынмасына чалышыр-дылар.

1905-чи ил мартын 5-дә Бақы шәһәр думасы даһили ишләр наһири Булыкинн гәбулуна нүмајәндә һеј'әти көнд-әрмәк гәрарына кәлир. Бақы шәһәри даһил олмагла, Гаф-газын бүтүн шәһәрләриндән сечилмиш нүмајәндәләр Пет-тербургә кетмәли вә Булыкинн рәһбәрлији алтында «халғ нүмајәндәлији» мәсәләсини һәлл етмәли идиләр. 1905-чи ил мартын 15-дә зијалылар Азәрбајчанын танымыш милјон-чуларындан олан һачы Зејналабдин Тағыјевин евиндә јығынчағ кеңириләр. Бу јығынчағда гәрара алыныр ки, Гафгазда вахты чохдан чатмыш ислаһат апарылмасы үчүн Русиянын һөкүмәтини әризә көндәрсинләр. Әризани Пет-тербургә апармағ үчүн бүтүн Гафгаз халғларындан нүма-јәндә һеј'әти сечилмәсинин зәрури олдуғу мұдафиә олуңду. Бу мәсәлдә нүмајәндәләрин сечилмәси үчүн Тифлис, Јереван, Нахчыван, Ләнкәран, Губа, Шамахы, Кәңчә, Шу-ша, Көјчәј, Салјан, Нуха, Газах, Дәрбәнд, Тејмурхан-Шу-ра вә башға шәһәрләрә телеграмлар көндәрилди. Бақы шәһәрини Фәррух бәј Вәзиров, Әлимәрдан бәј Топчубашов, Әһмәд бәј Ағајев, Шәмси Әсәдуллајев, Атакыши Әлијев, Нәчәфгулу Садыгов вә башгалары тәмсил едирдиләр.

Бу әризә сәдәчә тәләбләрдән ибарәт олмайың «Үмуми милли һағг истәји» шәклиндә әсасландырылмыш узун вә меморандум маһијјәтиндә јазылмышдыр. Ләјиһәнин һа-зырланмасында Фәррух бәј Вәзиров, Әлимәрдан бәј Топ-чубашов вә Әһмәд бәј Ағајевин чох бөјүк ролу олмушдыр. Ләјиһәдә көстәририлди ки, мұсәлманларын һәјаты чәмиј-јәтдә олдуғу кими иғтисадијјатда да сыхышдырылмыш-дыр. Шәһәр мәчлисинә нүмајәндәләр сечкисинә мәһдудијјәтләр гојулмушдыр. Мүлки вә һәрбн идарәләрдә јүксәк вәзифәләрдә чалышмаларына, орта вә ја али тәһ-

силли мүсөлманларын арзу етдикләри сөнәти сечмәләринә, педагожи сәһәдә чалышмаларына, мүсөлман олан тәләбәләрин дөвләт тәгаүдүндән истифадә едә билмәләринә ичәзә верилмир. Рус тачирләринә верилән һүгүглар түрк тачирләринә верилмәмишдир. Ушагларын ана дилиндә тәһсил алмаларына изн верилмир. Ана дилиндә гәзет, журнал, китаб нәшр етдирмәк һүгүгундан мәһрум олмаг вә башга бу кими истәкләр өз әксини тапмышдыр.

Әрнзәдә 1864-чү илдә Гафгаз үчүн һазырланан мәһкәмә гурулушу низамнамәсинин артыг заманын тәләбләринә чаваб вермәдији көстәрилди. Гејд олунурду ки, мүсөлманларын адәт вә ән'әнәләрини јахшы билән һакимләр, о чүмләдән мүлки ишләр үзрә һакимләр јерли адамлардан сечки јолу илә сечилсин.

Әрнзәдә Гафгазда јерли идарәләрин јарадылмасы вә бу идарәләрин там мәнәсында инзибати идарәнин мүдаһиләси олмадан мүстәгил олмасы, мүсөлман халгы үчүн јерли идарәдә һеч бир мөһдудижјәт гојулмамасы, Гафгаз мүсөлманларына шәхсијјәт вә әрази тохунулмазлыгы, фикир, сөз, мәтбуат азадлыгы верилмәси вә бунларга гаршы дуран бүтүн ганунларын ләгв едилмәси тәләб олунурду.

Лајинһәд кәндли мәсәләсинә дә тохунулурду. Торпагысыз вә аз торпагы кәндлиләрә торпаг верилмәси вә веркиләрин јерли шәраитә керә әдаләтли оларга тәјин едилмәсини истәјән әзәрбајчанлы зиялылар һансы торпагларын пајланмасы вә нә мигдарда верилмәсини дә көстәрилдиләр. Кәндлиләрин һәјат шәраитинин јахшылашдырылмасы вә јүксәлдилмәси мәсәләси үзәриндә исрарла дурурдулар.

Петербурга Казан, Урал, Крым түркләриндән дә бәлә әрнзәләр кәндәрилмишди. Онлар да милли мөдәнијјәтә, дилә, адәт вә ән'әнәләрә, хусусилә динә гаршы олан тәзјигләрин тезликлә арадан көтүрүлмәсини тәләб едирдиләр.

1905-чи илин баһар вә јәј ајларында Бақыда башланан милли һәрәкат, Әзәрбајчанын дикәр шәһәрләринә дә јәјылды. Чар идарәсинин гојдуғу мөһдудижјәтләрә бахмајараг Кәнчә бәләдијјәсинә сечкиләр заманы 55 нүмајәндә сечилмишди. Бу сечкиләр чар идарәси тәрәфиндән тәсдиг олунмаса да миллијјәтчә түрк олан 55 нүмајәндәнин иштиракы илә бәләдијјәнин ичласы давам етдирилди.

Кәнчә јахынлығындакы һачыкәнддә кечирилән ичласда Әлимәрдан бәј Топчубашов Гафгаз мүсөлманлары илә әзәри түркләринин сијаси, социал, игтисади еһтијачларыны аңлатдыгдан сонра, јерли вә мүстәгил бәләдијјә, вилајәт мәчлисi, кәнд идарә һеј'әтләринин јарадылмасы зөрүрәтини изаһ етди. Ичласда гәрәра алынды ки, Кәнчә гәзасында

вә вилајәт мәркәзиндә јарадылмасы нәзәрдә тутулан мүс-тәгил јерли идарәләр һаггында халга мәлумат вермәк үчүн јығынчаглар кечирилсин. Јығынчагларын тәшкил олунмасы Адилхан Зијадханов, Әләкбәр бәј Рафибәјов, Әләкбәр бәј Хасмәмәдов вә Чаһанкирхан Хојскијә һәвалә олунду. Бундан башга Ә. Топчубашов, А. Зијадханов вә Ә. Хасмәмәдовдан ибарәт үч нәфәрлик һеј'әт сечилди. Онлар Кәнчә бәләдијјәнин апарылан сечкиләри тәсдиг етдирмәк, мүсөлманларын јерли идарәләрә сечкисиндәки һүгүги мөһдудижјәтләри һаггында ганун дәјишдирилиңчәзә гәдәр јени сечкиләрин дајандырылмасы үчүн рус идарәләриндә чалышан вәзифәли шәхсләр гаршысында тәшәббүс галдырылмасы тапшырылыр.

1905-чи ил апрелин 2-дә Бақы шәһәриндән кәндәрилән нүмајәндәләри (Топчубашов дахил олмагдан) дахили ишләр назир Булыкин Петербургда гәбул едир. Назир нүмајәндә һеј'әтинә сөз верир ки, Гафгаз халгынын јерли сечкиләр һүгүгуна гојулан мөһдудижјәт мәсәләсинә тезликлә бахылачгадыр. Нүмајәндә һеј'әти назирдән рус халгы үчүн апарылачаг ислаһатда Гафгаз халгларынын да арзу вә истәк-ләринин нәзәр алынмасыны вә бу јығынчагда онларын да нүмајәндәсинин иштирак етмәсини хаһиш едир.

Бу заман Әзәрбајчан мәтбуатында халгы ојаныша, бир-ләшмәзә чағыран јазылар дәрч олунур, бу ингилабдан һагг вә һүгүг мүбаризәсиндә мүмкүн гәдәр чоһ шеј әлдә етмәк лазым олдуғу фикри ирәли сүрүлүрдү. Әлибәј һүсәјнзәдәнин нәшр етдији «Һәјат» гәзәти јазырды: «Әкәр биз ирәли-ләмәк вә һәјати варлыға саһиб бир милләт олмаг истәји-рикәс, һәр шејдән өнчә мүсөлман оларга галмалыјыг. Бизим мүтәрәғги идеалымыз, һәјатымызын јахшылашмасы истигамәтиндә олан арзумуз Ислам ганунларына бағлы оларга әлдә едилә биләр» («Һәјат» гәзәти, № 1, 7 июн 1905-чи ил).

«Каспи» гәзәтиндә исә Әһмәд бәј Агајев јазырды: «Бү-түн бу чәмијјәт јалныз дини чәмијјәт олмајыб, ејни заман-да етник бир варлыгдыр. Чүнки бизим Русија мүсөлманла-ры чоһ аз истисна илә бөјүк түрк-татар иргинә мәнсубду-лар» («Каспи» гәзәти, № 57, 30 март 1905-чи ил).

Дүнәнә кими ушаглары үчүн ана дилиндә мәктәб ачмаг имканы олмајан, гәзет нәшр етдирә билмәјән, сәйки һүгүгу мөһдудлашдырылан вә даһа бир сыра һаглары әлиндән алынған бир халгын бирдән-бирә наилијјәтләрә әлдә етмәси чар һөкумәти үчүн көзләнилмәз бир сүрприз олду.

Ингилаба гәдәр бүтүн һүгүглардан мөһрум олан түрк-ләр артыг нүмајәндәләринин императорлуғун дахили ишләр назирлијинин гәбулуна кәндәри, өз һагларынын, һүгүгла-

рынын танынмасыны исрарла тэлэб едирдилэр. Бу нэ демэкдир?..

Буна II Николај, сарај э'жанлары, назирлэр, кенераллар... нечэ дөзүрдүлэр? Нечэ сэбр едирдилэр?..

Бу һадисэлэр Гафгаз мүсэлманларынын апардыглары ачыг бир милли азадлыг мүбаризэси иди... Рус империясынын ээифлэдији бир вахтда Гафгаз халгларыны ингилабдан узаглашдырмаг үчүн тезликлэ тэдбир дүшүнмэк лазым иди.

Белэликлэ, онлар белэ бир тэдбирэ наил олдулар. Чар Гафгазда олан жүксэк мә'мурларына кизли шәкилдэ көстөриш верир. 1905-чи илдэ ермәнилэри мүсэлманлара гаршы гыргына сөвг етдирир.

Э. Топчубашов чалышырды ки, Азербайжан халгынын истәкләрини һәјата кечирэ билсин. О, Азербайжан халгынын сијаси азадлыг элдэ етмәси үчүн чалышдыгы кими, Русијада јашајан башга мүсэлманларла да јахындан элагә сахлајырды. Бунунла, Э. Топчубашов «панисламит» сијасәтини һәјата кечирмэк фикриндэ дејилди, бу бир тактике еһтијач иди. Э. Топчубашов Казан, Крым, Түркүстан, Дагыстан вә Шимали Гафгаз вилајәтләриндэ јашајан мүсэлманларын азадлыгыны, аз да олса сијаси һүгүглара наил олмасыны, мүсэлманларын бирләшәрэк өз азадлыглары уғрунда мүбаризэ апармаларыны истәјирди вә бунун үчүн дә јорулмадан чалышырды. Э. Топчубашовда Э. Аҗајевин кениш вә дәрин теоретик панисламитизми јох иди. Санки о, белэ бир идејанын мүвәфғәјијәтлэ баша чатмајачагыны габагчадан һисс етмиш вә анламышды. Бу мәгсәдлэ о, 1905-чи ил ингиллабынын кәтирдји азадлыг не'мәтләриндән Азербайжан халгы үчүн әлиндән кәлән гәдәр даһа чох пај гопармаг истәјирди. Бу мәгсәдлэ јазылан вә Бақыда танынмыш зијалыларын, тачирләрин, кәндән кәлән (торпагы олмајанлар да кәлирди) нүмајәндәләрин мәчлисиндә јекдилликлэ гәбул едилән рус һөкүмәтинә вериләчәк «Һаг истәји» лајиһәсини көстәрә биләрик.

ГАФГАЗ МҮСЭЛМАНЛАРЫНЫН ТЭЛЭБЛЭРИ

I — Мүсэлманлара да русларла ејни сијаси, мәдәни, дини һүгүг верилмәли, мүсэлманлар үчүн ганулла вә фәрманларла тәсдиг олуна бүтүн мөһудийәтләр арадан галдырылмалыдыр.

II — Русијада сечкиләр әсасында тә'сис олуначаг га-

нунверичи мәчлисләрин, идарә мүәссисәләринин һамысында азад шәкилдә сечилмиш мүсэлман нүмајәндәләри русларла ејни һүгүга малик олмалыдырлар; мүсэлманлара өз проблемләрини һәлл етмәк ихтијары верилмәлидир; дөвләт вә ја ичтимаи идарәләрдә өз истәкләринә ујғун олараг чалышмаг вә өлкәнин мүхтәлиф јерләриндә истәдикләри сәһнәтләрә јијәләнмәк һүгүгу элдә етмәлидирләр.

III — Онлара өлкәнин һәр јериндә азад јашамаг һүгүгу верилмәли; мүлкә һәр јердә малик ола билмак; һәр јердә тичарәтин бүтүн нөвү илә мәшғул олмаг; никаһ вә мирас кими аилә мәсәләләриндә Ислам шәриәтинин гәнунларына һәр заман әмәл етмәк һүгүгу мүсэлманларын ихтијарына верилмәлидир.

IV — 1) Азад дин һүгүгу илә бәрәбәр, һәр јердә, һәр заман бүтүн дини веркиләри азад ала билмәк һүгүгу; 2) Бүтүн руһаниләрин, мүфтиләрин, шејхүлисламларын, мөһәллә руһаниләринин халг тәрәфиндән тә'јин едилмәси, сечилмәси һүгүгу мүсэлманлара верилмәлидир; руһани идарәләринә даһили ишләр назирлији дејил, халг өзү нәзарәт етмәлидир; 3) Харичи өлкәләрдә илаһијјат тәһсил алмыш шәхсләрә дә руһани идарәләриндә ишләмәк һүгүгу верилмәлидир; руһаничилик үчүн рус дилини билмәк мәчбуријјәти арадан галдырылмалыдыр; Гафгазын бүтүн вилајәтләриндә, һаһијәләриндә дини мәчлисләр тәшкил едилмәли вә бу мәчлисләр Тифлис руһани идарәсинә табе олмалыдыр.

V — Мәсчидләрин вә мүгдәс јерләрин гәсб едилмиш вәғфләри (кечмишдә мәсчидләр вә дини идарәләр бәгышланан, верилән јер вә ја әмлак.-тәр.) кери гайтарылмалы, онларын идарәси, бүтүн тәсәррүфаты мүсэлманлардан сечилмиш мүдирләрин ихтијарына верилмәлидир.

VI — Ибтидаи тәрбијә үмуми, мәчбури, пулсуз олмалыдыр. Гафгаз мүсэлманларына бүтүн мәктәбләрдә, мәдрәсәләрдә халгын тә'лим-тәрбијәсинә нәзарәт етмәк һүгүгу верилмәлидир; мәктәбләрдә, мәдрәсәләрдә илаһијјат, ана дили, милли әдәбијјат, милли тарих дәрсинин тәдрис едилмәсинә ичазә верилмәлидир; бүтүн дәрсләри милли дилдә олмаг шәрти илә һәр нөв мәктәби тә'сис етмәк ишиндә мүсэлманлар там азадлыгла јанашы бөјүк һүгүгләр элдә етмәлидирләр; мәдрәсәләр, дини вә ја али мәктәбләр тә'сис едиб өз истәкләринә әсасән мүәллимләрини дө'вәт едә билмә һүгүгу, мәтбуат азадлыгы әсасында бүтүн дилләрдә китаб, китабча, гәзет, журнал нәшр етмәк, бу мәтбуатларын һәр бири илә тичарәт етмәк һүгүгу, китабханалар ачмаг, халг аудиторијалары тә'сис етмәк һүгүгу, үмумијјәтлә,

Һәм хејријјачилик, һәм маариф мүәссисәләри тә'сис етмәк һүгүгу һәр јердә, һәр заман мүсәлманлара һәвалә олунамалыдыр.

VII — Тәһкимчилик режиминин букүнкү галыгларыны ләгв едиб, торпагларын кәндлиләрә сатылмасы һөкүмәтин гәрарлары илә һәјата кечирилмәлидир, кәнд тәсәррүфаты банклары тә'сис едилмәли, истифадәсиз галан дөвләт торпаглары торпагсыз вә ја аз торпагы әкинчиләрә верилмәли, Гафгаза рус кәндлиләринин көчүрүлмәсинин гаршысы тамамилә алынмалы, Гафгаз мүсәлманларынын ғышлаг, јајлаг јерләри, мешә вә су кими еһтијачлары тә'мин едилмәлидир. Дағыстан вә Шимали Гафгаз дағлы халглары үчүн 1900-чү ил ијунун 12-дә чыхарылан вә бу халгларын бүтүн торпагларынын хәзинә малы сајылмасына даир ганун ләгв олунамалыдыр.

VIII — Букүнкү ағыр веркиләри мүмкүн гәдәр јүнкүл-ләшдирмәк; һәр нөв веркиләри јерин хүсусијјәтләринә, халгын имканына көрә алмаг; веркиләрин мигдарыны, мәсрәфләрини тә'јин едәркән мүсәлман вәкилләри дә һәр заман дә'вәт олунамалыдыр.

IX — Фабрикләрдә, заводларда, е'малатханаларда ишләјән ишчиләрин күзәрәнларыны, һәјат шәраитләрини јахшылашдырмаг үчүн һәјата кечирилән тәдбирләр вә бүтүн ганунлар мүсәлман ишчиләринә дә шәмил едилмәлидир. Бүтүн ишчиләрин һүгүгларыны һимајә едә билмәк ганунлары јеринә јетирмәк, һәјатларыны горумаг үчүн дөвләт сығортасы тәшкилаты јарадылмалыдыр.

X — Гафгазда андлы һакимләр мәһкәмәси, сечилмиш сүлһ һакимләри тә'сис едилиб, сүлһ мәһкәмәләринин процесини халгын дили илә (түркчә) ичра етмәк ихтијары верилмәлидир.

XI — Дөвләтин дахили вилајәтләриндә «земства» (мәһәлли идарә) идарәләри һансы үсулда тә'сис едилчәккәсә, Гафгаз мүсәлманларына да о үсулда там сәләһијјәтли «земства» идарәләри тә'сис едилмәлидир.

XII — Шәһәр идарәләриндә ислаһат апарылараг бу идарәләр дөвләт инзибати идарәсинин мүдахиләсиндән азад едилмәлидир.

XIII — Фөвгәл'адә олараг чыхарылан бүтүн ганунлар ләгв олунамалыдыр. Дин, сөз, мәтбуат, јығынчаг, ширкәт азадлығы, әрази, шәхсијјәт тохунулмазлығыны һимајә мәгсәдилә һәјата кечирилмиш вә ја кечирилчәк бүтүн тәдбирләр вә ганунлар мүсәлманлара да шәмил едилмәлидир.

XIV — Гафгаз мүсәлманларынын әрази еһтијачларына даир һәјата кечирилчәк бүтүн ганунлар вә бүтүн тәдбир-

ләр Тифлиسدә мүсәлман вәкилләринин иштиракы илә мүзакирә едилиб, һәлл олунамалыдыр.

XV — Бу ил 18 феврал фәрманы илә кечирилчәк мүзакирә мәчлисинә Гафгаз мүсәлманларындан да вәкилләр дә'вәт едилмәлидир.

Гејд етмәк истәјирәм ки, бу мә'луматлар Муса Чаруллаһ Бигинин¹ «Ислаһат әсаслары» (Петроград, 1915, сәһ. 159—162) китабындан көтүрүлмүшдүр.

Әсарәтдә јашајән түркләр о дөврдәки кеополитик вәзијјәтләрини дилә кәтирән әризә илә өз нумәјәндәләринин Петербурга көндәрдиләр. Бу түрк һеј'әтләринин Петербурга кәлишләрини М. Ч. Биги белә анладыр: «О күн Рәшид әфәнди, Бинјамин әфәнди Петрограда сәфәр етди. Бир һәфтә сонра Казандан да вәкилләр кәлдиләр. О әснада һәр вилајәтин мүсәлман вәкилләри кәлиб, бир-бир граф Витте чәнабларыны зијарәт етдиләр. Вәкилләрин Петербург гәзәтләриндә адлары да јазылды. Чарын баш вәкили граф Витте мүсәлман вәкилләринин һеч бирини рәдд етмәди. Һәр бирини илтифатла гәбул етди, хош кәлдин сөјләди. Бир нечә күн сонра Петербурга Гафгаздан Әлимәрдан бәј Топчубашов, Әһмәд Агајев, Әли бәј Һүсәјизадә чәнаблары ки ми бир нечә нумәјәндә кәлди.

Һәмин дөврдә граф Воронцов Гафгаза чәнишин тә'јин едилди. Әлимәрдан бәј Топчубашов графын һүзуруна кәдиб «Һәјат» гәзәтинин нәшри үчүн ичазә алды. Беләликлә, гәзәтлә әләгәдар олараг Әлимәрдан бәј Рәшид әфәнди чәнабларыны зијарәт етди. Рәшид әфәнди мәмнунијјәтлә «Һәјат» гәзәти илә әмәкдашылыг етмәјә разылыг верди.

Бир мүддәт сонра Крым вәкилләри дә кәлдиләр. Вәкилләр ики-ики, үч-үч топлашараг онлары марагландыран мөвзулар әтрафында мүзакирәләр едирдиләр. Беләликлә, үмуми бир конгрес чағырмаг фикри о заман гәбул едилди. Бүтүн бу һадисәләр 1905-чи ил март-апрел ајларында чәрәјән едирди.

Чистајдан кәлмиш вәкилләр арасында Закир Һәзрәт оғлу Ибраһим әфәнди Шөвкәт дә вар иди. Ибраһим әфән-

¹ Муса Чаруллаһ Биги (1875—1949)—Казан түркләриндән олуб, көркәмли алим вә тарихчидир. 1905—1907-чи илләрдә әсарәтдә јашајән түркләрини «Русија мүсәлманлары гурултайянын материалларыны» мүфәссәл бир шәкилдә нәшр етдириши вә о тарихи күнләрин јазылы сурәтдә бизә кәлиб чатмасына көмәк етмишдир. Бу бахымдан М. Ч. Бигинин түркләрини сијаси тарихинә етдији хидмәт чох тәгдирәләјидир. М. Ч. Бигинин бу китаблары олмасады, 1905-чи илдә түркләрин апардыгы мүбаризәдән хәбәрдар олмајачаг, милләтчи русларын әмәлләриндән биһәбәр гәлачагдыг. М. Ч. Биги 1949-чу илдә Гаһирәдә јохсуллар ичиндә өлмүшдүр. Аллаһ она рәһмәт етсин.

ди Шөвкәт бачысы Алијә ханымын мајын 20-дә олачаг никаһ мәчлисинә Петербурга кәлмиш вәкилләрин һамысыны дөвәт едир. Оун әсәс мәгсәди мәчлисдә Үмумрусия мусәлманларынын вәзијјәтинә даир мәсәләләри музакирә етмәк иди.

Әлимәрдан бәј «Һәјәт» гәзетинин нәшринә башламаг вә гафгазлылары бу мәчлисә дөвәт етмәк үчүн Петербурдан кери дөнүр. Бу сәбәбдән мәчлисин мәркәзи јармаркада кеңирилмәси гәрәра алыныр. Әлимәрдан бәј кери дөнәркән бу мәчлисә кәләчәјинә сөз верир» (М. Ч. Биги. Ислаһат әсәсләри, сәһ. 8—11).

«Һәјәт» гәзети нәшрә 1905-чи илин ијулудан башламышдыр. 1905-чи ил ингилабынын әзәри түркләринә кәтирдји мотбуат «Һәјәт»ла башламыш, буну 1906-чы илин апрелиндә «Молла Нәсрәддин» журналы давам етдирмишдир. Ингилабдан истифадә едән түркләр һәр шејдән өнчә руслашдырма сijasәтинә, түрк торпагларына рус кәндиләринин көчүрүлмәсинә гаршы өз етиразларыны билдирдиләр. Һәмчинин тәләб едирдиләр ки, мәктәпләрдә дәрсләр ана дилиндә — түркчә апарылсын.

1870—1884-чү илләрдә чар фәрманы илә түркләр үчүн тәртиб олуна дәрсликләрдә ачыг-ашкар руслашдырма сijasәти өз әксини тапырды. М. Ч. Биги бу барәдә белә дејирди: «Сулар ахды, вахт кечди, әсрләр өтдү, нәһәјәт тарихин һөкму илә Русија 1905-чи ил октябр күнләринә јетишди. Октябрдын 17-дә азадлыг фәрманы елан едилди. Һеч бир милләтин дининә, мәктәбинә, мәдрәсәсинә, мәсчидинә, әразисинә тохунмамаг принципи чарын фәрманында өз әксини тапды. Дөвләт гајдалары јени вә сағлам әсәсләр үзәриндә јарадылды... Нәһәјәт, 1906-чы ил январын 14-дә маариф назирин граф Иван Толстојун рапорту илә «јабанчы» милләтләрин ибтидан мәктәпләри һаггында 37 маддәдән ибарәт низамнамә император һәзрәтләринин фәрманы илә тәсдиг олуңду. 1906-чы ил мартын 31-дә инсә чарын фәрманы маариф назирлији тәрәфиндән елан едилди. Низамнамәдә олан маддәләрдән бәзиләрини ашағыда гејд едирик:

Маддә 2 — Јабанчы милләтләрин ибтидан мәктәпләри, фикир, әхлаг, мәншәт чәһәтиндән о халгын тәрәггисинә, һәм дил, һәм дә адәт бахымындан русларла јахынлашмаларына хидмәт етмәк мәгсәдилә тәсир олуңмалыдыр.

Маддә 13 — Јабанчы милләтләрин дәрәс китаблары һәмрин халгын дилиндә рус һәрфләри илә нәшр олуңмалыдыр. Һәр һансы бир халгын милли әлифбасы варса, дәрәс китаб-

лары һәм милли, һәм дә рус әлифбасы илә нәшр олуңмајлыдыр.

Маддә 21—Христианлыгы тәблиғ едән килсә маһныларынын дикәр милләтләрин гәлбинә јол тапмасы үчүн бүтүн мәктәпләрдә килсә маһнылары охунмалыдыр. Килсә маһнылары һәм рус дилиндә, һәм дә милли дилдә охуна биләр. Башга маһнылар исә рус дилиндә охунмалыдыр.

Маддә 27 — Јабанчы милләтләрин мәктәпләриндә, мәдрәсәләриндә килсә маһнылары лазым олмаса да, дикәр милләтләрин ушагларына әхлаг тәрбијәси вермәк мәгсәдилә бу маһнылар һәм рус, һәм дә ана дилиндә өјрәдилмәлидир.

Әкәр јабанчы милләтләр өвладларына өз дини маһныларыны өјрәтмәк арзусунда олсалар, мәктәб мүдирини муавининдән ичәзә алмалыдырлар» (М. Ч. Биги. Ејни адлы китабы, сәһ. 244—245).

Беләликлә, Биринчи Рус ингилабынын әсарәтдә јашајан түркләрә бәхш етдји тәһсил азадлыгы (?) бунлардан ибарәт иди.

Икинчи Думада Азәрбајҗандан милләт вәкили сечилән мүәллим Мустафа Маһмудов Дума күрсүсүндән јухарыда гејд етдимиш бәзи маддәләрин түркләрин тәһсил азадлыгыны мәһдудлашдырдыгыны, ана дилиндә тәһсилә изи верилмәдјини кәстәрдикдән сонра маариф бүдчәсини тәңгид едәрәк белә демишди: «Биз, мусәлман мүәллимләр маариф сәһәсиндә һәр һансы бир јери алмагдан мәһрум едиямишк. Бу вәзијјәтдән маариф назирин һеч утанырмы?... Рус олмајан милләтләр, хусусилә түркләр үчүн маариф назирлији тәрәфиндән ачылан мәктәпләр бомбошлар. Чүнки маариф назирлији бу мәктәпләрдә мүгддәс олан бир шеј гојмамышдыр. Инсанлыг адына нә варса һамысы силимиш, сөкүлүб атылмышдыр». Мустафа Маһмудов сөзүнә давам едәрәк демишдир ки, «Рус дөвләти Загафгазијадә јерләшән полис идарәси үчүн илдә 2.361.460 мәблагиндә пул ајырдыгы һалда, рус олмајан милләтләрин тәһсилинә чәми-чүмләтәни 114.000 манат пул ајырмышдыр» (Дума протоколунда јазыланлар. 1907-чи ил, сәһ. 165—166).

Уфа вилајәтинин милләт вәкили Һәсәноғлу «Башгырд ушагларынын вә үмумијјәтлә 25 милјон түрк халгынын мәктәпләриндә тәтбиг олуна јаланчы дәрәс системинин арадан галдырылмасы» тәклифини ирәли сүрдүкдә, Думада олан рус милләт вәкилләри һамысы бир ағыздан: «Рәдд ол, кет Туркијә» — дејә гишыгырырлар. Беләликлә, рус чарынын фәрманындан, Думадан кәлән сәсләрдән белә гәнаәтә кәлдим: РУС ӘСАРӘТИ ВӘ РУС МҮСТӘМЛӘҚӘЧИЛИЈИ...

Думада башга түркдилли милләт вәкилләринин дә истақләри бир нәтичә вермир, буна көрә дә бу барәдә узун-узлады јазмаг истамирәм.

Азәрбајчан вә башга түрк халгларынын Думада ирәли сүрдүкләри, үзәриндә дурдуглары, угрунда мүбаризә апардыглары түрк мәктәбләри вә ана дилиндә тәһсил мәсәләләри бу әсир халгларын күндәлик һәјатларында да актуал бир мәсәлә олмушду. 1906-чы илин августунда һәсән бәј Зәрдабинин, Нәриман Нәримановун вә башга танынмыш түрк педагогларынын тәшәббусу илә Бақыда Азәрбајчан мұәллимләринин илк гурултайы топланмышды. Бу гурултајда ибтидан вә орта рус-татар мәктәбләриндә азәри дилинин башга фәни дәрсләри кими мәчбури кечирилмәси, рус програмынын буна көрә һазырланмасы, кәнд мұәллимләринин һәјат шәраитинин јакшылашдырылмасы, Азәрбајчанда хүсуси мұәллим семинаријасы тәшкил едилмәси, гадынларын тәһсилинә әһмијјәт верилмәси мұзакирә едилмиш вә бу истигамәтдә бәзи гәрарлар һәјата кечирилмишди.

Көрдүјүмүз кими азәри халгы өз мәдәни, сосиал проблемләринин һәлл етмәјә чалышмыч вә сијаси һуғуғлары үчүн мүбаризәјә башламышды. Бу јолун азәри халгыны азадлыга апардыгыны тарих сүбүт етди... Әсарәтдә јашајан түркләрин Биринчи Думада 46 милләт вәкили варды, Икинчи Думада бу сајы мұһафизә етмишдиләр. Үчүнчү Думада сечки ганунунун түркләр вә сол партијалар әлејһинә азалдылмасы үзүндән түркләрин милләт вәкилинин сајы 10, Дөрдүнчү Думада исе 7 нәфәр олмушду.

Биринчи Думада Азәрбајчан милләт вәкилләри Ә. Топчубашов, Исмајыл хан Зијадханов, Мәммәдтағы Әлијев, Әсәдулла бәј Мурадханов вә башгалары иди. Икинчи Думада Фәтәли хан Хојски, Хәлил Хасмәмәдов, Исмајыл Тағыјев, Мустафа Маһмудов, Зејнал Зејналов иди. Онлар Бақы вә Кәпчә вилајәтләриндән сечилмишдиләр.

Азәри халгыны бу дөврдә јазы дили, әдәби дил мәсәләси дә чох дүшүндүрүрдү. Әли бәј Һүсејизадә «Тәрәғги» гәзетиндә дәрч етдирдији «Јазымыз, дилимиз вә икинчи елимиз» башлыгылы јазысында Османлы әдәби дилинин гәбул едилмәсини тәклиф едир вә бу фикри мұдафиә едирди. Башда Чәлил Мәммәдгулузадә вә Сабир олмагла онларын әтрафына топланан Аббас Сәһһәт, Фирудин бәј Көчәрли, Әбдүррәһман бәј Нагвердијев азәри халг ләһчәсинин әдәби вә јазы дилинә тәтбиғ едилмәси фикрини ирәли сүрүр, бу истигамәтдә јазылар дәрч етдирдиләр. Зијалыларын чоху бу фикирлә разылашырдылар. «Молла Нәсрәддин»

журналы бу саһәдә даһа чох ишләр көрүр вә наилијјәтләр әлдә едирди. Османлы әдәби дили нәинки тәкчә азәри түркчәсинә, һәтта Анадолу түрк диалектинә белә јабанчы иди.

Бу заман идеолокија сахымындан «авропалылашмаг, исламлашмаг вә түркләшмәк» фикирләри әтрафында мүбаһисәләр кедирди. Бүтүн бу мүбаһисәләрин әтрафында азәри халгынын милли азалдыг һәрәкаты дурурду. Азәрбајчан азалдыг һәрәкатыны азәри халгынын тәрәғгипәрвәр вә вәтәнсәвәр руһундан кәлән демократик адәт-ән'әнәләрә бағламаг истајән зијалылар чохлуғ тәшкил едирдиләр. Заманын јазычылары, педагоглары, журналистләри вә башга сәнәт саһибләри бу јолу давам етдирдиләр. Әсәсән бу саһәдә Абдулла Шаиг, Сүләјман Сани, Н. Нәриманов вә башгалары даһа фәал чалышырдылар.

АЗӘРИ ТҮРКЛӘРИНӘ ГАРШЫ ЕРМӘНИ ҺҮЧУМУ

Османлы империјасыны «хәстә адам» адландыран чаризм вә Гәрб империализми XIX әсрин икинчи јарысында ермәниләрдән бир козыр кими истифадә етмәјә башладылар. Түркләрин бу чәтин вәзијјәтиндән чәсарәтләнән вә әсәсән сијаси мәсәләләрдә чох күтбейин олдуғларыны исбат едән ермәниләр «Бөјүк Ермәнстан» јаратмаг үчүн ләјиһәләр һазырладылар. Һәјата кечирилмәси мүмкүн олмајан ләјиһәләр үзүндән ермәниләр дәфәләрлә мәғлуб олсалар да јенә һеч чүр реалист ола билмәдиләр. 1890-чы илдә ермәниләр «Дашнаксүтјун» партијасыны јаратдылар. Јарандыгы күндән Түрkiјә торпағларында Ермәнстан дәвләти јаратмаг програмыны һазырлајан «Дашнаксүтјун» партијасы 1904-чү илдә Гафгаз Ермәнстаныны да өз планларына дахил етди. Ермәнләрнин түркләрдән истәдникләри вилајәтләр бунлар иди: Гарс, Ван, Эрзурум, Харпут, Дијарбақыр, Битлис, Сивас, Адана вә бир дә Қиликијанын чәнубу. Ермәни «Гичак» партијасы да ејни хәјалларла јашајырды. Бу хәјалларла јашајан ермәниләр Анадолунун чәнубуна силәһли басғынлар етдиләр. 1896-чы илдә Султан Әбдүл-Һәмид ермәниләрини Түрkiјә торпағларында төрәтдикләри вәһшиликләрини гаршысыны алмаг үчүн һүчума кечди вә ермәниләри кери отуртду. Тә'гиб нәтичәсиндә бир чох ермәниләр гачараг Гафгаза сығындылар. Гачанларын ән чоху Түрkiјәдә ермәни һәрәкатынын башчылары вә ермәни халгыны мүсәлманларын әлејһинә тәһрик едән дашнак вә

гачаглар иди. 1905-чи ил ингилабы заманы рус һаким даирәләри Гафгаз түркләрини ингилабын бәхш етдији азадлыг не'мәтләриндән мәһрум етмәк үчүн белә бир вәзијјәтдән истифадә етмәји гәрәра алдылар. Һалбуки, әсрләрлә Гафгазда түркләрлә ермәниләр бир јердә достчасына јашамыш, араларында меһрибан гоншулуг мүнәсибәтләри олмушду. Һәтта гәдим заманларда ермәниләр харичи дүшмәнләрин басгынларына гаршы түркләрлә биркә мүбаризә апармышдылар. О ки галды Гафгаза, бурадакы 54 гәзадан јалныз бешиндә ермәниләр чоһлуг тәшкил едирдиләр. Ермәнистанын мәркәзи сәјылан Јереванда да чоһлу түркләр јашајырды. Бүтүн буларга бахмајараг Түркијәдәки мәғлубијјәтләриндән дәрс алмајан, Гафгазда олан жүксәк вәзифәли рус мә'мурлары тәрәфиндән силаһландырылан вә кизли тапшырыглар алан ермәниләр Јереван, Нахчыван, Ордубад, Гарабағ, Шуша, Кәнчә, Бақы вә Ширванда јашајан силаһсыз түркләрә, динч әһалијә гаршы һүчум едиб онлары өлдүрмәјә, гылынчдан кечирмәјә башладылар. Беләликлә, онлар түркләри өлдүрәрәк бу әразиләрдә чоһлуг әлдә етмәк истәјирдиләр. Өлдүрә билмәдикләри түркләри исе нәјин баһасына олурса-олсун өз торпагларындан говурдулар. Ермәниләрин азери халгынын башына кәтирдикләри вәһишликләри гәләмә алмаға чәтинлик чәкирәм. Анчаг битәрәф күрчү јазычысындан бир мисал кәтирмәк истәјирәм. Күрчү социалистләриндән олан Гариби «Гызыл китаб»ында белә јазыр: «Ермәни ингилабчыларынын, хусусилә Дашнаксүтјун партијасынын јарадылмасына гәдәр Загафгазијада сүлһ вә достлуг һөкм сүүрдү. Бу өлкәдә түркләрлә ермәниләр арасында олан ганлы гырғынларын кәлкәсини белә хатырлајан јохду. Ермәниләр, түркләр вә күрчүләр әсрләрлә бир јердә јашадылар, һәтта бу мүддәт әрзиндә һеч ким милләтләрарасы әдавәт көрмәди... Дашнаклар кәлдиләр вә сыфыр ермәниләрдән ибарәт мүстәгил Ермәнистан дәвләти јаратмаг истәдиләр. Патриархал Гафгаз кәндләринә милли әдавәт вә гаршылыгылы нифрәт һиссләри долду. Ермәниләрин силаһ ојнатмагларына түркләр дә гаршылыгылы чаваб вердиләр» (Гариби. Гызыл китаб, Тифлис, 1921, сәһ. 49).

ДИФАИ ПАРТИЈАСЫНЫН ЈАРАДЫЛМАСЫ

Дифаи партијасы 1905-чи илдә Азәрбајчанын пајтахты Бақы шәһәриндә Әһмәд Агајев тәрәфиндән јарадылмышды.

Бу партијанын јарадылмасы һаггында Әһмәд Агајев өз јазыларында һеч бир мә'лумат вермир. Әһмәд Агајевдән башга партијанын јарадылмасында кимләрин иштирак етмәси вә програма һаггында әлимиздә дәгиг мә'лумат јохдур. Амма ону дејә биләрик ки, партија фәалијјәт көстәрдији илләрдә Азәрбајчан халгына чоһ көмәклик етмишдир. Партијанын јаранмасынын әсас сәбәби азери халгынын ермәниләр тәрәфиндән гырғына мә'руз галмасы олмушдур. Партијанын адындан да буну көрә биләрик. Дифаи әрәбчә мүдафәнци демәкдир. Агајевин партијасы ермәниләрин һүчумуну дәф етмәк, она гаршы мүбаризә апармаг, азери халгыны бу гырғынлан горумаг үчүн јарадылмышды... Јусиф Акчураоғлу 1928-чи илдә нәшр етдирдији «Түрк или» китабында («Түрк очаглары» нәшријјаты) Әһмәд Агајевин тәрчүмәји-һалыны јазараг гејд едир: «Түркләрин ермәниләрә гаршы мүбаризә апармасы үчүн тәшкиләтә бөјүк еһтијачлары варды. Бу еһтијачы тә'мин етмәк үчүн Әһмәд Агаоғлу 1905-чи илдә Бақыда «Фәдаи» адлы кизли бир чәмијјәт тәшкил етмәјә мүвәффәг олду.

«Фәдаи» чәмијјәтинин фәалијјәти сәјәсиндә ермәниләрин түркләрә гаршы төрәтдикләри гырғынын гаршысы мүәјјән дәрәчәдә мүхтәлиф васитәләрлә алынмышды. Һәлә Шушада мәктәбдә ишләјәркән ермәниләрлә мүбаризә апаран Әһмәд бәјин «Фәдаи» тәшкиләты васитәсилә онлара гаршы бөјүк миғјасда мүгавимәт көстәрдијинин шаһиди олуруг...» («Түрк или», сәһ. 441).

Јусиф бәј Акчураоғлу јанлыш олараг Дифаи партијасыны «Фәдаи» јазмышдыр. Инди биз јарандыгы әрәфәдә Дифаи партијасынын нәшр етдирдији бәјаннамәни ичәләдијимиз заман партијанын идејасы вә тактикасы һаггында доғру фикир әлдә едәчәјик. 1912-чи ил 16 март (А/59 нөмрәли) бу бәјаннамә Гафгаз чанишинлијинин архивиндән тапылмыш вә һал-һазырда Бақыда јерләшән архивдә мүһәфизә едилмәкдәдир. Бәјаннамәдә дејилир:

«Мүтәшәккил һәрби гүввәјә малнк, ејни заманда јени силаһларла, һәтта топларла тәчһиз едилмиш Дашнак партијасы, бир тәрәфдән силаһ күчү илә бүтүн ермәниләри, диқәр тәрәфдән дә Гафгаз һөкүмәтини өзүнә табе едиб ән үмдә мәгсәдләринә наил олмаға чалышыр. Онларын әсас мәгсәдләри Гафгазда јашајан бүтүн мүсәлманлары гырдыгдан сонра онларын торпагларыны ишғал етмәкдир. Ермәниләр мәгсәдләринә наил олдугдан сонра фикирләри Гафгазда ермәни халгы үчүн милли, мүстәгил бир дәвләт јаратмагдыр. Партијамызын әсас мәгсәди Гафгазда јашајан бүтүн халглар арасында сәмими гардашлыг вә бирлик

жаратмагдыр. Һәрках Дашнак партијасы намус вә сәмимиј-јәтлә өз һәрәкәт вә фаалијәтләринин һәгиги програмыны ашкар сөйләрсә, әкәр бу програм Гафгазда јашајан бүтүн милләтләрин азадлыг вә мүстәғиллијинә хәләл кәтирмирсә, о заман биз өз бирлик әлимизи һәмишә она узатмаға һазырыг. Әксинә, әввәлләр олдуғу киими, мүсәлманларын үзәринә ханн вә гәддарчасына һүчумлар едәрсә, биздән лајигли чаваб алар вә Гафгаз башдан-баша, битмәз-түкәнмәз ганлы сәһнә һалына дүшәр.

Дашнак партијасы әмин олсун ки, һеч бир вахт биз өз милләтнимизин бәдбәхтлији үзәриндә ермәни милләтинин сәадәт вә хошбәхтлик гурмасына јол вермәрик.

Дифан партијасынын бәјаннамәси Гафгаз мүсәлманларынын «олум, ја өлүм» мүбаризәсини ачыгча ортаја гојараг өз сijasи платформасыны е'лан етмиш олду. Инди исә иш тәшкилатдан асылы иди. Буна көрә дә Әһмәд бәј Азәрбајчанын вилајәтләрини долашмаға башлады. Илк олараг Азәрбајчанын икинчи пәјтахты сајылан Кәнчәјә кетди. Кәнчәдә танынмыш вәтәнсөвәрләрлә көрүшәрәк орада «Дифан» тәшкилатыны јаратды. Әләкбәр вә Әләскәр Хасмәммәдовлар, др. һәсән бәј Ағажев, Әләкбәр бәј Рәфибәјли, Шејхүлислам молла Мәммәд Пишнамаздадә, кимназијада дин мүәллими ишләјән Мирзә Мәммәд Ахундзадә, мүәллим Мирзә Чавад, кәнч мүәллимләрдән Идрис Ахундзадә вә башгалары Кәнчәдә тә'сис олуна «Дифан»¹ тәшкилаты комитәсинин үзвләри идиләр.

Гарабагда (Шушада) «Дифан» комитәсинин үзвләриндән Нәчәфгулу аға, Мирчаббар аға, Сејид Мириш, Әфрасијаб, Әли киши, күрд Ибраһим, Исфәндијар Алпоути, зәркәр Мәмиш вә башгаларыны көстәрмәк олар.

Беләликлә, Азәрбајчанын ермәниләр һүчум едән вилајәтләриндә јарадылан «Дифан» тәшкилаты ермәни силаһы дәстәләринә гаршы мүбаризәјә башлады.

¹ Ларым әсрдән сонра (1959) Азәрбајчан ССР Елмләр Академијасы тәрәфиндән пәшр едилән «Азәрбајчан тарихи» адлы китабда (1964) «Дифан» партијасына белә гижмәт вериләр: «1905-чи илин пәјъында Азәрбајчанын Шуша, Чаваншир, Қарјакин вә башга гәзаларында та-чирләрдән, голчомағлардан, буржуа-мүлкәдар зијалылардан вә гисмән дә бәјләрдән ибарәт мүртәчә «Дифан» адлы тәшкилат мејдана чыхды. Буржуа-мүлкәдар зијалылары К. Меймандаров, Ә. Ағажев, М. һачински тәшкилата башчылыг едирди. Мүсәлманлары дашнакларын басгынан-дан мүдафиә етмәк пәрдәси алтында чыхыш едән «Дифан» тәшкилаты милләтләр арасында тоғушмалары гызындырмагда иштирак едирди. Онуи фаалијәттиндәки әсас методлардан бири фәрди террор иди. Бәзиг һалда «Дифан»нин үзвләри дашнаклара көмәк етмәклә тәсирләндирилән мә'мурлара гаршы террор тәтбиг едирдиләр (Азәрбајчан тарихи, сәһ. 613).

КӘНЧӘДӘ ЕРМӘНИЛӘРӘ ГАРШЫ ҺҮЧУМ

Кәнчә шәһәри Кәнчә чајы илә икијә бөлүнмүшдүр. Шәһәрин дағлыг һиссәсиндә ермәниләр, дүзәнлик һиссәсиндә исә түркләр јашајырды. Түрк мөһәлләләри арасында Нораһән адлы бир ермәни мөһәлләси дә варды. Дикәр түрк мөһәлләләри бунларды: Озан, Зәраби, Әттарлар, Иманлы, Дәрдијол, Софулу, Сәфәрабад, Тојугчу, Бөјүк Бағбан вә Бала Бағбан.

Ермәниләр јашајан һиссәдә үч түрк мөһәлләси варды: Моллачәлилли, Чајлы, һачымәликли. Ермәниләр ән чох бу түрк мөһәлләләринә һүчумлар едирдиләр. Һүчум заманы гадынлар, гочалар вә ушағлар Кәнчә чајыны кечәрәк түркләр јашајан мөһәлләләрә кәлир, кишиләр исә ермәниләрә гаршы вурушурдулар. Ермәниләр (әсасән гадынлар) бош галан түрк евләрини талан етдикдән сонра јандырырдылар. О заман халг арасында чәсарәт вә икидлийи илә танынан Татоғлу Гара силаһдашлары илә ермәниләрә гаршы вурушараг, онларын ирәлиләмәсинә мане олурду. Ермәниләрин тәһрики илә јахынлыгдакы казармаларда јерләшән рус әскәрләринин ачығы атәш илә Татоғлу Гара өлдүрүлүр, јолдашлары онун чәнәзәсини көтүрәрәк түркләр јашајан әразијә кечирләр. Гара Татоғлунун өлүмү јерли чамааты чох сарсыдыр. Рус әскәрләри, полисләр вә јандармлар түркләрин гырылмасыны кәнардан сәјр едирдиләр. Елә ки, ермәниләр түркләр тәрәфиндән сыхышдырылдырды, башлајырдылар онлара көмәк етмәјә.

«Дифан» партијасы бу вурушманын гаршысыны алмагда бөјүк рол ојнајырды. Кәнчәдә јерләшән «Чәмијјәтти-хејријјә» вә «Нәшри-маариф» чәмијјәтләринин бинасы гәрракаһа чеврилмиш вә Кәнчәнин ән мө'тәбәр, тәдбирли, халг арасында сөзү кечән адамларындан бири олан Әләкбәр бәј Рәфибәјли бу һәрәката рәһбәр сечилмишди.

Әкс-һүчум кечә, гаранлыг дүшәндән сонра башлајачагды, ермәни кәндләри вә мөһәлләләри дағлыг тәрәфдән әһатәјә алынараг һүчума кечилчәкди. Бу һәрәкәтда әли силаһ тута билән шәһәр чамааты вә дағлардан енәрәк көмәјә кәлән Дәли Алынын силаһлы дәстәси Әләкбәр бәјин рәһбәрлийи алтында һүчума кечдиләр. Ермәниләр тәрәтдикләри вәһшиликләрин әвзәнин көрдүләр. Һүчум түркләрин үстүнлүјү илә давам едирди. Гарабаг, Бақы вә Шамаһы вилајәтләриндә дә дөјүш тәшәббүсү түркләрин тәрәфинә кечир, әкс-һүчумлар тәшкил едилирди. Рус һөкүмәтинин Гафгазда олан јүксәк вәзифәли мә'мурлары артыг силаһын керијә тәпдијини анламышдылар. Ермәни-

ләр төләшә вә чакнашмаја дүшмүшдүләр. Бу заман баш губернатор Бауер һәрби командирләрлә, танынмыш күрчү эсилзаләләрилә вә башга һөрмәтли шәхсләрлә бирликдә Әләкбәр бәјни јанына кәләрәк һүчүмун дајандырылмасыны хәһиш етдиләр. Узун сүрән мұзакирәдән сонра Әләкбәр бәј бәзи шәртләрлә дөјүшү дајандырмаға сөз верди вә вердији сөзә эмәл етди. Бир нечә күн сонра дағдан енәрәк вәтәни гаршысында борчуну јеринә јетирән вә түрк халгыны ермәни гырғынындан гуртаган гачаглар Дәли Алыннын рәһбәрлији алтында Кәңчәдән ајрыларағ дағлара чәкилдиләр. Ермәни зүлмүндән азад олан чамаат оллара өз мишнәтдарлыгларыны билдирди.

Бундан сонра Тифлиседә, Бақыда, Шушада, Шамахыда, Кәңчәдә Русијанын жүксәк вәзифәли мә'мурларынын, мә'тәбәр, танынмыш күрчүләрин вәситәчилији илә түркләр вә ермәниләр арасында барышығ јаратмағ үчүн топлантылар кеңирилди. Һәр ики тәрәфдә бир аз сәкитлик јаранды. Анчағ 1905-чи ил ингиләбынын кәтирдји һәҗәчанлар давам едирди. Јери кәлдикчә бу барәдә дә сөһбәт едиләчәк. Артығ ермәниләрлә түркләр арасында барышығ эмәлә кәлмишиди, амма ермәниләри түркләрин әлејһинә тәһрик едән чар идарәсинин фитнәсинә гаршы нә кими тәдбирләр көрүләчәкди? «Дифан» партијасынын рәһбәрләри бу мәсәләни дә мұзакирә етдиләр. Ермәниләри түркләрә гаршы тәһрик едән рус идарәсинин жүксәк вәзифәли мә'мурлары «арадан» көтүрүләчәкдир... Бу, Дифан партијасынын гәрары иди...

Шушада ермәниләрин тәрәтдикләри гырғын заманы оллара көмәклик едән кенерал Голошанов чарын һанби, ејни заманда чарын әмисн Грандук Николај Николајевичә рапорт вермәк үчүн Тифлиседә кедир. Бу фүрәтдән истифадә едән «Дифан» партијасынын Шушадакы тәшкилаты тәрәфиндән халғ арасында икидлји илә танынан һүсү адлы бирисинә Тифлиседә Голошанову өлдүрмәк тапшырылыр. Бир һәфтә кечмәмиш бу гәрар Тифлиседә јеринә јетирилир. «Дифан» тәшкилаты һүсүнүн тәһләкәсизлијини горумағ мәғсәдилә Иран гачмасына көмәклик едир. Кәңчә губернаторунун мұшавири Крешчински дә Шушада олдуғу заман ермәниләрә көмәклик етмишиди. Крешчинскини өлдүрмәк үчүн «Дифан» партијасынын Кәңчә тәшкилатынын үзвләри өз араларында пүшк атмышлар вә пүшк Кәңчәнин Топал Һәсән кәндинин сакини Сәмәдә дүшүр. Крешчински Кәңчәдә евинин өнүндә Сәмәд тәрәфиндән өлдүрүлүр. Кәңчәдә һәбсхананын имамы олан мүсәлман молласы Молла Атакиши (молла Һәди) рус кизли полисинә хәфијјәчилик едәрәк «Дифан» партијасынын бир нечә үзвүнү

әлә вердији үчүн партијанын гәрары илә өлдүрүлүр. Шушада халғ арасында «дәли судја» ады илә танынан рус һәрби мәһкәмәсинин прокурору Лунјакин ермәниләрә көмәк етдији үчүн «Дифан»нин Шуша комитәсинин гәрары илә «арадан» көтүрүлүр. Кәңчәдәки полис рәиси Банников, Тәртәрдәки полис рәиси Феликински ејни сәбәблә партијанын гәрары илә өлдүрүлүрләр. Бу сијәһыны узатмағ олар. Бүтүн буилары Азәрбајҗанда азадлығ уғрунда мүбаризәнин башлангычы кими гижмәтләндирә биләрик.

«Дифан» партијасынын үзвләринин бәзиләри Столыпинин иртича илләриндә һәбс олунар, бәзиләри исә Түркүстанда сүркүн едилләрләр (1908).

Әләкбәр бәј Рәфибәјлинин гысаҗа тәрчүмеји-һалы:

Әләкбәр бәј Рәфибәјли Кәңчәнин танынмыш аиләләриндән бири олан Һәсән бәјни оғлудур. Узатқорән вә ачығфикирли Һәсән бәј о дөврдә халғын чоғ фанатик, дшидр вәзјјәттинә бахмајарағ оғлуну Кәңчәдә русларын ачымыш олдуғу «Прогимназија» адлы мәктәбдә охутмушду. Әләкбәр бәј мәктәби битирдикдән сонра мұхтәлиф дөвләт идәрәләриндә чалышмыш, Ағдан гәзәсынын рәиси вәзифәсиндән тәғәүдә чыкмышды. Бундан сонра Әләкбәр бәј бүтүн өмрүнү дә күчүнү јурдушу, халғынын мәдәни, итисади, сәсиал вә сијаси икиишафына сәрф етмишиди. Истәр мә'мур, истәрәсә дә тәғәүддә олдуғу заман мәрд даврамышлары илә халғ арасында бөјүк һөрмәт газанмыш вә һәр заман халғын севимлиси олушудур. Әләкбәр бәј 1920-чи илдә, болшевикләр тәрәфиндән Азәрбајҗан ишғал едилдикдән ики-үч ај өнчә, сәксән јашында Кәңчәдә вәфат етмишидр. Кәңчә руслар тәрәфиндән ишғал едилдији заман Кәңчә губернијасынын кенерал-губернатору олан оғлудур. Худадат бәј Рәфибәјли вәһшичәсинә күлләләнир. Јашыдларымдан ешитдијимә көрә Әләкбәр бәјни јахшы чәһәтләрини сәјмагла битмәз. Учабојлу, ешликүрәкли, сәрт бахышылы, чидди көркәмли, көзүтох, мәңгилә данышан, мәрд, мәдәни, вәтәнсәвәр бир халғ рәһбәри имши. Милли мүбарисәләрин һалл олунамасыны өз үзәринә көтүрмүш вә Кәңчә чамаатына олдуғу кими Азәрбајҗан халгына да чоғ хејри дәјмишидр. Кәңчәдә «Дифан» партијасы јарандығы заман партијанын рәһбәрлијини үзәринә көтүрмүш вә јухарыда гејд етдијимиз кими Кәңчәдә ермәниләрә гаршы мүвәффеҗијәтлә апарылан дөјүшү усталыгла вә чәсәрәтлә идәрә етмишидр.

Совет тарихчиләри азәри халғынын гәһрәман оғулла­рынын адларынын ундулмасы үчүн әлләриндән кәләни едирдиләр. Бу сәбәбдән Азәрбајҗанда Әләкбәр бәј кими јүзләрлә икидәрин адлары «адсыз» шәһидләр сијәһысына

гарышмыш вэ жох олмушдур. Мэн элимдэн кэлдији гэдэр сэнэд тапа билэчэјим шэхслэрин хатирэлэрини бу китабда топламага чалышачагам (Н. Б.).

КӨНЧӨ МИЛЛЭТ ВЭКИЛИ ИСМАЈЫЛХАН ЗИЈАДХАН ОГЛУНУН СӨЛЛЭДИЈИ НИТГ

Һөрмэтли миллэт вэкиллэри!

Ичазэнизлэ Загафгазијанын Ирэван, Көнчө вэ Баки вилајэтлэриндэ төрөдилэн рэзалэтлэрин, өзбашыналыг едэн дөвлэт идарэсинин һэјата кечирдији фитнэкарлыгларын кичик бир таблосуну һүзурунузда тэсвир едим. Белэликлэ, сизэ тэклиф едэчэјим тэдбирлэр гэбул едилэрсэ, е'тимадым артмыш олар. Бураја, јә'ни Петербурга кэлэр-кэлмэз элимэ кечэн «Новоје Времја» гэзетинин сәһифэлэриндэ беш ил гачаг һэјаты сүрмүш көнчөли бир татарын (түркүн) рэсмини көрдүм. Бу рэсмин алтында да белэ бир јазы варды: «Гулдурлуғу һаггында дастанлар сөјләнэн Гафгаз шейтаны Дәли Алы». Бу ишарэдэн сонра мүәллиф јазысына бөјүк бир һэјэчанла давам едэрэк дејир: «Загафгазијада бөјүк һэјэчанлар башламышдыр. Асијалылар үсјан едирлэр, бу һэрэкатын гаршысы алынмалыдыр. Чүнки, Загафгазија тэкчө Думаны дејил, бүтүн Русијаны өз тәсири алтына ала билэчэк мигдарда миллэт вэкили илэ Думада тэмсил едилмэкдэјир».

Һөрмэтли миллэт вэкиллэри!

Бу јазыдакы бөһтанлар бу гэдэр јүксэк дэрэчэјэ чатмасајды, санырам ки, мэн бурада һүзурунузда бунун үзэриндэ дурмајачагдым.

Артыг бизим үчүн дә һэрэкат етмэк вахты чатмыш вэ бундан сонра сусмамагы гэрара алмышыг. Загафгазија бир эср бундан эввэл руслар тэрэфиндэн ишғал едилмишдир. Бу эср эрзиндэ биз мүсәлманлар асир кими һэјат сүрмүшүк, тәғиблэрэ мә'руз галмышыг, бизэ һеч бир һагг вэ һүгүг верилмәмиш, көлэ һалына салынмышыг. Сөзүн эсл мә'насында јүз ил эрзиндэ биз һөкүмәтин шиддәтли һүчумларына вэ бөһтанларына мә'руз галмышыг. Сијас, соснал вэ игтисадни сәһэнин һансына нэзэр салсаныз, һамысында бизим һаггымызда һагсызлыгын һөкм сүрдүјүнүн шаһиди олачаксыныз. Өлкәмиз, истигла едилэн кими дәрһал милли варлыгымыза тэчавүз едилди. Динимизэ вэ мүгәддэс јерләримизэ мүдахилэ едилди, шэрият мүәллимләримизин сечилмәсинә мане олунду, бизэ һөкүмәт тэрэфиндэн 20 манат мааш алан мүсәлман мә'мурлар көндәрилди.

Һөрмәтли миллэт вэкиллэри, бу маашлы дин мә'мурларынын миллэт вэ халгын нэзәриндэ һеч бир гәдир-гимәти

јохдур, буна бахмајараг онлар бир эсрдир бизэ дин рәһ-бәрлији етмишлэр. Вәғфә анд олан әмлакымыз да һөкүмәт тэрэфиндэн зәбт едилмишдир. Бу сәбәбдән мүхтәлиф јерләрдә харабазарлыга чеврилэн мәсчидләримизин тә'мири үчүн иллэр боју чамаатдан пул топламага мәчбур олмушуг.

Һөрмәтли миллэт вэкиллэри, чалышачагам ки, гыса данышым. Лакин бунлары бурада сөјләмәкдә мөгсөдим фитнэкарларын һәр чүр вәсаитә малик олдугларына сизин инандырмагдыр. Биздә мөһәлли идарэлэр мөвчуд дејилдир. Бәләдијјә кәлинчө, биз мүсәлманлара мөвчуд нүмајәндә мигдарынын анчаг бешдә бирини сечмәк һүгүгу верилмишдир. Сон заманларда исә шөһәр әһалисинин чоху мүсәлманлар олдуғу һалда мөвчуд бәләдијјә нүмајәндә сијаһысынын јарысына гэдэр бир нүмајәндә сечмәк һүгүгу верилмишдир. Халг тәһсилиндән, үмумијјәтлэ маариф сәһәсиндән данышмага белэ дәјмәз. Чүнки бизим кәндлэрин һеч бириндә мәктәб јохдур. Јүз километрләрлэ кедилсә белэ, һәр һансы бир јашајыш мәнтөгәсиндә мәктәбә раст кәлмәсиниз, һалбуки биздән маариф ишлэри үчүн верки топланыр. Көрәсән бу пуллар һара сәрф едилир? Јәгин ки, һеч бир ишә јарамајан дредноут (бөјүк зирелли һәрби кәми-тәр.) иншасына, јахуд да рус милләтинин бу күн, бизим исә јүз илдән бәри һеч биринә инанмадыгымыз чәнәб назирләрә сәрф едилир (Бурада Исмајыл Зијадханов кинајәли бир шәкилдә јапонлар тэрэфиндән батырылан чар донанмасыны вэ чарын јалтаг назирләрини нэзәрдә туту — Н. Б.). Бир мүддәт биздә дә мүасир тәһсил системи тәтбиг етмәк һәвәси мејдана кәлмишди. Дәлиленз галмамаг үчүн бир һадисәјә мүрачизәт едәчәјөм. Бир нечә ил бундан эввәл Көнчө мәдрәсәсинин јанындакы бир нечә синифли мәктәбдә тәһсил көһнә гәјда илэ апарылды. Ушагларын јердә бардаш гуруб отурмамалары үчүн бир нечә адам мәктәбә скамја, стул вэ гара лөвһә һәдијјә етди. Билерсиниз нәләр баш верди? Бунун үстүндә бир чох зиялыларымыз ики илэ јахын һәбсдә олдулар, амма онларын мөвчуд гурулушу јыхмаг чәһди барәдә һеч бир дәлил тапылмадыгы үчүн ики илдән сонра һәбсдән бурахылдылар. Нәзакәт хатиринә, «кичик бир јанлышыг олмушдур» дејэрэк бунулла да кифајәтләндилэр.

Һөрмәтли миллэт вэкиллэри, биз мүсәлманлара бә'зи али мәктәбләрә гәбул олунмаг һүгүгу верилмәмишдир. Башга мәктәбләрә исә сырф бир диплом әлдә етмәк мәгсәдилә кирилмәкдәјир. Чүнки али мәктәбләрдән бирини, мәсәлән, филологија факултәсини битирән түрк кәнчи дип-

ломуну алыб вэтэнинэ дөндүрү заман, анчаг «водканын сартлык дэрэчасини тэ'жин етмэк мөчбуријјэтиндөдир». Бу али тәһсилли кәнч мүсөлман олдугу үчүн јалныз Гафгазда дејил, Русијанын бүтүн эразисиндә орта дэрэчәли мөктөб-ләрдә мүсөлманлик етмэк һүгугундан белә, мөһрумдур. Бу һүгуг биздән алынмышдыр. Мә'мур мәсәләсинә кәлинчә, бу күн Гафгазда, үзр истәјирәм, али тәһсилли мүлки ишләр һакиминдән башга өз вэтэнинә хидмәт едән һеч бир мүсөл-ман мә'муруна раст кәлмәк олмас. Әкәр мүсөлманлар мә'-мурлуга гәбул едилирләрсә, онлар ја шимал рајонларына, ја да Русијанын мәркәзи вилајәтләринә көндөрилирләр.

Чәнаблар. Бизә дејирләр ки, мүсөлманлар чох кери галмышдыр. Бу, әсла доғру дејилдир, әксинә кери галмаг үчүн һөкүмәт өзү бадалаг вурур. Буну јери кәлдикчә сүбүт едәчөјәм. Белә ки, сензуранын һөкм сүрдүрү бир вахтда бизә анчаг бир гәзет чыхартмаг һүгугу верилмишди. Ин-ди исә сензура зәифләдикдән сонра бизим отуза јахын ислам журналымыз вә гәзетимиз чыхыр.

Һөрмәтли милләт вәкилләри, биздәки идарә системи тәнгидән кәнардыр. Белә ки, әкәр бүтүн Русија бир дә-низ, Гафгаз да онун саһили олараг дүшүнүләрсә, бу дәниз сизә лүзуму олмајан нә гәдәр бош вә сәфил адам варса, һамысыны бизим Гафгаз саһилинә атыр вә онлар да һаги-гәтдә әхлагсыз олан бир идарәнин мә'мур кадрларыны тәшкил едилрәр. Бизим өлкәмиздә дөвләт идарәсинин идеалы рүшвәт вә халга әзијјәт вермәкдир. Ким дохсан јашлы бир гочанын әлиндән ахырынчы тикәсини аларса, о, биздә ән јахшы мә'мур һесаб олунур. «Көзү чыхарылмалы мү-сөлманлар» үчүн бундан даһа јахшысы олармы? Әкәр күнләрин бириндә һәр һансы бир идарә мә'муру өз вәзифә-синдә әјинтијә јол верирсә, мөһкәмәјә чәлб олунур, амма кассасија мөһкәмәси тәрәфиндән мөһкәмәнин һөкмү ләғв едилир. Чинајәт мөһкәмәси тәрәфиндән верилән сүркүн, һәрби мөһкәмәләрин вердији е'дам гәрарлары әсиндә тәрчүмәчиләр тәрәфиндән тә'јин олунур. Чүнки, биздә мү-сөлманлар рус дилини, тәрчүмәчиләр исә түрк дилини бил-мирләр. Бу сәбәбдән беш, он манат мааш алан (һәтта мән елә мә'мурлар таныырам он, онлар сөккиз манат мааш алыр) тәрчүмәчиләр чәза вермәкдә һеч дә тәрәддүд ет-мирләр.

Биздә торпаг, эрази мәсәләси сиздә олдугу кимидир вә чох агыр бир проблемә чөврилмишдир. Ејнилә русларда олдугу кими бизим дә торпага еһтијачымыз вардыр. Эра-зи азлыгындан вә чатышмазлыгындан әзијјәт чәкирик. Буна бахмајараг һөкүмәт бизим торпаг мәсәләмизи башга чүр һәлл етмәјә чалышыр. Белә ки, мәсәләнин өјрәнәлиме-128

си үчүн нә кичик, нә дә бөјүк комиссијалара еһтијач вә лүзум көрүлмәмиш, ишләринә јарајан идарә системинә мурачиәт едилмиш вә мәсәлә куја көкүндән һәлл едилмиш-дир. Јә'ни көзәл Күрчүстан тамамилә ордуно әрзагла тә'-мин етмәклә мөшгул олур. Мүсөлманларла, ермәниләр исә бир-бирләринә гаршы о гәдәр маһиранә сурәтдә тәһрик едилирләр ки, јахын вахтда бу ики халг јер үзүндән асан-лыгла силинәчәкләр. О заман сиз вә Гурко Стишинскиләр мөғрур Гафгаз өвладларынын ганына бојанмыш бу тор-пагларда рус кәндлиләри үчүн планлашдырдыгыныз јаша-јыш мөнтөгәләрини гура биләчәксиниз.

Азадлыг һәрәкәтына биринчи олараг күрчүләр башла-дылар. Лакин гыса бир вахт әзиндә Күрчүстанда ортаја јени бир эрази мәсәләси чыхды, јә'ни кәндлиләр мүлкә-дарларла һүчүм едилләр, һөкүмәт бу ишләри һәлл етмәји ордуја һәвалә етди. Азәрбајјанда вә Ермәнистанда да белә һадисәләрин баш вермәсиндән горхуја дүшән һөкүмәт баша дүшүдү ки, бу ади мәсәлә дејилдир. Она көрә дә кизли сурәтдә тәдбирләр көрмәјә башлады. Бу да «нарча-ла вә һөкм сүр» идарә тәрзидир. Бу ишин ичрасы сәриштә-ли полисләрә һәвалә едилди. Сәләһијјәтли полисләр бун-дан истифадә едәрәк тәһрикчилијә башладылар. Бир тәр-рәфдән мүсөлманларла, «көрүрсүнүз, сизи иғтисади чәһәтдән истисмар едән ермәниләр силаһланырлар, бир күн кәләчәк мүстәғил дөвләт гурараг һәр шејинизи әлиниздән алыб сизи мөһв едәчәкләр», дикәр тәрәфдән ермәниләр «еһтијатлы олуи, панисламизм һәр тәрәфи бүрүмүшдүр, ислам чамаа-ты арасында елә бир күчлү бирлик јарадылмышдыр ки, күнләрин бириндә сиз ермәниләрин көкүнү кәсәчәкләр»— дејәрәк бу ики халгы бир-бирләринә гаршы тәһрик етмәјә башладылар. Беләликлә, бу ики милләт арасында Бакида илк ганлы чарпышма олду. һөкүмәтә мурачиәт едилди, көмәк истәнилиди. Бу һадисәни өнчәдән дүлмадыгымыз үчүн бу ишә ажрылачаг гүввәмиз јохдур, — дејә чаваб ве-рилди. Сонра да әлава едәрәк дедиләр ки, бу гырғына ики милләт өзү чавабдеһдир, һөкүмәт буна гарыша билмәз.

Инди мән бу күрсүдән һүзурунузда гысача олараг сөј-лөјә биләрәм ки, ермәниләрлә бизим арамызда тарих бо-јунча ихтилаф доғура биләчәк һеч бир иғтисади ихтила-фымыз јохдур, чүнки биз һәр заман бир-биримизлә дост вә гардаш кими јашамышыг.

Инди билмәк истәјирәм, көрәсэн һөкүмәт һал-һазырда Ирәван, Кәнчә вә Тифлис вилајәтләриндә таланларла вә сојгунчулуға гаршы нә кими тәдбирләр көрүмүшдүр? Шүб-һәсиз ки, суал чавабсыз галачагдыр. Һал-һазырда Ирәван, Кәнчә јанғын јеринә дөнүшдүр. Һадисәләр орадан Шу-

шаја кечмишдир. Үч ајдыр ки, орада ики силаһлы чәбһә жаратылмышдыр. Бундан эввәл сөйләдијим кими бу ганлы гардан ғырғыны һөкүмәт тәрәфиндән тәрәдилмиши, сонра исе гаршысы алынмамышдыр. Бизим кенералларымыз өз «Фәрасәтләрини» рус-јапон мұһарибәсиндә јахшы көстәрдиләр... Онлар фәрасәтсизликләрини дүшмәнни гүввәтли олмасы илә өрт-басдыр етмәжә чалышдылар, инди дә өз әмәлләрилә вәтәнләрини идарә едә билмәдикләрини бир даһа сүбүт едирләр. Ики ај әрзиндә Кәнчә вилајәтини кенерал рүтбәли үч губернятор идарә етмишдыр. Онлардан бири бир гәзаны, икинчиси үч гәзаны, сонунчусу исе дөрд гәзаны идарә едирди. Һалбуки, бүтүн гәзаның әһалиси 800.000 нәфәрдән ибарәтдир. Көрдүјүмүз кими бу үч кенерал рәһбәрлик етдикләри јерләр идарә етмәк габилдјәтинә малик дејилдиләр. Демәли, бизим кенераллар истәр мұһарибәдә, истәрсә дә ади ишләрдә һеч бир мұвәффәғијәт гәзана билмирләр.

Һөрмәтли милләт вәкилләри, һәр дәғигә өлкәмдән горхулу хәбәрләр алырам. Бу дәғигә Ирәванда силаһ сәсләри енишләнмәкдәдир. Чәнаблар, ики илдән бәри ган ичиндә үзән өлкәмиздә чәсәдләрин үстүндән кечирик. Артыг сәбримиз түкәниб. Бизә дә ачыјын. Биз аналарыш гучағындан алыныб һаваја ағылан сүдәмәр ушағларың һавада икән хәнчәрләрә кечирилдикләрини көрмүшүк, биз һамилә гәдизләрин гаршына салынан хәнчәрләрин ачдығы јаралардан ушағ әлләриниң бајыра салландығының шаһиди олмушуг. Гөј мәтбуат вә тәблиғат вәсигәләрилә арамиза нифаг тохуму сәһән провокаторлар утансынлар, јанғын вә аловлардан хонланашлар иш башындан чәкиләниләр, дәлик-дешик едилән чәсәдләрдән, аналарың, ушағларың фәрјадындан, иниләсиндән һәзз алаңлар рәдд олсунлар (Бу нигт 1906-чы илдә Дума протоколларындан көтүрүлмүшдүр. Мүбариз, апрел 1960).

РУСИЈА МҮСӘЛМАНЛАРЫНЫҢ НИЖНИ НОВГОРОДДА КЕЧИРИЛӘН ГУРУЛТАЈЫ

Русија мұсәлманларының үчүнчү гурултајы 1906-чы ил августун 16-дан 21-нә гәдәр давам едән ичләсләрында ашағыдакы гәрарлары гәбул етди:

Нижни Новгородда топланмасы гәрара алынан Русија мұсәлманлары гурултајы күндәлијин биринчи бәндиин мұзакирә едәрәк көстәрди ки, реал практикада тәтбиг едилән ганун вә әмрләр бир гәјда олараг мұсәлманларын үмуми

вәтәндашлыг вә дини һуғуғларына, мәдәнијјәт вә динләри-нә тәзјиг вә мәһдудијјәт гөјдугундан, христиан миссионерләри (христианлығы јажмаг үчүн христиан олмајан халғлар арасына көндәрилән тәблиғатчылар. — тәр.) мұсәлманлар арасында дам гаршығылыг, наразылыг вә нифаг салырлар. Вә бу бир һәғигәтдир ки, дөвләт миссионерләрә өз фикрләрини һәјата кечирмәк үчүн мадди јардым көстәрир.

Индијә кими вичдан азадлыгы, мәтбуат азадлыгы олмадығы үчүн мұсәлманлар онлары әлејиннә апарылан тәблиғат бәрәдә миссионерләрин әмәлләри һағгында нә дүнјәви вә нә дә дини мәтбуатда чыхыш едә билмирдиләр. Бу азадлыг 17 октябр Манифестиндә е'лан олунса да һәғигәтдә һәјата кечирилмәмиши.

Аз вахт әрзиндә дөвләт, сүбһәсиз бөјүк хидмәт көстәрән Дөвләт Думасының бурахылмасы илә бағлы олараг јухарыда гејд олунан вәзијјәт, һаким гүввәләр тәрәфиндән мәһкум олмуш көһнә үсул-идарәнни тәзјиги илә идарәнни вәзијјәти вә мәһдудијјәт гөјүлмүш һуғуғлардан даһа чох зијан чәкән мұсәлманлар јенидән тәһләкәсизлијә дүчәр олдулар.

Јухарыда гејд олунан вәзијјәтә әсәсән өлкәни чох ағыр вә чәтин күнләрдән гуртармаг үчүн гурултајын әлдә етдији јекәнә чарә Думаның тәзликлә чағырылмасы, 17 октябр Манифестиндәки әсәсләрын билаваситә һәјата кечирилмәсиндир.

Бу гәрарнамә 20 август мәчлисиндә охундугдан сонра гурултај тәрәфиндән гәбул едилди вә бир нүсхәсән рәјасәт һејәти тәрәфиндән телеграмла назирләр кабинетиниң сәдринә көндәрилди.

ГУРУЛТАЈЫҢ РӘЈАСӘТ ҺЕЈӘТИ

Сәдр — Әлимәрдан бәј Топчубашов.

Сәдриң мұавинләри—Немајыл эфәнди Гәспринеки, Рәшид эфәнди Ибраһимов, Алимчан һәзрәти Баруди, Шаһ-Һејдәр эфәнди Сыртланов, Абдулла һәзрәти Анапај, Сејид Киреј эфәнди Алкин, Шаһ Мәрдан эфәнди Кушегулов, Әмишчан Илһамчанов, Әли Некәндәр Ашуруп.

Гурултајын катибләри — Јусиф бәј Акчураоглу, Сәлим Киреј эфәнди Чантурин, Муса эфәнди Бикәјев, Мустафа эфәнди Немајылов Ширвански, Абдулла эфәнди Исметти.

Мәктәб вә мәдрәсә комиссиясының үзвәли ашағыдакы шәхсләр иди: Абдулла һәзрәт Анапај (сәдр), Һади эфәнди

Максуди (мә'рузәчи), Аллаһҗар әфәнди Ахундов, Мәм-мәдәлигали әфәнди Салихов, Мустафа әфәнди Давидович, Нәсрәддин әфәнди Чәфәров, Фатих әфәнди Садыгов, Әзи-зулла әфәнди Албеков, Әбдүррәһман әфәнди Сәидов, Аб-дулла әфәнди Сәидов, Абдулла әфәнди Буби, Әһмәдчан әфәнди Мустафин, Кәрим әфәнди Гәнәфијев, Ариф әфәнди Хәјрулин, Исҗаг әфәнди Казаков, Нијаз Мәммәд әфәнди Сүләјманов.

Мүсәлман мәктәб вә мәдрәсәләринин ислаһат вә бу мәктәпләр үзәриндә нәзарәтин руһаниләрин әлиндән алы-ныб чәмијјәтин ихтијарына верилмәси һаггында програ-мын икинчи бәндиини музакирәсиндә гурултај тәрәфиндән сечилмиш комиссијанын мә'рузәси динләнилди. 1906-чы ил августун 16-да Русија мүсәлманларынын Нижин Новгород шәһәриндә топланан үчүнчү мәчлисиндә мәктәб вә мәдрәсә ишләри һаггында ләјиһә тәртиб етмәк үчүн сечилмиш ко-миссијанын рапорту: «Мәктәпләр комиссијасы бүтүн Руси-ја мүсәлманларынын Нижин Новгород шәһәриндә кеңири-лән үчүнчү мәчлисинин көстәришинә әсасән халгларымы-зын дини, игтисади, ичтимаи мәнәфәләрини нәзәрә алараг үмуми дәрәликләрин һәр милләтин өз ана дилиндә олмасы-ны мүнәсиб көрүр вә маарифин бу истигамәтдә инкишаф етмәсинә һеч бир манәә тәрәдилмәмәлидир».

«Рус дилинин тәдриси һәр милләтин өз истәјиндән вә ихтијарындан асылыдыр. Зор күчүнә бу иш һәјата кеңи-рилә билмәз», «Бу ики әсасы нәзәрдә тутараг мәктәб вә мәдрәсәләр комиссијасы үмуми маариф хусусунда бурада јазылмыш маддәләри бүтүн Үмумрусия Мүсәлманлары Гурултајына әрз вә тәгдим едир».

Мәктәпләр һаггында

1 — Бүтүн кәндләрдә мүсәлман ушаглары үчүн ибтидаи мәктәпләр ачылсын;

2 — Һәр бир лазым вә мүнәсиб көрүлән јерләрдә рүш-дијјә мәктәпләри ачылсын;

3 — Бүтүн мәктәпләрдә дәрәсләр ана дилиндә, әрәб әлиф-басы илә тәдрис едилсин. Ибтидан мәктәпләрдә рус дили-ни өјрәнмәк мәчбури олмасын. Анчаг рүшдијјә мәктәбләр-индә рус дили бир фәнн кими тәдрис едилсин;

4 — Ибтидан мәктәбләрә сәккиз јашындан јухары ушаг-лар гәбул едилсин;

5 — Ибтидан вә рүшдијјә мәктәбләриндә тәһсил дөрд

ил давам етсин, кәнд мәктәбләриндә тәһсил октабрын 1-дән апрелин 15-нә гәдәр, шәһәр мәктәбләриндә исә сентјаб-рын 1-дән мајын 15-нә кими давам етсин;

6 — Рүшдијјә мәктәбләринә јалныз ибтидан тәһсили олан ушаглар гәбул едилсин;

7 — Русија мүсәлманларынын мәктәбләриндә тәһсил имкан дахилиндә бир програм әсасында олсун;

8 — Русиянын бүтүн мүсәлман мәктәпләри үчүн ваһид програм тәртиб етмәк мәгсәдилә 1907-чи илин мајында Казан, Петропавловск, Даһкәнд, Тифлис вә Бағчасарај кими шәһәрләрдә мүәллимләр гурултајы кеңирилсин;

9 — Һәр гурултајдан бир нечә вәкил сечилиб 1907-чи ил августун әввәлиндә Казанда кеңириләчәк мүәллимләр мәч-лисинин һазырлығы илә мәшгул олсунлар. Бу мәчлисдә мүхтәлиф гурултајларда гәбул едилән програмларын бир-биринә ујғунлуғу сахланылсын, Русиядакы мүсәлман мүәллимләр бу гурултајлар васитәсилә бир «Иттифаг» гу-ра билсинләр;

10 — Мәктәбләрин тәшкили вә дахили низам-интизам кикијеник гәјдалара мувафиг сурәтдә һәјата кеңирилсин;

11 — Русияда олан мүсәлман мәктәбләринә, ушаглар-ын тәрбијәсинә дөвләт, мәнәлли идарәләр (земстволар) вә шәһәр думалары јардым етсин;

12 — Ибтидан тәһсил бүтүн мүсәлман оғлан вә гызлары үчүн ичбари олмалыдыр;

13 — Мәктәбләрин идарәси вә нәзарәти мүсәлманларын өз әлиндә олсун, мүфәттиш нәзарәтчиләр мүсәлманлардан сечилсин;

14 — Мәктәбләрин нәзарәти һәр мәктәбин өз даирәсиндә олан мүсәлманлар тәрәфиндән сечилмиш бир нечә шәхс-дән ибарәт һеј'әтә тапшырылсын;

15 — Мүәллимләр, мәктәбә нәзарәт едән һеј'әт даирә-синдәки әһали тәрәфиндән әсасән кәңләрдән сечилиб тәс-диг едилсин;

16 — Мүсәлман мәктәбләринә мүәллимләр һазырламаг үчүн мүсәлманлара мәнхус мүәллим мәктәпләри тәһсис едилсин. Мүәллим һазырламаг үчүн лазым гәдәр тәһсим усулу вә башга кәрәкли фәннләр артырылсын вә бәзи рүшдијјә мәктәбләр мүәллим мәктәпләри һалына кәтири-ләрәк тәһсил мүддәти алты иллик едилсин;

17 — Гадын мүәллимләр һазырламаг мәгсәдилә Казан, Бақы, Бахчасарај вә диқәр јерләрдә мүәллимләр семина-ријалары тәһсис едилсин;

18 — Мүсөлман мектебләринин мөүллим вә шакирдләринин һәрби мөкәлләфијјәтләри јеринә јетирмәк үзрә һүгүгләри русларла бәрәбәрләшдирилсин;

19 — Кимназија кими орта мектебләрдә охујан вә охујачаг ушаглар үчүн мүнәсиб билинән шәһәрләрдә кимназијалар нәздиндә пансионлар ачылсын. Бу пансионларда дини мәлүмаг илә бәрәбәр ана дили дәрсләри тәлим едилсин кн, кимназијаны битирдиқдән сонра шакирдләр асанлыгла түркчә данышмаг вә јазмаг игтидарында олсунлар;

20 — Мектебләрә дәрәс китаблары төвсијә етмәк вә ән јакшы китабларын мөүллифләринин мөкафатландырмаг үчүн Казанда 1907-чи илин августунда топланачаг мөүллимләр гурултајында мөүсәггәти комиссија сечилсин.

Гејд: Бу комиссијанын ики-үч ил фәалијјәт көстәрәчәји нәзәрә алынараг мөүллимләр мәчлисинин әсас органы сәләһијјәтинә малик олсун;

21 — Мүсөлман ушагларына рус дили мөүллими һазырламаг үчүн ачылмыш олан мөүллим мектебләриндә дин вә түрк дили дәрсләри артырылсын;

22 — Мүсөлманларын тәһсил алдылары тәдрис мөүсәсәләринин педагожи вә нәзарәт шураларынын тәркибинә мүсөлманлар да сечилмәлидрлар.

Мәдрәсәләр һаггында

23 — Мәдрәсәләрин мәншәт вә тәдрисиндә ислаһатлар едиб һәр бириндә дини елмләрдән башга үләма үчүн мөүсәср дөүрдә лазым олан фәнн дәрсләри артырылсын;

24 — Мәдрәсәләр анчаг дини чәһәтдән етибарлы олан руһани мәчлисинә тапшырылсын;

25 — Руһани мәчлиси идарәсиндә олачаг «Шураји үләма мәчлиси»ндә мәдрәсәләр үчүн замана мөүвафиг ганунлар вә програмлар тәртиб едилсин;

26 — Мәдрәсә шакирдләри орта мектебләрдә охујан шакирдләрлә һәјат ишләриндә ејни һүгүгда олсунлар;

27 — Имамәт вә хитабәт (мәдрәсә мөүллими) мүдәррисликдән ары һесаб едилсин вә имамлыга рүсхәт алан шәхсә мүдәррислик һүгүгу верилмәсин;

28 — Јалпыз әһалинин разылығы илә мәдрәсә имамын нәзарәтинә верилә биләр;

29 — Сечилсин, имтаһан вермиш вә руһани мәчлиси тәрәфиндән тәсдиг олуимуш шәхсә мүдәррислик һүгүгу верилер;

30 — Мүдәррисләрин мәсариф вә хәрчләри вәгф тәрәфиндән, хусуси ианәләр вә шакирдләрин өзләриндән алынган пуллар тәрәфиндән өдәнмәлидр;

31 — Моллалар зәһмәткеш ушаглары үчүн мектебләр тәсиси етсинлар;

32 — Имкан дахилиндә ибтидаи мектебләрдән, имкан олмадығы тәдгирдә исә рүшдијјә мектебләриндән башлајараг мөүлгә бүтүн Русија мөүсәлманлары арасында анлашылган түрк әдәби дилинин тәдрисинә диғгәт јетирилсин;

33 — Мектеб вә мәдрәсәләрдә мүмкүн гәдәр китабханалар јарадылсын.

Јухарыда көстәрилән маддәләрдән башга мектеб вә мәдрәсәләр комиссијасы ашагыдакы гәрары да гурултаја фәхр илә әрз едир:

«Руһани мәчлиси индидән бүтүн имамлара сәрәнчам вәрәк һәр бир имамын бу ил ибтидаи тәдрисдән башлајараг мөһәлләсиндә олан сәккиз јашындан он беш јашына гәдәр мүсөлман ушагларына охујуб-јазмағы тәлим етмәсини вә мәј ајында тәфтиш едилчәјини, мәчлисин бу әмринә әмәл етмәјән имамларын тәнбәһ олуначагларыны вә имамын истәр өзү, истәрсә дә мөүллимләрлә биркә дәрәс вермәкдә сәрбәст олдуғларыны билдирсин».

Гурултај, августун 18—19-да олан мәчлисиериндә мөүрүзәни тәфсиләти илә тәдгиг вә тәһлил едәрәк комиссијанын тәклиф етдији тәдбирини Русија мүсөлманларынын тәлими вә тәрбијәсиндә чох вачиб олдуғуну көрдүјүндән јухарыдакы мөүрүзәни гәбул етди.

Бундан башга мектеб вә мәдрәсәләр комиссијасы сабиғ маариф назири граф Иван Толстој тәрәфиндән тәсдиг олунараг нәшр едилмиш «Русијанын шәрг вә чонубунда јашан јан гејри-рус халгларын ибтидаи мектебләринә анд нызамнамәни дә мөүзакирә етди. Бу нызамнамәнин 4, 6, 8, 11, 14, 17, 26, 32, 35, 36-чы вә диқкәр маддәләриндә ибтидан тәһсил ина дилиндә олмасы гејд едиллирди. Комиссија рус дилинин өјрәдилмәсини лазым вә фәјдалы һесаб етсә дә маариф назири тәрәфиндән тәсдиг олунаган бу нызамнамәнин артыг өз әһәмијјәтини итирдијини вә гејри-рус халгларын һәјатында һеч бир өнәмли рол ојнамајачағыны, халгларын наразылығына сәбәб олачағыны билдирди. Буна көрә комиссија јухарыда көстәрилән 1906-чы ил он үч март тарихли нызамнамәнин дәјишдирилмәси лүзуму гурултај иштиракчылары тәрәфиндән гәбул едилди¹.

¹ Русија мүсөлманлары гурултајына Семиречник вилајәти мүсәлмаларынын нумәјәндәләриндән колән телеграфда 1906-чы ил 31 март тарихли нызамнамәјә гурултајын протест едәчәји үмиди билдириләсини.

Мүсөлман рухани идарэлэринини јенидэн тэнзиминэ аид програмын үчүнчү бэндини тэдиг етмөк үчүн гурултај үлә-ма Алимчан Әлбарудинини рәһбәрлији алтында он беш нү-мајәндәдән ибарәт бир комиссија тәшкил етди¹. Бу комис-сија он үч маддәдән ибарәт мә'рузәсини гурултаја тәгдим етди вә августун 19-да олан мәчлисдә бу мә'рузә тәфсилаты илә өјрөнилди вә мүзакирә едилди.

М Ә Р У З Ә:

Русија мүсөлманларынын 1906-чы ил августун 16-да Нижни Новгородда кеңирилмиш мәчлиси програмын үчүн-чү маддәсинә әсасән руханијә ислаһатыны һазырламаг үчүн сечилмиш комиссијанын һәрары:

1 — Руханијә ислаһаты мүтләг рухани мәчлис вә ида-рэлэринини јенидән гурулмасы илә башланмалыдыр. Јал-ныз дини идарәчилијин ислаһы илә мүсөлман руһаниләри-нин вәзијәти јакшылашдырыла биләр, һәм дә мүсөлман-ларын дини-мә'нәви сәвијәси артырылар.

2 — Рухани идарәләри ашағыдакы сурәтдә јенидән гу-рулмалыдыр: Русијадакы бүтүн мүфти вәзифәләри (Крым, ики Гафгаз, Түркүстан, Гүрғыз мүфтиләри) сечкили олма-лы вә мүсөлманларын өзләри тәрәфиндән көзәл дини тә'-лимә малик, жүксәк мә'нәвијәтлы вә мүасир һәјатын тәләб-ләри илә таныш олан шәхсләрдән сечилмәлидир. Мүфти-ләр шәхүлислам адландырылыр вә беш ил мүддәтинә се-чиллирләр.

Русија мүсөлманларынын 1906-чы ил августун 16-да Нижни Новгородда гурулмуш мәчлиси програмынын үчүн-

ди. Даһа өнчә Оренбургда кеңирләп издиһамлы топлантыларда да, Оренбург Фәмијјәтинини гурултаја тәгдим етдији ләјһәдә дә ејни фикир сөјләнимшиди.

Петропавловск вә башга јерләрдә рус маариф мә'мурларынын мү-сөлман мәдрәсәләринә рус дили мүәллими гәбул етмәләри үчүн полис вәситәсилә моллалардан сәнәд алдылары мә'лум олдуғда, мүсөлман мәдрәсәләринини вәзијәти Думада тамамилә мүзакирә олунуб битиңчә-јә гәдәр маариф мә'мурларынын бу кими һәрәкәтләринини дајандырыл-масы үчүн гурултајын рәјасәт һәјәти тәрәфиндән маариф назиринә мувафиг телеграм көндәрилди.

¹ Комиссијанын нүмајәндәләри: Алимчан һәзрәт Баруди (рәис), Кәшәфәддин һәзрәт Тәрчүманн (мә'рузәчи), Әлиәскәр һәзрәт Наһијев Гафгазлы, Ибраһим һәзрәт Зәкијев Крымлы, Хәјрулла һәзрәт Османн Карғалы, Һәбибулла һәзрәт Мәс'удов Алабој, Әһмәд Шакир һәзрәт Сундуков Әжарчи, Әһмәд Шәрәф һәзрәт Сәләһов, Бозовалы, Мәммәд Ата һәзрәт Мансуров Ула, Әбдүррәһман һәзрәт Рәсулол Тәрвиски, Сәһ-ман һәзрәт Исһаков Бериски, Шәјхулла һәзрәт Шәфилула Иркит, Чанә-ли һәзрәт Алаунгаров Семиказакы, Јарулла һәзрәт Аксурин Тамбов, Силаһчан һәзрәт Урманов Булғавичински, Әбдүррәһман һәзрәт Мәмә-лијев Јаркәнд.

чү маддәсинә әсасән дини ислаһатлар һәјата кечирмәк үчүн јарадылмыш комиссијанын һәрары:

Мәһкәмәләр ислам мәһкәмәси адыны дашысын, сәлә-һијјәтли олсун вә һакимләр даим беш ил мүддәтинә се-чилсинләр.

3 — Ашағыда көстәрилән мүсөлман дини ишләри Мәһ-кәмеји-исламијјәләрин сәләһијјәтиндәдир вә бу мәсәлә-ләрә дөвләт идарәләринини ғарышмасына јол верилмир. «Лазым кәләрсә мәсчид вә мәдрәсә биналарынын тикил-мәси; мәсчид вә мәдрәсәләрин ачылмасы вә сахланмасы үчүн лазым олан вәсаитин топланмасы; вәғф мүлкијјәти-нин сахланмасы вә даһа да артырылмасы; лазымы миғ-дарда имам, мүдәррис, мүәллим вә мүәззин рутбәләринин тә'сис едилмәси вә ләғви; мәсчид вә мәдрәсә биналарынын абадлыг ишләринә нәзарәт; никаһ, талаг, мирас вә диқәр дини мәсәләләр баросиндә мубаһисәләрин һәлли»¹.

4 — Һәр бир Мәһкәмеји-исламијјәдә гајда-ғануна нәза-рәт етмәк үчүн али тәһсилли бир мүсөлман һүгүгшүнас вә лүзум оларса үчдән алтыја гәдәр узагкөрән, мүдрик үләма-лардан сечилән гәзылар сахланылыр. Буныларын һәр ики-сини даирә мүсөлманлары өзләри сечирләр.

5 — Мәһкәмеји-исламијјә мәсчид вә мәдрәсәләр үчүн халғын истәдији гәдәр хидмәтчи, имам, мүәззин, мүдәррис, мүәллим тә'јин едир, онларын елми билијини вә әхлағыны јохлајыр вә әкәр хидмәт заманы гүсура јол верәрләрсә, мүхтәлиф чәзалар верир, лазым кәләрсә тутдуғу вәзифә-дән азад едир.

6 — Мәһкәмеји-исламијјәләр бүтүн дини мәктәб вә мәдрәсәләрә рәһбәрлик едир, дини вә елми тәләбләрә му-вафиг олараг онлар үчүн програмлар һазырлајыр, тәдри-син инкишафына јардым көстәрирләр.

7 — Мәһкәмеји-исламијјә ләјагәтли имам вә ахундлар-дан рухани идарәсинини јерли органларыны — губернија вә гәза мәчлисләрини тәшкил едир ки, бунылар да өз фәалиј-јәтләриндә Мәһкәмеји-исламијјәнин көстәришләрини рәһ-бәр тутурлар.

8 — Һәр бир мүсөлман руһаниси (шәјхүлислам, газы, наиб, имам, мүдәррис, мүәллим, мүәззин) мадди чәһәтдән кифајәт гәдәр тә'мин олунмалыдыр. Христан руһаниләри-нә вә елм адамларына дөвләт тәрәфиндән нә гәдәр һүгүг верилирсә, мүсөлман руһаниләринә вә елм адамларына да о гәдәр һүгүг верилсин.

¹ Газахыстанда һәр кәнддә бир мәсчид вә бир мәктәб биһа едилсин. Имамлар ушағларә охумағы тәклиф етсинләр, әкәр буна игтидарлары чатмаса башга јерләрдән мүәллимләр дә'вәт етсинләр.

9 — Һәр бир шејхүлислам өз даирәсиндә һәр ил халгын еһтијачлары илә јахшы таныш олан руһани вә дүнјәви шәхсләрдән сечилмиш шураларын топланмасыны тәмин етсин ки, бу шураларын да тәркиби 15 нәфәрдән 50 нәфәрә кими ола биләр.

10 — Һал-һазырда мөвчуд олан Оренбург, Крым вә ики Гафгаз даирәләринә элавә олараг Семиречинск вә Түркүстан вилајәтләри үчүн мүнәсиб көрүлән шәһәрдә ајры бир шејхүлислам тәјин едилсин вә мәһкәмеји-исламијјә ачылсын.

Гејд: Кичик кәнд вә фабрик олан јердә имамлар вә мүәззинләр јахшы јашајырларса, мәсчид јахшы идарә олуурса, эһалини сајына бахмадан мәсчид тикилсин вә лакин јени бир мөһәллә ајрылыб икинчи бир мәсчид тикмәк истәдикдә мәсчид вә имамларын еһтијачлары нәзәрә алынсын. Беш дәфә намаз гылмаг үчүн мәсчид имкан олмадыгда чүмә вә бајрам намазларыны бир чамидә гылмаг ичтиһад едилсин.

11 — Бүтүн беш шејхүлислам үзәриндә Русија мүсәлманлары үчүн али руһани шәхс олан — Рәисүл-үләма вәзифәси тәсис едилди. Русија мүсәлманларынын али нүмәјәндәси вә онларын дини мәнәфәјини эсас мудафиәчиси олан рәисүл-үләмаја мүсәлманларын еһтијачлары һаггында императора шәхсән мәлүмат вермәк һуғуғу верилмәлидир. Бүтүн Русија мүсәлман руһаниләринин дини башчысы олан рәисүл-үләма өлкәнин бүтүн мүсәлманлары тәрәфиндән сечилди вә мәнәви чәһәтдән пак, шәриәти дәриндән билән вә һәртәрәfli тәһсилә малик бир шәхс олмадыдыр.

12 — Мүсәлманлар үчүн мүнүм дини мәсәләләри музакирә етмәк мүбаһисәли вә мүшкүл мәсәләләрә фитвалар вермәк үчүн рәисүл-үләма һәр ил бир дәфәдән аз олмајараг, бүтүн шејхүлисламлары топлајыр. Рәисүл-үләма идарәси шејхүлисламларын нәзарәти алтында олан мәһкәмеји-исламијјәтләрин фәалијјәтләрини элагәләндирир, һәмчинин шејхүлисламларын наибләрини (мүавинләрини) вә газылары тәсдиг едир.

13 — Али руһани идарәләри олан — Руһани Мәчлис вә Идарә һејәти, имам, мүдәррис, мүәззин вә бу кими дикәр рүтбәләрә намизәд олан шәхсләри сынагдан кечирмәк үчүн хусуси програм һазырламалыдыр. Бу програм чап олунамалы вә бүтүн мүдәррисләрә көндәрилмәлидир. Мәркәзи Комитә бу тәләбин һәјата кечирилмәсинә нәзарәт едир.

Гурултај бу мәсәләләри маддә-маддә гәрарлашдырдыг-

дан сонра, гурултајын сәдри Әлимәрдан бәј Топчубашовун үмумиләшдирәрәк гејд етдији: «Мүхтәлиф мәзһәбләр ара-сындакы фәргләрини һеч бир әһәмијјәти јохдур вә бу фәргләр Русија мүсәлманларынын руһани ишләри үчүн үмуми бир мүәссисәнин вүчүдуна дини нөгтеји-нәзәрдән бир манәә тәшкил едә билмәз» әсасыны гурултај гәбул етди вә бу гәрар комиссија тәрәфиндән тәсдиг едилди (Сүһни вә шиәлик ајрылығы да беләликлә, гардашчасына һәлл олуңду—Б. Һ.).

Һал-һазырда Русијада чәрәјан едән һадисәләр вә 1905-чи ил 17 октябр манифести әсасында һәјата кечирилән ислаһатларла элагәдар гурултај програмын биринчи бәндиини музакирәси заманы бир мүсәлман сијаси партијасынын тәшкили мәсәләси үзәриндә дајанды. Гурултај августун 17-дә олан ичласында мүсәлман сијаси партијасынын тәшкилини зәрури һесаб едиб бу партијанын 15 нәфәрдән ибарәт бир мәркәзи комитәсини олмасыны вә 15 нәфәр мүәјјән миғдарда мааш илә тәмин едиләрәк данм Петербургда јашамагла јанашы үч нәфәрлик данми һејәт сечилмәсини вачиб билди.

Һәмнин ичласда гејд етдијимиз мүсәлман партијасынын јарадылмасы һаггында гәрар верилди. 15 нәфәрдән ибарәт бир комиссија јарадараг бу илин јанвар ајында Петербургда топланмыш олан Русија мүсәлманларынын икинчи гурултајында бахылмасыны, «Русија мүсәлманлары иттифагы» партијасынын (мүсәлман конститусијалы халг партијасы) програмын тәдгигини бу комиссијаја һәвалә етмишди. Мустафа әфәнди Давид оғлуун башчылыг етдији бу комиссија августун 20-дә мәчлисдә мәрузә едәрәк билдирди: «Русија мүсәлманлары гурултаји вәзијјәти нәзәрә алараг мүсәлман сијаси партијасыны јаратды вә бу партија үчүн мүәјјән бир програмын гәбул едилмәсини мүсәлманлар үчүн лазым олмасы һаггында рәјасәт һејәтинин гурултаја әрз етдији тәклифи августун 17-дәки мәчлис дә гәбул етди».

Бу партијанын тәнизми үчүн 15 нәфәрдән ибарәт Петербургда јерләшчәк бир мәркәзин тәшкилини вә бу 15 нәфәрдән үчүнүн даими һејәт ады илә, мүәјјән бир мааш алараг данм Петербургда јашамаларыны гурултај лазым билмишди.

Гурултај, гејд етдијимиз мәчлиسدә 15 нәфәрдән ибарәт бир комиссија сечәрәк, Русија мүсәлманларынын бу илин јанварында Петербургда кечирилмиш икинчи гурултајында сијаси мүсәлман партијасы програмын тәдгигини јухарыда көстәрилән комиссијаја һәвалә етмишди. Комиссија програмы тамамилә тәдгиг едәрәк мүсәлман партија-

сы үчүн мұвафиг көрдү. Програм 75 маддэдэн ибарэт иди вэ бу маддэлэрин эксэријјэти өлкөнни дини, сијаси, игтисади һэјаты илэ бағлы, олдугча әһемијјэтли мәсәлэләрдән бәһс етдији үчүн онун чоһ нүмајәндәли бир гурултајда мұзакирәси вэ мұһакимәси мұмкүн дејилди, чүнки гурултај бир нечә күн узана биләрдди. Бу сәбәбдән комиссија програмы мәркәзи идарә илэ даими һеј'әтә һәләлик һәвалә етди.

Мәркәзи комитә, һәјат вә тәчрүбәдән әлдә олунаһ мәлүмата көрә, партијанын мәнәфеји үчүн лабүд олан бүтүн дәјишикликләри кәләчәк гурултајын кеңирилмәсинә гәдәр јохлајыб һазырласын. Умумијјәтлә, һәр чүр партијаларын тәшәккүлүндә бу үсул мөвчуддур. Она көрә нечә тәнзим едилмиш олурса-олсун, һәр програм партијанын мәнәфеји әмнининдә тәчрүбә вә һәјатын көстәрдији дәјишикликләрә даим мә'руздур.

Мәркәзи комитә индидән үзв гејдинә башлајараг партијанын гануниләшдирилмәсинә сәј едәчәк вә сечки әрәфсиндәки вәзијјәтә көрә һәрәкәт едилдији кими, мұсәлманларын фәјдасы үчүн лазым олан һәр чүр тәдбирә мұрачат едәчәкдир.

БУ МӘ'РУЗӘ МҮЗАКИРӘ ОЛУНАРАГ, КОМИССИЈАНЫН ТӘКЛИФИ ГӘБУЛ ЕДИЛДИ. БУНУНЛА ЈАНАШЫ 15 НӘФӘРДӘН ИБАРӘТ МӘРКӘЗИ ИДАРӘ СЕЧИЛДИ, ӨЗ АРАСЫНДАН МААШЛЫ ДАИМИ ҺЕЈ'ӘТ СЕЧМӘК, ДӘРҲАЛ ҮЗВ ГЕЈД ЕТМӘЛӘ БАШЛАМАГ, ПАРТИЈАНЫ ГАНУНИЛӘШИДИРМӘЛӘ ЧАЛЫШМАГ ВӘ НӘҺАЈӘТ, КӘЛӘЧӘК СЕЧКИДӘ ҺӘРӘКӘТ ҮСУЛУ ТӘЈИН ЕТМӘК ВӘЗИФӘЛӘРИ МӘРКӘЗИ ИДАРӘЛӘ ҺӘВАЛӘ ОЛУНДУ¹.

20—21 августда олан мәчлисдә кизли сәсвермә јолу илэ мәркәзи идарәјә ашағыдакы нүмајәндәләр сечилди. Онлары сырасы илэ гејд едирик:

1. Рәшид әфәнди Ибраһимов—«Үлфәт» вә «Тилмиз» гәзетләринин шашири вә мұһәррири.

2. Јусиф Акчурәоглу—«Қазан мұхбири» гәзетинин мұһәррирләриндән Н. Е. партијасы мәркәзи идарәсинин үзвү.

3. Сејид Кирај әфәнди Алкин—«Қазан мұхбири» гәзе-

¹ Програмы тәдғиг едән комиссијанын үзвләри: Мустафа әфәнди Давид оғлу (сәдр), Абдуллаһ һәзрәт Апанәј (мә'рузәчи), Әлимәрдан бәј Топчубашов, Алимчан һәзрәт Баруди, һади әфәнди Мақсуди, Садри әфәнди Мақсуди, Шаһ Мәрдан әфәнди Кушчуғулов, Чәһанкир әфәнди Бајбури, Муса әфәнди Бегијев, Јолбарс әфәнди Бегијев, Әли Исқәндәр әфәнди Ашуров, Шаһ һәјдәр әфәнди Сыртланов, Лүтфүллаһ әфәнди Исһаков, Чәмәләддин әфәнди Курамшин, Абдуллаһ әфәнди Буи.

тинин шашири вә мұһәррири, вәкил, сабиг Дума милләт вәкили.

4. Исмајыл әфәнди Гаспирински—«Тәрчүман» гәзетинин шашири вә мұһәррири.

5. Әлимәрдан әфәнди Топчубашов—«Қаспи» гәзетинин мұһәррири, «Һәјат» гәзетинин шашири, вәкил, сабиг Дума милләт вәкили.

6. Абдуллаһ һәзрәт Апанәј—үләма.

7. Танынмыш мүдәррис Мақимчан Галијев.

8. Сәдрәддин әфәнди Мақсуди—Парис университетинин һүғур факултәсинин мәзуну.

9. Шаһ һәјдәр әфәнди Сыртланов—бәләдијјә нүмајәндәси, сабиг Дума милләт вәкили.

10. Муса әфәнди Бегијев—«Үлфәт» вә «Тилмиз» гәзетләринин мұһәррири, Петербург университетинин тәләбәси.

11. Абдуллаһ әфәнди Буби—мүәллим.

12. һади әфәнди Мақсуди—«Јылдыз» журналынын мұһәррири вә шашири.

13. Мустафа әфәнди Давид оғлу—Бағчасарај бәләдијјә рәиси.

14. Шаһ Мәрдан әфәнди Кушчуғулов—сабиг Дума милләт вәкили, Гырғызыстан.

15. Сәлим Кирај әфәнди Гантурин—сабиг Дума милләт вәкили вә бәләдијјә нүмајәндәси.

Мәркәзи идарәнин бу 15 үзвүндән башга нүмајәндәси олмајан әразидән 5 нәфәр гәбул олуңду. Онлардан үчү: Бақы, Кәнчә вә Ирәван вилајәтләриндән, бири Түркүстан, бири дә Оренбургдан иди.

Гурултај програмын тәдрис ишләри вә руһанијјә ислаһатына кәрәкли кәлир әид олан дөрдүнчү маддәси һағғында бу гәрар верилди.

Үмумијјәтлә, кәлир вә хүсусилә мұсәлманларын мәнәфеји үчүн ичра едиләчәк ислаһата лүзүмлу мәнфәәтин мәнбәјини тапмағ мәсәләләринин тәфсил илэ мұзакирәси сечилмиш мәркәзи идарәјә һәвалә олуңмушдур.

Русија мұсәлманларынын кәләчәк—дөрдүнчү гурултајынын 1907-чи ил августун 10-да јенә Нижни Новгородда кеңирилмәси гәрара алыңды.

Нижни Новгородда кеңирилмиш III Үмүрүсија мұсәлманлар гурултајынын гәтнамәләри.

Загафгазијада мұсәлман вә ермәннләр арасында һәлә давам едән конфликт һағғында Русија мұсәлманлары үчүнчү гурултајы ашағыдакы гәрарнамәни гәбул етди.

Русија мұсәлманлары гурултајы Загафгазијада мұсәлман вә ермәннләр арасында давам етмәкдә олан конфликт һағғындакы мә'рузәни үмуми бир тәәссүф илэ динләди. Бу

илин январ айында кечирилмиш Русија мүсөлманларынын икинчи гурултаы да һәр ики тәрәф үчүн ејни дәрәчәдә тәһлүкәли олан бу конфликтләрнин битирilmәси арзусуну билдирмишди. Бөјүк тәәсүффлә көрдүк ки, сон заманлар Загафгазијанын бәзи нөгтәсиндә, мәсәлән, Шуша шәһәри вә гәзасында, Зәнкәзур гәзасында ермәни вә мүсөлманлар арасындакы вурушма даһа да шиддәтләнди. Јаша вә чинсә әһәмийјәт верилмәјәрәк мүсөлманларла вәһшичәсинә давраһылмасы, јурдларынын әлләриндән алынмасы, һејванларынын огурланмасы, мәсчидләрнин тәһгир олунмасы хәбәрләрнин гәзәтләрдән һејрәт вә дәһшәтлә охудуг. Шуша шәһәринин мүсөлманлар јашајан һиссәсинин вә Шуша гәзасы илә јанашы дикәр гәзаларын кәндләрнин дә топ атәшләрилә бүсбүтүн харабазарлығы чеврилмәсини гәлб ағрысы илә ешитдик.

Әввәлчә кенерал Голошаповун Шушада мүсөлманларын әлејһинә олан һәрәкәти вә битәрәф мөвгеји барәсиндәки дејиләнләрә вә јазыланларә инанмаг истәмәдик, лакин Шуша шәһәринин әһалисилә, Шимали Гафгаз вә Дағыстан халгынын јухарыда ады гејд олунан кенералын һәрәкәтләри барәсиндә Гафгаз чанишининә көндәрдикләри исрарлы шикајәт вә тәләбләриндән һәгигәтән көрдүк ки, Шуша гәзасындакы мүсөлман гардашларымыз кенерал Голошаповун әдаләтсиз вә тәрәфкеш әмрләринин вә һәрәкәтләринин гурбаны олмушлар. Гурултај кенералын бу һәрәкәтинин протест едир вә үмид едир ки, император һәзрәтләрнин Гафгазда олан чанишини граф Воронцов-Дашков Шуша гәзасы мүсөлманларынын һаглы шикајәтләрини нәзәрә алыб, јалһыз кенерал Голошапов дејил, үмумийјәтлә тәрәфкеш һәрәкәтләри илә әсрләрдән бәри сүлһ ичиндә јашамыш ики милләт арасында дүшмәнчилик тохому сәпән вә буну инкишаф етдирән бүтүн мәмурлары тутдуглары вәзифәдән азад едочәк. Бунунла бәрәбәр һәр ики милләтин вә әләхүсус ермәниләрин дини вә зијалы нүмајәндәләринә мүрачигәт едәрәк инсанлығы намина, бүтүн Русија әһалисинин һүрријәти наһинә Загафгазија мүсөлман вә ермәниләринин араларынын дүзәлдилмәси ишини әлләринә алыб бу конфликтни битирмәјә вә беләчә бирләшмиш гүввә илә Русијада сијаси һүрријәт вә мәдәнийјәт вүчүда кәтирмәјә чалышмаларыны төвсијә етмәји гурултај өзүнә вәзифә сајыр.

—Иран дәвләтинин мәшрутә идарә јолу илә кетмәси Иран халгы үчүн фөвгәләдә мүһүм бир һадисәдир. Мүсөлманларын гурултајы бу хәбәри белә гаршылады:

Императорлуғун һәр тәрәфиндән кәлиб Нижни Новго-

родда Русија мүсөлманлары гурултајында топланмыш, Русијада јашајан 20 миллионлуғ мүсөлман халгынын нүмајәндәләри Иран шаһы шаһ Мүзәффәрәддин һәзрәтләрнини өлкәни идарә үчүн сечилмиш јүксәк «Шура» тәсисинә аид фәрманы хәбәрини бөјүк севинч вә фәрәһлә динләдик.

Бу һәрәкәти илә шаһ һәзрәтләри Иран дәвләтиндә мәшрутә идарәсинин әсасыны гојараг өз милләтинини хејрини чидди сурәтдә дүшүнән бир һөкмдар олдуғуну сүбүт етди. Чүнки, бүтүн милләтләрнин тәчрүбәси вә тарихи кәстәрир ки, топлумда сәадәт, анчаг милләтин вәкилләри илә бирликдә ганун гојмаг вә халгын фактики оларәг иштиракы илә мүмкүндүр.

Биз, Русија мүсөлманлары үмидварыг ки, шаһ һәзрәтләри тәрәфиндән милләтинин тәрәггиси үчүн атылан бу чәсарәтли аддым Ирана даһа чох фајда верәр, һәмчинин һәким вә шаирләр јетишидрән истәдадлы адамларла мәскун бу көзәл өлкә јенидән шан вә шәрәфә говушар, игтисадийјат даһа да инкишаф едәр. Диндашымыз олан Иран халгыны бу мүнәсибәтлә тәбрик етдијимиз кими шаһ һәзрәтләри илә мүтәрәгги фикирли мүшавирләрнини буна көрә алгышлајырыг.

Дөвләт Думасынын сабиг нүмајәндәси М. Ј. Нертсенштейнин ханнчәсинә гәтли һадисәси бүтүн намуслу вә әхлаглы рус вәтәндашларыны һиддәт вә изтираба дүшүрмүшдүр. Гурултај да ашағыда кәстәрилдији кими бу һадисәдән кәдәрләндијини билдирди.

Нижни Новгородда топланан бүтүн Русија мүсөлманлары гурултајы дәвләт Думасынын сабиг нүмајәндәси, кәнд тәсәруратынын, игтисадийјатын көзәл биличиси, һәгигәт вә һүрријәт јолунда јорулмадан чалышан Михаил Јагубович Нертсенштейнин гәддарчасына гәтлинни дәрин нифрәтлә исләјир вә бу һадисәдән кәдәрләндијини билдирди.

Бу гәтнамәнин сурәтләри телеграф илә Петербургдакы «Реч», «Ока», «Товариш», «Страна», «Новый Пут», Москвадакы «Русскоје слово» вә «Русские ведомости» гәзәтләринә көндәрилди.

Русија мүсөлманлары үчүнчү гурултајына көндәрилән тәбрик вә телеграфларә верилән чәвабар:

1 — Тифлисдә, Загафгазија муфтиси Нүсәјин әфәнди Ганбов чәнабларына: Мүсөлман гурултајы сәмини сөзләринизә көрә сизә тәшәккүр едир.

2 — Тронтскдә Зејнуллах һәзрәт Рәсулов чәнабларына: Бүтүн Русија мүсөлманлары гурултајы тәбрикинизи мәмчунийјәтлә динләди. Сизә тәшәккүрүмүзү билдиририк.

3 — Бақыда Үмумгафгаз мүсәлман мүәллимләри гурултајынын рәиси Һәсән бәј Мәликов чәнабларына: Русија мүсәлманлары гурултајы һөрмәтли Үмумгафгазија мүсәлман мүәллимләринин тәбрикини һәјәчанла динләди. Үмид едирик ки, һәр ики гурултајын мәктәбләр мәсәләсиндәки сәјләри бүтүн Русија мүсәлманлары үчүн тәк бир програм олачаг вә дәрсләрин ана дилиндә кечириләчәји нүмунәви мәктәб мејдана кәләчәкдир.

4 — Бақыда «Ничат» чәмијјәтинин рәиси доктор Сәлимбәјов чәнабларына: Бүтүн Русија мүсәлманлары гурултајы «Ничат» чәмијјәтинин тәбрикини, мүсәлманларын тәрәгги вә маарифинә хидмәт едән јухарыда гејд етдијимиз чәмијјәтин тәкамүл вә инкишаф етмәсинә дуа едәрәк курултулу алгышлар алтында динләди.

Русија мүсәлманлары үчүнчү гурултајынын мәсарифинә мүгабил пул топламаг үчүн гурултај өз ишинә башламаздан әввәл Нижни Новгород шәһәринә кәлмиш мүсәлманлар тәрәфиндән бир комиссија јарадылмышды. Бу комиссија јалныз тачирләрдән ибарәт олуб хәзинәдары Қазан тачирләриндән Мәммәдчан әфәнди Қәримов иди. Гурултај үчүн һасил олан һәр чүр варидат (хүсуси инәләр, гурултај билетләри, гижмәт вә башга кәлирләр...) Мәммәдчан әфәндидә топланды. Гурултај давам етдији мүддәт әрзиндә пул ишинә Мәммәдчан әфәнди Қәримов илә тачирләрдән ибарәт хүсуси комиссија бахды, идарә һејәти исә гурултајын малијјә ишләринә әсла гарышмады. Гурултајын сонунда хәзинәдар Мәммәдчан әфәнди Қәримов кәлир вә мәсрәфин мүфәссәл һесабнамәсини тәнзим илә мәркәзи идарәјә тәгдим етди.

Гурултајда рус әсири мүсәлман-түркләр 16 әразижә ајрылмышдылар: 1. Гафгаз рајону — мәркәзи Бақы; 2. Крым — Симферопол; 3. Петербург — Москва; 4. Литва — Минск; 5. Ашағы Волга — Һәштәрхан; 6. Јухары Волга — Қазан; 7. Уфа — Уфа; 8. Оренбург — Оренбург; 9. Түркүстан — Дашкәнд; 10. Сибир — Иркутск; 11. Дала — Урал; 12. Омск — Омск; 13. Семипалатинск — Семипалатинск; 14. Семиречинск — Алма-Ата; 15. Акмола — Петропавловск; 16. Закаспи — Ашгабад.

«Иттифаг» партијасынын мәркәзи Бақы шәһәри сечилмиш, партијанын рәһбәри исә Әлимәрдан бәј Топчубашов олмушду. Гурултаја партијанын 79 маддәдән ибарәт програмы тәгдим олунмуш, амма гурултај 72 маддәни гәбул етмишдир. Партијанын низамнамәсини ајрыча олараг јазмаг истәмирик. Низамнамә 23 маддәдән ибарәт олмушду.

РУСИЈА МҮСӘЛМАНЛАРЫ ИТТИФАГЫ ПАРТИЈАСЫНЫН ГУРУЛУШУ

Чар Русијасы јапонларла муһарибәдә мәғлуб олдуғдан сонра өлкәнин һәр јериндә русларла бәрәбәр, азлыг тәшкил едән әсир милләтләр дә ұсан едирдиләр. Чар халгы сакитләшдирмәк үчүн һүгүг вә азадлыг вәд едән фәрманлар верирди. Бу фәрманларын һеч бири чар вә башда Победоностев олмагла онун сарај ә’јанлары, назирләри тәрәфиндән һәјата кечирилмирди. Верилән фәрманларын икисини ајдынлашдырмаг истәјирик.

1905-чи ил 6 август тарихли Дөвләт Думасы гурулма сына даир манифестин әввәлиндә бир чох шаблон сөзләртәқрарландығдан сонра, «1906-чы ил январ ајынын орталарындан кеч олмајараг Думанын чағырылачағы билдирилди» (М. Ч. Биги. Ислаһат әсаслары, сәһ. 188—189).

Һәгигәтдә халг чар режиминин ачиз вәзијјәтә дүшмүш олдуғуну анлајыр вә баша дүшүрдү. Доғрудан да бу белә иди... Ингилаб кениш вус’әт алмышды. Шәһәрдә 120-дән чох гырғын баш вермиш вә гаршысы алынмајан манеәләр ортаја чыхмышды. Варлыларын мүкләри талан едилмиш, ән көзәл тарихи абидәләр дағыдылмыш, һүгүгдан әсәр-әләмәт галмамыш, халгын да әсәбләри позулмушду.

Белә бир вәзијјәтдә 1905-чи ил октябрын 17-дә азадлыг һагда манифест верилди. Бу манифестдә дә ејни сөзләртәқрарланырды. Анчаг манифестин ана хәтләри ашағыдакы кими иди:

1 — Дөвләт Думасынын ганун тәртиб етмәк вә һөкүмәтә нәзарәт етмәк һүгүгу гәбул едилди. 17 октябр манифестинә ујғун кәлмәјән көһнә ганунлары гәбул етмәмәк сәләһијјәти дә Думаја верилди.

2 — Халга там мәнәсы илә бүтүн һүгүглар верилди. Халгын бүтүн һүгүглары мүгәддәс сајылачаг вә бу һүгүглар һеч бир вәһилә, һеч бир вәзифәли шәхс тәрәфиндән позулмајачаг.

3 — Сечмәк вә сечилмәк һүгүгу верилди. Шәхсијјәт вә чинсијјәт фәрги гојулмадан һәр кәс сечмәк вә сечилмәк һүгүгуна малик олачаг.

4 — Кабинет үзвләри олан назирләрин һәр һансынын ганунсуз давранышына бүтүн кабинет чавабдәи олачаг.

Бу вәзијјәтә көрә мүтләг вә гәддар чар режими мәшрутәли демократик бир шәкил алырды. Анчаг јухарыда да гејд етдијимиз кими нә чар, нә дә онун садиг назир вә кенераллары, нә дә идарә башында дуран јүксәк вәзифәли мә’мурлар манифестин әсасларына риәјәт етмир вә јеринә јетирмирдиләр.

«Белә бир шәрәнтдә 1905-чи ил сәккиз апрел тарихиндә Петербургда Рәшид эфәндиинин евиндә Әлимәрдан бәј Топчубашов, Әһмәд Агајев, Әли бәј Нүсәјзадә, Алим эфәнди Максуд вә Бишјәмин эфәнди Әдһәм топландылар. Топлантынын мөвзусу бүтүн Русия мүсәлманлары үчүн мүш-тәрәк сийәси бир һеј'әт гурмағ мәсәләси иди» (М. Ч. Биғи, сәһ. 162). Бир нечә күн сонра Крымдан кәлән Исмајыл Гаспралы јухарыда гејд етдијинмиз шәхсләрлә көрүшәрәк онларла һәмфикир олдуғуну билдирди.

«Русия мүсәлманлары иттифагы»нын биринчи гурултаы 1905-чи ил мајын 20-дә Петербургда Закир һәзрәтин ғызы Алијә ханымын никаһ мәрасиминдә топланмышды. Јухарыда ғыса да олса аңлатдығымыз чар тәрәфиндән верилән азадлығ (?) манифестинә бахмајарағ рус идарәсиндә чалышан мәсул шәхсләр, әсарәтдә јашајан түркләрин конгрес һалында топланмасына изн вермәмишдиләр. Һәр дәрә гурултай тәшкилатчылары мүхтәлиф јерләрә мүрачәт етмәк мәчбуријјәтиндә галмышдылар. Онуң үчүн дәр гурултай аңчағ никаһ мәрасиминдә һәјата кечирилмишди. Бүтүн бу топлантыларын ағырлығы қазан түркләриндән Рәшид эфәнди Ибраһимов илә әзәри түркләриндән Әлимәрдан бәј Топчубашовун үзәринә дүшмүшдү. Алијә ханымын тој мәрасиминә Рәшид эфәнди бүтүн түркләрин нүмајәндәләрини дәрвәт етмишди. Нүмајәндәләр Петербурға кәләркән елә зәнн едирдиләр ки, шәһәрин валиси топланты кечирмәјә ичәзә верәчәк, лакин кәстәрилән сәјләр бир нәтичә вермәмишди. Петербург мүфтиси вә кијаз Чинкиз адлы бир авантюрист топлантыны саботаж едәрәк ғырғыз нүмајәндәләрини керн көндәрмәјә чалышдылар. Она көрә дәр нүмајәндәләр тој мәрасиминдә топланмаға мәчбур олмушдулар. Рәшид эфәнди мәчлис ачмыш вә чох көзәл, мәналы нитг сөјләмиш, һәтта бу заман өзләрини сахлаја билмәјиб ағлајанлар да олмушду.

Узун вә мүбаһисәли кечән мүзакирәләрдән сонра кәләчәк гурултайын топланмасына вә о вахта гәдәр «Русия мүсәлманлары иттифагы» партијасынын програм ләјиһәсинин һазырланмасына гәрар верилди. Икинчи гурултай Муртуза эфәнди Ваһабын евиндә верилән бөјүк бир зијафәтдә топланмышды. Бу арада Бақыда «Һәјат» гәзети нәшр олунмаға башламыш вә Петербургда топланан гурултай һағында охучуларә әтрафлы мәлуматлар вермиш вә Рәшид эфәнди дәр гәзети үчүн тәсирли мөгәләләр јазмышды. Гурултайда Әлимәрдан бәј Топчубашовун сөјләдији нитг чох бөјүк тарихи әһәмијјәт дашыыр.

«Русия мүсәлманлары иттифагы» партијасынын икинчи

гурултайы Петербургда Һәсән эфәнди Һәбибулланын евиндә гурбан бајрамы мүнәсибәтилә 200 нәфәрә јахын адамын иштиракы илә давам етди (22 јанвар 1906-чы ил). Мүбаһисәли шәрәнтдә кечән бу гурултайда Исмајыл Гаспралы сәдр сечилсә дәр өз намызәддијини керн көтүрмүш, онуң јеринә Әлимәрдан бәј Топчубашов сәдр сечилмишди. Нүмајәндәләр Әлимәрдан бәјин «Иттифағ» үчүн һазырладығы ләјиһәни севинчлә гәбул едиб, бәзи чатышмазлығларын кәләчәк гурултайда арадан галдырылмасына гәрар алдылар. Бу топлантынын кечирилмәсинә чох бөјүк сәјләрдән сонра дахили ишләр назири Булыккин дәр изн верди (М. Ч. Биғи, сәһ. 212—213).

Һәр ил Нижни Новгород шәһәриндә тичарәт јармаркасы кечирилди. Русиянын һәр јериндә тичарәт едән түркләр дәр бу јармаркада иштирак едирдиләр. Онлар бурада әсарәтдә јашајан халғларла даһа јахындан таныш олур, ағыр һәјәтларындан бир-бирләринә сөһбәт ачырдылар. Билирик ки, халғларын бир-бирини јахындан танымаларында тичарәт мүнәсибәтләринин бөјүк ролу вардыр. Бу сәбәбдән түркләр үчүнчү гурултайы августун орталарында Нижни Новгород шәһәриндә јармарка дөврүндә кечирмәји гәрар алдылар. Чар тәрәфиндән бир јығын һүрријјәт манифести верилдијинә бахмајарағ әсарәтдә јашајан түркләрә топланты һүғуғу вермәјән вә танымајан чарын валиләриндән гурултайы пәрдәләмәк мүмкүн олачады. Бу белә дәр олду. Августун орталарында јармаркаја башға милләтләрлә јанашы түрк халғларынын да нүмајәндәләрин кәлмишди.

Августун 14-дә Әбүл Сууд эфәнди Әһмәдов Нижни Новгород шәһәр валисинин јанына кедир вә топланты үчүн ичәзә истәјир, вали исә бу тәклифи рәдд едир. Беләликлә, топланты үчүн ичәзә ала билмәјәчәкләрини баша дүшән тәшкилатчылардан Рәшид эфәнди илә молла Чарулла Акчурин гәрар кәлирләр ки, он ики саат мүддәтинә бир кәми қирајә етсинләр вә чајда кәзинти ады алтында өз гурултайларыны кечирсинләр. Онлар кәми кампанијасына кедәрәк августун 15-н үчүн кәми сифарыш едирләр.

Рәшид эфәнди сәһәр тездән јүзләрчә адамын јәмәјини кәмијә јүкләтидири. Нүмајәндәләр саат сәккиздән сонра кәмијә хинмәјә башлајырлар. Саат 9 рәдәләриндә чарын кизли хәфијјәләри кәмини јохласалар да бир шәј баша дүшмүрләр. Кәми саат 10-да лимандан ајрылмалы иди, амма вәзијјәти белә көрән Рәшид эфәнди вахтындан 10 дәрәгә тез кәминин јола дүшмәси үчүн капитана әмр верир вә нүмајәндәләрин бир гисми кичик кәмиләрлә арха-

дан кәлирләр. Конгресдә олан 200 нүмајәндә илә јанашы кәнч сосиалистләрдән дә динләјичи сифәти илә иштирак едәнләр олмушду.

Саат 10-да башлајан гурултај фасиләсиз он үч саат давам етди. Гурултаја Әлимәрдан бәј Топчубашов рәһбәрлик едирди. Әлимәрдан бәј һүгугу көзәл билән, өзүнәмәхсус сијаси биллијә вә тәмкинә малик бир зијалы иди. Русларын әсири олан түркләрин сијаси тарихиндә чох бөјүк әһәмийәти олан бу ики сәнәдин гижмәтләндирилмәсинә бундан сонрақы јазыларымызда јер верәчәјик (М. Ч. Биги, сәһ. 166—172).

«РУСИЈА МҮСӘЛМАНЛАРЫ ИТТИФАГЫ» ХАЛГ ПАРТИЈАСЫНЫН ПРОГРАМЫ

I

Сијаси мәгсәдләр

1 — «Иттифагын» мәгсәди заманын, вәзијјәтин вачиблијинә, һәм дә бу програмын маддәләринә мувафиг сурәтдә сијаси, иғтисади, ичтимаи, дини ишләри ислаһ етмәк үчүн һәмфикир Русија мүсәлманларыны әмәли ишдә бирләшдирмәкдир.

2 — Сијаси, мәдәни һәјатларын низамларыны һүрријјәт, һагг вә инсанијјәт әсасларына көрә һәјата кечирмәк үчүн халгларын һамысына, мүсәлманлара да мәдәнилик, инсанлыг һүгугларыны вермәк, һәм дә дөвләттин идарә үсулларыны ганун әсасында тәшкил етмәк, јәни декрет, идарә, һөкм вәзифәләри, мәнкәмә халг вәкилләринин әлиндә олмасы лазымдыр.

II

Әһалинин һүгугу

3 — Бүтүн әһали, чинсиндән, дининдән, гәбиләсиндән, милләттиндән асылы олмајараг ганун гаршысында бәрәбәрдыр.

4 — Сиифи имтијазлара, динләрә, милләтләрә аид ганун мәһдудийјәтләри, истисналары тамамилә ләгв олуноур.

5 — Ганун чәрчивәсиндә һәр бир адамын шәхсијјәти тохунулмаздыр, азаддыр. һакимин дөвләт ганунларына мувафиг һөкмү олмадыгда һеч ким һәбс едилә, мәнкум олуна, чәзаландырыла билмәз. Әжәр һәбс олунарса, шәһәр

мәнкәмәси тәрәфиндән 24 саат әрзиндә, амма башга јерләрдә ики күн әрзиндә азад олуноур, јахуд мәнкәмәнин ихтијарына верилир. Низамнамәдә кәстәрилән мүддәтдән чох, јахуд әсассыз јерә һәбс олунан шәхс ону һәбс едәнләри мәнкәмәјә вермәк вә она дәјән зәрәри дөвләт хәзинәсиндән тәләб етмәк һүгугуна маликдир.

6 — Һәр бир адамын мәнзили тохунулмаздыр. Хүсуси мәнзилләрә изнсиз кирмәк, әшјалары јохламаг, мәктублары ачмаг јалныз ганунда кәстәрилдији кими, мәнкәмәнин гәрары олдугда ичазә верилир.

7 — Һәр бир адамын мүлкү мүгәддәсдир. һәмин мүлкүн дәјәри өдәнилмәсә һеч бир адамын шәхси мүлкү әлиндән алына билинмәз.

8 — Әлкәнин дахилиндә истәдији јердә јашамаг, харичи өлкәләрә сәфәр етмәк хүсусунда һәр бир шәхс азадыр. Паспорт режими, тәбәәлик мәчбуријјәти ләгв олуноур.

9 — Ганун чәрчивәсиндә һәр чүр сәнәт вә тичарәтлә мәшгул олмаг азадыр.

10 — Бүтүн адамлара ганун гаршысында сәләһијјәтләринә көрә мүлки, һәрби мәмуријјәтләрдә, дөвләт вә ја дикәр идарәләрдә чалышмаг үчүн һеч бир фәрг гојулмур.

11 — Һәр бир инсанын вичданы, дини ибадәтләри азаддыр, мөһтәрәмдир, ганун һимајәсилә тәмин олуноур.

12 — Дин, вичдан азаллығы кими, һәр бир адамын фикри дә, сөзү дә, данышығы да, јазы да, нәшријјат да азаддыр. Мәтбуатда олан бүтүн нәзарәтләр арадан галдырылыр. Сөздә, јазыда, нәшрдә ганун һүдудундан чыхмыш адамлар јалныз мәнкәмә гаршысында мәс'ул ола биләр.

13 — Һәр јердә, ачыг мејданларда, евләрдә топланмаг, топлантыја дәвәт олулмаг ихтијарына һәр бир адам маликдир.

14 — Һәр бир адам ичазә олмадан иттифаг, ширкәт ја-рада биләр.

15 — Һәр бир адам, һәр бир ширкәт истәдији хүсусда соргу вермәк, әризә тәгдим етмәк һүгугуна маликдир.

16 — Бу фәсилдә кәстәрилән мүлки һүгуглар дөвләтин «Әсас ганунларында» тәсбит едилиб мәнкәмә һимајәсилә тәмин олуноур.

III

Дөвләт гурулушу

17 — Русија үчүн бу күн ән мүнәсиб дөвләт гурулушу «Иттифагын» рәјинә көрә һәм ганун, һәм дә парламент

эсаслары илэ тә'мин олуначаг монархијадыр. Белә монархијада монархын һәм һүгугу, һәм һакимијјәти «Ганун эса-сы» илэ тәһдид олунур: Дөвләт Думасынын гојдуғу ганун эсасы әтрафында чәрәјан едәр вә һәмни гануна әмәл олунар. Вәкилләр монарха нәзарәт едәрләр.

18 — Халг вәкилләри — Русијада јашајан бүтүн халг-лара анд олмаг шәрти илэ — Дөвләт Думасы, јахуд Русија парламенти исминдә олачаг, јаллыз бир мәчлис олараг тәшкил едиләчәк, вәкилләр үмуми, кизли, бәрәбәрлик принципи илэ сечиләчәкдир, мүсәлманларын вәкилләри әһалинин үмуми сајы илэ мүтәнасиб олачаг.

Гејд: Гадылларын да иштирак етмәсини нәзәрә алараг сечки ганунлары бу хусусда һазырланачагдыр.

19 — Вәкилләр ганун тәртиб едә биләр, дөвләтин кәлирини вә мәхаричини тәртиб едә биләр, бөјүк вә кичик идарәләрин хидмәтләринә нәзарәт едәрләр.

20 — Вәкилләр ганун тәртиб етмәк һүгугуна маликдирләр.

21 — Гәрар, саһиблик, әмр, фәрман кими ишләрин һеч бири вәкилләр һеј'әти тәрәфиндән гәбул едилмәдији тәгдирдә, ганун гүввәјә минә билмәз.

22 — Веркиләр, көмрүкләр, дөвләт еһтијачлары үчүн алыначаг истигразлар назирләр һеј'әтинин разылығы олмадан алына билмәз.

23 — Дөвләт бүдчәси бир илдән зијадә олмамаг шәрти илэ назирләр һеј'әтинин разылығы илэ тә'јин олунур. Кәлир вә мәхарич истиснасыз олараг мүһасибатда гејд олунур.

24 — Вәкилләр һеј'әти арасындан сечиләрәк монарх тәрәфиндән гәбул вә тәсдиг едиләчәк назирләрин һәр бири өһдәләринә дүшән ишләр үчүн вәкилләр һеј'әти гаршысында мәс'улдур. Вәкилләр лазым кәләрсә назирләриндән изаһат вә ачыглама тәләб едә биләрләр.

IV

Дини гајдалар

25 — Бүтүн динләр, бүтүн мөһнәбләр һүрр, ганун гаршысында бәрәбәр, һөкүмәт нәзарәтиндән азад олур. Һәр дин мөһтәрәмдир. Динләр, етигадлар ичиндә динләри, мөһнәбләри тәбдил вә ја тәрк етдикдә һеч бир сурәтдә тә'ғиб ола билмәз. Әкәр чәза ганунларына зидд дејилсә ибадәтләри јеринә јетирмәк олар. Һәмчинин мөһнәб тә'лимләрини нәшр етдирмәкдә һәр бир инсан азаддыр.

26 — Һәр бир халгын дини, динләринә мүнасиб даһили гајдалары өзләринин ихтијарында олуб һөкүмәт мүдаһилә едә билмәз.

27 — Русија мүсәлманларынын ихтијарында олан һагг вә һүгуглары:

1) Бир нәфәрдән вә ја бир һеј'әтдән ибарәт руһанијјә идарәси ишә етмәк;

2) Бүтүн руһаниләри халгын арзусу илэ мүвәггәти вә ја өмүрлүк сечә билмәк;

3) Руһаниләрин, дини мүәссисәләрин бүтүн ишләринә нәзарәт һүгугунун халгын әлиндә олмасы;

4) Мәсчидләр, мәктәб вә мәдрәсәләр, һејријјә мүәссисәләри мүсәлманларын ихтијарына верилир вә бунларын бүтүн саһиблији мүсәлманларын әлиндә галыр.

V

Мәһәлли мухтаријјәт

28 — Өлкәнин һәр јериндә чинси, дини фәрги гојулмадан үмуми, бәрәбәр, кизли сечкилә кичик мухтаријјәтләр тә'сис олунур.

29 — Бир нечә кичик мухтаријјәтләр топланыб әһалинин сајына, әразинин бөјүклүјүнә кәрә орта мухтаријјәтләр јарада биләрләр. Орта мухтаријјәт нүмајәндәләриндән вилајәт мәчлиси гурулур. Вилајәт мәчлисләри мүвәггәти вә ја данми иттифаг јарада биләрләр.

30 — Мәһәлли мухтаријјәтин бүтүн ишләри, һәтта тәһлүкәсизлик, асајиш полиси дә мухтаријјәт идарәләринин әлиндәдир. Амма бу күнкү вәзијјәти нәзәрә алараг дөвләтин әлиндә топланан бә'зи ишләр истисна едилир. Дөвләтин үмуми кәлирләриндән бир гисми мәһәлли мухтаријјәт идарәләринин фајдасы үчүн истифадә олунур.

31 — Касыблара, кимсәсиз ушаглара, ачизләрә, сағалмаз хәстәләрә, зәиф гочалара јардым етмәк мәһәлли мухтаријјәтә һәвалә олунур.

32 — Мәркәзи һөкүмәт тәрәфиндән тә'јин олунап мәһәлли мә'мурларын вәзифәси мәһәлли мухтаријјәтин хидмәтләринә, дөвләт ганунларына нәзарәт етмәкдән ибарәтдир. Бу хусусда ики тәрәф арасында чыха биләчәк ихтилафлар һүгүг мәһкәмәләри тәрәфиндән һәлл едиләчәк.

33 — Вилајәт мәчлисинин үзвләри вилајәтин мәһәлли ишләринә анд мәсәләләрдә ганун тәртиб етмәк һүгугуна маликдирләр.

34 — Вилајәтә анд мәсәләләрин һамысы, малијјә иши дә

дахил олмага мөһәлли мухтаријјәт идарәләринин сәләһиј-
јәтләринә көрә вилајәт мәчлисәриндә музакирә едилдик-
дән сонра дәвләттин ичраијјә органлары тәрәфиндән һәја-
та кечирилір.

35 — Вилајәтдә һәр һансы бир милләт чохлаг тәшкил
едсә бу вилајәттин идарәләриндә һәмин милләттин дили
үмуми дил олмалыдыр. Рус дили үмуми дәвләт дили олмаг
шәртилә мәркәзи идарәләрдә, дәниш вә гуру гошунларында
ишләдилмәлидир.

36 — Бүтүн халглар мәдәни, сијаси һүгүг бахымындан
бәрәбәр олмага јанашы, дәвләттин әсас ганунлары халг-
ларын һамысыны мәдәни һүгүгларла тәмин етмәлидир,
јәни һәр дилдә вә һәр мөһәлли диалектдә данышмаг, мәктәб,
мәдрәсәләр ииша етмәк, ушаглары тәрбијә етмәк, дил вә
әдәбијјат чәмијјәтләри, мүәссисәләри јаратмаг хүсуслары-
нда милләтләрин һәр биринә там азадлыг верилір.

VI

Мәһкәмә

37 — Индијә гәдәр мөвчуд олан вә халгы синифләрә
ајырага, имтијазлы шәхсләрә хидмәт едән бүтүн үмуми
вә фөвгәләдә мәһкәмәләр ләгв едилір. Өлкәнин һәр јерин-
дә 1864-чү ил 20 нојабр тарихли ганунлара көрә барышыг
вә әдлијјә мәһкәмәләри гурулуру.

38 — Мәһкәмәләрин һәр бириндә бу әсаслара ријәт
олунмасы лазымдыр: 1) һөкм ичра едилмәклә тамамлан-
мыш олур; 2) Ганун гаршысында һамы бәрәбәрдир; 3) Сә-
ләһијјәтли һакимин мәһкәмә ганунларына ујғун һөкмү
олмаса һеч бир адам чәзалана билмәз; 4) һаким ишиндән
кәнар едилә билинмәз, о, мүстәгилдир, һәр бир мүдахилә-
дән азаддыр, әдлијјә нәзарәти дә онун ишинә мүдахилә
едә билмәз. Киминсә хатиринә иш көрмәк, һәдијјә алмаг
һакимләрә гадағандыр. һакимләр халг тәрәфиндән сәсвер-
мә јолу илә сечилмәдикдә һеч ким һаким вәзифәсинә тә-
јин едилә билинмәз; 5) Мәһкәмәләрдә һөкм ачыг олур;
6) Чәза тәјин етмәк сәләһијјәти јалныз һакимләрә аиддир.
Инзибатин идарәләр тәрәфиндән мадди чәза вермәк, һәбс
вә сүркүн етмәк кими сәләһијјәтләр ләгв олунур; 7) Мәһ-
кәмәдә чалышанларын һамысы үмуми әсаслара ујғун ола-
раг көрдүкләри ишләрдә бир-бирләринә заминдирләр.

39 — Сечилмиш барышдырычы һакимләр, сечилмиш
әдлијјә комиссијалары өлкәнин бүтүн вилајәтләриндә гу-
рулмалыдыр. Мәһкәмәдә һакимлик вә әдлијјә комиссијасы-
на үзвүк үчүн мадди вәзијјәт шәрт дејил.

40 — Әдлијјә комиссијасынын имканы вә ишчиләринин
сајы артырылыр, чинајәтләрин нөвү илә дејил, әсасән чә-
заларын миғдары етибары илә һәр иш әдлијјә комиссија-
сы мәһкәмәсинә тәһвил верилір. Дәвләт, јахүд мәтбуатла
әлагәдар чинајәтләр әдлијјә мәһкәмәләринин сәләһијјәтинә
аиддир.

41 — Мәһкәмәләрә мәхсус полис тәшкилаты гурулуру.

42 — Шүбһәсиз ичра едиләчәк гајдалар: 1) Биринчи
дәрәчәдә тәфтиш һүгүгү; 2) Мәһкәмә тәрәфиндән иттиһам-
ла мүдафиә һүгүгү; 3) Хәбәрдарлыг үчүн чыхарылмыш
һөкмләр; 4) Чәза мүддәти битмәдән јахшы давранышына
көрә азад олунма;

5) Чәзаларыны чәкиб гуртармыш шәхсләрә азад олдү-
дан сонра шәрәфли вә азад јашаја билмәләри үчүн ишә-
мәк имканы јаратмаг; 6) һәбсханаларда ислаһатлар апа-
рараг тәрбијә вә әхлаг гајдаларында дәјишкликләр ет-
мәк; 7) Азад вә мүстәгил вәкилләр коллекијасыны тәшкил
етмәк; 8) Кассасија мәһкәмәсинин бирлик гајдасы.

43 — Мәдәни вә сијаси азадлыглары тәмин етмәк үчүн
бүтүн һүгүгү ганунлара, о чүмләдән чәза ганунларына
тәҗили олараг бахмаг вә јенидән тәнзим етмәк лазымдыр.

44 — Мүсәлманларын аилә һүгүгү — никаһ, бошанма,
мирас, алимент кими мәсәләләрин һамысы шәрәит мәһкә-
мәләриндә шәрәитин һөкмү илә һәлл олунур.

45 — Халга ән јахын олан мәһкәмәләр, јәни барышды-
рычы мәһкәмәләр чохлаг тәшкил едән халгын дилиндә
апарылмалыдыр. Буна көрә дә биринчи инстансија мәһ-
кәмәләринин һакимләри бу дили билән шәхсләрдән се-
чилір.

VII

Маариф

46 — Өлкәнин һәр јериндә ана дилиндә ибтидан мәктәб-
ләрдә тәһсил тәҗирә салынмадан башламалы, мәчбури
вә пулсуз олмалыдыр.

47 — Ибтидан мәктәбләрдә тәдрис тәҗили олараг мә-
һәлли мухтаријјәт идарәсинә тәһвил верилір. Ибтидан
мәктәбләрин һамысында тәдрис ана дилиндә вә милли
һәрфләрлә апарылыр.

48 — Синифдән синифә кечмә ишләрини асанлашдырмаг
үчүн бүтүн мәктәбләрин синифләри арасында әлагәләр
јарадылмалыдыр.

49 — Мәктәбләр, мәдрәсәләр тәҗис етмәк, тәлим илә
мәшғул олмаг азаддыр.

50 — Сәнаје мәктәпләрини мүмкүн гәдәр артырмаг мәсәләсинә хусусилә диггәт јетирмәк лазымдыр. Шүбһәсиз, сәнаје мәктәпләриндә дә тәлим пулсуз олмалыдыр. Орта мәктәпләрин сајыны лазыми гәдәр артырмаг, мүмкүн гәдәр аз һагг илә тәһсил вермәк лазымдыр. Тәлим-тәрбијә ишләринин тәртинә вә усулларына мөһәлли идарәләр һәр јөндән мүдахилә едә биләр.

51 — Коллечләр, али мәктәпләр дахили гәјдалар вә тәдрис ишләриндә тамамилә азаддыр. Сајлары лазыми гәдәр артырыларак дәрс һаггы мүмкүн гәдәр азалдылмалыдыр. Халгын чохунун али мәктәпләрдән фәјдаланмасы үчүн бу мәктәпләрин биналары кениш олмалыдыр. Тәләбәләрин чәмијјәтләри азаддыр.

52 — Јашлылар үчүн мәктәпләр, ибтидаи мәктәпләр, вилајәт гираәтханалары, китабханалары кими елми мүәссисәләр јаратмаг, биналар инша етмәк кими ишләрдә мөһәлли мухтаријјәт идарәси мүтләг азад олмалыдыр.

53 — Јашлылар үчүн сәнаје мәктәпләри вә дини мәктәпләрин бүтүн дәрәчәләриндә, һәм дә јухарыдакы маддәдә көстәрилдији кими елми мүәссисәләр јаратмаг, истәр ана дилиндә, истәр Шәрг дилләриндә тәлим вә тәдрис ишләри апармаг, башга дөвләтләрдән мүәллим вә мүдәррисләрин дәвәти, миҗли һәрфләрдә гәзет вә журналларыни бураһылмасы, тәрчүмә вә ја тәртиб едилән китаб вә китабчаларын нәшри, һәмчинин онларын сатышы ишләриндә Русија мүсәлманлары тамамилә азаддырлар.

VIII

Малијјә ишләри

54 — Дөвләтин игтисади вә малијјә сијасәти тәмәлиндән дәјишдириләчәк. Лүзүмсуз исрафчылыг арадан галдырыларак халгын еһтијачына, хусусилә елм вә маариф сәһәсинә дөвләт хәзинәсиндән мүәјјән мигдарда пул ајрылачаг, дөвләт бүдчәсиндә әсаслы дәјишиклик апарылачаг.

55 — Үмуми хәзинә әмлакында һакимлик һүгугу тәкчә мәркәзә аид олмајыб, мөһәлли мухтаријјәт идарәләри арасында бөлүшдүрүләчәк.

56 — Үмумијјәтлә, веркиләри, о чүмләдән халгын даһа чох еһтијачы олан маллардан веркинин мәбләгини азалтмаг, тичарәтдә бәзи гәјдалар арадан галдырмаг вә ләгв етмәк лазымдыр.

57 — Веркиләрдә бәзи дәјишикликләр һәјата кечирилир. Белә ки, кәлир артыгча верки дә артырылар, әлдә олан јүксәк газанчлар мирас веркисинә әләвә олунур.

IX

Торпаг мәсәләләри

58 — Иш габилитәти олан кәндлиләрә кәсилмиш јерләрдән, сарај вә дөвләтә аид јерләрдән еһтијачы олдуғу гәдәр торпаг вермәк, һәм дә мувафиг гијмәтә дөвләт хәзинәсиндән өдәнмәк шәртилә хусуси мүлк олан торпагларын алынараг еһтијачы олан кәндлиләрә пәјлашдырылмасы лазымдыр. Әкәр хусуси мүлкләр идарә рәисләринә, мәмурларә һәдијјә јолу илә вә ја ганунсуз оларак верилмишсә, һәмин мүлкләр пулсуз алынараг еһтијачы оланларә вериләчәк.

59 — Торпагла мәшғул олан әкинчиләри һәр чүр әләтләрдә тәмин етмәк вилајәтин торпагларыны еһтијачы олан әкинчиләр арасында пәјлашдырмаг лазымдыр. Торпагда чалышан әкинчиләрин даһа чох мөһәсул әлдә етмәси вә бүтүн ишләри интизамла көрмәси үчүн мөһәлли мухтар идарәләр һәр чүр тәдбирләр көрәлидир. Бүтүн бу ишләри һәјата кечирмәк үчүн көчүрмә ишләри дајандырылмалы вә көһнә сәһибләриндән гәсб едиләрәк алынән торпаглар әввәлки сәһибләринә гәјтарылмалыдыр.

60 — Дөвләт вә мөһәлли мухтар идарәләр бүтүн имканлары илә торпаг мәсәләсини, һејвандарлығы тәшвиғ вә һимајә едәр. Кәнд тәсәррүфаты мәктәпләри ачылмасы, кәнд тәсәррүфаты кредит банклары гурулмасы, әкинчиләрә кредит верилмәси, кәнд тәсәррүфаты ширкәтләринә, бирликләрә ичазә верилмәси үчүн низамнамәләр гәбул етмәк, бүтүн тәдбирләри көрмәк вә кәнд тәсәррүфаты ишләринә нәзарәт етмәк үчүн комиссијалар јаратмаг лазымдыр.

61 — Беләликлә, әкинчиликлә мәшғул олан шәхсләр ағаларын зүлмүндән азад олур. Торпаг ишләрини тәфтиш етмәк үчүн гүввәдә олан гәјдалар дәјишдирилир. Фәһләләрә аид ганунлар, сәнаје ишчиләринә верилән һүгуглар кәнд тәсәррүфаты ишчиләринә дә шамил олунур.

62 — Әкинчиләрә пәјланан торпаглара сәрһәд тәјин едилир вә мигдары мүәјјәнләшдирилир. Дашынмаз малларын киров гојуларак кредит алынмасы иши низама салыныр. Торпагын ичарә гијмәти мүәјјәнләшдириләрәк тәјин едилир. Борчун әвәзиндә кәндлиләрә иш көрдүрмәк үсүлу тамамилә ләгв едилир.

63 — Суварма ишләри ислаһ олунур вә тәфтишә мәруз галыр.

Фәһлә мәсәләсн

64 — Фәһлә иттифагларынын, чәмијјәтләринин јаранма-сына, тәтил етмәләринә ичәзә вермәк.

65 — Ади иш күнү мүддәтнин тәјин етмәк.

66 — Иш мүддәтиндән артыч чалышмагы, зәрурәт ол-мадыгда кечә ишләрини гадаған етмәк.

67 — Гадынларын вә ушагларын әмәјини горумаг вәзи-фәсинә диггәт етмәк, сағламлыға зәрәрли ишләрдә киши-ләрин дә әмәјини һимајә етмәк үчүн тәдбирләр көрмәк.

68 — Фәһлә хәстәләнәрсә, иш заманы хәсарәт аларса, пешә хәстәлијинә тутуларса һәмин мүәссисәнин мүдириј-јәти мүәличә һаггыны өдәмәлидир.

69 — Кимсәсиз гочалара дөвләт һесабына мүәвинәт верилир.

70 — Әмәк интизамыны гүввәтләндирмәк үчүн мүәјјән чәзә тәјин едилир.

71 — Фәһләләрин һугулары позулдуғу заман фәһлә-ләрлә мүдиријјәт арасында ихтилафлары әдаләтлә һәлл етмәк үчүн јарысы фәһләләрдән, јарысы саһибкарлардан ибарәт барышдырычы һакимләр јарадылар.

72 — Фәһлә ганунларынын тәтбиғи вә фәһләләрин әмә-јини һимајәси үчүн мүстәғил мүфәттишликләр јарадыл-малыдыр. Фәһләләри мүдафиә етмәли олан мүфәттишләр һејәтинә фәһлә нүмајәндәләри дә дахил олмалыдыр.

1905-чи илин јајында һазырланыб 1906-чы ил јанварын 13—23-дә вә августун 16—20-дә олан гурултајларда мүза-кирә едиләрәк гәбул олуна програмлар бундан ибарәтдир.

1906-чы илдә олан гурултајын програм мүзакирәси јанварын 19-да башлады. Казан нүмајәндәлијин өзүнүн ал-ты маддәдән ибарәт програмыны охуду. Бүтүн Русија мү-сәлманларына мүмкүн ола биләчәк, бүтүн Русија мүсәл-манларыны өз әтрафында топлаја биләчәк әсаплы вә әмәл-ли-башлы бир програмын кәрәклилији дүшүнүлдү. Узун мүзакирәләрдән сонра мүфәссәл програм гәбул олуңду.

Әлимәрдан бәј Топчубашов тәрәфиндән русча усталыг-ла тәртиб олуңмуш програм әввәлдән ахыра гәдәр охунду.

79 маддәдән ибарәт олан бу програмын бүтүн маддәләри ажры-ажрылыгда охунараг гурултај тәрәфиндән гәбул олуңду. Гурултајда јеничә јаранан партијаја ад гојмаг үчүн дә мүбаһисә башлады вә «Иттифаг» ады даһа мәгсәдәү-ғун сајылды. Даһа сонра гадынларын сечки һугугу әтра-фында мүзакирәләр узун чәкди. Гурултајда бу тәклифи верән Әлимәрдан бәј Топчубашов јерләрдән һүчумлара

мәруз галды. Әһмәдчан Бабај Сејдәш бу мәсәләдә вә мә-һәлли идарәләрин сәләһијјәтләринә даир олан 34-чү, мух-тар вилајәтләрдә јашајан, чохлаг тәшкил едән милләтин дили, вилајәтин үмуми идарәләриндә дөвләт дили олараг гәбул едилмәси мәсәләсиндә вә мәдәни мухтаријјәт мөвзу-сунда тәсбит едилән 35—36-чы маддәләр әтрафында кедән мүбаһисәләрдә Әлимәрдан бәј Топчубашову мүдафиә етди. Бу маддәләрә мөһтәрәм Исмајыл бәј Гаспралы һәзрәтләри илә мөһтәрәм Јусиф әфәнди Акчурә чәнаблары да өз му-насибәтләрини билдирдиләр: «Белә маддәләр Русијада һеч бир вахт мүмкүн ола билмәз. Һәтта ән азад Инкиләтәрәдә дә белә мухтаријјәт јохдур». Әлимәрдан бәј Әһмәдчан Ба-бајын сөзләрини тәсдиғ етди. Нәтичәдә 36-чы маддә бир аз дәјиширилди, 34, 35 вә 36-чы маддәләр исә програ-дан чыхарылды.

Узун мүбаһисәдән сонра гадынларын сечки һугугу ис-лам ганунларына үғун олараг програма дахил едилди.

1906-чы илдә Нижни Новгородда башлајыб Казан шәһәриндә давам етирилән Умумрусија мүсәлманлары гурултајында тә'сис олуна «Русија Мүсәлманлары Ит-тифагы» партијасынын програмы Әлимәрдан бәј Топчубашов тәрәфиндән һазырланмыш вә гурултај тәрәфиндән гәбул едилмишди. Бу програмдан башга гурултаја једди програм лајиһәси тәғдим олуңмушду:

1 — Јусиф әфәнди Акчурә тәрәфиндән һазырланан ла-јиһә;

2 — Рза Әфәнди тәрәфиндән һазырланан лајиһә;

3 — Јенә башга бир лајиһә;

4 — Һәсән Ата Газы тәрәфиндән һазырланан лајиһә;

5 — Уфа лајиһәси;

6 — Башгырд вәкилләринин лајиһәси;

7 — Уфа лајиһәсинә мүфти Мәһмәдјар әфәнди Султано-вун етдији дәјишикликләр (Бу ачыгламалар М. Чаруллаһ Бигидән олдуғу кими көтүрүлмүшдүр).

Көрүндүјү кими, гурултај бүтүн лајиһәләри нәзәрдән кечирмиш, мүзакирә етмиш вә Әлимәрдан бәј Топчубашо-вун лајиһәсини күндәлијә гојараг гәбул етмишдир.

Програм бу күн дә өз әһәмијјәтини итирмәмишдир. Буна мисал олараг 61-чи вә 69-чу маддәни көстәрә биләрик.

Гурултајын узун мүзакирәдән сонра гәбул етдији га-дынларын сечки һугугунун тәсдиғ едилмәси вә бир чох башга мүтәрәгги мәсәләләр даһа чох диггәти чәлб едир.

Јухарыда гејд етдијимиз кими програмда панисламизм вә ја пантүркизм һаггында һеч нә дејилмир. 1905-чи ил биринчи рус ингилабы заманы әсарәтдә јашајан түркләрин

«Иттифаг»да бирлэшмәси чох бөјүк һадисәдир. «Иттифаг» партијасынын мәркәзи мүнәвгәти олараг Бакы шәһәринин сечилмәси, азери түркләринин сијаси рәһбәрләриндән олан Әлимәрдан бәј Топчубашовун програмын һазырланмасында вә бр һүгүгшүнәс кими ојнадығы өнәмли ролдан ирәли кәлмишдир.

Рус мүнәвмәләкәси олан һәр бир түрк халгынын өз кеополитик вәзијјәти вар вә онлар өз сијасәтләриндә бу кеополитик вәзијјәтдән чыхыш едирләр. Африка гәбиләләринин ајры-ајры мүнәвгил дөвләтләр гурдуглары дүшүнүлүрсә, русларын әсири түркләрә дә ән аз бу һүгүгун верилмәсини бәшәријјәт вә мәдәни дүнја вә ән нәһәјәт, һәр дөвләт, һәр кәс зәни едирәм ки, гәбул едәр. Бу истәк вә идеал исе пантүркизм демәк дејилдир.

Түркијә тарихиндә бөјүк Ататүрк бир «Мисаки милли» (милли пакт) сәрһәди чәкәрәк бу мәсәләни бүтүн дүнјанын көзү гаршысында һәлл етмиш вә бүтүн манеәләри арадан галдырмышдыр.

«Иттифаг» програмынын социал мәсәләләринә кәлинчә торпаг вә фәһлә бөлүмүнү охудуғумуз заман програмын нә гәдәр радикал олдуғуну ачыг-ајдын көрүрүк. Јухарыда јазыланлары охудуғча көрүрүк ки, фәһләләрин проблемләрини, торпаг мәсәләсини коммунистләрин иддә етдији кими рус социализми кәтирмәмишдир. Әсарәтдә јашајан түркләрин һәјатында «Иттифаг» һәрәкәти бир либерал-демократик буржуа һәрәкәтидыр. Буржуазиянын бүтүн халгларын һәјатында прогрессив, өнәмли роллары олмушдур. Биз буржуа тәрәфдары олдуғумуз үчүн дејил, азери түрк буржуазиясынын Азәрбајҗан тарихиндә вә үмумијјәтлә әсарәтдә јашајан түркләрин һәјатында ојнадығы мүнәвгәги ролу елми бир мөвзу олараг арашдырдығымыз үчүн ачыглама апардыг. Милләтләрин тарихиндә буржуазиянын мүнәвгәги рол ојнадығына биз дә ән азы Маркс вә марксчылар гәдәр инанырыг.

РУСИЈА МҮСӘЛМАНЛАРЫНЫН ҮЧҮНЧҮ ГУРУЛТАЈЫ НАГГЫНДА МӘЛУМАТ

Нижни Новгородда, Ока чајындакы «Густав Струве» комиссиндә өлкәнин һәр тәрәфиндән мүнәвгәли зүмрәдән кәлиб топланан мүнәвгәли нүмәјәндәләри дөвләтин букүнкү вәзијјәтиндә ортаја чыхан мәсәләләри өз еһтијачларына вә фикирләринә даир бүтүн мөвзулары мүнәвгәги едиб ашагыдакы үмуми фикрә кәлмишләр:

1 — Русијада јаранмыш букүнкү шәраитдә өлкәнин әразисиндә јашајан мүнәвгәли социал-мәдәни вә сијаси проблемләрини һәлл едә билмәк үчүн бирлэшмәк лазымдыр.

2 — Бу мәсәләләрини һәјата кечирмәк үчүн Русија мүнәвгәли мүнәвгәли гисми, рус чәмијјәтинин габагчыл адамларынын идејалларына архаланараг дөвләт идарәсиндә, халг тәрәфиндән сечилән нүмәјәндәләрин иштиракы илә гануларын тәртиб олунмасы, һүгүг гәјдаларынын јарадылмасында иштирак едәчәјинә инаныр.

3 — Јухарыда кәстәрилән мәсәләләрә наил олмаг үчүн мүнәвгәли рус халгы илә бәрәбәр һүгүгларын верилмәси лазымдыр. Мүнәвгәли мүнәвгәли гисми бүтүн гануни принципләрдән һәрәкәт едәрәк мүнәвгәли үчүн гојулмуш мәнәвгәли тәртиб арадан галдырмага сәј едәчәјидир. Индијә кими мүнәвгәли үчүн гојулмуш гадаганлар арадан галдырылмалы вә онларә дә рус халгы кими сијаси, мәдәни вә дини азадлыглар верилмәлидир.

4 — Мүнәвгәли мүнәвгәли дөвләт дахилиндә мүнәвгәли ола биләчәк ишләрин һәллинә јөнәлдәчәкләр. Буларә һәр чүр мәктәпләрин ачылмасы, охучуларын тәләбләринә чаваб верән китабларын, журналларын, гәсетләрин нәшри, курсларын, китабханаларын, гираәтханаларын вә башга тәһсил мүнәвгәлинин јарадылмасы дахилдир.

5 — Јухарыда кәстәрилән мәсәләләрә тез чатмаг үчүн јерли халг мәчлисләри тәшкил едиләчәк вә бу мәчлисләр вахташыры гурултајлар вәситәсилә мүнәвгәли тәрәфиндән идарә едиләчәкләр. Мүнәвгәли шәраитиндә јашајан мүнәвгәли 1905—1906-чы илләрдә олан үч сијаси гурултајыны дәрәжәләндирмәдән өнчә буну гәјд етмәги өзүмә борч билирәм: Ока чајы үзәриндә 1906-чы илин 15 августундан башлајараг августун 21-нә гәдәр Нижни Новгородда бөјүк зијәфәтләр шәклиндә ев вә ресторанларда давам едән үчүнчү гурултајын гәрарлары вә «Русија мүнәвгәли иттифагы» партијасынын програмы охундуғу тәғдирдә түркләрин рус чар режими тәрәфиндән һансы һүгүглардан мәһрум едилмиш олдуғлары мејдана чыһыр.

Гурултаја сијаси гүмәт верән Д. Б. Сәјидзадә ады бир азәрбајҗанлы алим «Тарих, фәлсәфә, һүгүг» хәбәрләр журналында (1972-чи ил № 1) «Азәрбајҗан буржуазиясы вә 1905-чи ил милли азадлыг һәрәкәти» баһылыгы мәғаләсиндә маратлы мәсәләләрә тохунур. Мүәллиф јазыр: «Үмумрусија мүнәвгәли гурултаја лазымнча өјрәнилмәсини вә ләјинги гүмәтини алмамнидир. Азәрбајҗан буржуазиясынын бу һәрәкәтдакы иштиракы вә рәһбәр

ролу елми јөндөн чох аз тэдгиг едилмишдир». Е'тираф етмөк лазымдыр ки, Сејидзадә бу һадисәни дүзкүн гижмәт-лөндирмишдир.

Сејидзадәнин он сәһифәлик елми арашдырмаларынын бүтүн мәсәләләриндә онулла һәмфикир олмадыгымыз ирә-лидә ортаја чыхачагдыр.

Чајда кечирилән конгрес Русија түркләринин һәјатында «панисламист» вә ја «пантүркист» бир һадисә кими гәбул едилә билмәз. Совет алимләри бу мөвзүја мүрациәт едоркән һәмнин һадисәни бу јола сүрүкләмәјә чалышырлар. Бу чүр һәрәкәтләрлә онлар милләтчи рус коммунистләринин јанында е'тимад газанмаг истајирләр. Бу тарихи һадисәни объектив бир јөндән арашдырмаг лазымдыр.

Гурултајын гәлби Рәшид әфәнди Ибраһимов илә Әлимәрдан бәј Топчубашов олмушлар. Исмајыл Гаспралы вә Јусиф Акчура оғлу конгресә рәһбәрлик едә билмәдиләр. Исмајыл Гаспралы һәр үч гурултајда бә'зән чох радикал истагклар ирәли сүрмүш, һәтта горхаглыг көстәрмиш, јер-сиз олараг тәчавүзкар һәрәкәтләрдә иштирак етмиш вә буна көрә дә гурултај нумәјәндәләри она лагејдлик көстәрмишдиләр (М. Ч. Биги. Ислаһат әсаслары).

О дөврдә вә сонралар И. Гаспралы илә Ј. Акчура оғлу пантүркизм һәрәкатынын рәһбәрләри олмушлар. Панисламизм һәрәкаты исә әслиндә һәјата кечирилмәси мүмкүн олмајан романтизмдән башга бир шеј дејилдир. Биринчи Дүңја мұһарибәси илләриндә пантүркизм һаггында чох јазылмыш вә сөјләнмишдир. Анчаг бу һәрәкатын көк салмасыны сүбут едән бир нүмунә белә олмамышдыр. Әлимәрдан бәј бу ики утопик ахынларын һеч бириндә ишти-рак етмәмишдир. Дәрин билликлә һүгүшүнас вә сijasәтчи олан Әлимәрдан бәј һәјаты боју реалист вә узагкөрән бир шәхс кими танынмышдыр. «Русија Мүсәлманлары Итти-фагы» түркләрин тарихиндә илк дәфә бирлик фикрини ирә-ли сүрмүшдүр.

Гејд етмөк лазымдыр ки, Ленин бу «Мүсәлман иттифа-гы» һәрәкатыны нә панисламист вә нә дә пантүркист һәрә-кат сајмамышдыр. Ленин бу барәдә белә јазыр: «Мисал үчүн он миллионлары тәшкил едән Русија мүсәлманлары һејрәт едиләчәк бир тезликлә о заманлар мүсәлманлар итти-фагыны тәшкил етдиләр. Бахмајараг бу дөвр, үмумијјәт-лә бир чох тәшкилатларын чох гурулдугу бир чағдыр».

В. И. Ленин бүтүн әсарәтдә јашајан халглар һаггында бир заман белә дејирди: «Русијада әһалинин *јарысындан чоху демәк олар ки, бешдә үчү (јәни 57% -и)* милли әсарәт алтындадыр, онлар һәтта ана дилиндән дә азад истифа-

дә едә билмирләр, онлары зорла руслашдырырлар» (В. И. Ленин. Әсәрләри, 4-чү нәшри, 23-чү чилд, сәһ. 268).

М. Ә. Рәсулзадәнин рәһбәрлији алтында Бақыда нәшр олуна «Тәкамүл» гәзети јазырды: «Мүсәлманлар, анчаг иттифаг вә бирләшмәдә, Русијанын башга халглары илә һәмфикирдиләр. Иртичаны вә чәһаләти јох етмәк истајир-ләр... Мүсәлманларын өз гүввәләри илә башарыја вә га-либијјәтә чатачаглары әсәссыз бир үмиддир» («Тәкамүл» гәзети, № 12, 12 март 1907-чи ил).

Д. С. Сејидзадә Ока чајы үзәриндә 1906-чы ил августун 15-дә олан гурултајда 200 нәфәрин иштирак етдијини вә гурултајын сонрақы күнләриндә иштиракчыларын 800 нәфәрә гәдәр артдығыны јазыр. Сонра о гејд едир ки, бу мүсәлманларын биринчи гурултајыдыр. Бу фикир тамамилә јанлышдыр, Ока чајында олан топланты Русија мүсәл-манларының 1905—1907-чи илләрдә биринчи рус ингилабы заманы кечирдикләри үчүнчү гурултајдыр.

Јусиф Акчура оғлу иттифагын үчүнчү гурултајына белә гижмәт верир: «Иштиракчыларын һамысы ејни сijasәс кө-рүшлү дејил, бир-биринә тамамилә әкс сijasәс вә игтисади фикир саһибләри идиләр, анчаг онлары бир-бирләринә ба-лајан ики тел мөвчуддур, ејни диндән вә түрк олмалары. Үзвләрин һамысы салаһијјәтли вәкилләр дејилдиләр. Ан-чаг бүтүн нумәјәндәләр бир јерин, јахуд бир синфин иде-јасыны вә истагкларын ирәли сүрән нумәјәндәләр иди. Хүләсә, бу топланты нә митинг, нә гурултај, бәлкә Русија-дақы мүсәлманларын дини, милли мұшавирә мәчлисләри «шураји үммәтләри», франсыз анламы илә гаршылыгы-ғыны сөјләсәк милли «парламент»ләри иди.

Үчүнчү јығынчагда иштирак едән нумәјәндәләри сija-си, ичтимаи бахышларына көрә дөрд јерә бөлмәк мүмкүн-дүр. Бу бөлкү Думадақы сабиг бөлкүјә бәнзәјир. Мәркәз-дә гүввәтли бир чохлуг тәшкил едән иттифагчылар, онла-рын солунда мигдарча аз, анчаг кәнч, фәал вә сijasәтдән хејли хәбәрдар, чох чалышган кәнчләр иди. Онлара «сол-лар» вә «танчылар»¹ да дејирдиләр. Мигдарларыны тәјин етмәк чәтин олан, варлыларыны көстәрә билмәјән, sija-сәтләри мә'лум олан «мұһафизәкарлар» он нәһајәт, мәдә-нијјәти, сәвијјәси, һәтта сijasәс көрүшү олмајан, һеч бир група гарышмајан кимсәләр... (Әбдүррәһман Сә'ди. Татар әдәбијјаты тарихи, Казан, 1926-чы ил, сәһ. 146, «Казан мұхбири» гәзети, № 155, 1906-чы ил).

Түркчүлүјүн рәһбәри сајылан, бөјүк шәхсијјәтләрдән

¹ «Тан» гәзети әтрафында топланан сijasәллары белә адландырыр-дылар.—Тәрчүмәчи.

бирн кимн гәбул едилән Јусиф Акчурә оғлунун јетмиш ил бундан әввәл сөйләдији бу објектив фикринә әләвә етмәјә елз эәнн едирәм ки, һеч бир еһтијач јохдур. Бүтүн Русија, Гәрб мәтбуаты, Қазанда нәшр олунаң «Үлфәт», «Јылдыз», «Қазан мүхбири», «Әхбар», Қрымда чыхан «Тәрчүман» вә башга гәзет вә журналларда, Бақыда чыхан «Һәјат», «Қаспи» гәзетләриндә «Русија мүсәлманлары иттифагы» партијасы ады илә гурулан сијаси партијаја «Иттифагчылар» ады верилмишди. Әбдүррәһман Сәди дә 1926-чы илдә нәшр етәрдиди «Татар әдәбијәти тарихи» адлы китабында бу ады гејд едир (сәһ. 147).

1964-чү илдә Бақыда нәшр олунаң «Азәрбајчан тарихи»нин икинчи чилдиндә «Иттифаг» партијасы һаггында дөрд-беш сәтирлә објектив олмајан, тамамилә јанлыш мәлумат верилмишдир (сәһ. 612). Бундан белә нәтичә чыхартмағ олар ки, «Азәрбајчан тарихи»нин икинчи чилдини јазан мөәллифләрин бу мөвзу һаггында материаллары чох аз олмушдур.

1905-чи ил биринчи рус ингилабы заманы Русија түркләринин сијаси вә ичтимаи һәрәкатлары истәр рус, истәр сә дә башга мәтбуат сәһифәләриндә, китабларда кениш тәсир бурахмышдыр.

Әсарәтдә өмүр сүрән түркләрин өз тәшкилатларыны јаратдығларыны көрән чар режими бу һәрәкаты боғмаға, һәрәкатда әсас рол ојнајан азәри түркләринин рәһбәрләринә гаршы фитнәкарлығлар тәшкил етмәјә, бир сөзлә, «Иттифаг» партијасынын фәалијәт көстөрмәсинә һәр чүр манеәләр төрәтмәјә башлады.

Столыпнин иртича вә истибдад режими һакимијјәтә кәлдикдән сонра «Иттифаг»ын фәалијјәти тамамилә гадаған едилди. Лакин «Иттифаг» Русијада јашајан түрк вә мүсәлман халғларынын һәјатына өз һүгуғлары уғрунда мүбаризә тохумуну артыг сәпмишди.

«Иттифаг»ын үчүнчү гурултајында Әлимәрдан бәј Топчубашов демишди: «Еј мө'мүнләр, еј гардашлар, мән бу күн о гәдәр, о гәдәр мәмиун олдум ки, бу мәмиунијјәти ми сизә һеч бир диллә тәриф едә билмирәм. Мән бу күнү һеч вахт хатиримдән чыхартмајачам. Бу күнүн, бундан сонра Умурусија мүсәлманлары үчүн милли бајрам күнү олачағы шүбһәсиздир.

Биз түрк балалары, әслимиз бир, нәслимиз бир, динимиз бирдир. Күнбатандан күндоғана гәдәр бизим бабаларымызын мүлкү иди. Бабаларымыз гәһрәман милләт олдуглары һалда, Гафгаз дағларында, Қрым бағларында, Қазанын чөлләриндә — ата вә бабаларымызын мүлкү олан

өз вәтәнимиздә, өз торпағымызда, өз еһтијачларымыз бардә данышмаға ихтијарымыз галмады, шүкүрләр олсун Аллаһа... Бу гәдәр чәтинликләрә, зәһмәтләрә бахмајарағ бу күн сулар үзәриндә үрәкләримизи ачыб, бир-биримизи үз-үзә көрүб, гучағлашыб, һал-әһвал тутмаға мүвәффәғ олдур». М. Ч. Биги дејир ки, «Әлимәрдан бәјин бу тарихи хутбәси чох тәсирли олды. Чамаатын әксәријјәти ағлады. Әлимәрдан бәј Топчубашовдан сонра Әбу-Сууд Әдһәм, Исмајыл бәј вә башгалары нитг сөйләдиләр».

Тарихдә илк дәфә 15 август күнүнүн бүтүн Русија мүсәлманлары арасында бајрам едилмәси гурултај тәрәфиндән гәрарлашдырылды. Русија мүсәлманлары арасында «дини бир рабитә вә сијаси бир гүввә» тәсис едилмиш олды. Бақы бүтүн Русија мүсәлманларынын сијаси гүввәләринин мүвәггәти мәркәзи елан едилди. «Иттифаг»ын јарадылмасы хәбәри јалпы Макараја базары илә мәһдудлашмајыл мүсәлман шәһәрләринин һамысына мә'лум олды. Һәр тәрәфдән тәбрик телеграмлары кәлди (М. Ч. Биги. Ислаһат әсаслары, сәһ. 170—172).

АЗӘРБАЈЧАНЫ ИСТИГЛАЛ МҮБАРИЗӘСИНӘ АПАРАН РОМАНТИЗМ

Бақы чағдаш анламда капиталист, тичарәт, фәһлә, кәндли, зијалы вә башга тәбәғәләрдән ибарәт бир Гәрб шәһәри иди. Фәһләләрин чоху Чәнуби Азәрбајчандан кәләнләрлә, чар идарәси тәрәфиндән мәһсуллар торпағлары әлләриндән зорла алынарағ мәчбуријјәт гаршысында галыб шәһәрә иш далынча кәлән јерли кәндлиләрдә. XX әсрә белә бир вәзијјәтдә гәдәм гојан топлумун өзүнәмәхсус проблемләри олачағды. Бу проблемләринин милли тәмәл үзәриндә гурулмасы вә халгын еһтијачына ујғун оларағ һәлл едилмәси. Елм, мәктәб, мәтбуат, әдәбијјат, инчәсәнәт, дил, әлифба, тәрбијә системи. Бүтүн бу проблемләрә јанашы јени јаранмыш капитализмин пролетариатын вә истисмар олунаң синифләрин өзүнәмәхсус проблемләри вардыр.

Белә бир вәзијјәтдә Азәрбајчанда романтизм әдәби чәрәјаны мејдана кәлмишди. Бу әдәби чәрәјанын башында

Ҳусејн Чавид, Мəһəммəd Ҳади, Абдулла Шайғ, Аббас Сəһ-
һəт, Əһмəd Чавад вə башгалары дурурду. Азэрбајчан тўрк-
лэринин милли азадлығ, мўтэрэгги мэдəнијјəт мўчадилə-
синдə бу романтик əдиб вə шаирлэр халғын арзуларыны,
идејаларыны вə бу идејалары керчəклəшдирмэк, Һəјата
кечирмэк үчүн сə'ј едэн, Һəтта Һəјатларыны гурбан верэн
миллэт гəһрəманларыны бəдни эсэрлэриндə дилə кəтириб,
халғы руһландырағ онлара милли азадлығ мўбаризэлə-
рини Һəјата кечиртмэк үчүн рəһбэрлик етмишдилэр.

Азэрбајчанда романтизм чэрəјаны илə јанашы чох гүв-
вəли, реалист вə Азэрбајчан халғынын чоғрафи чеврəсин-
дэн харичи алəмə кəчмэк Һəвəси кəстəрмэдэн, өз кəкү үз-
риндə тарихи кечмиши вə эн'энэлэрилə гəјнашарағ өз мил-
ли азадлығ вə мўтэрэгги мэдəнијјəт мəsələləрини Һəлл
етмэкдə бəјүк сə'ј кəстэрэн, дүһа дэрəчəсиндə енержи вə
габилитијјэтə сəһиб əдиб, шаир вə јазарларын тэмсил етдик-
лэри реалист əдəби мəkтəби варды.

Бунлар Чəлил Мəммədгулузадə, Əмэр Фаиг Неманзадə,
Əлəkбэр Сабир, Əбдуррəһим Һағвердијев, Үзејир бəј Һа-
чыбəјли, Нəчəф бəј Вəзиров, Фирудин бəј Кəчэрли вə
башгалары иди. Азэрбајчан халғынын истиғлал мўбаризə-
синə башламасында онларын да бəјүк ролу олмушдур.

XX эсрин башланғычы илə 1905-чи ил биринчи рус
ингилабы вə 1917-чи ил икинчи рус ингилабы арасындакы
иллэр, Азэрбајчан тўрклэрини истиғлал мўчадилəсинə Һə-
вəслəндирэн вə Азэрбајчан халғыны азадлыға апаран вə
эн нəһəјəт, бəјүк сə'јлэр, өлүмлэр, гырғынлар, дəјүшлэр,
гəһрəманлығлар вə фəдакарлығларла истиғлалијјэтə го-
вушдуран иллəрдир.

Азэрбајчан халғыны, о чүмлэдэн зијалыны, тачири,
фəһлəни, капиталисти, кəндлини бир јерə топлајан вə мў-
чадилəјə апаран бу бəјүк мўбаризэдə Азэрбајчанын роман-
тик вə реалист јазарларындан башга миллэттин балалары-
ны охудан, она тэрбијə верэн мўэллимлэрини дə хидмəти
əвəзсиндир.

Бу дөврдə Əли бəј Ҳусејизадə белə јазыр: «Гағгаз
тўрклэри тўрклэрини эн Һүрријјəтпэрвэрлэридир... Бу мəм-
лəkəтдə Һеч бир гүввə Һүрријјəт арзусуну мəһв едə бил-
мэз, Һеч бир чəбр вə тəзјиг, Һеч бир чəфа вə əзијјəт, Һеч
бир зүлм вə ситəm Һүрријјəт одуну сəндүрə билмэз. Гағгаз
Һүрријјəт алəминин тарихиндə мүнүм рол ојнајачағдыр, бу
роллардан эн бəјүјү Гағгаз вə Азэрбајчан тўрклэрини
анддир» («Һəјат» гəзети, 1906-чы ил, 2 ијул, № 143).

Азэрбајчан истиғлал мўбаризəsi тарихиндə илк истиғ-
лал шаири Мəһəммəd Ҳадидир. Азэрбајчан романтиклэри

Һэр заман мўтэрэгги фикирли олмуш, халғы елм вə сənət-
лэри өјрəнмəјə, тəбиətə Һаким олмага чағырмышдылар.
Мəһəммəd Ҳади дејирди ки:

Бу адəm оғлу чохдандыр мўбариздир
тəбнəтлə,
...Бүтүн дунјайы парлатмағ дилэр
энвари-Һикмəтлə,
...Бəшəр еј чанлы бəш хилгəт, бəјүк
гүввəтлэрин вардыр.
Бəјүк ағлын, бəјүк фикрин, бəјүк гүдрəт-
лэрин вардыр.

Азэрбајчан романтиклэри иртичачы-мўһафизəкар ја-
зарларын метафизик көрүшлэрини рəдд едирлэр, онларын
«ашјанын маһијјəтинə, мəғзинə вағиф олмағ эмринə
ујғундур» тезислэринə гаршы («Һəгигəт» гəзети, 1909-чу ил,
№ 242) Мəһəммəd Ҳади, «инсан эсары, Һикмəт вə тəбнəтин
көкүдүр, тилсимли дунјанын ачарыдыр» тезисини ирəли
сүрүрдү («Һəјат» гəзети, 1906-чы ил 18 апрел, № 83):

Тəкамүлјаби-фикир олдуғча еј сəјјари-
чүрəткар,
Тəбиət синəсиндə имдилик мəстур олан
эсар,
Бирэр арзы чəмал ејлэр, чыхарлар
сəһни-дунјайа,
Олурсун Һакими мўтлөг тамамэн
руһу-əшјайа.

Мəһəммəd Ҳади «улдузлара доғру» ше'риндə дə дејир-
ди ки;

Јол будур, бир күн учар улдузлары
тешир едэр,
Əн гаранлығ сирри аилар, алəмə
тешир едэр,
Инди одлар јағдыраң тəјјарейи—Һаки-
нежад,
Парлајар бир күн кəлиб чох кəјлэри
тешир едэр.

Белəликлə, иртичачы, мўһафизəкар јазарлара вə онла-
ры мўдафиə едэн иртича зүмрəсинə гаршы Азэрбајчан
романтиклэринин е'тиразы вə мўбаризəsi о заман азэрбај-
чанлылар арасында бəјүк башары газанмышдыр. Ејни
инады вə мўтэрэгги фикри Аббас Сəһһəтдə, Ҳусејн Чавиддə
вə Абдулла Шайғдə көрүрүк. Онларын эсэрлэриндэн өрнək
вермэк јеринə дүшəрди. Мəһəммəd Ҳадинин иртичачылары

гаршы гэлэм мұнағишәси едәрәк радиумун кәшфиндән, бир күн Марс улдузунун әсарынын кәшф едиләчәжиндән вә елмин ирәлијә доғру һәрәкәт едәчәјини мұдафиә едән јазылары вардыр. Аббас Сәһһәт белә јазырды:

Бир мүәјјән ганун үзәрәди һәјәт,
Бир доғуш, бир тәкамүл, бир нһитат.
Бәјлә гојулмуш аләмин бинасы,
Дәјишмәкдир тәрәггини әсасы.
Бәлт, гисмәт кими әлфазы унут,
Сә'ј ејлә базују-икбалини тут.

Һүсејн Чавид дә мәнсуб олдуғу әдәби мәктәбин фикринә белә анладыр:

Јох тәбиәтдә өјлә бир гүввәт,
Әдиб, һәм дә пәјидар олсун.
Һәп дәјишмәкдир бүтүн һилгәт,
Һәп дәјишмәкдир һәјәт фунун.
Олмајән вармы ингиләба зәбун?
Вармы сарсылмаз өјлә бир ганун?

Абдулла Шаиг исә јазыр:

Ирәлијә доғру јүрү, јүрү, архана
Бахма.
Кәләчәји дүшүн даим, ону көздән
Бурахма
Ирәлидә инанын ки, бир чәннәт гәдәр
Чаһан вар.
Сабаһ күнәш орда доғар, сәәдәт
Орда парлар.

(Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи, II чилд).

Бу өлмәз вә унудулмаз Азәрбајчан романтикләри азәрбајчанлылары мүтәрәгги елмә јијәләнмәк вә мәнимсәмәк үчүн тәшвиғ етмәклә кифәјәтләнмәмишдиләр. Азәрбајчан түркләринин һүгугларына, һүрријјәт вә истигғалијјәтләринә говушмасы үчүн мүчадиләјә дә сәсләмишләр. Онларын фикринчә мүтәрәгги чәмијјәт елмсиз, ирфансыз олмаз. Елми-ирфаны олан топлум исә ирәлиләјәр, учалар вә башга топлумлар арасында өзүнәләјиг јери әлдә етмәк үчүн өнчә һаггыны, һүрријјәтини, истигғалыны алмаға чалышыр, өлүр, өлдүрүр, ән нәһәјәт дә гуртулуша чатыр.

М. Һади 1906-чы илдә «Тәкамүл» гәзетиндә дәрч олунмуш «Ел фәрјады вә һүрријјәт» адлы ше'риндә мүбариз сәсини учалдраг белә јазырды:

Севк етмәк үчүн милләти шәһраһ-и
Милләрчә әһали олуб ағиште-и һунә,

Диггәт ејлә, бу ишләри һа етмә чунунә
Бош лаф вуран кәсләрә олсун бу һумунә:
Булар шүһәдај-и рәһ-и чананы вәтәндир...

М. Һади бурада маариф уғрунда иртича вә билкисизликлә чарпышараг чаныны верәнләрин «Вәтән уғрунда шәһид олмуш» гурбанлар олдуғуну анладыр.

Чүнки:

Зәнчир-и әсарәтдә јашар әһл-и чәһаләт,
Мәһкумларын күл кими бәсбәлли зәвали...

(Мирзә Бала: Истигғалын илк шаири. «Азәрбајчан» дәркиси, 1953-чү ил, № 3.)

О, «Гарышыг хәјаллар» адлы ше'риндә јазырды:

Имзасыны гојмуш миләл евраки һәјәта,
Јох милләтинин хәтти бу имзалар ичиндә.
Ич, ич нә гәдәр истәрисән ганымы, залим,
Бир күн көрәрим каныны!
-сәһпалар ичиндә...

М. Һади бу ше'рдә һүгуг бәрабәрлији сәнәдинә бир чох милләтләр имза гојмушсалар да, өз милләтинин «хәтти» бу имзаларын арасында олмадығыны көстәрир. Бурада М. Һади ачыг-ачыгына Азәрбајчан түркләринин истигғал һаггыны фикриндә тутур вә бу һаггы алмағын көрәкли олмасыны билдирир. О, габагчадан һисс едир ки, залымын јери бир күн сәһпалар арасында олачаг... («Азәрбајчан» дәркиси, 1952-чи ил, № 9).

М. Һади вәтәни, халгы өз мәнфәәти үчүн јаделли иш-ғалчылара сатмаға һазыр олан вәтән хаинләрини, алчағлары белә анладыр:

Бир нишан алмаклығы үчүн сатмајын
Бу милләти,
Милләтин, миллијјәтин һеч јоқму сиздә
гејрәти?

М. Һади ше'рләриндән өрнәк вердијимиз мисралар бүкүнкү әсир вә бәдбәхт Азәрбајчанын вәзијјәти үчүн белә актуалдыр. О, көрүн нә јазыр:

Милләти-мәзлумәдә вә вар габиллијјәт чевһәри.
Һејф ону парландыран бизләрдән истимдәд јох...

М. Һади Азәрбајчан халгыны 1905—1907-чи илләрә истигғал мүчадиләсинә сәсләјән романтик шаирләрин башын

¹ Каныны—мәканыны, јерини.—Тәрчүмәчи.

да дуруп. О, жалныз дөрд дивар ичиндә отуруб ағлына кәләнни јазан хәјалпәрәст — абстракт шаир олмайыб, өз халгынын ачысы, һүзнү, әсирлији, һүгүсузлуғу, ачлығы вә башга бүтүн социал проблемләрин һәллине һәјатыны һәср едәрәк јашамагда вә мүчадилә етмәкдәдир. Өлүмү дө бу мүчадилә ичиндә јох олмушдур.

Биз бу дөврдә М. Һадинин франсыз ингилабыны һәјата кечиртмәјә чалышан энциклопедистләрин тәсири алтына дүшдүјүнү көрүрүк. М. Һади кими, халгынын социал һүгүглары вә сијаси һүрријәти уғрунда чарпышан бир шаир үчүн чох дүзкүн һәрәкәт иди. О, истибад чар режими илә мүчадилә едәркән, тарихдә олмуш мүстәбид режимләри арашдырмыш вә бунула јанашы франсыз ингилабыны да өјрәнмишдир. Вермәк истидијимиз бу өрнәк ејинилә Руссо-нун фикридир: «Бу чәмијәттә башдан-баша, «зүлм һакимлик, һөкмранлыг едир». Азадлыг дејилән шејдән бурада әсәр јохдур. Инсанлар доғулаңда әсир дејил, һүрр доғул-дуглары һалда, биз онлары бүтүн һүгүг вә азадлыгдан мәһрум көрүрүк» (Азәрбајчан әдәбијәти тарихи, II чилд, сәһ. 811).

М. Һади чар режиминин Азәрбајчан халгы үзәриндәки зүлмү вә истибадады илә мүчадиләни бүтүн јарадычылы-ғында өзүнә бир мөвзу вә илһам гајнагы олараг сечмиш-дир. О, «Вәтән» бәһсиндә чох һәјәчанлыдыр, һәр шејдә онун фәлакәтнини көрүр вә бундан чох кәдәрләнир, дәрин, сәмими, ахычы илһамы илә бунылары аңлатмаға чалышыр:

Вәтән сәјлаби-истибаддан вилан олуб јексәр,
... Вәтән иһрар үчүн бир кушеји-зиндан олуб јексәр...
Еј Вәтән, еј бешик һәјатым ичин
Јенә сән ач гучаг мематым ичин...
... Гүрбәт елләр әкәрчи олду јерим,
Сана анд бүтүн дүшүнчәләрим.
... Еј хәзаны көзүмдә фәсли-баһар
Еј көзәл топрак, еј севимли дијар.

(Азәрбајчан әдәбијәт тарихи, VII чилд, сәһ. 823.)

М. Һади 1905-чи ил ингилабыны көрүш, о да башгала-ры кими бөјүк үмидләрлә јашаса да, чох чәкмәдән Столы-пин иртича режими башламыш вә М. Һади јенә дә истиба-дад идәрәсинә һүчума кечмиш, онлара лә'нәтләр јағдыр-мышдыр.

М. Һади 1917-чи ил икинчи рус ингилабы заманы бөјүк үмидләрлә јашамыш, милли Азәрбајчан истигалды дөврү-нү көрүшдүр. Азәрбајчан-милли мүстәгил дәвләти бол-шевик истиласына уғрајараг јыхылдыгдан вә Азәрбајчан халгы күтләви сурәтдә сүркүнә, гырғына дүчар олдугдан

сонра М. Һади үмидсизлијә гапылмыш вә дәрвиш кими ор-таларда доллашмаға башламышдыр. Һәмин илләрдә она рәст кәләнләр, ону чох пәришан һалда әлиндә ше'р китаб-ларыны сатмагла мәшғул олдуғуну көрүшдүләр. Күнлә-рин бириндә бу дәрвишлә марағланырлар вә китаблары-нын мөвзусуну аңладыгдан сонра М. Һадини ЧЕКА-нын зинданына салмышдылар. Һәбс олундугдан сонра он мин-ләрлә азәрбајчанлы зијалылары кими, М. Һадидән дә бир хәбәр алынмамышдыр... Беләликлә, Азәрбајчанын бәдбәхт шаири М. Һади һагында сәһбәтимизи бурада битиририк.

Аббас Сәһһәт бу дөврдә азәрбајчанлы зијалылары белә шикајәт едирди:

Һәр кимин гәлби, ја вичданы дејилдир
сатылыг,
Һәр кимин даш кими јохдур үрәјиндә
гатылыг,
Милләтин һалыны көрдүкчә кәрәкдир
јансын,

Дәрдинә галмағы дам өзүнә борч сансын.
Вәтән уғрунда кәрәк шәхс фәдакар олсун,
Бөјлә мөвсүмдә јатан кимсәләр ар олсун.
... Ја әр ол ортаја чых, кәл көмәк ет гардашына
Ја кедиб евдә отур, һәм дә ләчәк сал башына.

Аббас Сәһһәт бу јалварышла ишини битирмир. О, азад-лыг истәјән истигалчы шаир кими сәсини учалдыр:

Шинә чәкмәздә диријкән әтими,
Атмарам мән Вәтәни, милләтими...

1908-чи илдә Абдулла Шанг халга тәсәлли верир, бир күн бу истибадын сону кәләчәјинә инаныр вә халгы инан-дырмаға чалышыр:

Инанын, аркадашларым инанын;
Бир заман мәнв олур бу истибад,
Галыр аңчаг бу зүлмдән бир ад.

Бөјүк педагог вә шаир Абдулла Шанг «ишыг, ешг вә мәнһәбәтнин» инсанларын һәјатыны шәнләндирәчәјини, фә-гәт «һагсыз гүввәнин инсанлығы инләтәчәјини...» ачыг-ачығына сөјләјир:

Нәрдә ишыг, бир өлкә вар орасыны шәнләтән
Һәп ешгдир, мәнһәбәтдир һәп ше'рлә
Һагсызлыға аләт олан гүввә ки, һәп амирдир.
Инсанлығы одур һәр ан өксүз кими инләдән...

(Талыбзадә Абдулла Шаиг. Әсәрләри. Бақы, 1923-чү ил, декабр, сәһ. 3.)

Азәрбајҗан романтизм әдәби мәктәбинин әсас нүмәјән-дәләри һәп бир ағыздан истибдадла, чәһаләтлә, социал әдаләтсизликлә мүчәдилә едирләр. һүсејн Чавид бир ше-риндә фәрјад едир:

Даһа мәнв етди артыг истибдад
Јакты зүлм атаһинә чанмызы
Олду һәр бир һөкүмүз бәрбад
Динләмәз кимсә ел аманмызы...

Романтикларын бу фәрјадлары һәдәр кетмир, азәрбај-чанлылар, һүсусилә зијалы тәбәгәләр үзәриндә дәрин бир тә'сир бурахырды. Азадлыг мүчәдиләси, һагг вә һүрријјәт мүбаризәсә үчүн кадрлар јетширди. Бир бөјүк ингилабын лазым олдуғуна вә бу ингилабын бир күн баш верәчәјинә ошлары инандырырдылар. Һ. Чавидин «Шејда» адлы пје-синдә, һәбсханә сәһнәсиндә ики нәфәр арасында олан диа-лог чох марағлыдыр:

«—Рауф, сөјләнән сөзләр доғру чыхарса јалһыз биз дејил, бүтүн милләт, бүтүн мәмләкәт гуртулмуш олур.

— Мә'суд, о нә иһши әчаба?..

— Бөјүк нә дәһшәтли бир иһчиләб...»

(Һүсејн Чавид. Сечилмиш әсәрләри. Бақы, 1958-чи ил.)

Баләхачы нефт мә'дәнләринә кедәркән Мәс'уд илә Шәфигә арлысында слан диалог социал анлам бахымындан диггәти чәлб едир. Шәфигә узағдан көрүнән нефт буруғ-ларыны сәри мәнәсәнә бәнзәдир. О, буралара илк дәфә кәлир. Мәс'уд да о сәрв мәнәсиндә јашајанларын ким билир нә гәдәр «бәхтијар» олдуғларыны сөјләјир. Мәс'удун чавабы нә ачы вә горхунчлур:

О сәрәликдә чә'јрдән, чичәкдән из'јохдур,
Көрүкән анлајә чағсын ки, һәп батағлығдыр.

Јығын-јығын бәх'ријјәт о мүзлим орманда,
Јашар, кошар, чал шыр зифт иһиндә, һәр јанда.
Һәјәти күлдүрчәк бир үмидә бағланарағ,
Иһ архәсәһчә кошуммағла һәпс чырпынарағ,
Бир аз да јакланатчм көр заваллы һисанлар,
Нәләр чәкәр јашамағчың, насыл јашар онлар.

(Һ. Чавид. Кечмиш күнләр. 1912-чи ил.)

Мәс'уд илә Шәфигә арасында олан бу диалог чох узун-дур. Бу ики парча мөвзуну ајдынашдырмаға кифәјәт

едәр. Сонра, о дөврүн нефт гујуларында садә үсулларла чалышманын вә сәрф етдикләри әмәјин гаршылығына ала билмәмәнин, сығортасызлығын, хәстәјин нә демәк олду-ғуну дилә кәтирир.

Һүсејн Чавидин ше'рләри илә Мәс'уд вә Шәфигә ара-сында олан әдәби јарадычы диалог көстәрир ки, артыг XX әсрин әввәлләриндә азәрбајҗанлы зијалы тәбәгәси, Һ. Ча-вид вә онун кимиләрин шәхсиндә истисмар олунанла, истисмар едәнләр мөвзусуна мүрачигә етмишдир, анламыш-дыр, баша дүшмүшдүр... Бу һәрәкатда Һ. Чавиддән башга дикәр јазарлар да бу дүшүнчә илә һағсыз һадисәләри дилә кәтирмиш, истисмарчы капиталистләрлә мүбаризәјә баш-ламышдылар. Јохса, фәһлә синфи шүүрунун болшевикләр тәрәфиндән Азәрбајҗана кәтирилмәси һекајәси башдан-ба-ша үјдурмадыр. Бу күн күчләниш коммунизм режими террор сәјәсиндә јашајыр. Гәләм дә әлиндәдир, истәдјини јазыр вә јаздырыр. Сонрақы јазылардан да мә'лум олачаг ки, азәрбајҗанлы түркләр үчүн бөһранлы күнләрлә сијаси вә мүбаризә мәсәләләриндә истисмар олунан түрк ишчи синфи истисмар едән азәрбајҗанлы капиталистләрлә бир сәнкәрдә чийин-чийинә верәрәк гаршысындақы рус вә ермә-ни дүшмәнләрлә чарпымышдыр. Ики ајры вә бир-биринә зидд олан синифләр, ишчиләрлә, капиталистләр арасында һәмрәјлик олмушдур. Һәлә Азәрбајҗан романтизминдән әввәл XIX әсрин икинчи јарысында Мирзә Фәтәли Ахундов, Һәсән бәј Зәрдаби социал мәсәлә оларағ ишчи проблемилә, торпағсыз кәндиләрин еһтијачлары илә мәшғул олмуш-дулар. Мәһсулдар торпағлар кәндиләрдән алынарағ Ру-сијадан Азәрбајҗана көчүрүлән кәндиләрә верилдији заман о заваллылар азмы әзијјәт чәкмишдиләр?..

Ишғалчы, милләтчи коммунист режими азәрбајҗанлы ишчиләри тәтил һүғугундан мәһрум етмиш вә јарым әрдән чохдур ки, онлары бир гарын чөрәк пулу газанмағ үчүн ишләдир. Коммунистләр куја чар тәһкимчилик режи-мини ләғв етмишләр. Әвәзиндә нә совет тәһкимчилик-көләлик режими јарадарағ, «колхоз» ады алтында кәнд-диләри истисмар едирләр.

АЗӘРБАЈҖАНДА РЕАЛИСТ ӘДӘБИ МӘКТӘБ

Азәрбајҗан халғынын маарифләнемәсиндә бөјүк хид-мәтләри олан реалист әдәби мәктәбинин сә'јләри Азәрбај-җанын сәрһәдләрини ашарағ Орта Асија өлкәләринә јайыл-

мышды десәм елә билірәм ки, сәһв етмәрәм. Мән бу мәктәбин Азәрбајҗан мәдәнијәтиндә ојнадығы ролу, енциклопедистләрин Франсада ингилабдан әввәл ојнадығлары рола бәһзәтмәк истәјирәм. Һәгигәтән, Азәрбајҗан реалист мәктәбинә мәнсуб оланлар енциклопедистләрдән Дидро вә Даламберин (1751—1752-чи илләрдә) чап етдирдикләри кими бир енциклопедија нәшр етдирмишләр. Тәкчә «Молла Нәсрәддин»ин әтрафында топлашан Азәрбајҗан јазарлары халг үчүн ондан даһа чох ишләр көрмүшдүләр.

1906-чы илдән сонра нәшр олунамаға башлајан «Молла Нәсрәддин» журналы реалист јол тутмуш вә онлары му- дафиә етмишдир. Журналын јарадычысы, баш редактору олан Чәлил Мәммәдгулузадә вә мәсләкдашлары «халға даһа јахын, онун шүуруна даһа чох тәсир едән бир әдиб олмушлар». Бу сәәбдән «әдәбијјат халг һәјәты илә бағлы олмалыдыр» тезисиндән чыхыш едәрәк, әдәбијјатын мөвзу- сунда бир мәгсәд, бир идеја олмалыдыр фикрини ирәли сүрмүшдүләр. Бундан өтрү Чәлил Мәммәдгулузадә нәш- рин идеаллығы мәсәләсини өн плана чөккәрәк јазыр ки, «һәр кәсин бир инанчы вар, һәр гәзетин вә журналын бир мәсләји вар, һәр јазычынын бир истәји вар; јохса бу иш- ләр бошунә дејилдир. Һеч бир шаирә, белә јазма, белә јаз демәк олмаз. Һеч бир нәшријјат саһибинә демәк олмаз мәсләјиндән дән, бир фикир саһибинә демәк олмаз ки, инанышыны ат, мәним инанышымын јолуну тут». («Молла Нәсрәддин», 1911-чи ил, декабр, № 44—11; Азәрбајҗан әдә- бијјат тарихи. II чилд, сәһ. 449).

XIX әсрин икинчи јарысындан сонра Мирзә Фәтәли Ахундовун Азәрбајҗанда әсасыны гојдуғу реалист мәктә- бинин XX әсрдә давамы олан Молла Нәсрәддинчиләрин идеоложи јөнүндән фикирләри бу гәдәр ачығ вә бу гәдәр гәт'идир.

Реалист әдәбијјатын тәнгидчиси Әбдүррәһим бәј Һаг- вердин 1904-чү илдә «Әдәбијјатымыза даир мәктуб» ад- лы мөғаләсиндә сәһми гәлбдән вә һәгиги дүјғулардан доған ата вә бабаларымызын һәјәты, адәт вә әхлагыны, арзу вә истәкләрини, фикир вә хәјалларыны тәсвир едән шаирләри мүасирләринә нүмунә оларағ кәстәрин вә фор- мализмидән чәкинмәләрини төвсијә едирди. Р. Әфәндизадә исә «Әдәбијјат ичтимаи тәсир васитәси олмалыдыр» фик- ринә әсасланырды.

М. Ф. Ахундовун дөврүндә олан реализм илә онлар арасында бөјүк фәрг вар иди. XX әсрин әввәлләриндә Молла Нәсрәддин мәктәбинин реалистләри Азәрбајҗан халгы илә әл-әлә вермиш вә чәһаләт, истибад, истисмарчы

кими дүшмәнләрлә сөзүн әсл мәнасында үз-үзә кәлмиш- диләр.

Азәрбајҗанда Молла Нәсрәддинчиләрин мәтбуат ва- ситәсилә халгы шүурлашдырмасында етдикләри хидмәтлә- рин мөвзусу бир нечә чилдик китаблара анчаг сыға биләр. Мәним јаздығым бу китабын сәһифәләриндә гејд етдијимиз бөјүк мүтәфәккирләрдән кениш сөһбәт ачмағ имкансыздыр.

Бир нечә мисалла кифәјәтләнемәк истәјирәм, Үзејир бәј Һачыбәјов Азәрбајҗан мусигисини јарадан даһи бир сәнәткар олдуғу кими јазычы кими дә бөјүк сәнәткар иди. Хүсусилә сатирик јазылары чох кәскинди. 1906—1907-чи илләрдә чар режимини ачығ-ачығына тәнгид етмишди. Халгын азадлығ вә истиглал истәјини белә дилә кәтирирди: «Бизин арузмуз, зәнчирли әсарәтдән хилас олуб, инсан кими јашамағдыр» («Иршад» гәзети, 1906-чы ил, 12 де- кабр, № 283).

Үзејир Һачыбәјовун сатирик јазысындан мисал кәтир- мәк јеринә дүшәрди. Бу јазы ләтифә шәклиндә «Иршад» гәзетиндә «Ордан-бурдан» ады илә нәшр олунашдыр:

Суал: — Дүнјада һамыдан чох... азадлығы севән адам кимдир?

Чаваб: — Русијанын баш вәзири Столыпин...

Суал: — Дүнјада һамыдан аз дәрд чәкән адамлар кимдир?

Чаваб: — Зәнкәзур ачлары...

Диалог бу шәкилдә ахыра кими давам едир.

Азәрбајҗанын маариф һәјәтында «Молла Нәсрәддин» әдәбијјаты адланан бир дөвр вардыр. Бу дөврүн тачы һеч шүбһә јохдур ки, Мирзә Әләкбәр Сабирдир. Бу ики ад бир-биринә о гәләр јахын вә гырылмаз телләрлә бағлыдыр ки, бир вахт әдәбијјатчылар арасында Сабирми, јохса «Молла Нәсрәддинми?» — дејә бир мәсәлә ортаја атыл- мышды. Бу мөвзуда елә билірәм ки, әдәбијјатчылар ара- сында бир чох мүнәгншәләр олмуш вә бир чох јазылар јазылмышдыр. Һал-һазырда масамын үзәриндә 1924-чү илдә Бақыда Сабир адына китабхананын беш иллији мүнәсибәтилә нәшр олуна «Сабир» адлы китаб вардыр. Бир заманлар Бақыда зијәлилар арасында јахшы танынан Сур- хәј Һүсәјизадәнин (Азәрбајҗан истиглал мүчәддәләси уг- рунда шәһид олмушдур—Һ. Б.) «Сабирми, Молла Нәсрәд- динми?» адлы мөғаләси вардыр. Бу мөғаләдә Сурхәј Һүсәјизадә үстүнлүјү Сабирә верир вә Сабирсиз «Молла Нәсрәддин» журналыны тәсәввүр едә билмир. Биз әввәлки јазымызда Молла Нәсрәддинчиләри Франсадаки енцикло-

педистләре, бәһзәтмишдик. Дејә биләрик ки, Сабир дә бу энциклопедистләрин ән бөјүүдүр.

Романтикләрлә реалист јазарлары бир-бирилә мүгајисә етсәк белә дејә биләрик ки: «Романтикләр чәмијјәтин јараларыны сагалтмага чалышырдылар. Реалистләр исә чәмијјәтин јарасына доғрудан-доғруја нәштәри батырыр вә ахан ирини тәмизләјәрәк чәмијјәтин јараларыны сагалтмага чалышырдылар».

Азәрбајчан халғыны истиглал мүбаризәсинә сәсләјәнләрин сырасында реалист јазарларын ролу вә хидмәтләри чох бөјүк олмушдур. Онларын хидмәтләри чилд-чилд китаблара сыгмаз.

МӘТБУАТ

1900—1907-чи илләр арасында чыхан гәзет вә журналлар: «Һүммәт», «Тәкамүл», «Дә'вәт» сол социалист группун мәтбуаты иди.

«Һәјәт», «Фүјүзат», «Иршад», «Тәзә һәјәт» (1907—1908), «Каспи» Әлибәј Нүсәјизадә, Әһмәд Ағајев вә Әли-мәрдан бәј Топчубашов тәрәфиндән нәшр олуан илләтчи гәзет вә журналлар иди. Һәмми дөврдә «Молла Нәсрәддин», «Дәбистан», «Бәһлул» журналлары да нәшр олуурду.

«Тәрәғги» (1908), «Иттифақ» (1909) вә «Мәктәб» (1911—1917) Гафур Рәшад тәрәфиндән нәшр олуурду. 1911—1912-чи илләрдә нәшр олуан «Ишығ» адлы гәзет гадыларын һуғуғларыны, ушағ тәрбијәсини, әдәбијјат, ев ишләрини вә сағламлығ мөвзәсуну ишығландырырды. Баш редактор Хәдичә ханым Әлибәјли иди.

«Јени фүјүзат» (1910—1911), «Шәләлә» (1913—1914), «Ачығ сөз» (1915—1918), «Дирилик» (1914—1916) гәзетләри түркчү вә милләтчи гәзетләр кими фәалијјәт көстәрир, дөврүнүн Азәрбајчан топлуму ичиндә, Азәрбајчан азадлығ мүбаризәсини давам етдирәчәк зијалы кадрлары јетиширди.

Бунлардан башга арада бир вә ја бир нечә нөмрәси чыхан «Гардаш көмәји», «Гуртулуш», «Бурһәни-һәғигәт» кими гәзетләри вә нәшр тәшәббүсү јарыда галан «Һиләл», «Шиһәби Саһиб», «Мә'лумат», «Азары һәғигәт», «Мир'ат» вә башга гәзет вә журналлары көстөрмәк олар.

Бүтүн бу чохсајлы гәзет вә журналлары нәшриндән апланылар ки, һәмми дөвр Азәрбајчан мәтбуат һәјәтинын ән актив дөврү олмушдур. М. Гади, Чәннәти вә башгалары «Тәкамүл» гәзетинә, Н. Нәриманов исә «Һәјәт» вә «Иршад» гәзетләринә мөғаләләр јазмышлар.

АЗӘРБАЈЧАН ШАИРИ ӘҺМӘД ЧАВАД АЗАДЛЫҒ МҮБАРИЗӘСИНДӘ

Сораилара, бән бу јурдун
Аилатајым нәсијим:
«Бән чинәнән бир үлкәнин
Һағ бағыран сәсијим».

Әһмәд Чавад бу мисралары «рус империализминә гаршы кәскин шә'рләр јазма», — дејәнләрә чаваб оларағ гәләмә алмышды. Әмрүнүн соғуна гәдәр бу сөзләринә садиғ галды вә јазды. Әлүм ајағында белә, сөзләриндән дөнмәди, јенә јазды. Анчағ бу дәфә «Символизм» әдәби мәктәбинн өзүнә јазы тәрзи сечәрәк јазды. Оун «Москва» шә'риндә дә сајсыз кинајә вә ијнәли сөзләр вардыр. Бир дәфә АКП рәһбәрлији Әһмәд Чавада 1 Мај мүнасибәтилә шә'р јазмағы тәклиф едир: Әһмәд Чавад онлар үчүн ашағыдаки мисралары гәләмә алыр:

Бән һәр кәлән бир мајисә¹,
Пәк чох үмитләр бағларым.
Һәр кәләчәк мајисә ичин
Нисан² ағлар, бән ағларым...

Бу шә'р нәшр олуңдугдан бир нечә һәфтә сонра совет әдәбијјатынын мәддаһлары Әһмәд Чавада гаршы һүчума кечдиләр: «Сәнин һәр ил кәлмәсинә үмид бағладығын мај, Бејнәлхалғ һәмрә'јлик күнү олан 1 Мај дејил, Азәрбајчан истиглалынын е'лан едилдији 28 Мајдыр. Апрель ајында рус Ғызыл Ордусу бу истиглалы дармадағын етдији үчүн апрел јағынлары илә бирликдә сән дә мај үчүн ағлајырсан». Беләликлә, Әһмәд Чавадын символизминдән ичә, дәрин мә'налы бир мисал. ...Әһмәд Чавад түрк дүңясында чох аз танынан классик Азәрбајчан шаиридир. О, түрк халғынын дәрдләрилә дәрдләнини, севинчләрилә дә севинмишдир.

1912-чи ил Балкан мүбаризәләри башламыш, Османлы дөвләти дахилиндә балканлы, түркијәли түрк гардашлары кәдрли, бөлранлы, фәчнәли күнләр јашамағда идиләр. Азәрбајчандан Истанбула көнүллүләр кәлмәкдә иди. Истанбулда гурулан «Гағгаз көнүлү Нисәси» сырларында Әһмәд Чавад, Азәрбајчан классик әдиб вә шаир педагогу Абдулла Шангәлә бирликдә, Тракија чәбһәсиндә сојданлары олан Түркијә «Мәһмәд»ләрилә сәнкәрләрдә чийин-чийинә дөјүнә кирмиш вә дүшмәнлә мүбаризә анарырды. Бал-

¹ Мајисә — Мај ајы. — Тәрчүмәчи.

² Нисан — Апрель ајы. — Тәрчүмәчи.

кан мұһарибәси гуртардыгдан сонра Јусиф Акчура оғлу, һәр ики Азәрбајчан шаиринә, Азәрбајчанда онлара даһа чоһ еһтијач дујулдуғуну вә өз доғма јурдларына дөнәрәк халғына хидмәт етмәләрини төвсијә едир. Бу төвсијәдән сонра һәр ики әдиб Азәрбајчана дөнүр.

1914-чү ил, биринчи дүнија мұһарибәси башламыш вә Түркиянин шәрғ чәһәсиндәки дөјүшләри «Сарыгамыш» уғурсузлуғу илә нәтичәләнмишди. Түркиянин шәрғ һиссәси рус ордусунун ишғалына, Гарс вә Әрзурум әһалиси рус вә ермәниләрин гырғынына мәрүз галмышды. Бақыда јерләшән «Азәрбајчан хејријә чәмијјети» Түркиянин шәрғ вилајәтләриндәки әһалијә јардым етмәкдә иди. Бу ишдә Әһмәд Чавад да јахындан иштирак едир, Бақы илә Гарс арасында русларын төрәтдикләри манеәләрә бахмајараг кедиб-кәлир, јардым ишләриндә јорулмадан чалышырды. Гардаш халғын бу бәдбәхт күнүндә Гарсда гаршылашдығы үрәк парчалајан мәнзәрәни бәдии шәкилдә «Нә көрдүмсә» ше’риндә дилә кәтирир:

Армағаным јаслы нәғмә,
Бир гуш олдум, чыхдым јола.
Кетдим көрдүм дост елиндә
Нә бир сәс вар, нә бир лајла.

Сордум гәриб минәрәдән:
«Ахшам олмуш, әзап һаны?
Бајгуш гонмуш минбәрләрә,
Дејән һаны, дујан һаны?»

Вичдан мәнә әмр едәр ки:
«Белә күндә бајрам етмә».
Гур’ан мәнә јол кәстәрир:
«Јохсуллары мәрјус етмә».

Сон бәнддә Әһмәд Чавад бајрамдан сөз ачыр. Ше’р 1915-чи ил мартын 22-дә јазылмышдыр. Мартын 22-си азәриләрин «Новруз» бајрамыдыр. Беләликлә, Әһмәд Чавад белә бир күндә бајрам етмир, Гарсдағы гардашларынын јасыны сахлајыр. Чүнки Гарс рус ордулары төрәфиндән ишғал едилдији заман орадакы түрк сојдашлары руслар вә ермәниләр төрәфиндән гылынчдан кечирилмиш, Гарс харабазарлығы чеврилмишди. Јарадылышындан шаир доғулан Әһмәд Чавадын бу һадисәдән һәјәчанланмамасы мүмкүн дејилди. Чүнки 1914-чү илдә Османлы дөвләтинин мұһарибәдә иштирак етмәсиндән һәјәчанланан Әһмәд Чавад илләрдән бәри ады-саны анылмадан Түркия радиоларында маһны кими охунан «Гара дәниз» ше’рини јазмышды

вә бөјүк үмидләрлә јашамышды. «Гара дәниз» ше’ринин сон бәнди белә битир:

Дост елиндән әсән јелләр
Мәнә ше’р... салам сөјләр.
Олсун бизим бүтүн елләр
Гурбан Түркүн бајрағына.

(1914-чү ил 15 нојабр, Кәнчә: «Далға», сәһ. 26, Бақы, 1919.)

Биринчи дүнија мұһарибәсинин ахырларында Гафгаз чәһәсиндә түрк ордусу мұвәффәғијәт газаныр. Түрк ордусу гардаш Азәрбајчан бирликләри илә Бақыга гәдәр кәлир. Әһмәд Чавад јенә «Мүгәддәс Мәһмәдчик» вә азәри әскәр јолдашлары илә Бақынын Јасамал дағындакы сәнкәрләрдә дүшмәнлә вурушур. Беләликлә, бу дөјүш мејданында Әһмәд Чавадын јаздығы «Бисмиллаһ» ше’ри милли һәјәчана малик олан дәјәрли лирик әсәрләриндән биридир:

Атылды дағлардан зәфәр топлары,
Јүрүдү ирәли әскәр, Бисмиллаһ.
О, Хан сарајында чичәкли бир гыз,
Бәклијор бизләри зәфәр, Бисмиллаһ.

Еј һәрбин талеји бизә јол вер, јол.
Сән еј чошан дәниз кәл Түркә рам ол,
Сән еј саға, сола гылынч вуран гол
Голларына гүввәт кәлир, Бисмиллаһ.

Бақы дөјүшү зәфәрлә нәтичәләнир, Азәрбајчан халғы истиггала говушур, милли, мүстәгил Азәрбајчан дөвләти јарадылар. Бир нечә ај сүрүр бу севинчли вә хошбәхт күнләр. Амансыз мұһарибә «гара јазылы» күнләр кәтирир Түркияјә. «Мудрос» мұгавиләсинә әсәсэн Түркия мұһарибәдән чәкилир, силаһы јерә гојур. Әһмәд Чавад бу һадисәдән јаса батан бүтүн түрк вә азәри халғы илә бирликдә кәдәрләнир вә Истанбулун ишғал олунмасыны белә гәләмә алыр:

О, севдијим мәрмәр синәли јарын
Дијорлар гојунда јабанчы әл вар,
Бахыб үфүғлара, узаг јоллара,
Ағлыјормуш мави кәзлү ахшамлар...
Аһ, еј солгун үзлү дағын Истанбул
Мави кәзләрин пәк бајғын Истанбул.

Узун олан бу мәрсијә, лирик вә мартироложик тәрздә давам едир. Мустафа Камал пашанын даһијанә рәһбәрли-

ји алтында Анадолуда милли азадлыг мүбаризэси давам едир вэ бу мүбаризэ Түркијэ тарихинин гуртулуш, демократија сәнифәсидир... Бақы, Антанта дәвләтләринин мәнхус «Севр» сәзишинә әсәсэн инкилисләрин ишғалы алтындадыр. Азәри мәтбуаты, толпантылары инкилисләрә гаршы чыхыб, митингләр кечирилрди. Әһмәд Чавад да «Инкилис» башлыглы ше'р языр:

Бақыја кәлмишик салам вермәјә,
Еј хаи сарајыны тутан инкилис.
Кедәркән Кәбәјә һачы карваны,
Һачылар јолуна чыхан инкилис.

Димағында¹ «Чанагала» ағысы,
Сөнмисин Түрк елләринин јағысы?
Ислам дунјасыны, өлүм чалғысы
Өлүм нијәтилә јакан² инкилис.

Бу ше'рин сон мисрасы Әһмәд Чавадын габагчадан һисс этмәсилә битир.

Дүшәчәк тахтына талан, инкилис —

дејир, Әһмәд Чавад сон сөзүндә инкилисләрә.
Азәрбајҗан һөкүмәти Бақыда дөјүш заманы шәһид олаң
«мәһмәдчикләрә» шәһидләр абидәси гојдурур. Бу абидә
инкилисләрә гаршы протестдир. Абидәнин тәмәл гојма мә-
расиминдә Әһмәд Чавад «Галх» адлы ше'рини охујур:

Галх, галх сармашыглы мөзар алтындан
Кәлмиш зијарәтә гызлар, кәлинләр.
Еј карван кечиди, јоллар үстүндә
Һәр кәлән јолчуја јол соран әскәр.

Говдугларын сәнин јабанчы ханлар
Гуртарды өлкәми төкдүјүн гаплар.
Бах, насыл өпмәкдә тозлар, думанлар
Гәриб мөзарыны, мәнлә бәрәбәр.

(Истиглал уғрунда ше'рләр. Истанбул, 1928, сәһ. 89.)

Бура гәдәр јазыланлары охујанлар елә зәнн едирәм ки,
Әһмәд Чавады «панисламист» вә ја «пантүркист» Азәрбајҗан
шәһирә саначаглар. Әслиндә белә дејил, Әһмәд Чавад
бу фикирләрин тә'сири алтына дүшмәмшиди. Анчаг о, һәр
етник түрк халгынын өз торпагларында азад вә мүстәкил
олмасыны истәјирди. О, Азәрбајҗанын һәлә дә мүстәмләкә

¹ Димаг — зәһин, шүүр, ағыл. — Тәрчүмәчи.

² Јакмаг — јандырмаг. — Тәрчүмәчи.

һалында галмасындан чох һәјәчанланырды. Бә'зән узун-
зады дүшүнәр вә хәјала даларды: «Бу дәфә русларла мү-
баризә чох чәтин, ганлы олачаг вә итки илә нәтичәләнә-
чәк» — дејирди. Һадисәләр Әһмәд Чавадын габагчадан
һисс етдикләрини тәсдигләјирди. Азәрбајҗан азадлыг мүба-
ризәсиндә Әһмәд Чавадын өзү дә гурбанлар, шәһидләр
карванына гатылараг 1937-чи илдә мачар шаири Петәфи
ким изи бәли олмадан јох олмушду.

Әһмәд Чавад 1892-чи илдә Кәнчә вилајәтинин Сејфәли
кәндиндә анадан олмушду. Сојады Ахундзадәдир. Ше'рлә-
ринин Әһмәд Чавад имзасы илә јазмышдыр. 1902-чи илдә
Кәнчәдә ачылан «Мәктәби Руханијјә» адланан мәктәбә
кетмиш, 1909-чу илдә исә һәмин мәктәби битирмишдир.
1912-чи илә гәдәр Кәнчәдә мүәллимлик етмишди. Истәр
мүәллим, истәр шаир, истәрсә дә бир ичтимаи хадим кими
Әһмәд Чавадын Азәрбајҗанда бөјүк ролу олмушду.

Әһмәд Чавад ше'рдә истифадә етдији вәзн, үслуб вә дил
јөнүндән Азәрбајҗанда «Чавад әдәби мәктәби»ни јарат-
мышдыр. О, өмрүнүн сонуна гәдәр Азәрбајҗан азадлыг
мүбаризәсинә садиг галмышдыр. 1920-чи ил апрел ајынын
ахырларында Азәрбајҗанын азадлығына сон гојан рус ор-
дусу танынмыш азәри зијәлиларыны, халгын көркәмли
шәхсијјәтләрини күлләләдији зәман Әһмәд Чавад гырғын-
дан горхмамыш вә бу ше'рилә үч рәнкли милли бәјраға
һәсрәт галдығыны кәдәрлә гәләмә алмышдыр:

Чохдандыр ајры дүшдүм
Үч бојалы бајрагдан
Ај достлар, мән јорулдум
Бу кизли ағламагдан...

О, јалныз кизли ағламагла кифәјәтләнмәди. Азәри
халгынын гара, бәхтсиз күнләрини бөлүшдү. Онларла бир-
ликдә һәбс олунду, ишкәнчәјә мә'руз галды, сүркүн олу-
нду вә нәһәјәт, 1937-чи илдә Сталин, Берија, Бағыров тәрә-
финдән јүз минләрлә азәрбајҗанлы зијәли, зәһмәткеш Си-
бирә сүркүн едилиб, өлдүрүлдү. Әсәсэн о, советләрин «ком-
мунист» јалаңларына вә онларын вәд етдикләри һагг вә
азадлығы инанмамышды. Јаздығы «Сус» башлыглы ше'-
риндә буну белә ачыглајыр:

Чохдан дәјишдириб, шәкки јакини¹,
Бән үсјан етмишим мәһәбә, динә...
Билмәм сәнин бөјлә «Һагг» дедијин нә?
Һәкм етмә фикримә вичданыма... сус!

¹ Јакин — доғру, һәгиги, керчәк. — Тәрчүмәчи.

Әһмәд Чавад зүлмү, истисмары, өлүмү «Һүрријјәт» дејә тәблиғ едән Совет истиласына белә һажырмышды. О, бунунда да кифајәтләнемәһи, өмрүнүн сонуна гәдәр Азәр-бајчан халғынын дүчәр олдуғу әзијјәти вә ағыр фәләкәти дилә кәтирмишди. Символик характер дашыјан «Сәсли ғыз» поемасында шаһр көрүн нә дејир:

Чәһһәт кими бир өлкә
Мәзардыға дөнмүшдү.
Бир чох евләр јыхылыб,
Ханһманлар сөнмүшдү.

Ишләнемәһи ғалмады
Бир чинајәт, бир күнаһ.
Әзмишди иһсанлығы
Ордусиәлә падшаһ.
Јүз миһләрлә атылан
Чан јахычы охлары
Диһләрилә чәһһәјиб
Сәриһмишди чохлары.
Доғраһмыш әлләриндә
Ғырығ ғылыһч ғәбзәһи,
Боғулмушдү көксүндә
Иһидләрин сон сәһи.
Јурдуһу вермәјәһләр...
Доғраһмышды хыһчаһыһч.

Әкәһриһ команданлар
Ғырыб атды јайыһы.
Фәләк дөндәрдди зәһрә
Бу өлкәһиһи һајыһы.
Күдмәк затәһ јох иди,
Ағламағ олду, јасағ.
Заваллы мәғлуб өлкә
Саһа һүғүғ, нә һағғ...

Поемада көрүнән бу ачы вә ганлы символик таблолар Азәрбајчанын азадлығы мүбаризәһсиндә шаһрин символик пәрдәләрә бүрүјәрәк аһлатдығы фәһиәһи һадисәләрдир. Бу романтик парчаларда Азәрбајчанын мүстәмләкә алтын-да јашамасына чох ачы бир һәкилдә тәһвир етмишдир. Шаһр Әһмәд Чавад рус иһғалындан сонра Азәрбајчан халғынын јашадығы бәхтсиз јашајыша сөзүн әһл мәһнаһында үрәкдән ачымышдыр.

Ше'рләрини охудуғум вә севдијим бу шаһри ЧК тәрәфиһдән 1923-чү иһни ахырларында һәбс олуһдуғум заман Бақыһы «Старо-Политсејск» проспектиһдәки һәбсхананда таныдым. О да һәбс олуһанлар арасында иди. Онунла бир

нечә ај еһни камерада ғалдығ. Камерада бизә китаб, дәф-тәр, ғәләм вермирдиләр. Нечә олдуса мәһним әһимә бир ғәләм кечди. Бу ғәләмлә Әһмәд Чавадын «ЧК» ше'рләрини дивара јазыр вә әзбәрләјирдим. Бир күн көзәтчи Николај мәһним дивара һәсә јаздығымы көрдү вә дивара јазылан јазылары тахта парчасы илә силди. Чавадын дөрд-беш ше'ри беләһиклә уһудулду, јох олду. Бу һадисәдән сонра јаздығы ики ше'рини әзбәрләдим, тәлејин көмәклији илә бура гәдәр кәтирдим. Бу ше'рләр «Ај елләр» вә «Нејлим» башлығы иди.

Ај елләр

Һаны јаз мәһсүмү күлүм, чичәјим,
Тез дүшдү јурдуһа хәһп, ај елләр.
Мән јаза билмәдим әһләрим бағлы,
Јохму бир дәрдиһи јазан, ај елләр.

(јанаар 1924-чү ил, ЧК—Бақы)

«Нејлим» ше'ри көзәтчи Николајын дивара јазылан ше'рләри силдикдән сонра јазылан ше'рдир. Бу ше'рин бир бәһдиндә һәмһи һадисәһи кинајәһи сурәтдә тәһвир едир:

Бары сән кәл дедим, дилләјиб бир аз
Еј вәфалы ғәләм, дәрдиһи кәл јаз...
Кәлди бир чиркәһи әл сөјләди: олмаз,
Дилләјәһләр мән кәч дүјәр, нејлим.

(феврал 1924-чү ил, ЧК—Бақы)

Бу һәбсдән Әһмәд Чавад Азәрбајчан коммуһистләриниң бир һисмини мүдахиләһи илә, мән һәсә бир тәһвирләп һәһи-һәһиһдә гурутулмушуг (Әһмәд Чавадын һәбсдән азад олма-сына көмәклик едән коммуһистләр Сталин тәрәфиһдән күлләләһиһидиләр). һәрдән бир онун еһниә кедәрдим. Бир күн Әһмәд Чавадла гејри-легал миһли азадлығы коми-тәһһин рәһбәри доктор Дадаһ һәһһһһдә вә лидерләрдән бири оһан Раһим бәј Вәкилли илә раһтландығ. Узун даны-шығлардан сонра мән гејри-легал комитәһни көркәмли һүмәјәндәләриниң бир һисәһһһһни мүвәғгәһи оһарағ Азәр-бајчандан чыхыб кетмәләрини тәклиф етдим. Азәрбајчан азадлығы мүбаризәһһһһһ һәр үч лидери мәһним бу тәклифи-мә ғаршы чыхдылар вә дедиләр: «Мән кедим һаричи өлкә-јә, сән кет, о кетһи, чох јахшы, бәс бу бәдбәхт вә тәһһһһһһһ күһләри миһләтлә ким бөлүһсүн?» Чох јахшы хатырла-јырам, Әһмәд Чавад вә Раһим бәј Вәкилли мәһним сөзләри-мә чох һирләһидиләр вә бир даһа белә сөзләр даныһма-

мағы сөйләдиләр. О вахтдан дүз ярым әср кечмишдир. Азадлыг угрунда мүбаризә апаран бу үч азадлыг ашиги сөзләринә салыг галмыш, Азербайжан халгынын бәдбәхт күнләрини халгла биркә јашамышлар. Др. Дадаш һәсәнзәдә күлләләнмини, Раһим бәј Вәкилли өзүнү өлдүрмүш, Әһмәд Чавад исә Сибирә сүркүн олунмуш вә ондан бир даһа һеч бир хәбәр кәлмәмишдир.

Көрүндүјү кими, Азербайжан азадлыг мүбаризәси чох ганлы, иткили олмуш вә олачагдыр да... Сталин — Берия коллекиясынын Азербайжандакы чоллады Бағыров, Сталин өлдүкдән вә Берия күлләләндикдән сонра Хрушшов дөврүндә Бақыда муһакимә едиләркән јанындакы ермәни көмәкчиләрини кестәрәрәк, «булара инанараг 29.000 Азербайжан зијалысыны мәһв етдим», — дејә етираф етмишдир. Күтләви гыргын Советләрдә дөврләрә ажрылмышдыр. Бу вәзијјәт нәзәрдән кечириләрсә, Азербайжан азадлыг мүбаризәсинин вердији гурбанлар һаггында бир фикир јаранмыш олур.

Азербайжан әдәбијјаты тарихиндә Әһмәд Чавад өзүнә мәхсус бир јер тутур. Анчаг Азербайжан Елмләр Академиясы тәрәфиндән нәшр олунан «Азербайжан әдәбијјаты тарихиндә» Әһмәд Чавад һаггында һеч бир мәлулат верилмәмишдир. Санки, Әһмәд Чавад Азербайжанда јашамамыш, бир әдәби мәктәб јаратмамыш, Европа, рус, күрчү классикләриндән әдәби дәјәри гижмәтли олан тәрчүмәләр етмәмиш, кәләчәк нәслә зәнкин әдәби ирс гоймамышдыр.

Әһмәд Чавад Азербайжан азадлыгына сон нәфәсинә гәдәр садиг галмыш вә бу јолда шәһид кими чаныны гурбан вермишдир.

Әһмәд Чавады, әввәлчәдән биләрәк кирдији вә чаныны гурбан вердији азадлыг мүбаризәсинин һеч бир сәһифәсиндә бәдбин вә үмидсиз көрмүрүк. 1912-чи илдә Истанбулда башладыгы әдәби фәалијјәти 1937-чи илдә сүркүн едилмәси вә өлдүрүлмәси илә сөнмүшдүр. һәјатынын 25 или мүәллимликдә, дөјүш чәһәсиндә, һәбсдә, ән чәтин сијаси мүбаризәдә кечмишдир. Әһмәд Чавад Азербайжанда һәјата кечирилән террор илләриндә јаздыгы ше'рдә белә дејир:

Һүсранлар¹, әләмләр, бәһраплар ичиндә
Гысыг бир сәс кими өләчәјим бән...
Бәјлә көз јашыјла кечән өмрүмүн
Сонунда бир ачы күләчәјим бән...

¹ Һүсран — итки, тәләфәт, зәрәр. — Тәрчүмәчи.

Јахында дидарып нәсип олмазса,
Үмидсизлик бәни дүшүрмәз јаса,
Алараг әлимә дәмбирдән аса,
Бир күн һүзуруна кәләчәјим бән.

Биз, Әһмәд Чавады истиглалчы вә ингилабчы јөнүндән гысыгча да олса инчәләмәк истәјирик. Бир күн Әһмәд Чавады әдәби јөндән инчәләјәчәк гәләмләрин јетишәчәјинә инанарам. Кифәјәтдир ки, онун әсәрләри нәшр едилсин вә таныдылсын...

Онун бөјүк әдәби шәхсијјәтини инчәләмәк бизим билијимиз харичиндәдир. Анчаг онун лирик гүдрәтинә бир мисал олсун, дејә гызынын өлүмү заманы јаздыгы ше'рләриндән бир бәнд веририк:

Буну ким дејәрди бир сәһәр чагы,
Тарымар олачаг өмрүмүн багы?
Ипәк телләринин кәлсә сорагы,
Гәлбимдә нә күлләр битәрди, гызым.

Әһмәд Чавад Азербайжанын бөјүк вәтәнпәрвәр шаири олараг Азербайжанда јашамагдадыр вә јашајачагдыр. О, буну билирди. О билирди ки, гырмызы рус террорунун гурбаны олачаг. Анчаг о, өлүмүн мадди анламда олачагыны вә Азербайжан тарихиндә һеч бир заман өлмәјәчәјини дә билирди. Көрүн бу мисраларда нәләр сөйләјир өлмәз шаир Әһмәд Чавад:

Бән бир ашыгым ки, бу чалдыгым саз
Думанлы дағларә сәс салачагдыр.
Ағлатдыгым телдә инләјән аваз
Елин хатырында чох галачагдыр...

Әһмәд Чавадын Азербайжан азадлыг мүбаризәсиндәки ролу Украина шаири Шевченко вә маچار шаири Петөфи илә мүгајисә олуна биләр.

МУСАВАТ ПАРТИЈАСЫНЫН ГУРУЛУШУ

Гәддарлыгы илә мәшһур олан баш назир Столыпин 1905-чи илдә чар тәрәфиндән елан олунан азадлыг бәјаннамәсини 1907-чи илдә ләғв етди. Ингилабчыларын бир һиссәси күлләләнди, бир һиссәси һәбс олунду, чох һиссәси исә Сибирә сүркүн едилди. Өлкәдә заһири сақитлик һөкм сүрүрдү. Елә зәһн етмәк оларды ки, өлүм, һәбс, сүркүн ингилабын гаршысыны алмышды, амма бу белә олмады,

гејри-легал ингилабчы тәшкилатлар јарадылып вә кетдикчә онларын сајы артырды.

1905-чи ил ингилабынын Азәрбајчана кәтирдији мүвәғәти, ики иллик һурријәт һавасы һәлә унутулмамышды. Һәмин илләрдә ачылан мәктәпләрин бир һиссәси фәалијәтини давам етдирир, Азәрбајчан зијалылары мәтбуат вәситәсилә халға хитаб едәрәк онлары «ојанмаға» сәсләјирди. Чох вахт бу сәбәбдән гәзетләр, журналлар рус сәнзурасы тәрәфиндән бағланылар, амма бир һәфтә кемирди ки, башға бир адла ејни идејаны тәблиғ едән гәзет вә журналларын нәшр олунмасына ичәзә алынырды.

Башда Бақы шәһәри олмагла, Азәрбајчанын шәһәрләри бөјүр, әһалиси артыр, тичарәт, сәнаје вә мәһсул истеһсалы инкишаф едирди. Бу вәзијјәт азәри халғыны бир чох сијаси, сәсиал вә мәдәни мәсәләләрини һәлл етмәк үчүн ерлијә доғру аддым атмаға сәсләјирди. Чүнки бунун үчүн әлвәришли шәраит јаранмышды. Халғ ичиндән зыхан, дуһа сәһиби олмасалар белә, милләт үчүн чалышан шәхсләр халғ тәрәфиндән рәғбәтлә гаршыланырды.

1911-чи илдә, белә бир вәзијјәтдә вахты илә М. Ә. Рәсулзадә илә сәсиал-демократ партијасынын «Һүммәт» тәшкилатында чалышан үч нәфәр фәһлә — А. Рәсулзадә, Аббасгулу Гасымзадә вә Вәли Микајыл оғлу бирликдә гејри-легал тәшкилат јаратмағы планлашдырылар. «Һүммәт» тәшкилатынын үзвләри олан бу үч нәфәр партија јаратмағ фикриндә олдуғлары заман, онларын бири дәфтәрхана дуканы ачарағ тичарәтлә мәшғул олурду, о бириләри исә сәрбәст чалышырдылар. Анчағ онларын һеч бири бир партија програмыны һазырлајачағ сијаси савада малик олмадығлары кими сијаси, тактики тәчрүбәјә дә малик дејилдиләр. Онлар јаратдығлары партијаја «Мүсават» адыны дојмагла чох анламлы ад сечмишдиләр. Бу партијанын гәбул етдији сәккиз маддәдән ибарәт програмда ислам дини өн плана чәкилирди.

Бу һадисә сијаси партијалар тарихиндә биринчи дәфә дејилди ки, баш верирди. 1877-чи илдә Петербургда; Русияда илк фәһлә тәшкилаты сајылан «Шимали рус фәһлә иттифағы» харрат Халтурин вә чилинкәр Обнорски тәрәфиндән јарадылмыш, сонра да бу иттифаға Плеханов рәһбәрлик етмишди (Г. Зиновјев. Историја РКП (Болшевиков). Москва, 1924).

Мирзә Бала етираф едирди ки, Мүсават партијасында чалышанларын чоху «Һүммәт» тәшкилатындан кәлмишди (Мирзә Бала. Милли Азәрбајчан һәрәкаты. Берлин, 1938, сәһ. 44—61).

Мүсават партијасынын програмы:

1. Милләт вә мәһәб фәрғи дојулмадан бүтүн мүсәлманларын бирләшмәси;
2. Мүсәлман өлкәләринин итирилмиш мүстәгиллијинин бәрпа едилмәси;
3. Мүстәгилликләрини мүдафиә вә бәрпа етмәк үчүн мүбаризә апаран бүтүн мүсәлман өлкәләринә мадди вә мәһәби көмәк етмәк;
4. Мүсәлман өлкәләринин вә милләтләринин мүдафиә вә һүчум гүввәләрини артырмағ үчүн көмәк етмәк;
5. Бу идејаларын јайылмасына әнкәл олан бүтүн манәләри арадан галдырмағ;
6. Мүсәлманларын брилијинә вә тәрәггисинә чалышан дикәр партијаларла әләгә јаратмағ;
7. Бәшәријјәтин сәадәт вә тәрәггисинә чалышан харичи чәмијјәтләрлә еһтијач олан заман әләгә вә фикир мүбадиләси јаратмағ;
8. Мүсәлманларын јашамағ уғрундакы мүбаризәсини күчләндирмәк, онларын тичарәт, сәнаје вә үмумијјәтлә, иғтисадијјатыны инкишаф етдирмәк.

Програмын ислам халғлары јөнүндән бу гәдәр кениш тутулмасында Мүсават партијасынын јарадылмасы вахтынын Гәрби Траблис (Ливија) вә Балкан мүһарибәләри заманына тәсадүф етмәсинин бөјүк ролу олмушдур. Бу мүһарибәләр һагда партија нәшр етдирдији бир бәјаннамәсиндә белә јазырды: «Бу вахта гәдәр өзләрини мәдәни сәјан авропалылар ислам әләминин чәми үзвләрини әзир вә мүхтәлиф јолларла тәһгир едирди. Умид едирдиләр ки, ислам әләминин гәлби кими танынан Османлы Хилафәти¹ «хәстә адам» кими бу гәдәр зәрбәдән сонра чарәсиз галачағ вә давам қәтирмәјиб јыхылачағдыр. Анчағ мәшрутијјәтин еланьидан сонра онлар өзләринин јанлымыш олдуғларыны, Османлы Хилафәтинин јенидән гүввәтләндијини көрәрәк горхуја дүшдүләр. Вә әләми исламын кетдикчә тәрәгги едәчәјинә инандылар».

Бәјаннамәдә мүсәлманлара белә хитаб олунурду: «Диндашлар, билин вә инанын ки, јекәнә үмидимиз вә гуртулуш јолумуз Түркијәнин истиглал вә тәрәггисиндәдир» (Мирзә Бала. Милли Азәрбајчан һәрәкаты. Берлин, 1938, сәһ. 66—67). Бу бәјаннамә о дөврдә Истанбулда нәшр олунан «Сәбилүлрәшад» журналында дәрч олунмушдур.

1905—1907-чи илләрдә панисламист вә пантүркист фи-

¹ Османлы дөвүндә түрк султанлары ејни заманда дүңја мүсәлманларынын хәлифәси сајылырдылар.—Тәрчүмәчи.

кирләр Азәрбајчанда Әли бәј Һүсејзадә вә Әһмәд Ағајев тәрәфиндән «Һәјат», «Фүјүзат», «Иршад» гәзетләри васитәсилә јаылырды. Әли бәј Һүсејзадә Османлы шивәсинин Азәрбајчан үчүн әдәби дил олараг гәбул едилмәсини тәклиф етмишди. Чәлил Мәммәдгулузадә вә башга реалист јазычыларла бу дил мәселәси узун заман гәләм мүнәгишәси олмуш вә реалистләр һаглы олараг азәри ләһчәсинин әдәби дил олараг тәтбиг олунмасыны ирәли сүрүдүләр вә нәтичәдә өз фикирләрини гәбул етдирдиләр.

«Мүсават» партијасы аз вахт әрзиндә көрүнмәмәши бир инкишаф јолуна гәдәм гојду. Чүнки, Азәрбајчан халг топлумунун өз көкүндә лазым олан иғтисади сәсиал вәзијјәт тарихин ахарында тәкмилләшмиш вә сәјаси платформасыны тапмышды. Белә вәзијјәтдә Мүсават партијасынын гурулмасы бу тәкмилләшмәјә чаваб вермиш вә белә бир вәзијјәтә һазыр олан азәри зијалыларыны өз әтрафында топламышды.

Столыпин иртичасы заманы, 1905-чи ил ингилабы ја-тырдылдыгдан сонра Түркијәјә сығынмаг мәчбуријјәтиндә галан Әһмәд Ағајевин тәсис етдији Дифаи партијасынын башыс галан үзвләри дә Мүсават партијасына дахил олмушдулар.

1913-чү илдә Романовлар сүләләсинин 300 иллији мүнасибәтилә чар тәрәфиндән елан едилән амнистіја сәјаси мәнһусларла да анд едилирди. Бундан истифадә едән М. Ә. Рәсулзадә Бакија дөндү вә «Мүсават» партијасына дахил олараг лидерлији тезликлә әлинә алды. 1915-чи илдә «Ачыг сөз» адлы гәзет чыхармаға башлајан М. Ә. Рәсулзадә бу гәзет васитәсилә Истанбулдан кәтирдији Зија Көкаллын «түркчүлүк» фикирләрини јајмаға башлады. Гырх миллијона јахын түркү әсарәт алтында сахлајан рус империясы илә Османлы дәвләти арасында мүһарибә башладығы заман мәнһум миллиәтләр русларын мәғлуб олмасыны арзулајыр вә гуртулуш јолуну бунда көрүрдүләр. Бу һадисә һәр јөндән нормал вә тәбни иди. Мүсават партијасынын лидери М. Ә. Рәсулзадә бу вәзијјәтдән истифадә едәрәк азәри зијалылары арасында тәблиғат апарыр, өзүнә тәрәфдарлар топламаға чалышыр вә бу фәалијјәтиндә јахшы нәтичәләр әлдә едирди.

Анчаг буну да гејд етмәк лазымдыр ки, бу, дөзүлмәз рус истибададына гаршы соң дәрәчә күчлү позучу сәјаси мөвге иди. ...Хүсусилә рус чарынын Балканда јүрүтдүју панисламист тәһрикчи сәјасәтин реаксиясы иди. Белә бир шәрәнтдә Мүсават партијасынын 1917-чи илдә топланан биринчи конгрессиндә «түркчүлүк-милләтчилик» идејасы белә гејд олунурду:

«Јалныз дин бирлији мүасир мәнада бир милләти тәшкил едә билмәз. Милләти мүәјјән едән мүштәрәк әләмәтләрдән башлычысы дил, адәт вә әдәбијјатдыр. Бу бахымдан бүгүн түркләр бир милләтдир».

«Тәбни, дәвләтин милли олдуғу, милләтин дә јалныз динлә дејил, башлыча дилә истинад етмәси гәнаәтинә кәләрәк бүкүнкү күн дағыныг олан түрк дүнјасынын бир күн бирләшәчәјинә вә мүттәфиг бир түрк әләми тәшкил едәчәјинә инанырғ». Чох кениш мәна дашыјан бу максимум идеја Мүсават партијасынын програмынын әсасыны тәшкил едирди.

1917-чи ил икинчи рус ингилабынын башладығы дөвр-дә Кәңчәдә Нәсиб бәј Јусифбәјли тәрәфиндән Түрк Адәми мәркәзијјәт партијасы јаардылмышды. Нәсиб бәј Јусифбәјли бир заманлар Крымда Исмајыл бәј Гаспралынын «Тәрчүман» гәзетиндә чалышмыш вә онун «түркчүлүк» мәфкурәсинин тәсири алтында галмышды. Сонралар бир мүддәт Истанбулда јашамышды. Кәңчәдә јаратдығы Түрк Адәми мәркәзијјәт партијасы да програм јөнүндән, милләт мәселәсиндә Мүсават партијасына чох јахын иди. Ејни заманда Нәсиб бәј Јусифбәјли «Ачыг сөз» гәзетиндә М. Ә. Рәсулзадә илә һәмфикир олдуғуну билдирир вә милләтчилији тәблиг едән јазылар јазырды. Беләликлә, Мүсават партијасы илә Түрк Адәми мәркәзијјәт партијасы бирләшәрәк Түрк Адәми мәркәзијјәт мүсават партијасы адыны алды.

Икинчи рус ингилабы башладығы әрфәдә, 1917-чи ил апрел ајынын әввәлләриндә Бақыда, Гағгаз мүсәлманларынын бөјүк гурултајы чарғылмышды. Гурултаја Азәрбајчан, Шимали Гағгаз мүсәлманлары илә јанашы Ермәнистан вә Күрчүстанда јашајан мүсәлманларын да нүмајәндәләри кәлмишди. Гурултајын күндәлијиндә Гағгаз мүсәлманларынын ингилабдан нә истәдикләри мүзакирә олунмалы вә өз тактикалары тәјин едилмәли иди. Битәрәф груп ады илә гурултајда иштирак едән Әлимәрдан бәј Топчубашов гурултаја рәһбәрлик едирди. «Русија мүсәлманлары иттифагы» партијасынын лидери олан Ә. М. Топчубашов бу гурултајда мәнсуб олдуғу халгын сәјаси шүүр јөнүндән инкишаф етдијини көрүнчә чох сәвинирди.

Гурултај ашағыда гејд олунан чох әһәмијјәтли сәјаси тәләбләри гәрарлашдырараг өз ишнини битирди:

1. Гағгаз мүсәлманлары гурултајы, милли, сәјаси мәгсәдләр һаггында мәселәни мүзакирә едәрәк мүсәлман милләтләринин мәнәфәјини ән чох тәмин едән, Русија шәкли идарәсинин мәнәлли федерасија әсасында гурулаи халг чүмһуријјәти олундуғуну гәрара алыр.

2. Ислам дининдән олан бүтүн милләтләрнин дини дә мәдәни алагәләрини нәзәрә алагаз Гафгаз мүсәлман гурултайы бүтүн Русија мүсәлманларыннан өтрү ганунверичи сәләһижәтә малик үмуми бир идәрә гурулмасыны лазым билир.

Гурултайда бу ики маддәлик гәрарын бөјүк чохлугда сәс топламасында Мүсават, Түрк Адами мәркәзижәт партија-ларыннын, битәрәф гурулларын биркә сәјләринин бөјүк ролу олмушдур (Мирзә Бала. Милли Азәрбајчан һәрәкаты. Берлин, 1938).

Мүсават партијасы 1917-чи ил октябрда Бақыда чағырылан биринчи конгресиндә програмыны минимум әсаслар үзәриндә гурмушду. Бу сәбәбдән әрази мухтаријјәти, ре-кионал мухтаријјәт принципни ирәли сүрмүшду. Гурул-тај мухтаријјәт принципни бу шакилдә гәбул етмишди:

1. Русија дәвләтнинин шәкли идәрәси милли, мәнәлли мухтаријјәтләр әсасы үзәриндә гурулан федератив халг чүмһуријјәтиндән ибарәт олачагдыр.

2. Јазы, мәтбуат, вичдан, митинг, тәшкилат вә тәтил кими сијаси азадлыгларла бирликдә мухтаријјәтләрдәки һөкүмәтин федератив халг чүмһуријјәтләриндән ибарәт олмасы, ишчи ганунунун бүтүн мухтаријјәтләрдә ејни чүр олагаз тәтбиғи вә торпаг мәсәләсинин әсаслы ислаһаты кими демократик принцип Русија федератив халг чүмһу-ријјәтинин конститусијасына дахил едиләрәк дәвләт тәрә-финдән тәминат алтына алынмалыдыр.

3. Мүәјјән әразијә малик олан, јәни Русија дәвләтинин һәр һансы бир һиссәсиндә чохлуг тәшкил едән һәр бир мил-ләгә мухтаријјәт һүгуу верилмәлидир. Азәрбајчан, Түр-кистан, Гырғызыстан, Башгырдыстан кими түрк өлкәләри әрази мухтаријјәти алмалыдырлар. Қрым татарларына, Русијада јашајан башга түрк милләтләринә әрази, мүмкүн олмааса милли мухтаријјәт верилмәлидир.

(Әлава: түрк олмајан башга диндашларла да партија мухтаријјәт тәләб едиб, онларла һәр вәнчлә јардым етмәји өзүнә борч билир.)

4. Мүәјјән әразијә малик олмајан милләтләрә милли, мәдәни мухтаријјәт һүгуу верилмәлидир.

5. Мухтаријјәтләрнин һүдудунун тәјини, өлкәдә дахили конститусијаларын тәртиби, истәр әрази, истәрсә дә милли мухтаријјәтләр Мүәссисләр мәчлиси тәрәфиндән һәлл олун-малыдыр.

6. Чүмһуријјәт һејәтинә дахил олан мухтаријјәтләр өз араларында мүштәрәк мәгсәд вә тәләбләр әтрафында бир-ләшә билмәлидирләр.

7. Мухтаријјәтә малик олан бүтүн әјаләтләр, мәркәзи һөкүмәтә анчаг вәтәни мүдафиә етмәји, пул кәсилмәси, көмрүк, харичи сијасәт, дәмир јолу, почт, телеграф вә баш-га бу кими үмуми ишләри һәвалә едирләр.

8. Мухтаријјәтли әјаләтләр идәрәетмә, малијјә, ганун-веричилик, мәдәни ишләр вә мәнкәмә кими дахили мәсәлә-ләрдә мүстәгил олмалыдыр.

9. Русија чүмһуријјәтинин үмуми ишләрини идәрә ет-мәк үчүн бүтүн мухтаријјәтләрнин нүмәјәндәләриндән иба-рәт бир конгрес тәшкил олунмалыдыр.

10. һәр бир мухтаријјәтин мәркәзиндә ганунверичи вә-зифәси олан мүкәлләфијјәтли бир депутатлар палатасы вә верилән ганунлары ичра едән мүкәлләфијјәтли назирләр кабинети тәшкил олунмалыдыр.

11. һәр бир мухтаријјәтли әјаләт әрази ишләриндә кениш имтијазларла малик вилајәт, гәза вә наһијәләрә бөлүнмә-лидир.

(«Истиггал» мәчмуәси, Бақы, 1919, сәһ. 15; Мирзә Бала. Милли Азәрбајчан һәрәкаты, сәһ. 84—87).

Чәнуби Азәрбајчан азадлыг һәрәкатынын лидерләрин-дән бири олан Мирчәфәр Пишәвәри Мүсават партијасы һаггында бу фикирләри ирәли сүрүрдү: «Мүсават парти-јасынын мәркәзи комитәси вә бүтүн тәшкилатларында үч фраксија һаким олмушдур:

1. Хырда буржуа үнсүрләри илә бирликдә мәркәздә мөв-ге тутан М. Ә. Рәсулзадә групу.

2. Ингилаби һәрәкатын тәсири алтында галан вә сол тәмајул көстәрән Мирзә Бала Мәммәдзәдәнин групу.

3. Сол чинаһа мәнсуб олан Нәсиб бәј Јусифбәјлинин мүлкәдар вә капиталист групу».

(Мирчәфәр Пишәвәри. Сечилмиш әсәрләри. 1965-чи ил, сәһ. 402).

МӘММӘД ӘМИН РӘСУЛЗАДӘ

Азәрбајчан истиггал мүбаризәси тарихини јазаркән бу истиггал уғрунда мүбаризә апаранлардан данышмамаг ол-маз. Чох тәәссүф ки, Фәтәлихан, Топчубашов, Нәсиб бәј, др. һәсән бәј Агајев, генерал Сәлимов вә башгаларынын тәрчүмеји-һалларыны тапа билмәдик.

М. Ә. Рәсулзадә Азәрбајчан азадлыг мүбаризәсинин өнүндә кедәләрдән бири олмушдур. О, 1884-чү ил январын 31-дә Бақыда (Новханыда) руһани әнләсиндә доғулмуш-дур. Атасы Ахунд һачы Молла Әләкбәр Рәсулзадә, анасы

Залы гызы Зинјәтдир. Илк тәһсил вә тәрбијәсини атасынын ачмыш олдуғу дини мәдрәсәдә алмышдыр. Һәјата Бақыда јерләшән мәтбәәләрин бириндә мүрәттиблик етмәклә башламышдыр. Чалышдығы «Каспи» мәтбәәси Әмин бәј үчүн бир һәјат мәктәби олмушдур. Әмин бәјин јазычылыға һәвәси тәхминән бурадан башламыш вә јазычыларын әсәрләрини гургушун һәрфләрлә дүзәркән онларын тәсири алтындан чыха билмәмиш вә беләликлә, үмуми билкиси инкишаф етмишдир. Илк јазысыны 1903-чү илдә Тифлисадә Мәммәд Аға Шаһтахтинскинин чыхардығы «Шәрги-рус» адлы күндәлик гәзетә, јазмышдыр. Беләликлә, Әмин бәј өз үзәриндә чалышан, һәјатда мүбаризә апаран бир адам олмушдур. Системли оларағ мәктәбә кетмәмиш вә һеч бир мәктәби дә битирмәмишдир. Онын биографijasыны јазанлар мәктәбә кетдијини јазсалар да бу доғру дејилдир.

1905-чи илдән сонра Бақыда Әли бәј Һүсејнадә вә Әһмәд бәј Ағажевин чыхартдығы «Һәјат», «Фүјузат», «Иршад» вә «Тәрәгги» журнал вә гәзетләриндә чыхыш етмәклә јазычылығ фәалијјәтинә башламыш вә сонра 1905—1907-чи илләрдә радикал сол чәрәјаны тәмсил едән «Һүммәт», «Тәкамүл», «Јолдаш» журналларынын танынмыш журналистләри илә бирликдә чалышмыш вә бир мүддәт «Тәкамүл» журналынын баш редактору олмушдур. Һәммин илләрдә Әмин бәј радикал сол социалист Сталин, Орчоникидзе кими күрчү, Калинин, Вышински кими рус социал-демократ (болшевик) һәрәкатынын нумәјәндәләрилә бирликдә чалышмышдыр. 1904-чү илин ахырларында «Рус социал-демократ партијасы»нын нәздиндә азәри фәһләләри арасында чалышмағ вә тәблиғат апармағ үчүн «Һүммәт» адлы тәшкилат јарадылар. Әмин бәј «Дүнја» гәзетиндә «Сталинлә иһтиләл» башлығы алтында нәшр етдирдији хатирәсиндә јазыр ки, һәммин партијаны өзү јаратмыш вә бу партијанын ады илә бир журнал да чап етдирмишдир. Һәгигәт беләдир: «Мүсәлман «Һүммәт» партијасы Сталин даһил олмағла јухарыда адлары гејд олунан күрчү ингилабчыларынын јардымы вә Әмин бәјин јахындан фәал иштирақы илә јарадылмыш, «Һүммәт» журналы да Әмин бәј тәрәфиндән чыхарылмыш вә идарә едилмишдир» («Дүнја» гәзети).

Әмин бәјин 1908—1910-чу илләр арасында һүммәтчи оларағ Иран ингилаб һәрәкатында иштирак етдијини көрүрүк. Бу ингилаби һәрәкатда Сталин узағдан, др. Поникидзе исә јахындан иштирак етмишди. Әмин бәј Теһранда 1908-чи илдә, Иран тарихиндә илк дәфә нәшр олунан «Ирани нов» («Јени Иран») адлы күндәлик гәзет бурахмыш-

дыр. Гәзетин баш редакторлуғуну да бир мүддәт өз үзәринә көтүрмүшдур.

Әмин бәјин «Дүнја» гәзетиндә «Сталинлә иһтиләл» башлығы алтында чап олунан хатирәси чоғ марағлыдыр: «Бақыда бир нечә чәмијјәтләрлә бирликдә «Ничат» чәмијјәти вә «Һүммәт» тәшкилатынын иштирақы илә губернатор паркынын казиносуна бир концерт тәртиб етдик. Концертдән әлдә едилән кәлир «Һүммәт» тәшкилаты, «Ничат» вә диқәр чәмијјәтләр арасында бөлүнчәқәди. О замана көрә концертдән олдуғча чоғ кәлир топланды. Бир күн кизли социал-демократ партијасындан бир јолдаш кәлдә, Сталин јолдашын Бајыл һәбсханасында олдуғуну вә онун орадан гачырылмасы үчүн 200 манат пул ләзым олдуғуну сөйләди. «Һүммәт» тәшкилатынын пәјна дүшән пулдан һәммин јолдаша вердим. Күнләрин бириндә, јолдашларыма бирликдә пуллары һесаблајыб бөлүшдүрмәк үчүн фәјтолла кедәркән, бир күчәнин тининдә тапанчалы бир нечә шәхә јолумузу кәсәрәк пуллары алыб гачдылар. Сонрадан өјрәндим ки, буну «Һүммәт» илә Социал-демократ партијасы тәшкил етмишдир».

Һәммин һадисәни Султан Мәчид Әфәндијев хағирәләриндә белә ајдынлашдырыр: «Ничат» чәмијјәтиндә чалышан јолдашларымыз, куја (?) һәммин чәмијјәтин хейринә издиһамлы халғ кәзинтиси тәшкил етмишдиләр. Бурада топланан 4—5 мин манат пулу намәлум гарәтчиләр тутуб алмышдылар. Һәммин намәлум шәхсләр бизим јолдашларымыз иди. Бүтүн бу ишләрин һамсыны биз тәшкил етмишдик» (С. М. Әфәндијев. Азәрбајҗан пролетариатынын ингилаби һәрәкаты тарихи. Бақы, 1957, сәһ. 27).

О заман «Һүммәт» тәшкилатынын өнүндә кедән М. Ә. Рәсулзадә «Ничат» чәмијјәтинин дә фәалларындан бири иди. Јухарыда С. М. Әфәндијевин аңлатдығы сојғунчулуғ һадисәсиндән Әмин бәјин әввәлчәдән хәбәрдар олмадығына инанмағ чәтиндир. 1920-чи илдә Азәрбајҗан истиғлалы рус болшевикләринин һүчүмуна мәруз галарағ јыхылдыгдан сонра Сталин Бақыја кәләрәк һәбсдә олан М. Ә. Рәсулзадәни Чеканын әлиндән гуртармасы вә Москвәја апармасы бөјүк бир мәна кәсб едир. Бу ики көһнә социалисти бир-биринә бағлајан бағларын гүввәтлән олдуғуну етираф етмәк ләзымдыр.

1911-чи илдә рус сәфирлијинин тәләби илә М. Ә. Рәсулзадә Иран сәрһәдләри кәнарына чыхарылмыш вә буна көрә дә Истанбула кәлмәк мәчбуријјәтиндә галмышды. О заман Истанбулда Шейх Чәмәләддин Әфғанинин јазыларынын тәсири алтында галан вә түркчүлүк һәрәкатына

гошулан М. Э. Рәсулзадә 1911-чи илин 18 августундан нәшр олунамаға башлајан «Түрк јурду» журналына јазылар јазмышдыр. Һәмин илләрдә Әли бәј Һүсејнзадә, Әһмәд Аға-оғлу вә Јусиф Акчураоғлу да Истанбулда идиләр.

1913-чү илдә рус чарлары — Романовлар сүләләсинин 300 иллији мүнәсибәтилә е'лан едилән сијаси амнистијадан истифадә едән М. Э. Рәсулзадә Бакыја кәлир. Мәсләк-дашларынын јаратдыглары Мүсават партијасына дахил олур вә партијанын рәһбәрлијини әлиһә алмаға чалышыр. Истанбулдан кәтирдiji түркчүлүк фикрини партијанын идеолокијасы оларағ гәбул етдирән Әмин бәј, бу идеолокијаны 1915-чи илдә нәшр етдирдiji «Ачыг сөз» гәзетиндә ирәли сүрүр.

«Ачыг сөз» гәзетини нәшр етмәјә башлајанда артыг М. Э. Рәсулзадә Азәрбајчанда танынмыш сијаси хадим иди. Гәзет 1917-чи ил гәдәр нәшр олунур. 1917-чи ил ингилабы заманы Бакыда топланан Мүсават партијасынын гурултајында Әмин бәј партијанын лидери сечилди. Һәмин илдә партијанын програмында Азәрбајчанын мухтаријәти нәзәрдә тутулур. Јенә Һәмин илдә Бакыда топланан Гафгаз Ислам конфрансында вә Москвада топланан Русија мүсәлманлары конфрансында рус әсири түркләр үчүн милли эрази, мухтаријәт тезиси мұдафиә олунур. Петербург вә Москвада болшевикләр рәһбәрлији әлә алдыгдан сонра Русијадан ајрылан мұвәггәти Чәнуби Гафгаз милләтләри һөкүмәтинин (Күрчүстан, Ермәнистан, Азәрбајчан) Сәјм мәчлисиндә мүсәлман фраксијасынын рәһбәри олан М. Э. Рәсулзадәнин кәстәрдији чәһд вә ојнадыгы рол олдугча тәгдирәлајигдир. Оуну бу фәалијәти харичи өлкәләрин сијасәтчиләринин көзүндән гачмыр.

М. Э. Рәсулзадәнин Азәрбајчан истиглалынын е'ланында вә Азәрбајчан дөвләтинин јарадылмасында хидмәтләри әвәзсиздир. О, Азәрбајчан истиглалијәтинин е'лан етмиш Милли шуранын сәдри олмушдур. 1920-чи ил апрелин 27-дә Азәрбајчан Гызыл Орду тәрәфиндән ишғал едилди, өлкәдә тә'гибләр вә һәбсләр башланыр. Әмин бәј бир чох азери сијаси хадимләрлә бирликдә һәбс олунур. Бу заман Сталин Бакыја кәлир, Әмин бәји һәбсдән азад етдирди вә Москваја апарыр.

М. Э. Рәсулзадә ики ил Москвада нәзәрәт алтында галдыгдан сонра 1922-чи илдә Москвадан Финландијаја гачыр вә орадан да Истанбула кәлир. Азәрбајчанын азадлығы уғрунда мұбаризәсини харичи өлкәләрдә белә, давам етдирән вә инандыгы амал уғрунда һәр чүр әзијәтләрә вә мәшәггәтә гатлашан М. Э. Рәсулзадә 1955-чи ил мартын

6-да Анкарада вәфат етмишдир («Азәрбајчан» журналы, № 12, март 1955-чи ил, Истанбул).

1914 — 1917-чи ИЛЛӘРДӘ МҮҢАРИБӘ ВӘ ИНГИЛАБ

1914-чү ил ијун ајында Франсанын президенти Пуанкаре Петербургда II Николаја көрүшдүјү заман рус фәһләләри (һәлә 1905-чи илдә олан ингилабын тә'сири алтында) мұһарибәнин әлејинә олдугларыны билдирди, баррикадалар гурур, чыхышлар, тә'тил вә протест јүрүшләри тәшкил едирдиләр.

Думада мұтәрәгги груп, Демократ партијасынын сағ ганадында олан меншевикләр вә сол ганадында олан болшевик милләт вәкилләри дә варды. Онлар бу мұһарибәдә е'тиразларыны вә һөкүмәти мұдафиә етмәјәчкәкләрини ачыгачыгына билдирдиләр. Бүтүн булар бир јана, Русијанын Гәрбин мәркәз дөвләтләрилә мұһарибә апармағ иғтидарында олмадыгы да көрүнүрдү. Рус-јапон мұһарибәсиндән һәлә он ил белә кечмәмишди. Ағыр мәғлубијәтә дүчар олан рус ордусу Алманија вә Австријанын мұасир силаһларла силаһланмыш, низамлы ордусунун гаршысында нә едә биләрди?

Чар, сарај ә'јанлары рус вә дикәр милләтләрдән олан ингилабчылар 1907-чи илдә баш назир Столыпин тәрәфиндән өлдүрүлүб вә Сибирә сүркүн олуңдугдан сонра артыг ингилабын көкүнүн кәсилдијини зәһн едирдиләр. Һалбуки, ингилабын әсас иштиракчылары олан торпагсыз ач кәндли, һәр күн завод вә фабрикләрдә 10—12 саат чалышан фәһләләр әһалинин чох һиссәсини тәшкил едир вә ачыначағлы һәјәт тәрзи кечиридиләр. Русијада вә дикәр јерләрдә ингилабчы партијалар гејри-легал шәрантдә фәалијәт кәстәридиләр.

Русијанын мұһарибәдә кирмәси үчүн әсас үч сәбәб варды:

1. Балкан славјанларыны горумағ, онлары Османлы империјасына гаршы тәһрик етмәк вә сонра панславјан империјасы јаратмағ.

2. Чар Николајын «хәстә адам» адчандырдыгы Османлы империјасынын сүгутундан сонра Истанбул дахил олмағла Анадолунун торпағларыны ишғал етмәк.

3. Рус ингилабчыларынын фәалијәтинин гаршысыны алмағ вә онлары халғын көзүндән салмағ үчүн мұһарибә едәрәк зәфәр газанмағ.

Мүһарибәннин икинчи илиндә (1916-чы илин сонунда) рус ордусу тәхминән 6—8 миллон нәфәр итки вермишди. Русија чох ағыр мәғлубијјәтә уғрамышды. Халгын вә ордунун эһвалы чох позулмушду. Орду илә әләгәдар полис ишчиси белә бир рапорт верирди: «Әскәрләр сүлһ истәјирләр. Забитләр һүчүм әмри вермәкдән чәкинирләр, вердикләри әмрә гулаг асылмајачағыны вә әзләринин дә өлдүрүләчәкләрини дүшүнүрләр». 1917-чи илин январында чар Николај сон дәфә олараг Инкилтәрә сәфирини гәбул едәркән сәфир дипломатик етикети позараг чара белә бир төвсијә етмишди: «Бир нечә тәдбирләр һәјата кечирин вә халгын е'тимадыны газанын». Чар исә белә чаваб вермишди: «Сиз мәселәни јанлыш анлајырсыныз, сөһбәт мәним јенидән халгымын е'тимадыны газанмағындан кетмир, әсас мәселә бүтүн Русијанын чары кими мәним тәбәәләримә һәлә күвәнниб күвәнмәјәчәјимдир» (Милјуков, сәһ. 25).

Дикәр тәрәфдән Гәрб социал-демократлары өз һөкүмәтләринин мүһарибәдә иштирак етмәсини мүдафиә едирдиләр. Ленин исә онларын бу һәрәкәтинә гаршы чыхырды. Гејд етмәк лазымдыр ки, Ленин һәмин илләрдә Исвечрәдә мүһачирәтдә иди.

Икинчи интернационал дағылмышды. Ленин дејирди: «Бу күндән мән социал-демократ дејиләм, артыг коммунистәм». Мүһарибәннин әввәлләриндә Австрија һөкүмәти Ленини һәбс етмишди.

Австрија социалистләри өз һөкүмәтләринә Ленин һағында бәзи мә'луматлар вердиләр. Мә'луматда дејилирди: «Бәли, Ленин русдур, амма чара, онун харичи дүшмәнләриндән даһа чох дүшмәнчилик бәсләјир. Ленинин буидан сонрақы сә'јләри Русијаны күчләндирмәјәчәк, әксинә ону даһа да эһфләдәчәк». Бу төвсијәдән сонра Австрија һөкүмәти 1914-чү ил 19 августда Ленини һәбсдән азад етди. Ленин Исвечрәјә кәләрәк Беридә јерләшди. Бу арада һеч кимин фәргинә вармадығы чох әһәмијјәтли һадисә баш верди.

Австрија вә Алманијанын баш гәраркаһлары Ленини јахындан таныды вә онун болшевик методундан хәбәрдар олду. Сонрақы јазыларымыздан да көрәчәјик ки, бу танышлыг һәр ики тәрәф үчүн әһәмијјәтли олмушдур.

СИММЕРВАЛДИЗМ

Симмервалд Исвечрәдә Берн шәһәринин он километрик мәсафәсиндә јерләшән кичик кәнддир. Биринчи дүнја

мүһарибәси заманы Исвечрәјә гачан вә сијаси мүһачир олан франсыз, алман, инкилис вә рус социалистләр 1915-чи ил 5—12 сентјабрда Симмервалд кәндиндә јығынчаг кечирдәрәк мүһарибә вә барышыг проблемләри һағында бәзи гәрарлар чыхартмышдылар. Бу конгресдә Русијанын нүмајәндәси Ленин дә өз јолдашлары илә иштирак етмишди.

Симмервалд кәндиндә ифрат сол социалистләрин гәбул етдикләри ортаг принципләр ашағыдакылардан ибарәтдир:

1. Мүһарибәннин башланмасына тәкчә алманлар дејил, бүтүн капиталист һөкүмәтләри вә буржуа партијалары чавабдеһдирләр.

2. Мүһарибәннин мәгсәди милли галибијјәт олмамалыдыр.

3. Бүтүн милләтләрин мухтаријјәти әсас көтүрүләрәк, тәзминатсыз барыш вә социализм үчүн мүчадилә едилмәлидир.

Һәмин партијалар Симмервалддан сонра «Халглараарасы Берн комиссијасы» ичласыны кечиртмиш вә 1916-чы ил 5—9 февралда Кинталда конгрес тәшкил етмишдиләр. Бу јығынчагларда гәрара алыныр ки, чәбһәләрдә бир-биринә дүшмән олараг вурушан әскәрләр силаһларыны капиталистләрә гаршы чевирсинләр. Әсл симмервалдизм беләликлә, бу принципә верилән аددыр. Бу принцип милләтләр арасында апарылан империалист мүһарибәнни синифлараарасы дахили мүһарибәјә чеврилмәси анламыны дашымададыр. Русијада ингилаб башлајан заман Исвечрә, Австрија вә Алманија социалистләри Ленинин Алманијадан кечәрәк Исвечрә, орадан да Русијаја кетмәси үчүн алман баш гәраркаһына мүрациәт етмиш вә Ленинин Алманијадан гапалы гатарда кетмәсинә изн алмышдылар. Ленин 1917-чи ил феврал ингилабында «симмервалдизм» нәзәријјәсини өз адына чыхмыш вә «империалист мүһарибәсини вәтәндаш мүһарибәсинә чевирмәк лазымдыр» шәклиндә тәблиғат апармышдыр.

Биринчи дүнја мүһарибәси әрфәсиндә, һәлә Русијада ингилаб башламаздан әввәл Гәрбдә тәмкинли социалистләр илә еһтијатлы рус социалистләри дә «симмервалдизм» принципини мәнимсәмиш вә гәбул етмишдиләр. Анжелика Балабанова, о заман Парисдә олан Мартовун дејдији сөзләри белә гәләмә алыр: «ја ингилаб мүһарибәни өлдүрәчәк, ја да мүһарибә ингилабы». Бу «симмервалдизм» принципи Ленини Исвечрәдән Исвечә кечмәк үчүн Балтик дәнизи саһилләринә кәтирән алман гатарынын да әсасыны тәшкил едир.

Октябр ингилабындан сонра «симмервалдизм»ин мүвөффәгҗјјәти барәдә бир болшевик белә дејирди: «Биз ингилаб етдик. Биз чох јахшы билирдик ки, ордуу җыхмасаг, орду ингилабы боғачагдыр. Бундан өтрү өнчә ордуу җыхдыг. Етираф едирәм ки, биз даһијанә бир иш көрдүк вә бачардыг». «Инди гәбул етмәк лазымдыр ки, Ленин «симмервалдизм»и рус ингилабында бөјүк бир мәһарәтлә истифадә етмишдир» (Мулҗуков. Россия на переломе. I чилд, Парис, 1927-чи ил, сәһ. 53—58).

«Симмервалдизм» принсининдән 1917-чи ил феврал ингилабында истифадә олунараг рус ордусунун мәғлубијјәтиндән о заман алман ордулары баш гәраркаһы да хејрини јахшы көрмүшдүр. Нәһәјәт, «Симмервалд» идејасы әтрафында топланан Гәрб сосиалистләри вә рус болшевикләринин тәхминләри доғру олдуғу кими, алман баш гәраркаһынын да тәхмини доғру чыхмышдыр. Рус ордусу дағылмыш, Ленин ингилабын рәһбәри олмуш, алманларын Брест-Литовскда дигтә етдији барышы гәбул етмиш Русија тәкбашына алманларла мүгавилә бағлајараг мұһарибәдән чыхмыш вә алманлар Гәрб чөбһәсиндә Антанта дәвләтләрилә мұһарибәдә баш-баша галмышдылар.

Заваллы алман баш гәраркаһы һардан биләјди ки, 25 ил сонра Икинчи Дүнја мұһарибәсиндә һәмни Симмервалдизмин јаратдығы совет рус дәвләти Алманијаны икијә бөләчәк, Шәрғи Алманијанын вә Берлинин дашы-даш үс-түндә галмајачагдыр. Алман гадынларынын, гызларынын намусу ләкәләнәчәкдир.

Бу киришдән сонра рус ингилабынын хроникасына дөнәк.

Мұһарибә Русијанын хејринә дејилди, II Николај ордунун баш команданы олдуғу үчүн бүтүн күнләрини чөбһәдә кечирирди. Чар күтбејинлиги, чарича ахмаглығы вә эхлагсызлығы, Распутин алчаглығы илә Русијаја әлләриндән кәлән гәдәр пислик едирдиләр. Чөбһәдә әскәрләр силаһсыз, тәһһизатсыз вә һәм дә ачды, — халг исә сәфил вә пәришанды. Думада «Прогрессив груп» бу вәзијјәти тәнгид едирди.

Баш назир шаһзадә Галитсин февралын 26-да Думанын бурахылмасы әмрини верди. Думанын сәдри либерал Родзијенко чөбһәдә олан чара ики телеграм көндәрди, амма һеч бир нәтичәси олмады. Чар Родзијенконун телеграмларыны алаңда демишди: «Бу јекәгарын Родзијенко да һәр шеји шиширдир. Неч бир чаваб вермәјәчәјик». Амма баш назир чарын адындан Думанын бурахылмасы әмрини версә дә онун әмри јеринә јетирилмәмишди.

Петербургда Путилов заводларынын бириндә февралын 22-дә (мартын 7-си) фәһләләрлә саһибкар арасында наразылыг әмәлә кәлди. Бу игтишаша сәбәб бир нечә фәһләнин ишдән говулмасы олмушду. Буна көрә дә заводун саһибни локаута гәрар верди. Локаут гәрарындан гәзәбләнән фәһләләр күчәләрә чыхдылар. Нәлә 1905-чи ил ингилабында бу фәһләләр бөјүк тәврүбә әлдә етмишдиләр. Бу һадисә бир чох завод вә фабрикләрдә чалышан фәһләләрин тәтилә чыхмасына сәбәб олду. Тохучулуғ фабрикләриндә чалышан гадынларын чохунун әрләри чөбһәдә иди вә онлар да бу тәтилә гошулдулар. «Өзүмүз, ушағларымыз ачындан өлүрүк» дејә күчәләрдә ғышгырараг бағгал дүканларынын вә мағазалары гәрәт етмәјә башладылар. Ертәси күн тәтилчиләрин сајы 197.000-ә чатмышды. Нөкумәтин бу заман 3500 полиси вә бир нечә мин дә жандармы варды. Бундан башга чөбһәјә көндәрилмәк үчүн ордуја чағырылмыш кәнчләр вә орта јашлы анлә башчысы олан аталар да варды. Онлар әскәр палтарларында күчәләрдә кәзишир вә чөбһәјә кедәчәкләри күнү көзләјирдиләр. Онларын сајы 160.000-ә чатырды. Неч бири дә чөбһәјә кетмәк һәвәсиндә дејилди. Тәләбәләр вә трамвајчылар да тәтилә гошумушдулар, гәзәтләр дә чыхмырды. Пајтахтда гарышыгылыг сел дашыны һалы алмышды. Чар Мохилевдәки баш гәраркаһындан кенерал Кабалова телеграм көндәрәрәк әмр едирди ки, бу игтишаш сабаһа гәдәр јатырылсын. Полис вә әскәрләрә әмр верилмишди ки, тәтилчиләрә атәш ачсынлар. Павловски алајынын әскәрләри Јекатерина каналы бојунча, полисләр исә гаршы тәрәфдә кешик чәкирдиләр. Бир мүддәт сонра полисләр атәш ачмаға башладылар. Күллә јарасы алан тәтилчиләр јерә җыхылыр, бөзиләри дә гачыб чанларыны гуртармаға чалышырдылар. Әскәрләр халгын тәрәфинә кечирдиләр. Бу мәнзәрәјә дөзмәјән әскәрләр полисләри атәшә тутдулар. Тәбни ки, һәр ики тәрәфдән өлән вә јаралананлар олду. Ахшама доғру әскәрләр казармаларына дөндүләр. Бу һадисә февралын 26-да баш верди. Әскәрләр казармаја дөндүкдән сонра бир-бирилә мұнагишәјә башладылар вә ики јерә бөлүндүләр. Беләликлә, үч јүз ил һакимијјәтдә олан Романовлар сүләләсинин алын јазысыны тәјин едән күн, бу күн олду. Әскәрләрин чоху әмрә итаәт етмирди. Дума бурахылмагдан имтина едирди. Родзијенконун сәдрлији алтында мүвәггәти Дума комитәси јарадылды. Бу комитәдә ифрат сағлар вә болшевикләрдән башга бүтүн партијаларын нүмәјәндәләри варды. Чарын баш назир шаһзадә Галитсин истефа вермишди. Нүмәјишә чыхан фәһләләр, сәнәткарлар вә әскәрләр һөкумәтә гаршы мұбаризә апарырдылар.

Ашагы тэбэгэнни иштиракы илэ башлаан ингилабын лидери јох иди. Эскэрлери забитлэр, фэһлэлери исе усталар идарэ едирдилэр. 1905-чи ил ингилабындан сонра ингилабчыларын кимиси өлдүрүлүш, кимиси Сибирэ сүркүн олунмуш, бир гисми дэ Гэрт өлкөлөрүнө гачараг чанларыны гуртармышдылар. Бирдэн-бирэ партлаан бу ингилаба истигамэт верэчэк лидерлэрэ еһтијач варды.

Халг һэбсханалара һүчүм едэрэк мәнһүм вэ һэбседа оланлары азад етди. Онларын арасында социал-демократларын, болшевик вэ есерлэрин дэ лидерлери варды. Бу партијаларын нүмајөндөлери заводлара, фабриклэрэ кедэрэк иғтишашын артмасына вэ гүвэвэтлөнмөсинэ чалышдылар. Дума јерлэшөн Таврија сарајына јолландылар. Советин топланмасы үчүн башланан һазырлыг ишлэриндэ иштирак етдилэр. Бу сөјлэрин нэтичэсиндэ тезликлэ мүвөгэти Ичра Комитэси јарадылды. Һэмин ахшам Петербург Советинин топланмасына гэрар верилди. Меншевик лидерлэриндэн Чхеидзенин сөдрлији алтында о ахшам Петербург Совети топланды вэ ингилабын ээфэр чалдығыны елан етди. Топлантыда 250-јэ гэдэр фэһлэ нүмајөндэ варды. Үсјанда иштирак едэн һэрби алајларын нүмајөндөлэрилэ данышыглар апарылды. Һэјэччан артыг сон һэддинэ чатмышды. Бу һэјэччанла һэмин о ахшам гэрара алынды ки, фэһлэ совети бундан сонра «Фэһлэ вэ эскэр миллэт өкиллэри комитэси» адландырылсын. «Ичра комитэси» вэ башга комиссијалар бу комитэјэ дахил олдулар.

Белэликлэ, рус һөкүмэтинин вэ халгынын талејиндэ јени бир һакимиијэт мејдана кэди.

Либералистлэр исе буржуа «Дума мүвөгэти комитэси»нин шэксиндэ һакимиијэти элэ алдыгларыны елан едирдилэр. Бүтүн бу һадисэлэрэ 27 феврал (12 март) күнү дамгасыны вуурду.

Февралын 28-дэ (13 март) чара садиг галан һэрби һиссэлэр дэ тэслим бајрагы галдырдылар. Февралын 22-дэн бу јана дүнја тарихинэ јени истигамэт верэн Икинчи рус ингилабы күнлэриндэ 1.315 нэфэрин өлдүјү вэ јараландыгы сонрадан мүзјјөн едилмишидр. Ертэси күн ејни ингилаб јолуну Москва һеч бир итки вермөдөн керчөклөшдирмишиди.

Артыг вэзијјэтин чиддилөшдијини бјаша дүшөн чар вэ эскэрлери мартын 1 (14)-дэ гатарла Сарскоје-Селоја кетдилэр. Нэ эскэрлэр, нэ гэраркаһда олан кенераллар ону динлэмөдилэр. Пајтахтла элағэ сахлајан һенераллар чара һакимиијэтдэн кетмөсини төвсијэ етдилэр. Чар мартын

2-дэ, саат 15-дэ тахтдан эл чэкмөсинэ даир сәнэди имзаларды.

Чар режиминин артыг игтидарда галмаг һалы јох иди. Чарлыг көһнэ, чүрүмүш, фөгөт јаланчы бир идарэ иди. Ашагыларын үсјанына бир һэфтэ мүғавимөт көстэрэ билмэди. Артыг чар вэ онун ганлы тахты деврилмишиди. Анчаг ингилаб рэһбэрлик едөчөк нэ синиф, нэ дэ бир гэрман ортаја чыхмышды. Ортада һэлл олунмасы лазым олан мүһарибэ мөсөлөси, јүзлэрчө дахили, харичи иғтисадијјат вэ кэндли-торпаг мөсөлөси, ачлыг, јохсуллуғ проблемлери дэ варды. Чарын деврилмөсилэ бу мөсөлэлэр һэмин дэгиғэ һэлл олуна билмэзди.

Думада Мүвөгэти һөкүмөт мејдана кэлмишиди. 1905-чи ил ингилабындан мирас галан фэһлэ вэ эскэр Совети дэ гуртулмушду. Өлкэдэ икиһакимиијэтлик эмэлэ кэлмишиди. Мүвөгэти һөкүмэтин үзвлэриндэн бириси сөфэрэ чыхдыгы заман мүтлөк ичра комитэсинин нүмајөндөси дэ онула кетмөли иди. Тэчрүбэдэ фэһлэ вэ эскэр Советинин нуфузу үстүн кэлирди. Һэгиғи реал вэзијјөт белэ олдуғу һалда, сијаси партијалара һаким олан фикир бамбашга иди.

Ингилабын ортаја чыхмасында буржуазиянын һеч бир ролу олмамашды. Зөһф вэ ачиз олан бу синфин сијасөв сөһнөсиндэки тэмсилчилери дэ башда Милјуков олмагла чашгынылыг вэ гэрарсызлыг ичэрисиндэ тэрэддүд едирдилэр. Чар режиминин дајагы олан торпаг агалары—задөкан синфи өзлэрини сакит апарырдылар. Русија эразисиндэки кэндлилэр бирлэшмөмишидилэр. Бу ингилаба ким башчылыг едөчөкди? Ким бу ингилаб кэмисини халгын хејри үчүн фыртыналы океанын далгаларындан алыб көзөл вэ хошбөхт саһилэ чатдырачагды.

Буржуазиянын нүмајөндөлери олан Милјуковун башчылыг етдији кадет партијасынын нүмајөндөлери конститусијалы монархија режими јаратмагы планлашдырырдылар.

Совет ичра комитэси илэ апарылан данышыгларда бу фикир һэјата кечирмөјө чалышырдылар. Онларын фикринэ көрө пролетариат һакимиијөтэ кэлдикдөн сонра өлкөнн идарэ етмөк игтидарына малик дејилдир. Бир дэ ки, тарихдэ һарда көрүнүб ки, пролетариат өлкөнн идарэ етсин? Ингилабы ашагы тэбөгэлэр етсө дэ һакимиијөт буржуазия зијалыларына верилмөмишиди?

Белэликлэ, буржуазия өз үмидини итирмирди. Олар нэ гэдэр чэтин мөсөлэлэрлэ гаршыландыглары, һэгта фэһлэ вэ эскэрлэр тэрэфиндэн агыр һөрөкөтэ мө'руз галдыг-

лары заман белә, бу дүшүнчәнин тә'сире алтында раһат нәфәс алырдылар.

Социал-демократ партиясынын лидерләри дә устадлары Карл Марксын фикирләринә әсасланараг Русияда пролетариатын һакимијјәтә кәлмәси үчүн һәлә шәраитин олмадығы гәнаәтинә кәлирдиләр. К. Маркс пролетариатын һакимијјәтә кәлмәси үчүн капиталист сәнәјсинин зираәјә чатмасыны, пролетариатын чохлуг тәшкил етмәсини сөјләмәшиди? О һалда буржуазиянын нүмајәндәләрилә аңлашамаг, һеч олмаса бу бәһранлы дөврдә оңларла әләгәни сахламаг ләзим иди.

Есерләр рус кәндлисинә күвәнирдиләр. Ингилабда әскәрләрин чох һиссәсини кәндлиләр тәшкил етдијини һесаба алсаг, о заман ингилабда оңларын да өнәмли пәјлары варды. Аңчаг рус кәндлиси бирләшимәкдән чох узагды. Вәзијәт белә олдугу һалда, конституциялы демократик режими рәдд етмәклә јанашы, Дума Мүвәггәти һөкүмәт илә данышыгларда «сују јохуша төкмәјин» һәләлик бир фәјдасы олмајачағыны дүшүнүрдү.

Феврал ингилабындан 1917-чи ил октябр ингилабына гәдәр кечән дөвр әрзиндә өлкәни идарә етмәк иддһасында олан партијалар вә групплар арасында мүнәгншә бу шәкилдә давам етмишидир. Әсәс нәтичәләри дә бунлардан ибарәтдир.

Таврија сарајынын саг тәрәфини Дума үзләри вә Мүвәггәти һөкүмәт, сол тәрәфини исә фәһлә вә әскәр милләт вәкилләри Совети тутурду. Ишчи тәмсилчиләри Таврија сарајынын саг тәрәфинә иш үчүн кечдикләри заман Думанын бир күнчүндә јерләшән буфетдә салјамн, вәтчина вә мүхтәлиф ичкиләрлә, аг чөрәк, күрүјә гәдәр зәнкин бир јемәк витрини илә гәришәләнирдылар. Һәмни вахтда Петербургда чөрәк карточка системилә адама 250 грам верилди. Һәтта чох заман оңу да танмаг олмурду. Бә'зи һалларда һәмни чөрәји јемәк белә мүмкүн дејилди. Белә бир вәзијәтдә Думанын зәнкин буфетиндә ишчи вә әскәрләрин нүмајәндәләри һансы һиссәләри кечирдикләрини тәсәввүр етмәк чәтти дејил.

Совет ичра комитәси бүтүн хидмәтләрини һәр нөвүнү әлине алараг идарә едирди. Дума Мүвәггәти комитәси сонрадан шаһзадә Лвовун рәһбәрији алтында јенидән јарадылараг Мүвәггәти һөкүмәт адыны алды. Фәгәт өлкә дахилиндә бу һөкүмәтин һеч бир е'тибары вә нуфузу олмады... Думанын сәдри Родзијенко чарла көрүшмәк үчүн Пскова јола дүшмәздән габаг «Совет ичра комитәсинә» кәләрәк изи истәјир. Баш назир вәзифәсини ичра едән

шаһзадә Лвов һадисәләрә тә'сир едә билмәдијини е'тираф едир, һәрби назир Гушков исә чәбһә командини кенерал Алексеевә көндәрдији мәктубда јазырды: «Мүвәггәти һөкүмәт һеч бир сәләһијјәтә саһиб дејилдир. Вердији әмрләр аңчаг ишчи вә әскәр милләт вәкилләри Советини әмрләринә ујғун олдугу тәгдирдә е'тибарлы олур. Һәгги һөкүмәтин ән өнәмли үнсүрләри олан һәрби һиссәләр, дәмир јоллары, почт-телеграф вә рабитә Советини әлиндә чәләнмишидир».

Бу вахт чар аиләсинин Инкиләтәрәјә кетмәси үчүн Мүвәггәти һөкүмәтин харичи ишләр назирини Милјуконун Совет ичра комитәсилә апардығы данышыглар Совет тәрәфиндән рәдд едилмиш вә чар илә аиләсини нәзәрәт алтында олмасына гәрар верилмишиди. Бунунла јанашы ишчи синфини нүмајәндәләри һакимијјәти Дума Мүвәггәти комитәсинә вермәк нијјәтиндә идиләр. Бунун үчүн дә ашагыдакы шәртләри ирәли сүрүрдүләр:

1. Сијаси душтагларын бурәхыләмәсинә аңд амнистия е'лан едилмәси.

2. Бүтүн партијалара тә'вил етмәк вә тәблиғат апармаг һүгүгу верилмәси.

3. Мүәссиләр мәчлисинин сөз саһиб олмасы әсасынын гәбулу.

Фәһлә нүмајәндәләринин бу көзләнилмәз тәләбләри башда Милјукон олмагла, либералистләрин һаким олдуглары Дума Мүвәггәти һөкүмәтинин үзләрини һејрәтләндирмишиди. Бир мүнәһидәчи јазыр ки, Милјуконун үзүндәки кизил севинч миникаларыны көрмүшдү. Белә ки, Милјуконун бу вахт фәһлә тәмсилчиләринә чарлыг һаггында мә'лумат вермәсини бир чох либералистләр јерсиз сајмышды.

Бурала Дума Мүвәггәти Комитәси фәһлә нүмајәндәләринин тәклифләрини гәбул етмәклә јанашы, милли вә дини фәргләрин ортадан галдырылачағыны, нәлисини әвәзиндә милли тәшкиләти гурулачағыны, мәһәлли идарәләрин мүстәгил сечкилә иш башына кәләчәк назирләр тәрәфиндән идарә едиләчәјини, Советин күвәндији һәрби һиссәләрин пәјтахтдан узаглашыдырылајачағыны е'лан едирди.

Мүвәггәти һөкүмәтин әдијјә назирини Керенски иди. Чар заманында сијаси күнаһкарлары мөһкәмләрдә мүдәфиә етмәклә ад газанан Керенски хош рәфтары вә данышыг габиллијјәтинә көрә ичтимаијјәтин диггәтини өзүнә чәлб етмишиди. Олдугча мәғрур адам иди, һәмчинин Советини үзвү иди. Бу арада Керенски «Социалист ингилабчы» партијасына дахил олмушду. Партијаанын лидерләри елә кү-

ман едирдилэр ки, Керенскинин сажэсиндэ күчлэнэчаклэр.

Мүвэггэти һөкүмэт бир аз дирчэлди. Совет мүһафизакар гөзетлэрин чыхмасына изн верди. Бу гөзетлэр нэшрэ башлажан кими, Советлэрэ һүчүм етдилэр, онун мүвәккилик габиллјјэтинин олмадыгыны прэли сүрдүлэр. Эскэрлэрин дэ нитизамсыз олдуғуну тэнгил етдилэр. Ишчилэри мөс’улијјэтсизликдэ күһаландырдылар. Бүтүн мүвэггэти вэ мүһафизакар гүввэлэр Мүвэггэти һөкүмэтин этрафинда топлашараг халгы Мүвэггэти һөкүмэти мүдафиэ етмәјэ вэ Русияда төк бир һакимијјэт јаратмаға дө’вөт етдилэр.

Советлэр 30-а гаршы 1170 сәслэ фәһлэлэрин ишэ башламарыны гэрара алды. Фәһлэлэр сәккиз саатлыг иш күнү мүјјөн едилмәсини тәләб етдилэр. Узун мүһаһисэлэрдән сонра Мүвэггэти һөкүмэт, Совет һеј’эти мәчбуријјэт гаршысында галараг сәккиз саатлыг иш күнү мүјјөн етди. Ингилаб башлајандан бәри һэлэ чөмијјэтин ештијјачы олан һеч бир проблем һәлл олунмамышды. Бир-бир мәсәлэлэр ортаја чыхыр, онларын һәлли үчүн мүһаһисэлэр апарылыр вэ бу ишлэр беләчэ дэ давам едиб кедирди. 1917-чи ил Октябр ингилабына гәдәр дэ беләчэ давам едәчәкдир.

Халг тәләб едирди ки, сүһл мәсәләси һәлл олунсуи. Милјуков харичи ишлэр назир олдуғу, үчүн һесаб едирди ки, ингилабын харичи сјасәтэ тә’сири олмамалыдыр.

Чарын мүттәфиглэри олан инкилис вэ франсызларла кизли анлашмалары варды. Бу анлашмалара көрә Русия зәфәрдән сонра Полша торпагларыны Алманија-Австријанын әлејјиннэ олараг өз хејри үчүн кенишләндирәчәкди. Бундан башга Русиянын богазлары (Босфор богазы нәзәр-дэ туғулур—тәр.), Истанбул вэ Асијадакы түрк торпагларыны алмасы һаггында мүттәфиглэри илэ кизли анлашмасы варды.

Милјуков кизли анлашмалар һаггында јолдашларына мә’лумат верәрәк бу анлашмалары мүдафиэ етдијини билдирди, амма назирләр кабинетинин бә’зи үзвлэри буна разы олмадылар. Онлардан мүгәддәс Синодун вәкили кизли анлашмаларын банкир вэ ғырылдагчылары јарашан һал олдуғуну сөјләди. Советин үзвлэринин чоху да бу мүһарибәни мүдафиэ едирдилэр.

Советин сол ганады Мүвэггэти һөкүмәтлэ әлағе сахлајан рабитә комитәсинә «бирләшмәсиз вэ тәзминатсыз барыш» принципинин Мүвэггэти һөкүмәтэ билдириләрәк бу јолда гәрар верилмәсинин тә’минини истәди. Мәсәләдән хәбәрдар олан Милјуков рәдд чавабы верди. Бу тәклифә Мүвэггэти һөкүмәтин ичласында бахылды. Милјуков кабинетиндәки назирлэрин ону мүдафиэ етмәдијини көрүнчә,

мүһарибәнин башга милләтлэр үзәриндә һакимлик етмәк мәгсәдини күдмәдијини ичтимаијјәтэ билдирмәклэ јаншы мә’лумат һазырлады. Бәјаннамәнин сонунда «Русиянын мүттәфиглэрилә бағладығы тәһһүдә тамамилә һөрмәт бәсләјәчәјини» дэ гејд едирди.

Совет, нала-мыха вуран бәјаннамәдән хошланмады.

Бу заман јени бир траккомик һадисә баш верди ки, бу да Советләрлэ Мүвэггэти һөкүмәти гаршы-гаршыја гејду. Совет Ичра Комитәси бир аз пул әлдә етмәк үчүн Мүвэггэти һөкүмәтә мүрачнәт етди. Мүвэггэти һөкүмәт белә чаваб верди: «Сиз тәмамилә хүсуси чөмијјәтсиниз, сизә пул верә билмәрик». Бир чох гәрарларда Советлэ разылашмаг мәчбуријјәтиндә галан Мүвэггэти һөкүмәтин бир формул тапыб Советә пул вермәмәси бу һөкүмәтин ингилаби һөкүмәт олмајачағыны вэ Русия кәмисини дөүмсүзлүјү үзүндән гәјалара чырпацағыны кестәриди. Бу күндән сонра силаһларын атәш ачдығы јени чарнышмаларын олачағы көрүнүрдү. һәлә бу дөврдә Ленин Русияја кәлмәһшиди.

ЛЕНИНИН РУСИЈАЈА ГАЈЫТМАСЫ

Гәләбәнин һәр һансы чәһдә ани бир һүчүмла гәзанымасы еһтималы вэ дөврү артыг кечмиш, мүһарибә хроникки, үзүчү шәкил алмышды. Алманијанын күчү кетдикчә түкәнирди. Рус чәһбәсиндә саваш ингилабын башламасы илэ әлағәдар олараг зәифләсә дэ, Мүвэггэти һөкүмәтин тәкбашына алманларла сүһл бағламасы еһтималы һәлә көрүнүрдү. Русияны Антанта дөвләтләриндән (Франса, Инкилтәрә, Италија) ајырараг сүһл бағламаға мәчбур етмәк вэ мүһарибәдән узаглашдырмаг үчүн тәдбирләр көрмәк ләзим иди.

Ленин Исвечрәдән Русияја кәлмәк үчүн чох чалышырды. һансы јолдан, нә шәкилдә Русияја дәнә билмәси үчүн һәр күн мүхтәлиф планлар гурурду. һәтта, гијафәсини дәјишмәк фикринә белә кәлмишиди. Бу заман, вахтилә ону Австрија һөбсханасындан азад едән австријалы социалистләр јенидән кәмәјинә кәлдиләр. Онлар Ленинни Симмерваллда гејулан гәрарлары мәһимсәдијини билдирдиләр. Ленинни Русияја дәнмәк арзусунда олдуғуну өјрәнән Австрија вэ Исвечрә социалистлэри Австрија баш гәраркаһы илэ данышыглар апарараг онун Русияја дәнмәсини тә’мин етмәјэ чалышырдылар.

Австрија баш гэраркаһы бу барәдә алман баш гэраркаһы илә разылыға кәлдә. Ленин вә јолдашлары гапалы гатарда һеч бир вағзалда бир кимсә илә көрүшмәмәк шәртлидә Алманијадан кечәрәк Балтик саһилинә, орадан да Исвечә кәдә биләчәкдиләр. (Бу гапалы гатар дүниә мәтбуатында «Гара жүк вагону» шәклиндә јайылмышды.) Ленин бу шәкилдә 32 нәфәрлик бир группа апрелин 9-да Исвечрәдән ажрылараг, апрелин 13-дә Стокһолма кәлдә. Бу 32 нәфәрин арасында болшевикләрән башга ингиләбчылар да варды. Онлар Исвечдән Финландија сәрһәдларинә гәдәр хизәклә кетмәли олдулар. Ленин апрелин 6 (19)-да кечә вахты Петербурга чатды. О, вағзалда јолдашларындан сорушду: «Көрәсән Петербурга кетсәм Мүвәггәти һөкүмәт мәни һәбс едәрми?» Јолдашлары исә «белә бир шәј ола билмәз» чавабыны вермишдиләр.

Ленинин илк иши, болшевик јолдашларынын Советдә дикрә социалистләр кими мүләјим сијасәт апардығларына гаршы чыхмаг олду. Бунун үчүн дә, партијасыны тәкрар әлә кечиртмәк вә ону өз тактикасы исгигәметиндә инкишаф етдирмәк үчүн планлар гурду.

Болшевикләр апрелин 25-дә (7 мај) фәһләләрин үмуми тәтилдә чыхачағларыны ешидән кими мәлүматларыны дәрч етдиләр. Һалбуки бир күн әввәл ишдән имтина едән ишчиләрин сајы 200.000-нә чатмышды. Болшевикләр мәлүмат дәрч етмәкдә кечикмишдиләр. Анчаг күчлү тактикалары олдуғу үчүн өзләрини елә көстәрдиләр ки, һадисәләри санки онлар сүрүкләјиб апарырлар вә ичтимајјәти дә буна инандыра билдиләр. Петербургдакы болшевикләрин лидери Шлјаниковдан тәтиль едән фәһләләр силаһ истәдиләр, амма о, фәһләләрин бу тәклифин рәдд етмишди. Ынуунла да болшевикләрин һадисәләри ағырлашдырмаг истәмәдикләри анлаштыларды.

Мартын 3-дә Мүвәггәти һөкүмәт бәјаннамәсини дәрч етдији заман, болшевикләр билдирмишдиләр ки, кениш халг демократијасынын мәһфәзләрини горудуғу мүддәтдә һөкүмәти мүдафиә едәчәкләр. Петербурга кәлән илк болшевик лидерләри Каменев илә Сталин иди. Һәр ики лидер партијаларынын индијә гәдәр тутдуғу мүләјим јолу даһа да гүввәтләндирдиләр. Каменев «Правда» гәзетиндә дәрч етдирдији мәғаләсиндә јазырды ки, чәбһәдәки мөвгә дәјишмәдән тутулмалыдыр. О, һәмчиниң феврал ингиләбынын һәдәфинә вардығыны, әсә мәсәлә деспотик чар режиминин деврилмәси олдуғуну, әкә тәгдирдә капитализмин дағылмасындан данышмаға белә дәјмәдијини гејд едирди.

Сталин дә бир бөлкә топлантысында демишди ки, Мүвәггәти һөкүмәт ингиләбчы халгын әлдә етдикләрини мөһкәмләтмәк ролуну үзәринә көтүрмүшдүр. Бизим инди дән буржуа тәбәғәсинин ортадан тәмизләнмәсини тезләндирмәкдән башга чарәмиз јокдур. Һәтта, бу заман болшевикләрин јенидән меншевикләрлә бирләшмәси фикрини мүдафиә етмишди. Сталинин бу фикринә гаршы чыханлар да варды. Фәгәт бу фикир конфрансда јенә дә сәс чохлауғу илә тәсдиг олуимушду. Беләликлә, Ленин ингиләбын мәркизи олан Петербургда партијасынын бу көрүшләрилә гаршылашмышды. Бу көрүшләр классик марксизм нәзәријәсинә ујғунду.

Ленин јолдашлары илә илк гаршылашмасында бу һәркәттин «Социализмин јох олмасы демәк олдуғуну»... сәјләмишди. Сонра Ленин демишди: «Чар деврилмишдир, амма мүһарибә империалист мүһарибәси олараг галмагдадыр. Ингиләб, милләтләрарасы мүһарибәнин синифләрарасы дахили мүһарибәјә чеврилмәсинин башлангычыдыр». Буна керә кәндилләри тәшкил етмәк вә тез бир вахт әрзиндә милис тәшкилаты гурмаг ләзимдыр. Мүвәггәти һөкүмәт мүдафиә олунамалыдыр. Ленин гәзетдә дәрч олулмағ үчүн «Апрел тезисләри» адлы бир сыра јазы вермишди. Бу јазыларын биринчисиндә «Буржуа ингиләбы тамамламышдыр, инди социализм ингиләбына кечмәк ләзимдыр» фикрини мүдафиә едирди. Гәзетин баш редактору Каменев јазараг билдирди ки, гәзет Ленинлә һәмфикир дејилдир. Болшевик Рыков Ленинин бу көрүшләринә етиразыны билдирди: «Социалист ингиләбында тәшәббүс әлә ала билмәрик. Бунун үчүн һәлә биздә ләзими шәраит јаранмамышдыр. Бу ишдә мүәјјән объектив шәртләрә вә күчә малик Гәрб биринчи аддым атмалыдыр.» Ленин исә онун бу фикринә белә чаваб вериди: «Јолдаш Рыков социализмин чох инкишаф етмиш сәнәјәјә малик башга өлкәләрдән кәлмәсини истәјир. Фәгәт бу доғру дејилдир. Кимин биринчи башлајачағы, кимин биринчи гуртарачағы мәлүм дејил. Буна марксизм демәзләр, марксизмин карикатурасы дејәрләр.» Әслиндә Рыков марксизм нәзәријәси бахымындан һағлы иди. Анчаг Ленинин дә элиндә ојнајачағы бир чох козырлары варды. О, рус буржуазијасынын сијаси јөндән чох зиәфәт олдуғуну билирди. Рус буржуазијасы чарын деспот сијасәтинин гаршысыны һеч бир вәһлә ала билмәмишди. Һәмин буржуазија 1917-чи ил феврал ингиләбынын өнүндә чапшаб галмышды. Ленин бүтүн бунлары јашхы көрүрдү. Бундан башга рус халгы артыг мүһарибәдән дә тәнкә кәлмишди. Бир тәрәфдән дә ачлыг, сәфаләт һөкм сүрүдү. Халг нәјин баһасына

олурса-олсун сүлһ истәјирди вә әскәрләр дә евләринә дөн-мәји арузлајырды. Чәбһәдәки әскәрләрин 90%-и кәндли-ләрән ибарәт иди (бура забитләр дахил дејил).

Феврал ингилабынын буржуа-либерал һөкүмәти Львов—Милјуков—Керенскиләр исә мұһарибәнин давам етмәсини вә зәфәрдән Русиянын пајына дүшәчәк торпаг вә тәзминдә һүчума һазырлыг көрүлүр вә богазлар Гара дәннздән дөсант чыхармаг үчүн план һазырланырды. Чәбһәдәки әскәрләр евләриндән алдыглары мәктубда атларынын, инәкләринин орду үчүн зәбт едилдијини, јемәјә чәрәк-ләри вә әкмәјә тохумлары олмадығыны охујурдулар. Фәһлә-әскәрләрин евләриндән алдыглары мәктублар исә, бундан даһа пис хәбәрләр кәтирирди.

Ленин мұһарибәнин давам етдирилмәсинә империалист мәгсәдләр күдмәк кими бахырды. Чәбһәдә олан болшевик-ләр васитәсилә әскәрләр арасында тәблиғат апарыр вә онлары силаһлары јерә гојмаға тәшвиғ едирди. Ленин Русияда әсарәтдә јашајан милләтләрин етимадыны газан-маг үчүн «бу барышыг милләтләрин өз мүгәддәрәтыны өз-ләринин һәлл етмәсинә әсасланмалыдыр» принципни ор-таја атды. Өзү исә Русияја дөнмәздән әввәл фәһлә, кәнд-ли вә әскәр Советинин «гејдис вә шәртсиз сүлһ» прин-ципидән истифадә етди вә ондан јанышды.

3—4 апрел кечәси һәлә најтахта ајаг басар-басмаз, Таврија сарајына кәләр-кәлмәз 40—50-јә јахын танын-мыш болшевикләрә мұрациғ етди вә сөјләдикләри «Правда»нын јаздыгларынын там әкси, кәскин, гәти вә чох радикал симмервалдизмин ингилаб нәзәријәси иди. Бу данышыг болшевикләрә дә, меншевикләрә дә бомба парт-лајышы тәсири бағышлады. Ән инадчыл вә барышмаз болшевикләр бәлә, лидерләринин бу фикирләринә шәрик олмурдулар. Ленин Исвечрәдән ајрылмаздан әввәл Исвеч-рә сосналистләринә көндәрдији мәктубда рус пролетариа-тынын јахшы тәшкил едилмәдијини вә шуурлу олмадығы-ны етираф етмишди. Ленин өзүнү ингилабын там ортасын-да көрдүкдән сонра, барышмаз вә ән сол сосналист үчүн бәлә, чох радикал сајылан тезисләри ирәли сурду. Менше-викләри буржуазиянын сijasәтиндә ојунчаг олдуғлары үчүн кунәһландырды. О гәдәр ирәли кетди ки, һәтта јол-дашлары бәлә, дејинмәјә башладылар. Илк кәлишиндә Таврија сарајында чыхыш етдији заман ону шүбһәјлә, фәгәт һөрмәтлә динләјән јолдашлары, бу дәфә сөзүнү кәс-мәјә, һәтта сөјмәјә башладылар. Ән чәркәдә отуран баш катиб Богданов һирсләнәрәк Ленинин үзүнә «сәрсәм да-

нышығлары алгышламаг олмаз» дејә гышгырды. Менше-вик Голденберг Ленинә вердији чавабда Ленинин тезисләри-нин әмәлли-башлы анархист бахышлар олдуғуну сөјләди вә абрыны алды: «Сән, Авропада отуз илдир бош галаң бир тахта, Бакунинин тахтына намизәддијини верирсән».

Плеханов нәшр етдириди кичик бир гәзетдә бу «сәрсәм чыхышы» хәли мүддәт арашдырды. Бу тезисләрин болше-вик партијасына нечә тәсири етдијини билмәк үчүн ашағы-да көстәрилән факт чох мәһналыдыр. Болшевик партија-сынын Петербург комитәсиндә кечирилән топлантыда Ленинин тезисләри ики ләһинә, бир битәрәф галаң сәсә гаршы 12 сәслә рәдд едилмишди. Дикәр тәрәфдән феврал ингилабы исә ајлардан бәри рус толлумунун һәллини көз-ләдији мәсәләләрин неч биринә чаваб вермәмишди.

1917-чи ИЛ ФЕВРАЛ ИНГИЛАБЫ КҮНЛӘРИНДӘ РУС ХАЛГЫНЫН ИНГИЛАБДАН УМДУҒУ ВӘ ҺӘЛЛИНИ КӨЗЛӘДИЈИ МӘСӘЛӘЛӘР

1 — Русиянын иттифаг һалында мұһарибәјә кирдији Антанта дөвләтләрилә олан мұнасибәтләри, кизли мұғави-ләрәтин ләғви вә тәкбашына барыш.

2 — Мүәссисләр мәчлисинин тезликлә топланмасы.

3 — Торпаг ислаһаты проблеми.

4 — Ишчиләрин фабриклар үзәриндә нәзарәт мәсәлә-ләри.

5 — Өлкәнин һәр јериндә бәрбад вә дағыныг олан ис-теһсалын јенидән тәшкил едилмәсә.

6 — Рус әсарәтиндә олан милләтләрин һүғуғлары, һүр-ријјәтләри вә әһалинин бир сыра башға мәсәләләри...

Мүвәггәти һөкүмәт вә Советләр бу мәсәләләрин неч би-рини һәлл едә билмәдиләр. Партијалар бир-бирләрилә чәкишир вә тәрәддүд едирдиләр. Ленин «сүлһ, чәрәк вә торпаг» шүарлары илә мейдана атылды. О, рус халгынын еһтијач вә психолокијасыны јахшы гаврамышды.

Феврал ингилабынын башладығы күндән гәрарсызлыг һәр тәрәфдә баш алыб келдири. Мүвәггәти һөкүмәтин көр-кәмли нүмәјәндәләриндән тутмуш күчәдәки полис мәмуру-на, вәтәндаша гәдәр бүтүн синифләрдән олан инсанлар ин-гилабын кедишиндә мүзјән бир ајдыныг көрмүрдүләр. Ингилаб һара кедирди? Бүтүн бу инсанлары һара анаыр-ды?... Һәр күн ики милјондуг најтахтын күчәләри үсјанчы-ларла долуб бошалырды. Бәзән бу үсјанчыларын сајы

жарым миллион чатырды. Бу үсжанчылар арасында ишчи вә эскәрләрнин чохлуғ тәшкил етдиҗи дигәти чәлб едирди. Һәрдәнбир буржуазиянын нүмајәндәләри дә мұһарибәнни давам етдирилмәси үчүн нүмајишә чыхардылар.

Ингилабын игтидарыны ән азындан жары-жарыа әлиндә тутан кадет партијасынын органы «Реч» гәзети мај ајында «Русиянын бир жығын психиатрија халына» кәлдијини јазырды. Бүтүн булар буржуазиянын ачизлијини, Советләрнн исә чәкинкән олдуғуну вә тәрәддүд етдијини көстә-рирди. Чөрәк нормасы адамбашына 250 грам мигдарында тәјин едилмишди. Бунунла белә тапылмырды. Инфлясияја баш алыб кедирди. 1917-чи илин јанвар ајында тәдавулдә олан пул доғгуз милјард манат олдуғу халда октябр ајы-нын әввәлләриндә он доғгуз милјарда жүксәлмишди. Јенә дә 1917-чи илин илк үч ајында орта әмәк һаггы 19, 3 олдуғу халда, икинчи алты ај әрзиндә 13, 8-ә дүшүшдү. Фабрик вә заводларын гапыларыны бәләјырдылар. Ишсизлик артырды. Мај ајында ишсизләрнин сајы 900-ә, ијунда 38.000-ә, бир ајдан сонра исә 48.000-ә жүксәлмишди. Бу һадисә капиталистләрнин белә бир бәһранлы вәзијәтдә ишчиләрә гаршы локаут јолуну тутмасы демәкдир. Бу заман капиталистләрлә ишчиләр арасындакы мұнасибәт чох кәркинләшди. Советләр ишчиләри мұдафиә етди-ләр. Ишчиләр заводлары мұсадирә етмәјә вә капиталист-ләри һәбсә алмаға башладылар. Фабрик саһибләрнинә де-јирдиләр ки, мұһарибәдән вә бизин әмәјимиздән фајдала-ныб чибләрнинизи долдуурсунуз. Әмәк назири меншевик Скобелев дә ишчиләрә һагг гәзәндирды.

Әсрләрдән бәри давам едән торпаг проблеми дә кәндли үчүн бир ајдынлыға говушмамышды. Бу барәдә дә чохлу сөһбәтләр олур вә ән нәһајәт, мәсәләнин һәлли һәлә ортада олмајан Мүәссисләр мәчлиснини үзәринә атылырды. Әср-ләр боју рус кәндлиси верилән вәдләрдән артыг кәзмишди. Фәһләләр заводларә саһиб олурларса, нә үчүн кәндлиләр торпаға саһиб олмасынлар?.. Бу сәбәбдән рус кәндләрнин-дә анархист һәрәкәтләр јайылмаға башлады. Март ајынын ахырларында 34 торпаг зонасында үсжанлар башламышды. Апрельдә үсжанларын сајы 174, мајда 236, ијунда исә 280-ә чатмышды. Бу, бир башланғычды. Рәсми даирәләр бу дөвр-дә кәндлиләрнин 930 јердә мүлкләрә саһиб олдуғларыны билдирдиләр. Феврал ингилабы илә Октябр ингилабы арасындакы заман әрзиндә кәндлиләрнин 350 маликанәни талан етдикләри аңлашыларды. Чәбһәдән гачан эскәрләр кәндлиләрә гошулдуғдан сонра анархист һадисәләр даһа да горхунч олурду. Чүнки бу эскәрләр Русијанын хариччи

дүшмәнләриндән чох дахилдә олан дүшмәнләрилә һесаблаш-маға даһа һәвәсли көрүнүрдүләр. Анчаг бу кәнд анархија-сы торпаг мәсәләсини һәлл едә билмәзди. Әксинә, кәндли-ләри даһа интизамсыз бир вәзијәтә сүрүкләјирди. Чүнки, кәндлиләр задәканларын маликанәләрини јандыраркәни онун истәһсал алатләрини дә сындырырдылар. Беләликлә дә торпаг әкилмәдән бош галырды. Бунунла белә, задәкан-ларла кәндлиләр арасында мұнағишә давам едирди.

ИЗУЛ ЈҮРҮШҮ

Ајлардан бәри јығылмыш проблемләр артыг халғын долмуш сәбр касасыны даһа да дашдырды. Анархистләр ијулу 3-дә јаранмыш вәзијәтдән истифадә едәрәк чалы-шырдылар ки, он минләрлә эскәри ајаға галдырсынлар. Болшевикләр исә вәзијәти идәрә етмәјә чалышырдылар. Һазыр планлары вә гәрарлары јох иди. Әслиндә вәзијәт үсјан етмәк вә һакимијәти девирумәк үчүн там болшевик-ләрнин етәдикләри шәраит халыны алмышды. Фәгәт бол-шевикләрнин дә һадисәләрин кәзләнилмәз бир шәкилдә баш верәчәјини билмәдикләри үчүн һазырланмыш һәр һансы бир тактики планлары јох иди. Артыг ох өз јайындан чы-мышды... Халг күтләләри Мүвәггәти һөкүмәтлә Советләрдә чохлуғ тәшкил етдији мұлајим социалистләрнин халғын һеч бир проблемини һәлл едә билмәјәчәјиндән чох наһајәт ол-мушдулар. Кронштадын 20.000 эскәри пајтахтын мәркәзи-нә доғру ирәлиләмәјә башлады. Ишчиләр дә силаһланараг онлара гошулдулар. Шәһәр јүз миндән чох үсјанчы илә долмушду. Болшевикләрнин Кчезинска гәраркәни вә Со-ветләрнин олдуғу Таврија сарајы эскәр вә ишчиләр тәр-рәфиндән мұһасирәјә алынмышды. Советдә меншевик Чхеидзенин рәһбәрлији алтында кечә вә күндүз топланты давам едирди. Бу топланты һеч бир гәрара вармајан бош-боғазлыгдан башга бир шеј дејилди. Халг күтләси онлар-дан сүлһ, торпаг, чөрәк һаггында гәрар көзләјирди. Халг, «рәдд олсун мұһарибә», «рәдд олсун Мүвәггәти һөкүмәт», «рәдд олсун капиталист назирләр», «Мүәссисләр мәчлиси-ни көзләјә билмәрик» сөзлери јазылмыш шуарларла кү-чәләрдә кәзиширди. Советләрдән бир нүмајәндә чыхыб десәјди ки, сүлһә гәрар верилди вә торпаг пајланагач д-заман күтлә дағылыб кедәчәкди. Нәһәнк Советләрнин ичин-дән узагкөрән бир лидер јетишмәмишди. Кәләчәкдә бу лидер Ленин олачагды...

Ијулун 3—4-дә кемә пајтахт башсыз халг күтләсинин элиндә иди. Күтләне өз архасынча апара биләчәк һеч олмаса вәдләр верән һәр һансы бир партија о күнләрдә һакимијјәти әлә кеңирә биләрдә. Һадисәләр болшевикләрниң тактикасындан даһа да ирәли кетмишди. Бунунла белә истәр-истәмәз күтләне мүдафиә етмәјә башладылар. Халг күтләси артыг јорулмушду, бир тәрәфдән дә шиддәтли јаған јағыш үзүндән дағылышымаға башлады.

Бирдән меншевикләрин лидери Дан күрсүјә чыхараг деди: «Јолдашлар, һеч һәјәчанланмајын, бизә садиг олан алајлар Мәркәзи Ичра Комитәсини горумаға колдиләр». Бу анда мүләјим социалистләр јумругларыны сыхараг ифрат соллар тәрәфдә отураилара бахдылар. Болшевик лидерләринин һөкүмәт бирликләри тәрәфиндән һәбс олундуғлары вә «Правда» редаксијасынын, јазы ишләринин јерләшдији јерин талан олундуғу вә дағыдылдығы сөјләниди. Кечә јарысына гәдәр Ленинни алманларын чәсусу олдуғу вә ич үзү билиндији ағыздан-ағыза долашды. Гарнизонлара чатдырылан бу хәбәр о догигә һадисәнин тәрсинә дәнмәсини тәмин етди. Бу дәфә дә сағ ганад һүчүма кеңишди. Ленин илә болшевик рәһбәрләринин тутулмасына гәрар верилмишди. Болшевикләр үчүн там бөһранлы бир заманда Тротски дөрд мин тәрәфдары илә бирликдә болшевик партијасына даһил олмушду. Ленин бир мүддәт кеңиб полисә тәслим олмағы дүшүндү. Тротскијә деди ки, һаһмызы күлләләмәк үчүн там бу заманы сечдиләр. Јолдашлары ону полисә тәслим олмаг фикриндән јајындырдылар. Бир нечә күн Петербургун әтрафинда, фәһләләрин јанында кизләндикдән сонра локомотив очагычы гијафәсиндә Финландијаја гачды. Болшевик партијасы ағыр зәрбә алмышды, анчаг дағылмамашды. Сағ ганад шиддәтли һүчүмларыны давам етдирир, фәһләләр вә әскәрләр арасында онларын ән јаралы јерләри олан Ленинни «алман чәсусу» олдуғу барәдә мәлүмат јајырдылар. Бу тәблиғат даһа чох ијулун 3—4-дә олан нүмајишдә болшевикләри мүдафиә едән фәһлә группларында вә һәрби бирликләрдә тәсирли олурду.

Бу заман меншевик партијасынын да мәркәзи талан едилир вә дағыдылырды. Керенски кетдикчә сәртләшир вә сағлара мејл едирди. Театрда чарын ложасында отуруп, чарын сарајында јашајыр вә јатағында јатырды. Ингилабын әввәлиндәки мүләјимлијиндән әл чәкмишди. Кетдикчә заһири көрүнүшүндә дәјишиклик әмәлә кәлмишди. Сағлар Керенскини бу һәрәкәтинә көрә алгышлајыр, «Аллаһ ону һифз етсин» дејирдиләр. Инкилис сәфирилә данышыг зама-

ны демишди ки, «көрәчәксиниз Советләр өз әчәлләрилә өләчәкләр». Чар II Николај күндәлијиндә: «Бу адам әсл јерини талды... һакимијјәти нә гәдәр чох артарса, бир о гәдәр јахшы олачаг» — дејә гејд етмишди.

Бу заман кабинет истефа вермиш, Лвов баш назирликдән кетмишди. Керенски баш назир олмушду. Анчаг мүдафиә назирлијини дә өз элиндә сахламышды. Совет һөкүмәтин дәјишмәсини ијулун 25-дә 42 битәрәф, 46 мүхалифәтә гаршы 147 сәслә тәсдиг етмишди.

Керенски пајтахтда олан 90.000 әскәри чәһәјә көндәрмишди. Бир чох заводларын пајтахтдан әјәләтләрә дашынымыны һәјата кеңирәк үчүн узагкөрән гәрар һазырламаг нијјәтиндә иди. Чохдан бәри мүбаһисәли мөвзу олан вә чәһәдә әскәрләрә гаршы өлүм чәзасы һөкүм тәтбиғ едилмәси үчүн гәрар чыхарылмышды. Көһнә Дума јенидән дирчәлмиш, топлантылар тәшкил едилир вә нүмајәндәләриндән бәзиләри Совет Ичра Комитәсини ингилабы әлине кеңирәк нормал јолундан дөндәрмәсинә көрә күнаһландырырды. Бу вәзијәтдән чәсарәтләнән Думанын сәдри Родзыенко Москвада дөвләт конфрансында сөјләдији нитдә Русија халгынын тәк вә там тәмсилчисинин Дума олдуғуну иддиә етмишди. Тарих вә заман сағларын нә гәдәр бөјүк бир јанлыш гијмәт вердикләрини көстәрәчәкди.

3—4 ијул мәғлубијјәтиндән сонра Ленин Финландијаја гачараг гејри-легал шәрәнтдә фәалијјәт көстәрән партијасыны орадан идарә едәркән партијанын лидерләринә јазырды ки, бу ингилабын сону ја һәрби диктаторлуға вә ја даһили мүһарибәјә апарачаг. Бунун үчүн тәшкил олунмаға кечмәк ләзымдыр директивини верирди.

Һәфтәләр кеңир, һәлә дә ингилабын гојдуғу мәсәләләр өз һәллини тапмырды. Москва Дөвләт конфрансы бошбағзылдан ирәли кедә билмәмиш, аслан үрәкли, гушбәјин кенерал Корниловун дөвләт чеврилиши мүвәфғәнијјәт газанмамашды. Пајыз јахыллашырды. Москвада чөрәк нормасынын грамы 100-ә ендирилмишди. Бәзән бир һәфтә чөрәк верилмәјәчәји дә елан едилирди. Гыш бу ач вә бәд-бәхт халгын үзәринә гылынч кими јахыллашырды. Халг пајтахтда Совети ләғв етмиш, онун јеринә ингилабчылардан ибарәт јени бир «Мүвәғгәти Ингилаб Комитәси» јаратмышды. Заман Ленинни гејри-легал болшевик тәшкилатындан даһа јахшы бир шәкилдә болшевикләрин хејринә чалышырды. Болшевик чәсуслары да мүмкүн олан јердә шајиәләр јајырдылар.

Мүләјим социалистләрин гуру сөзләри артыг һеч бир тәсир јаратмырды. Әрзаг вагонлары гарәт едилир, мали-

каналар жандырылды. Сентябрын 22-дә Харковда «ач-
лык жүрүшү» олмуш, үсjanчылар һәбсханалара һүчүм едә-
рик бүтүн дустаглары азад етмишдиләр. Кабинетдә олан
ингилабчы назирләр халгын проблемләрини һәлл етмәк
әвәзинә чәза үсуллары вә тәдбирләри дүшүнүрдүләр. Халг
артыг баша дүшмүшдү ки, бу режим һеч дә чар режимин-
дән фәргли олмајачаг. Кабинетин назир Керенскинин
партијасынын органы олан гәзет јазырды ки: «Кәндләрдә
һәлә дә һөкм сүрән көләлик режимини арадан галдырмаг
үчүн һеч бир план дүшүнүлмәмишди». Ленинин алман чә-
суу олмасы тәблиғаты артыг унутулмушду...

Кәнд митингләриндә болшевикләрин ифратчылыгындан
данышан натигә халг «бәсди даһа, бизи алдатма, һаны
торпаг? Дүш ашағы, болшевик кәлсин артыг...» дејә сөј-
ләјиб ону сусдурду. 624 идари әразидә кәндлиләр гарәт-
чиликлә мәшгул олурдулар. Гарәтчилик даһа чох Сибирдә
баш верирди. Чәбһәнни вәзијјәти дә бәрбад һалда иди.
Тәһһизат, әрзаг, кејәчәк кифәјәт гәдәр дејилди. Һәрби на-
зир, биз артыг вуруша билмирик, мүттәфигләрлә разылык
әлдә едиб тәкбашына сүлһ имзаламагдан башга бир чарә-
миз јохдур, дедији үчүн назирдән истә'фа вермәсини тәләб
етмишдиләр. Чәбһәдәкиләрин вурушмаға күчләри олмады-
ғы кими, һәвәсләри дә јох иди...

Ингилабын чох әһәмијјәтли проблемләриндән бири дә
рус империјасы даһилиндә јашајан һагсыз, һүгүгсуз әсир
милләтләр проблеми иди. Дикәр әһәмијјәтли мәсәләләрдә
олдуғу кими, бу мәсәләјә дә ингилаб һеч бир үмидли
ишыг тутмамышды. Әсарәт алтында, истибад режиминдә
јашајан башда Украина олмагла, Белорусија, Гафгаз чәр-
кәзләри, Азәрбајҗан, Күрчүстан, Ермәнистан, Түркистан,
Татарыстан, Башгырдыстан вә бир чох милләтләрин сајы
о заман 90.000.000 чатырды. Һамысы да ингилабдан азад-
лыгларынын, мүстәгилликләринин һәллини көзләјирдиләр.
Бунун мүғабалиндә бөјүк рус халгынын сајы 70.000.000
иди. Керенски јүксәк дүһасилә (?) чохлуг тәшкил едән
милләтләрин әразисиндә рус ордусунун әһәмијјәтли һис-
сәсини јерләшдирмишди ки, онлар өз азадлыглары вә
мүстәгилликләри уғрунда мүбаризә апара билмәсинләр.
Онлары чәбһәјә вә ја ифрат солларын һәрәкатыны јатырт-
маг үчүн мәркәзи Русијаја апармырды. Болшевик ингила-
бынын јатырылмамаасында бу һадисәнни дә сәбәбләр ара-
сында олдуғуну јазырлар (Проф. С. Прокопович. Об
экономических основах насionalного вопроса. Прага,
1927-чи ил).

Сентябр ајындан башлајараг болшевикләр бир нечә

шәһәрдә, хүсусилә Петербург вә Москва Советиндә чохлуг
әлдә етмишдиләр. Бу тарихдән е'тибарән Совет вә Мүвәг-
гәти һөкүмәт арасында мұнагишә даһа да чохалды. Инги-
лабын башланғычында «Фәһлә, Кәндли вә Әскәрләр Со-
вети» јарананда она халгын вә ингилабын проблемләрини
һәлл едәчәк дејә чох бөјүк үмид бағланмышды. Буна
бахмајараг Совет, мүләјим социалистләрин сајәсиндә ба-
чарыгсызлыгы үзүндән кетдикчә сағлара доғру мејл ет-
мишди. Буна көрә халг Советләрдән үмидини үзмүш вә
әкс тәдбир олараг *Бөјүк Ијул* үсјаныны һәјата кечирмиш-
ди. Бу тарихдән сонра мүләјим социалистләр Советин
кәрәкис бир шура олдуғуну сөјләмәјә башламышдылар.
Бүтүн бунлар, ингилаби кедишин мүләјим социалистләрин
әлиндән чыхдығыны вә һадисәләрә болшевикләрин һаким
олдуғуну көстәрирди. Советләрин һүфузуну вә функција-
сыны итирмәси Русија үчүн јени вә чәтин проблемләр меј-
дана кәтирәчәкди. Фәгәт буну һеч ким көрмүрдү...

Мүләјим социалистләр бу вәзијјәтин гаршысында ачиз
галмышдылар. Бунула бирликдә болшевикләрә әһәмиј-
јәт вермирдиләр. Ики күн сонра ингилаб баш верир вә
совет режими мејдана кәлирди.

БОЛШЕВИКЛӘРИН ҺАКИМИЈЈӘТӘ КӘЛМӘСИ ВӘ ЧЕВРИЛИШИ

Бөјүк ијул үсјанындан сонра болшевикләр санки меј-
дандан јох олмушдулар. Мүвәггәти һөкүмәт Советин сағ
социалистләринин тарихи аһмаглыглары үзүндән үч ај
әрзиндә, өнчә бөјүк халг күтләләрини сонра һакимијјәти
әлләринә кечирмәјә чалышырдылар. Петербургдакы завод-
ләриннә, фәһләләрин 90%-и болшевикләрин әлиндә иди.
Орду вә кәндлиләрин арасында да онларын тәсирләри
бөјүк иди. Халг күтләси бошбоғазлардан үз чевирмиш,
һәр чүр проблемләринин һәллиндә вә социал еһтијачлары-
нын һәјата кечирилмәсиндә данма онларла бәрәбәр олан
болшевикләрин ардынча кедирдиләр. Август ајында Пе-
тербург бәләдијјәсинә кечирилән сечкиләрдә болшевикләр
200.000 сәс алмышдылар. Бу, бүтүн сәсин үчдә бири де-
мәкди.

Меншевикләр бу сечкиләрдә 5% сәс газанараг пәришан
олмушдулар. Кәдетләр ајагда дура билмишдиләр, есерләр
әввәлки сечкијә нисбәтән аз мигдарда сәс итирсәләр дә
јенә 37% сәс газана билмишдиләр. Бир ај сонра Москва

бәләдijәсинә кечирилән сечкиләрдә болшевикләр 51% сәс алмыш вә бөjүк гәләбә газанмышдылар. Әjаләтләрдә дә вәзиjјәт еjнилә бәлә иди. Бу заман болшевикләрин өзләринчн дә көзләмәдикләри инкишаф баш верди. Мүвәггәти һөкүмәтә садиг олан бешинчи орду чохусу болшевикләрдән ибарәт олан һәрби комитә гурду. Топчу гүввәләри дә бешинчи ордунун ардынча кетди.

Балтик дәннзчиләри арасында да вәзиjјәт бәлә иди. Дәннзчиләр топланты кечирәрәк Мүвәггәти һөкүмәтин баш назиринә телеграм көндәрмишдиләр. Телеграмда дежилди: «Ингилаба хәjанәт етдиjинә көрә, Напалеон Керенски, сәнә лә'нәтләринмизи билдиририк».

Августун 31-дән сентjабрын 1-нә кечән кечә Советдә һакимijјәтин фәһләләрә верилмәси күндәлиjә салынды, узун чәкән мүбәһисәләрдән сонра сәсвермә башланды. Болшевикләр чохлуг әлдә етдиләр. Мүлаjим сәсиалистләр чашбаш галмышдылар. Бөjүк иjул үсjаны заманы һәбс олуан болшерикләр һәлә азадлыға бурахылмамышдылар. Анчаг Тротски бир нечә күн әввәл зәманәтлә азад олунмушду. Тротски Советин топлантысына кәлән кими «Керенски һәлә дә Советин үзвүдүрмү?» — деjә сорушду. «Бәли» — дедиләр. Мүбәһисә заманы Керенскинин үзвү олдуғу Совет ичра комитәсинә е'тимад мәсәләси ортаjа атылды. Сәсвермә башланды. 67 битәрәф, 417 ләһинә, 519 әләjһинә сәслә болшевикләр газандылар.

Артыг меjданда Совет ичра комитәси деjилән бир шеj галмамышды. Бу мүнасибәтлә меншевик Серетели күрсүjә чыхды вә деди ки: «Алты аjдан бәри ингилабын бажрағыны шәрәфлә jүксәкләр; галдырдыг. Бу бажрағы сизин бу заманын jарысы гәдәj әлиниздә тутманызы арзу едирик». Сентjабрын 5-дә Мүвәггәти һөкүмәтә 254-ә гаршы 335 сәслә инамсызлыг сәси герилинчә Москва Совети болшевикләрин әлине кечди. Бөjүк сәнәjә шәһәрләри дә бу jолу тутмушдулар.

Тарих Мүвәггәти һөкүмәтә вә Советин чохусуну әлиндә тутан мүлаjим сәсиалистләрә рус ингилабы ичиндә болше-визми боғмаг үчүн Бөjүк иjул үсjанындан сонра jахшы вә әләдүшмәз фүрсәт вермишди. Онлар «торпаг кәндлинин», «заовд фәһләнин», «чәһнәдә сүлһ» шүарлары илә ортаjа чыхсаjдылар вә чәсарәтлә, сәмиинjјәтлә сөjlәсәjдиләр, болшевикләрин иши битмишди. Онлар барышы үчүн империалист мүттәфигләриндән изн истәдиләр, амма ала билмәдиләр. Торпаг вә ишчи мәсәләләри һәлл олунмамыш галды, бу сәһләнкарлыларынын вә фәрасәтсизликләринин чәзасыны чәкәчәкдиләр вә чәкдиләр дә...

Бу заман мүлаjим сәсиалистләр бөjүк вә тарихи хәтә етдиләр. Ингилаби Ичра Комитәсинин jарадылмасынә и-стәдиләр. Болшевикләр бу фүрсәтдән бачарыгла истифадә етдиләр, тәклиф сәсә гоjулду вә болшевикләр газандылар. Петербург Совети ингилаб һәрби комитәси беләликлә, болшевикләрин әлине кечәрәк jарадылмыш олду вә инги-лабын һәjата кечирилмәсиндә башлыча рол ойнады.

Тротски комитәjә, еjни заманда да Советә рәһбәрлик едирди. Көмәкчиләри, сәдрин мүавини Подвоjски, катиб Антонов-Овсеjенко, Лашевич, есерләрдән Лазимир, Седов-ски, Мехоношин иди. Беләликлә, Ленин ингилабын нәзә-риjјәсини Симмервалддан кәтирәрәк, чох чәтин инандыры-чы jазылардан вә данышыглардан сонра, ишчи, әскәр, кәндли лидерләриндән ибарәт гүввәтли кадрлар һазырла-мышды. Һал-һазырда ингилабын гуручусу, башда Тротски, сонра да «Ингилаб һәрби комитәси» олачагды.

Һәр шеj ган төкмәдән вә дахилдән һазырланмыш, һәрби бирликләр әлдә едилмиш, вағзаллар, електрик стансиjа-лары, почт, бир чох чәмиjјәтләр, гурулушлар 24—25 окт-jабр күнүнүн кечәси болшевикләрин нәзарәти алтына кеч-мишди. Ленин Смолны сараjында grimләнмиш һалда чох һирсли вәзиjјәтдә көзләjирди. Ленин, һәрдән бир мәркәзә кәләнләрдән вә Ингилаб һәрби комитәсинин икинчи сәд-риндән сорушурду: «Нә олду, Гыш сараjы тәслим алынма-дымы?» Подвоjскидан «хеjр» чавабыны алынча гышгырыр вә «сәни күлләләмәк лазымдыр» деjә һирсләнирди. Ән нә-һәjәт, Гыш сараjы алынмыш, залым, деспот вә ганлы ча-рын әлиндән чыхмыш Гыш сараjы милjонларла мәзлум, күнаһсыз инсанларын ганына әлләрини булашдырачак рус Болшевик Коммунист Партиjасынын идарәсинә кечмишди. Гыш сараjынын алынмасына беш нәфәр гырмызы әскәр итки верилмишди.

Бу бөjүк тарихи һадисә чары девирән феврал ингила-бындакы курулту вә ахан ган гәдәр гурбан вермәдән, һәт-тә Бөjүк иjул үсjаны кими һеч бир нумаjиш олмадан әлдә едилмишди. Болшевикләр бүтүн партиjалара вә һамыjа сөз вермишдиләр. Һеч бир ингилаб едилмәjәчәк, ингилабы горуjачагдылар, чүнки... (?)

Гыш сараjы алындыгдан сонра Мүвәггәти һөкүмәтин үзвләри һәбс олунараг Петропавловск галасына салын-мышдылар. Керенски гачараг чәһнәjә кетмишди. Куjа чәһнәдән пайтахта һәрби бирликләри кәтирәчәк вә болше-викләри әзәчәкди. Буларын һеч бири баш тутмады.

Октjабрын 26-сы ахшам фәһлә вә кәндли һөкүмәти гурулду. Ленин вә jолдашлары Советләр гурултаjы гаршы-

сына етимад сәси алмагчүн чыхдыглары заман көј курултусуну андыран алгышлар алтында салона кирдиләр. Лениннин парикнини чыхармасындан вә гримини силмасиндән һәлә 24 саат кечмәмишди. О: «Инди дә социалстә режимни гурмаг ишнә кечирик»* — дејә сөзә башлады вә ингиләбдан, бејнәлхалг вәзијәтдән данышды. Ленинни баш назир, Тротски харичи ишләр комиссары, Менжински малијә, Сталин азлыгда олан милләтләрини халг комиссарлары олмушдулар. Дикәр башга комиссарлыглар да белә бөлүшдүрүлмүшдү.

Октябрын 26-дан 27-нә кечән кечә кечирилән топлантыда торпағын саһибләриндән әвәзсиз алынараг кәндлиләр арасында бөлүшдүрүлмәсинә вә сүлһә гәрар верилрди.

Әскәрләр арасында «мүһарибә битди» — дејә һычгыра-һычгыра ағлајараг бир-бирләринә сарылдыгларыны, кәндлиләрини гучағлашараг «торпаг саһиб олдуг» дејәнләрин чох олдуғуну көрәнләр олмушду. Тарих нә рус әскәрләринини сүлһә, нә дә рус кәндлисинини торпага әсла говушмајачағыны көстәрәчәкдир. Бу тарихдән сонра Ленинни сүлһ үчүн һакимијјәтә кәтирән рус әскәрләрини дахили мүһарибәјә һәлә үч ил јәнә ач вә пәришан, ајағалын, лүләси гырылмыш түфәнкәрлә өз гардашлары олан казаклары, меншевикләри вә есерләри мүдафиә едән рус халгы илә үз-үзә, гаршы-гаршыја мүһарибә апарачағы көрүнәчәкдир. Рус кәндлисинини тәлеји торпага говушмаг олмајыб чар-тәһкимчи режиминини арадан галхараг болшевик, коммунист көләлик режиминини гурулмасы вә јәнә көзләдикләри торпага говуша билмәмәләри олачагдыр.

Австрија вә алманлара гаршы вурушан Гәрб чәбһәсиндәки рус ордусу зәифләмишди. Алман ордулары дурмадан ирәлиләјирди. Халг харичи ишләр комиссары Тротски Ленинни сүлһ тәләбини јеринә јетирмәк үчүн Брест-Литовскдә Алманија, Австрија вә Түркијә нүмајәндәләрилә көрүшдү. Февралда башлајан бу көрүшдә Тротски алманларын ирәли сүрдүкәри шәртләрини ағыр олдуғуну көрәрәк, сүлһ данышыгларыны јарымчыг кәсди вә Петербурга дөндү. Буна көрә дә алман ордулары даһа сүр'әтлә ирәлиләмәјә башладылар.

Болшевик партијасынын Мәркәзи Комитәси вә есерләр белә ағыр шәртләрлә сүлһ мүгавиләси истәмирдиләр. Ин-

* Ленинни 1917-чи ил октябрын 25-дә (ноябрын 7-дә) 2-чи Умуур-сија Советләр гурултајында сөзләдији: «...болшевикләрини һәмшә сөзләдикләри фәйлә вә кәндли ингиләби баш верди» (Әскәрләри. 5-чи нәш-ри. 35-чи чилд, сәһ 2) сөзләри нәзәрдә тутулур.—Ред.

гилабчы һакимијјәт кими алманларла вурушмаг лазым көләчәк дејирдиләр. Ленин дејирди ки, барышыг имзалан-маса алманлар совет режимини девирмәјә чалышачаглар вә нәјини баһасына олурса-олсун сүлһүн имзаланмасы фикрини мүдафиә едирди.

Анчаг Мәркәзи Комитәдә апарылан бүтүн сәсвермәнин нәтичәсинә көрә азлыгда галырды. Ән нәһајәт, јолдашларыны истәфа горхусу илә вә Тротскини инандырараг Мәркәзи Комитәдә бир битәрәфә гаршы једди сәслә барышыг гәрарыны алды вә гәрар Советләр Пан-рус Конгрессиндә 84-ә гаршы 116 сәслә тәсдиг олунду. Февралын 19-да руслар барышыг имзаламага һазыр олдуғларыны алманлар билдирдиләр.

Бу дәфә алманлар илк сүлһ көрүшләринини кәснләмәсини бәһанә едәрәк сүлһ шәртләрини даһа чәтинләшдирдиләр. Русија Балтик өлкәләрини, Аг Русијанын бир һиссәсини, Латвијадакы Курзәмә зонасыны, Украинаны итирир, Гарсы, Әрдаһаны вә Батумини Түркијәјә вермәк мәчбуријјәтиндә галыр. Бу иткиләр о заманкы Русија эһалисинини 34%-ни вә торпағын 32%-ни тәшкил едирди. Ленин буна «вахт газанмаг үчүн әразинини бир гиссини итирирәм» дејирди. Бу сүлһ мүгавиләси Советләр гурултајында 261-ә гаршы 784 сәслә тәсдиг олунду. Ленин вахт газандығы үчүн мәмнунду. Вахтилә алман баш гәраркаһынын Ленинә шәхси гатар һазырлајараг машуур дахили саваш нәзәријјәсини тәтбиғ етмәк үчүн Исвечрәдән Исвечә, орадан да Русијаја кетмәсинә изи вермәси һәдәр кетмәмишди.

Һал-һазырда Мүәссисләр мәчлиснә мәсәләси күнүн вәчнб проблемә олмушду. Болшевикләр Мүвәггәти һөкүмәти Мүәссисләр мәчлиснә кечирилән сечкиләри кечикдирдикләри үчүн күнаһландырырдылар. һакимијјәтә кәндикдән сонра Советләри даһа сәләһијјәтәли вәзијјәтә кәтирмәк үчүн «инә ун сәир» вә һеч чүр Мүәссисләр мәчлиснә сечкисинә кетмәк истәмирдиләр. Мүәссисләр мәчлиснә кечирилән сечкиләрини нәтичәсиндән чох шүбһәләнирдиләр. Нәтичәдә болшевикләр һағлы олачагды, амма олар бу ишин дә ичиндән болшевик кими чыхмаларына наһ олачагдылар. Нәһајәт, Мүәссисләр мәчлиснә сечкиләр кечирилди. Нәтичә болшевикләр үчүн горхунч иди.

1. Есер партијасы	20.900.000 сәс	58%
2. Болшевикләр	9.000.000 — „	— 25%
3. Буржуа партијалары (кадетләр) вә башга партијалар	4.600.000 — „	— 13%
4. Меншевикләр	1.700.000 — „	— 4%

Јухарыдакы табло болшевик ингилабы нәтичәсиндә пајтахтдан гачан Керенскинин есер партијасынын бөјүк чохлуг элдә етмәсини көстәрир. Анчаг ишин ичиндә дигтәти чөлб едән бир һадисә варды... Һал-һазырда Петербург вә Москвада болшевикләр 837.000, кадетләр 515.000, есерләр 218.000 сәс алмышдылар. Јухарыдакы таблоја көрә Үмүм-русија эрасиндә Мүәссисләр мәчлисинә сечилән 707 милләт вәкилиндән есерләр 410, болшевикләр 175, кадетләр 17, меншевикләр 16, азлыгда олан милләтләр (түркләр, украиналылар, күрчүләр, азербайчанлылар вә башгалары) 86 јер элдә етмишдиләр.

Мүәссисләр мәчлиси милләт вәкилләриндән 400-ү пајтахта кәлән кими Совет һөкүмәти Мүәссисләр мәчлисинин ачылачагыны елан етди. Бу заман есерләр Мүәссисләр мәчлисиндә чохлуг тәшкил етдикләри үчүн чәсарәтләнәрәк: «Рус халғы өлкәсинин тәлејини болшевикләрә етибар етмәјәчәкдир» шәклиндә никбнилијә гапылдылар. Һәммин партијанын һәрби командасынын рәһбәри мәшһур террорист Савинков Ленин вә Тротскини гачыртамаг үчүн планлар һазырламаға башлады. Ленини өлдүрмәк кими башарыгсыз тәшәббүс көстәрилди. Бүтүн булар һеч бир нәтичә вермәди. Петербурда вә Москвада бүтүн стратежи зоналар вә мөвгеләр болшевикләрин гүввәтли миллис тәшкилатынын элиндә чәмләшмишди. Сүлһ мугавиләсинин имзаланмасына көрә пајтахтда вә чәһнәдә олан һәрби бирликләрин чоху болшевикләрин элиндә иди.

Есерләрә сәсләрин чохуну онларын тәрәфини сахлајан кәндилләр верирди. Чәһнәдә олан әскәрләр дә есерләрә сәс верирдиләр. Бу әскәрләр артыг силаһларындан есерләри һакимијјәтә көгирмәк үчүн истифадә етмәјәчәкди...

Јанварын 18-дә Петербургда Мүәссисләр мәчлиси топланды. Сәдрлијә ики нүмәјәндә варды. Бир есер Чернов, о бири болшевикләрин мудафиә етдикләри сол ганад есерләрдән Марија Спиридонова иди. Чернов 153-ә гаршы 244 сәслә сәдр сечилди. Бүтүн күнү кедән узун музакирәләрдән сонра Мүәссисләр мәчлисинин болшевикләрә гаршы олдуғу аңлашылды. Бу заман бир дәннзчи сәдрә јахынлашараг: «Гвардијачылар чох јорғундурлар, ичласы гуртарсаныз јахшы оларды», — деди. Ичлас бир нечә саатдан сонра јенидән башламалы иди. Јанварын 19-да сәһәр Совет (Үмүмрусија—ред.) Мәркәзи Ичрайјә Комитәси Мүәссисләр мәчлисинин ичласыны башга күнә кечирмәк вә варлығына сон верән гәрарнамә дәрч етди. Беләликлә, Русија тарихиндә парламент идарә системи мејдана кәлмәдән тарихә гарышараг јох олду...

АЗӘРБАЈЧАН ИСТИГЛАЛ МУБАРИЗӘСИНИН СИЛАҞЛЫ ДӘЈУШӘ ЧЕВРИЛМӘСИ

Болшевикләр һакимијјәтә кәлдикдән сонра Азербайчанда истиглал мубаризәси башлајыр. Бақыда Азербайчан милли мубаризәсинә рәһбәрлик едән бир нечә чәмијјәт фәалијјәт көстәрирди вә бу чәмијјәтләр Милли Комитәдә бирләшдиләр. Сечкиләрдә бүтүн Азербайчан сечки даирәләриндән вә Бақы фәһлә даирәсиндән 75% сәс алан «Мусават» партијасы илә Ә. М. Топчубашовун, Фәтәли хан Хојскинин «Битәрәф групу» Милли Комитәдә чохлуг тәшкил етмәклә јанашы Гафгаз мигјасында Азербайчан халғыны вә сијасәтини лајигинчә тәмсил едирди.

Москвадан хууси тапшырыг алан Шаумјанын вә јолдашларынын әсас мәгсәдләри Милли Комитәјә бел баглајан Азербайчан халғынын үмидләрини гырмаг иди. Онлар ијрәнч мәгсәдләрини һәјата кечирмәк үчүн 1918-чи ил мартын 30-дан апрелин 1-нә кими, үч күн эрзиндә Бақыда түрк халғына гаршы гыргын төрәтдиләр ки, бу да он минләрлә инсанын өлүмү илә нәтичәләнди. Шаумјанын партизан дәрәси ермәни Лалајевин рәһбәрлији алтында Шамахыда, Көјчајда, Ағдашда, Губада вә башга јерләрдә дә вәһшичәсинә гыргынлар төрәдирди. Мәгсәдләри Кәңчәнин алмаг, азәри халғыны тамамилә гырмаг вә беләликлә дә Азербайчан истиглал мубаризәсини дармадағын етмәк иди. Лалајевин ермәниләрдән ибарәт партизан дәрәси болшевик гүввәләри илә бирләшәрәк Кәңчәјә доғру ирәллиләјирди.

Артыг Бақыда Азербайчан истиглалы уғрунда мубаризә башламышды. Лакин Милли Комитә Бақыда ермәни вә болшевик гүввәләри илә кедән дәјүшләрдә чохлу иткиләр вермишди. Азербайчанын икинчи пајтахты сајылан Кәңчәдә дә Нәсиб бәј Јусифбәјлинин рәһбәрлији алтында бир Милли Комитә варды. Бу Милли Комитә бүтүн манеәләри дәф едәрәк истиглал мубаризәсини давам етдирди.

Дағылан чар ордусунун Азербайчанда јерләшән «Дикаја дивизија»сындан јалныз Азербайчан сүвари алајы галмышды. Јандарм вәзифәсини јеринә јетирән бу сүвари алајы тәәсүф ки, габилијјәтли вә интизамлы дејилди. Орду јаратмаг үчүн забит, сержант вә башга мүтәхәссисләр чатышырды. Гафгазда олан франсыз, инкилис миссијасы (икинчи дәрәчәли дипломатик нүмәјәндәлик — тәр.) рус ордусундан тәрхис олунуш әскәрләри, ермәни вә күрчүләрдән ибарәт силаһлы дәрәләри гүввәтләндиәрәк Османлы ордусуна гаршы дәјүшә һазырлајирды. Бу

мәгсәдлә хүсуси Азәрбајчан корпусу јаратмағ Загафгази-ја Сейминә тәклиф олунур. Сейм бу тәклифи рәдд етмир, амма корпусун јарадылмасы үчүн һеч бир сәј кестәр-мир, һәтта она јардым белә етмир. Инкилис вә франсыз миссијасы түрк ордусу Гафгаза кәлдији заман белә, Азәрбајчан халгына силаһ вермәјир, чүнки ачыгдан-ачыға Азәрбајчан халгына инанмырды. Франсыз рабитә хидмәти забити, полковник Шардинји Тифлисдә јашајыр вә ермәни, чүрчү корпусунун тәшкили илә мәшғул олурду.

Шәрг чәһбәсиндән тәркис олунан рус әскәрләри Ираван, Тифлис, Кәнчә вә Бақыдан кечәрәк дәмир јолу илә Русијаја гајыдырдылар. Бу гатарлар Шимали Гафгаздан кечәркән ингуш вә чәркәзләр гатарларын гаршысыны көсир, рус әскәрләрини тәркисилаһ едирдиләр. Кәнчәдә јерләшән Азәрбајчан Милли Комитәси дә бу үсулдан истифадә етмәк гәрарына кәлди, чүнки башга чүр силаһ әлдә етмәк мүмкүн дејилди. Анчағ бу тәдбири һәјата кечирмәк үчүн әлверишли јоллар ахтармағ лазым иди.

Бу иши Кәнчә јахынлығындакы Шәмкир стансијасында һәјата кечирмәк планлашдырылды. Гатарда олан әскәрләрин силаһлары алындыгдан сонра, онларын әрзағ вә башга еһтијачлары тәмин едиләрәк јола салынмасы гәрара алынды. Бунун үчүн Милли Комитәјә табе олан милли гүввәләр Шәмкир стансијасында дөјүш мөвгеји тутдулар. Әскәрләрлә данышығлар апармағ үчүн Милли Комитәнин бир нечә нүмәјәндәси орада иди.

Украјналы әскәрләри апаран ики гатар Шәмкир стансијасында дајандырылды вә онларын башчылары илә данышығлар апарылды. Башга чыхыш јолу тапмајан украјналы әскәрләр силаһлары тәһвил вермәк мәчбуријәтиндә галдылар. Әскәрләр Кәнчә стансијасында лазым олан бүтүн әрзағ вә ләвазиматларла тәһвиз едиләрәк јола салындылар. Бу тәдбирләр нәтичәсиндә бир топчу батарејасы, атлар вә башга силаһлар да әлдә едилмишди.

РУС КАЗАҚЛАРЫ ИЛӘ ШӘМҚИР ДӨЈҮШҮ

Украјна гатарлары силаһларыны тәслим едәркән архадан кәлән гатарлар Дәлләр стансијасында дајандырылырды. Узун сүрән данышығлардан сонра мәлүм олду ки, архадан кәлән казаклар силаһларыны тәһвил вермәк истәмирләр. Казаклар гатарларда дөјүшә һазыр вәзијәт алмышдылар. Гатары чәкән локомотивин өнүндәки ачығ

вагонда јерләшән топ атәшә һазыр вәзијәтә кәтирилмиш вә башга вагонлара гум торбалары јерләшдириләрәк дөјүшә һазырламышдылар. Ешелонун гаршысыны кәсән Азәрбајчан зиреһли гатары онларын һәрәкәт етмәсинә имкан вермирди. Көзләнилмәдән казаклар топлардан атәш ачмаға башладылар. Зиреһли гатардан да чаваб атәши ачылды, нәтичәдә университет вә кимназија тәләбәләриндән ибарәт олан көңүллү милис дәстәсиндән бир нечә адам һәлак олду. Һәтта, һадисәни сејр едәниләри белә, казак пулемјотчулары атәшә тутдулар. Илк анда аралыға чанашма дүшсә дә Азәрбајчан милисләринин тәдбирли һәрәкәтләри нәтичәсиндә вәзијәт бир гәдәр сақитләшди. Милисләрин чаваб атәши ачығларыны көрән казаклар тәшвишә дүшдүләр. Гатарын Шәмкир стансијасындан һәрәкәт едә билмәмәси үчүн бүтүн релсләр сөкүлмүшдү. Көңүллү милис дәстәләри илә казаклар арасында бир нечә сағат гәдәр дөјүш давам етди вә нәһәјәт, казак гатарларында ағ бајрағлар көрүнмәјә башлады. Чарәсиз галан казаклар бүтүн силаһларыны тәһвил вердиләр. Милли комитә казак јаралыларыны хәстәханаја көндәрди, сағ галан казаклар исә әрзағла тәмин едилдиләр. Дағдылан релсләр јенидән тәмир олундугдан сонра гатар Русијаја јола дүшдү.

Дәлләр стансијасында көзләјән рус әскәрләри казак гатарынын башына кәләнләри ешитдикләри үчүн көңүллү сурәтдә силаһларыны тәслим едиб јолларына давам етдиләр. Бундан сонракы гатарлар артығ Кәнчә—Бақы дејил, Тифлис—Батуми истигамәтилә һәрәкәт едир, орадан да кәми илә Русијаја кедирдиләр. Беләликлә, Азәрбајчан истиглал мүбаризәси күн-күндән өз фәалијәтини артырырды. Бақыда кәдән дөјүшләр мәғлубијәтә уғраса да Кәнчәдә мүвәффеғијәтләр әлдә едилирди. Кәнчәдә јарадылан Милли Комитә өлкәнин идарә едилмәсиндә, рус әскәрләриндән силаһларын алынмасында, әмин-аманлығын, асајишин горунмасында бөјүк рол ојнајырды. Кәнчәдә јерли халгдан јарадылан милис тәшкилатынын вә милис тәшкилатына рәһбәрлик едән чәсур адамларын да бөјүк хидмәтләри олмушду. Онлардан Әләкбәр бәј Сарымангулу, Гачағ Гәмбәр вә Гачағ Ибраһим кими икидләр өз партизан дәстәләри илә чох бөјүк ишләр көрмүшдүләр.

Истәфада олан подполковник һүсәмәддин Туғач јазырды: «Бу дөјүшдә түрк ордусундан русларә әсир дүшән вә Кәнчәјә кәлән забит вә сержантлардан да истифадә олунмушду» («Бир нәслин драмы»). Анкара, 1966, сәһ. 147—152). Вахтилә чар ордусунда јетишмиш мајор шаһзадә Гачар топчу алајынын командири тәјин едилмишди.

Кәнчә Милли Комитәси Кәнчәдә ермәни мәнһәлләсиндә јерләшән 219-чу рус хидмәт алајынын әскәрләринин дә силаһларыны алараг онлары Русияја жола салмышды. Бу алај рус ордусуну чанлы гүввә илә тәмин едирди. Дәјүшдә јараланан рус әскәрләри бу алајда мүәличә олунур вә чәбһәјә көндәрилдиләр. Алај он минә гәдәр әскәрдән ибарәт иди.

1917-чи ил ингилабындан сонра ЗАГАФГАЗИЈАНЫН ИДАРӘ ЕДИЛМӘСИ

1917-чи илдә Шәрғи Анадолу рус ордуларынын ишғалы алтында иди. Һәрби база олан Загафгазија рус ордусунун арха чәбһәсини тәшкил едирди. Мүстәмләкә олан Гафгаз мүхтәлиф идарәләрә бөлүнәрәк рус чанишинләри тәрәфиндән идарә олунурду. Ингилабдан әввәл чар II Николајын әминси бөјүк кнјаз Николај Николајевич Гафгазын чанишини иди.

Ингилабдан сонра чар чанишинлијинин јерини Мүвәггәти һөкүмәтин тәјин етдији Хүсуси Идарә Комитәси тутду. Бу комитәнин рәһбәрлијинә миллијјәтчә рус Харламов кәтирилмишди, үзвләри Азәрбајчандан Мәммәд Јусиф Чәфәрзәдә, Ермәнистандан Папачанов, Күрчүстандан Чхенкели вә Абашидзе идиләр. Загафгазија ајры бир идарә вә сечки әразисинә ајрылмышды.

Өлкәни чанишинләрин, гәзә рәисләринин әвәзинә, халг тәрәфиндән сечилән комиссијалар идарә едирди. Шәһәрләрдә бәләдијјә идарәләри бүтүн шөбәләри илә халгын әлинә кечмишди. Загафгазијаны идарә едән Хүсуси Комитә өлкәни мүстәгил бир сечки әразиси гәбул етмиш вә там мәнасында кизли вә азад бир сечки кечирилмишди. Мүәссисләр мәчлисинә кечирилән сечкиләрдә Азәрбајчанда Турк Адәми мәркәзијјәт Мүсават партијасы, Күрчүстанда Сосиал-демократ (меншевик) партијасы, Ермәнистанда икә Ингилабчы-сосиалист дашнакүтјун партијасы даһа чох сәс топламышды.

Болшевикләр һакимијјәтә кәлдикдән сонра Петроград вә Москвада кечирилән сечкиләрдә Мүәссисләр мәчлисинә бу шөһәрләрдән һеч бирчә коммунист бәлә сечилмә, мишди. Бакы фәһлә вә сәнајә шәһәри олмасына бахмајараг бурада да ејни вәзијјәт иди.

Мүәссисләр мәчлисинә сечилән Азәрбајчан милләт вәкилләри Петрограда кетмәјә һазырлашырдылар. Нүмајән-

дәләр мәчлисдә Азәрбајчанын өлкә мигјасында милли мухтаријјәт һүгүгуну мүдәфиә едәчәкдиләр.

1917-чи ил октябрын 25-дә (7 нојабр) һакимијјәти силаһлы үсјан јолу илә әлә кечирән болшевикләр 1918-чи илин январында Мүәссисләр мәчлисини дағытдылар. Бәлә олдуғда, Мүвәггәти һөкүмәтин гурдуғу Загафгазија Хүсуси Комитәсинин дә фәалијјәти сәна чатды. Идарә вә сијаси јөндән Загафгазијанын Русия илә әлағәси кәсилирди. Фәалијјәти сәна чатан Хүсуси Комитәнин тәшәббүсү илә 1917-чи ил нојабрын 10-да Тифлиسدә мүшавирә кечирилди. Бу мүшавирәдә Загафгазијада олан идарә комиссијалары, милли вә мәнһәлли гурулушлар, бәләдијјәләр, фәһлә вә һәмкарлар иттифағлары, кәндли бирликләри, сијаси партијалар, чәбһәдә олан орду нүмајәндәләри, баш командалар вә хүсуси комитә үзвләри иштирак едирдиләр. Дөрд күн давам едән мүзакирәдән сонра Загафгазија Мүвәггәти һөкүмәтинин* гурулмасына гәрар верилди.

Загафгазија Мүвәггәти һөкүмәтинә азәрбајчанлылардан Фәтәли хан Хојски маариф назири, Мәммәд Јусиф Чәфәрзәдә тичарәт вә сәнајә назири, Худадат бәј Мәликасланлы нәглијјат назири, Хәлил бәј Хасмәммәдов мүфәттиш чазирли, күрчүләрдән Кекечори баш назир, Чхенкели дахили ишләр назири, Мешивили әдллийә назири, ермәниләрдән Карчикјан малијјә назири, Тер-Газарјан ишә назири, Ағачанјан сәһијјә назири, Русиядан Донској пијада вә һәрби дәннз назири, Неручев кәнд тәсәррүфаты назири сечилдиләр. Диггәт етсәниз көрәрсиниз ки, һөкүмәтин гурулушунда харичи ишләр назирили јох иди. Бурадан бәлә бир нәтичәјә кәлмәк олар ки, Загафгазија Мүвәггәти һөкүмәти аңчаг Загафгазијанын дахили ишләри илә мәншуғлән бир һөкүмәт иди. Кәбинетин үзвләри олан назирләр «комиссар» дејилирди. Комиссарлар һејәтинин нәшр етдији бәјаннамәдә дејилирди: «Бүтүн сосиалист вә демократик партијалар вә чәмијјәтләр өз араларында аңлашараг бир һөкүмәт гурумушлар. Бу һөкүмәт, Умурусияја Мүәссисләр мәчлиси топланана гәдәр һакимијјәтдә гәлачағдыр. Әкәр Русияја һадисәләри... Мүәссисләр мәчлисинин топланмасына имкан вермәзсә, һөкүмәтнимиз Загафгазијадан вә Гафгаз чәбһәсиндән Русияја Мүәссисләр мәчлисинә сечилән нүмајәндәләр топланыңчаја гәдәр иш башында гәлачағдыр. Рус ингилабы бәјаннамәси илә елан олунан вә милләтләрин өз тәләләрини өзләринин тәјин етмәси сәләһијјәтинә сәһиб олачағлары принципинә сәдиғ гәларәг Загафгазија һөкүмәти Загафгазијада милли мөсәләнин тез вә

* Јәгин ки, мүәллиф Загафгазија Сәјминин нәзәрдә тутур. — Ред.

эдәләтлн бир сурәтдә һәлл едилмәси јолунда чалышачагдыр. Загафгазија һөкүмәти вахт итирмәдән сүлһ мугавиләсинин һәјата кеңирилмәси үчүн мүнүм тәдбирләр көрәчәкдир».

Бу арада Гафгаз чәбһәсинин вәзијјәтини билмәк јажшы оларды. Османлы империясы илә мұһарибә апаран рус чәбһәси алманлара гаршы вурушан Гәрб чәбһәси кими «чөкмүшдү»... Рус әскәрләри артыг вурушмаг истәмир, чәбһәни тәрк еднб евләринә дөнүрдүләр. 1917-чи илдә чәбһәни тәрк едән рус әскәрләринин сајы 128 миңә чатмышды. Чәбһәдә галанлар да өзбашына түркләрлә достлашмышдылар. Түркијә онлара сүлһ тәклиф едирди. Чәбһәнин вәзијјәтини нәзәрә алан Загафгазија һөкүмәти бу тәклифлә разылашараг көрүшмәк истәјирди.

БАРЫШЫГ ҮЧҮН КӨСТӘРИЛӘН СӘЈЛӘР

Загафгазија мұвәггәти һөкүмәтинин гәрары илә рус ордусунун баш команданы кенерал Прежевалски Түркијәнин 3-чү ордусунун команданы кенерал-лейтенант Вәһиб пашаја көндәрдији мәктубда барышыг тәклифини гәбул етдијини вә бу иш үчүн һәр ики тәрәфдән мұзакирәјә башламаг үчүн комиссијанын сечилмәсини тәклиф етди. Беләликлә, 1917-чи ил декабрын 5 (18)-дә Әрзинчанда Түркијә вә Русија арасында барышыг имзаланды.

Барышыг имзаландыгдан сонра Вәһиб пашанын рус ордусунун команданы кенерал Одншелидзејә көндәрдији мәктубдан аңлашылдыгына көрә барышыг шәртләринин мұзакирәси заманы кенерал Вышински Вәһиб пашаја өзүнүн мустәгил Гафгаз һөкүмәти адындан данышыға кәлдијини сөјләмишдир. Вәһиб паша Әнвәр пашаја көндәрдији рапортда бу чәһәти дә ајрыча ачыгламышдыр. Әнвәр паша Вәһиб пашаја көндәрдији бир тәғлиматда «мустәгил Гафгаз һөкүмәти илә бир сијаси эләгә гурманын нечә вә һансы шәкилдә мүмкүн ола биләчәјинин...» өјрәнилмәсини истәмишдир.

1918-чи ил январын 4 (17)-дә болшевик тәсириндән кәнарда галан Загафгазија «Фәһлә, кәндли вә әскәр мұвәккилләри совети өлкә комитәси» Әнвәр пашанын тәклифинә ашағыдакы чавабы билдирмәклә јанашы Мұвәггәти Загафгазија һөкүмәтинә мәсләһәт вермишди: «Русија чүмһуријјәтинин бир һиссәсини тәшкил етдијимизи нәзәрә алараг, јалныз һал-һазырда топланмыш олан Мұәссисләр

мәчлисиндән сәләһијјәт алдыгдан сонра сүлһ данышыгларына башламаг олар. Мұәссисләр мәчлисиндә олан депутатларымыза көстәрнш верилмишдир ки, сүлһ һаггындакы тәклифләринизин күндәлик мәсләдә илк нөвбәдә мұзакирә едилмәси үчүн сәј көстәрсинләр. Алыначаг чаваб сизә вахтында билдириләчәкдир».

Лакин 1918-чи ил январын 18-дә Мұәссисләр мәчлисинин Петроградда болшевикләр тәрәфиндән дағыдылдыгыны өјрәнән Загафгазија Мұвәггәти һөкүмәти јухарыда гејд олуған чавабы Вәһиб пашаја вермәмишди. Бунулла белә Загафгазија Советинин сүлһ мұзакирәләри үчүн Загафгазија комиссарлыгына болшевикләр дә дахил олмагла Русијада гурулан бүтүн һөкүмәтләрлә мұзакирәләрә башламагы тәклиф едир.

Бу заман болшевикләр Брест-Литовскда Русијанын мұһарибәдә иштирак етмәмәси үчүн Гәрб дөвләтләри вә Османлы һөкүмәти илә данышыглары башламышдылар. Загафгазија Мұвәггәти һөкүмәти тәрәддүд етдији үчүн Түркијә һөкүмәтиндән үч күн мөһләт истәди. Бу арада Вәһиб паша икинчи дәфә мәктуб јазараг 1918-чи ил январын 3 (16)-да Загафгазија Мұвәггәти һөкүмәтини Брест-Литовскда кеңирилән сүлһ конфрансына дәвәт едир вә онлары инандырырды ки, орада Гафгазын истиглалыјјәти таныначагдыр. Загафгазија Мұвәггәти һөкүмәти Брест-Литовскда болшевикләрлә јанашы отурмамаг үчүн бу дәвәти гәбул етмәди вә Түркијә илә бирбаша барышыг данышыгларына башламагы гәрара алды. Анчаг сүлһ данышыгларына даһа сәләһијјәтли бир һөкүмәти башламасы үчүн Загафгазијадан бүтүн Русија Мұәссисләр мәчлисинә сечилән депутатлары-топлантыја чағырыр вә Загафгазија Сејм мәчлисинин тәјин едәчәји бир һөкүмәтә барышыг мұзакирәләринә башламаг үчүн имкан јарадырды.

Апрелин 26 (13)-дә топлантыда Кекенкори һөкүмәти истәфә верир. Сејмин, парламентни тәјин етдији Чхенкәли һөкүмәти јарадылыр. Анчаг Түркијә, бејнәлмиләл дөвләтләр јөнүндән мустәгил дөвләт олмајан Гафгаз һөкүмәти илә барышыг мұзакирәләринә башлајачагыны билдирдији үчүн апрелин 22-дәки ичласында Сејм Гафгазын Русијадан ајры, мустәгил бир конфедерасија олдуғуна гәрар вермишди. Һадисәләр илдырым сүрәтиллә никхишә етдијиндән Гафгаз һөкүмәти Түркијә илә барышыг мұзакирәләринә башлаја билмәди. Чүнки Брест-Литовск мугавиләсиндә Гарс, Әрдаһан вә Батум Түркијәјә верилмишди. Түркијә бу санчаглары¹ орду күчү илә ишғала башламышды. Ди-

¹ Санчаг—Түркијәдә инзибатн-әразн бөлкүсү, һаһијә—Тәрчүмәчи.

кэр төрөфдэн Бақыда Степан Шаумжанын рәһбәрлижилә болшевик комитәси чәһбәдән дөнән силаһлы ермәни вә рус әскәрлери илә бирләшәрәк түрк вә мүсәлман халгына гаршы ганлы гырғына башламыш вә он миндән чох күнаһсыз адамы вәһшичәсинә өлдүрмүшдү. Бу һадисәләр заманы мүстәғил Гафгаз конфедерасиясы дағылмышды...

БАҚЫДА ТҮРК ВӘ МҮСӘЛМАНЛАРА ГАРШЫ ТӨРӘДИЛӘН ГАНЛЫ ГЫРҒЫНДАН СОНРА ЈАРАДЫЛАН СОВЕТ ҺӨКҮМӘТИ

В. И. Ленин вә И. В. Сталинин имзаладылары 13 нәмәли бир декретлә Степан Шаумјана, Кузнетова вә башга болшевикләрә Гафгазда советләшдирмә әмәлијјатыны һәјата кечирмәк тапшырылмыш, һәмчинин Түркијәдә рус ордуларынын ишғалы алтында олан торпагларда Ермәнистан јаратмағ сәләһијјәти вермишдиләр. Бу мәгсәдлә Шаумјан Тифлисә кәләрәк, 1918-чи ил январын 22-дә чыхыш едир вә бүтүн Гафгазы советләшмәјә чағырыр. Загафгазија комиссарлығы бу чыхыш үчүн Шаумјаны 24 саат әрзиндә өлкәнә тәрк етмәјә мәчбур етди. Шаумјан вә јолдашлары Тифлисдән Бақыја гачдылар.

Түркијә вә Иран чәһһәсиндән дөнән рус вә ермәни силаһлы әскәрләринин бир чох дәстәләри Бақыда јерләширди. Шаумјан өнчә болшевик фикирли рус әскәрләриндән, сонра да дашнак партијасынын көмәјилә ермәниләрин түрк-мүсәлманлара олан дүшмәнчилијиндән бачарыгла истифадә етмәјә башлады. Шаумјан рус әскәрләринә, ермәниләрә архаланарағ меншевик, есер вә мүсаватчыларын чохлуғ тәшкил етдикләри Бақы Совети вә бәләдијјә мәчлисини зорла јениләшдирди вә болшевикләрин чохлуғуну тәмин етди. Сонра Бақы шәһәринин идарәләриндә чалышан азери түркләрини тутдуғлары вәзифәләрдән узағлашдырды. Беләликлә, Бақыны вә чиварыны болшевикләшдирдијини зәһн едән Шаумјан ермәниләри вә рус әскәрләрини, хусусилә Хәзәр һәрби дәниз донамасынын матросларыны азери түркләринә гаршы тәһрик етмәјә башлады. Бақыда өзүнүн рәһбәрлији алтында Совет һөкүмәти гуран Шаумјан азери түркләринә «сизә Азәрбајҗан истиғлалыјјәти јеринә бир мәзарлығ бәхшиш едәчәјәм» дејә ачығчасына сөјләјирди. Бақыда аз мигдарда силаһлы көнүллү азери әскәрләри варды. Шаумјан һүчума кечмәк үчүн бәһанә ахтарырды. Азери көнүллү алајы Ләнкәрәнда

олан көнүллүләрә силаһ көндәрмәк истәјирди, анчағ Шаумјанын рәһбәрлик етдији Совет һөкүмәти бу силаһларын көндәрилмәмәси үчүн әмр верди. Бақыда олан көнүллү ордунын забитләри бу әмрә итаәт етмәдиләр вә силаһлары кәмијә јүкләдиләр. Кәми һәрәкәт едәркән матросларла ермәни дәстәләри кәминин гаршысыны кәсиб силаһлары әлләриндән алдылар. Бу заман баш верән атышма нәтичәсиндә һәр ики төрәфдән бир нечә нәфәр өлән вә јараланан олду. Буну бәһанә едән Шаумјан ермәниләрлә руслары мүсәлманлара гаршы һүчума тәшвиғ етди.

Мартын 30-дан апрелин 1-нә гәдәр чәкән гырғында он миндән чох күнаһсыз азери өлдүрүлдү, түркләрин мағазалары талан едилди, евләр јандырылды. Бу барәдә јазмағ мәним үчүн инанын ки, олдуғча ағырдыр. Түрк гадынлары сач-сача бағланарағ, чылпағ кәздирилдикдән сонра мүхтәлиф шәкилдә тәчавүзләр, өлдүрмәләр вә даһа башга чинајәтләр... Тәчавүзләр бунула битмәди. Ермәни, рус вә көнүллү дәстәләри Шамахы, Салјан, Күрдәмир, Губа, Ләнкәрәна да һүчум етдиләр, бу јерләрдә дә Бақыда олдуғу кими гырғылар, таланлар вә тарихдә көрүнмәјән чинајәтләр төрәдилди. Шаумјан вердији сөзә әмәл едирди, азериләрә «азадлығ истиғлалыјјәти јеринә мәзарлығ» бағышлајырды.

Шаумјан вә онун кими болшевик јолдашларынын тәһрик вә тәшвиғилә 1918-чи ил март ајынын ахырларында Бақыда, азери түркләринә гаршы рус әскәрләринин вә ермәниләрин төрәтдикләри вәһшиликләри өз көзләри илә көрмүш Иран коммунистләриндән олан Мирчәфәр Пишәвәри өз хатирәләриндә јазыр: «Мән 1918-чи ил март ајында дашнакларын вәһшиликләрини, сәјсыз күнаһсыз адамларын, хусусилә битәрәф иранлыларын өлдүрүлүб, карван-сараларда мејитләринин јандырылмасыны өз көзүмлә көрмүшдүм. Бу чох фажиәли вә нифрәтәләјиғ бир һәрәкәт иди» (Мирчәфәр Пишәвәри. Сечилмиш әсәрләри, 1965-чи ил, сәһ. 398).

Болшевикләрин тәсири алтында олан Хәзәр һәрби дәниз донамасы Бақынын мәсчидләрини бомбалады, бу заман Тәзә пир мәсчидинин миңарәләри ағыр јаралар алды. Бақыда түрк меґарлығынын шаһ әсәри олан Исмаил-ијјә бинасы ермәниләр тәрәфиндән јандырылды. Кулна адлы бир харичи турист Бақыда көрдүкләрини белә анладыр: «Анчағ мүсәлманлар јашајан мәһәлләләрә һүчум едән ермәниләр адамлары өлдүрүр, ғылынчла парчалајыр, сүнкүләрлә дәлик-дешик едир, евләри јандырыр, ушағлары

жанан евлэрэ атыр, дири-дири жандырырдылар. Үч-дөрд күнлүк сүдөмөр ушаглары сүнкүлөрүнө тахырдылар.

Чухурларын бириндэ бир нечэ күн сонра чыхарылан 87 мүсөлман чөсөдүннн гарынлары жытылмыш, гулаглары, бурунлары вэ үзвлэри... кэсилмишди. Онлар нэ ушаглара, нэ дэ гочалара рəһм едирлэр («Азэри түрк», 1925-чи ил, сəһ. 6).

Бу зүмлэри азэри халгына чэкдирэн Ленин вэ Сталин тэрэфиндэн элинэ 13 №-ли декрет верилэн, Гафгаз вэ Түркијэдэ бир Ермэнистан јаратмаг тапшырыгыны алаан Шаумјан вэ јолдашлары иди.

Рус әскэрлэринэ барышыг вэ д етдикдэн сонра ону үч иллик вэтэндаш мұһарибэсинэ сөвг едэн, кэндлисинэ торпаг вэ д едиб она совет тәһкимчи-колхозуну кәтирэн, фәһләсинэ фабрик вэ завод вэ д едэрэк ону эн ади тәтилл һүгугундан белә мәһрум едиб келә вәзижәтинә салан Ленин, түрк вэ мүсөлманлара јухарыда кәстәрилән ваизликдән сонра, өзүнүн јахын адамы олан Шаумјан васитәсилә түрк гадынларыны, ушагларыны вэ гочаларыны мәсәндләрә долдуруб, мәсчид илә бирликдә һамысыны јандыртдырды. Ермәниләрлә болшевик гүввэләри бирләшәрәк Кәпчәјә доғру ирәлиләмәк вэ азәриләрин истигмал һәрәкатыны боғмаг истәјирдиләр.

ГАФГАЗ КОНФЕДЕРАСИЈАСЫНЫН ГУРУЛМАДАН ДАҒЫЛМАСЫ

Гафгаз конфедерасијасы Загафгазија халгларынын һәјатындакы тарихи, чоғрафи, сијаси вэ даһа бир чоғ зәрурәт вэ әһтијачдан доғмушдур. Чүнки Гафгаз халглары өз араларында бәзи мәсәлэләри һәлл етмәк үчүн бир тарихи фүрсәт тапмамышдылар. Әсрләрчә мүстәгил һәјат тәрзи кечирән бу халглар чоғ һејф ки, тәле үкүлү мәсәлэләрини бирликдә һәлл едә билмәдиләр... Гафгазда олан сијаси һадисәләр јерли халглара дүшүнмәјә имкан вермәдән тез кечмишди. Анчаг мән буна инанырам ки, бир күн кәләчәк тарихин ахарында конфедерасија мәсәләсинә јенидән бахылачаг вэ ону јенидән гурачаглар...

Азәрбајчан үчүн чоғ бөһранлы вэ фачиәли кечән белә бир заманда Алманија, Австрија—Мачарыстан, Түркијә дөвләтләри 1918-чи ил мартын 3-дә Брест-Литовскда Ленин һөкүмәти илә барышыг мұғавиләсини имзаламыш вэ истәдикләри шәртләри гәбул етдирмишдиләр. Инди Османлы

дөвләти Гафгазда гурулан конфедерасија дөвләти илә мұғавилә бағламаг үчүн конфедерасијанын өз истиглалијәтини елан етмәсини вэ башга дөвләтләр тәрәфиндән мүстәгил дөвләт кими танынмасыны истәјирди. Анчаг бундан сонра гаршы-гаршыја отурараг барышыг мұғавиләни һаггында данышыглара башлајачагыны билдирди. Буна кәрә 1918-чи ил апрелн 22 (9)-дә Гафгаз Сејми Гафгазын Русијадан ажры, мүстәгил бир конфедерасија олдуғуна гәрар верди.

Һәр һансы бир парламент өзүнү мүстәгил дөвләт елан етсә белә, һәмнн дөвләт мүстәгил ола билмәз, мүтләг дөвләтләр топлумуна дахил олмасы үчүн бејнәлхалг һүгүг нормаларына там чаваб вермәлидир. Гафгаз федерасија һөкүмәти Түркијә һөкүмәти илә барыш данышыгларына башламышды. Анчаг әлдә етдијимиз бәзи тарихи дәлилләрә кәрә бу данышыглар чоғ да сәмими дејилди. Бу арада 1918-чи ил мајын 11-дә Шимали Гафгаз өз мүстәгиллијини елан етдији үчүн Гафгаз конфедерасијасы дағылмыш вэ Азәрбајчан, Күрчүстан, Ермәнистан парламентләри өз истиглалијәтләрини елан етмишдиләр.

Беләликлә, 1918-чи ил мајын 28-дә Тифлиسدә Азәрбајчан истиглалијәти елан едилди. Шаумјанын тапшырыгына әсасән рус вэ ермәни гүввэләри Кәпчәјә доғру ирәлиләјирди. Азэри түркләринә гаршы тәрәдилән бу һүчүм 1918-чи ил ијулун 25-нә гәдәр давам етмишди. Бу тарихдән сонра Бақыја доғру ирәлиләјән Османлы ордусу јүрүшүнү дајандырдыгы үчүн инкилис кенералы Деистервилн команданыг етдији инкилис гошуну вэ Иранда кенерал Бичераховун команданыгысы алтында олан бир казак дивизијасы Бақыны ишғал етдиләр. Бу гүввәләрин Бақыны ишғал етмәсилә Бақыда идәрә әлдән-әлә кечди. Инкилисләрә вэ казак дивизијасына архаланан есер партијасы дашнакларла, меншевикләрлә бирләшәрәк Сентрокаспи (Мәркәзи Хәзәр) һөкүмәтини гурдулар. Кәмијә минәрәк Һәштәрхана гачмаг вэ орадакы болшевикләрлә бирләшмәк истәјән Шаумјан вэ 26 јолдашы Хәзәр дәннзиндә Бақыны ишғал едән инкилис гүввәләри тәрәфиндән јахаланыб Тәзә шәһәрә (Красноводска) апарылдылар. Бир мүддәт һәбсханада сахландыгдан сонра Гызыл Арватда 26-лары күлләләдиләр.

Гәрибә бурасыдыр ки, һакимијәти болшевикләрин әлнндән алаан Сентрокаспи һөкүмәти Бақы вэ Азәрбајчанын болшевикләр тәрәфиндән ишғал едилән шәһәрләриндә Шаумјанын, болшевикләрин, ермәни дәстәләринин азэри түркләринә гаршы јүрүтдүкләри террорчу әмәлләри давам

етдирир вә Кәңчәјә доғру ирәлиләјирдиләр. Ермәниләр бу дөфә болшевикләрә элагәни кәсиб «Сентрокаспи» гулдурлары илә бирләшмишдиләр. Бу күнләр Азәрбајчанын јашадығы ән бөһранлы күнләр, иди... Бөһран вәзијјәтиндә олдуғуну көрән Азәрбајчан һөкүмәти 1918-чи ил ијунун 4-дә Түркіјә илә мүғавилә имзалады вә бу мүғавиләјә әсасән Түркіјә ордусуну Азәрбајчана көндәрди (Мирзә Бала. Милли Азәрбајчан һәрәкәти. Берлин, 1938). Чүнки, болшевик зүлмүндән сонра инкисил вә кенерал Бичераховун гүввәләринә архаланараг Бақыда Сентрокаспи һөкүмәти гуран сағлар Азәрбајчан халғына гаршы ејни зүлмү едирдиләр. Беләликлә, Хәзәр, Күр, Араз һөвзәсиндә милли һәјат тамамилә дајанмыш вә сөмүшдү. Бақы нефти, сәнәјеси, тичарәти, Бақы лиманындакы тичарәт донамасы, мәдәнијјәт очағлары, Хәзәр, Күр вә Араз бојундакы мүһбит торпағлар башда олмағла бүтүн варлығларыны итирмәк тәһлүкәси гаршысында галмышды.

Бу ағыр шәрәнтдә Азәрбајчан сијаси һәјатыны өз архасынча апаран Мүсават партијасы, Битәрәф груп, танымыш, тәчрүбәли сијаси хадимләр вә башға партијалар 1918-чи ил мајын 28-дә бир јерә топлашараг Азәрбајчанын истиглалијјәтини бүтүн дүнјаә е’лан етдиләр.

Күрчү вә ермәниләр Османлы һөкүмәти илә сүлһ мүғавиләсинә һазырлығ апараркән 1914-чү илдәки Русия илә Түркіјә арасындакы сәрһәдләри әсас тугараг барышығ музакирәләринә башлајачағларыны зәнн едирдиләр. Галбуки, бу заман Брест-Литовск сүлһ мүғавиләси имзаланмыш вә Гарс, Эрдаһан, Батуми Түркіјәјә верилмишди. Бу сәбәбдән түрк команданылығы һәмни вилајәтләрин бошалдылмасыны тәләб етмиш, анчаг Гафғаз Сејми, ермәниләр вә күрчүләр бу тәләбә әмәл етмәдикләри үчүн Османлы ордусу мәчбуријјәт гаршысында галараг бу јерләри ишғал етмишди. Бу вәзијјәт гаршысында Түркіјә илә сүлһ данышығларына башламағдан өтрү Гафғаз конфедерасијасы бир ај өнчә Сејм мәчлисиндә истиглалијјәтләрини е’лан едән күрчүләр вә ермәниләр баш-баша верәрәк артығ Сејм мәчлисинин фәалијјәтиндә өз сијасәтләрини һәјәтә кечирә билмәјәчәкләрини аңладылар. Азәрбајчан милләт вәкилләри Сејм мәчлисинин дағылмамасы үчүн әлләриндән кәләнн етсәләр дә бир фәјда олмады.

1918-чи ил мајын 26-да Сејм ахырынчы дөфә өз топлантысыны кечирәрәк ашағыдакы гәрәрла исте’фа верди:

«Зағағгазијадә мүстәғил республикалар јарадан милләтләр арасында һәрб вә сүлһ мәсәләсиндә әсаслы ајрылығ олду вә нүфузулу дөвләт тәшкил едәрәк бүтүн Зағағгазија

адындан данышмаға имкан галмадығындан Сејм Зағағгазија өлкәләринин бөлүнмәсини баш вермиш фәкт сајыр вә бүтүн сәләһијјәти онларын өзләринә верир».

Беләликлә, Сејм гурулдуғу тарихдән ики, истиглалијјәтини е’лан етдији вахтдан исә бир ај сонра дағылды.

АЗӘРБАЈЧАНЫН ИСТИГЛАЛИЈЈӘТИНИН Е’ЛАНЫ

Бақыда азәри түркләринә гаршы ермәни, рус болшевикләри тәрәфиндән башлајан ғырғын 10.000-дән чоғ мүсәлман вә түркүн вәһшичәсинә өлдүрүлмәсилә нәтичәләнмиш вә ғырғын Шамахы, Күрдәмир, Салјан, Губа, Ләнкәран гәзаларына гәдәр јайылмышды. Инди исә тәчавүзүн нөвбәти һәдәфи Кәңчә иди. Тәчавүзкарлар бу дөфә Гарабағ ермәниләри илә гүввәләрини бирләшдирәрәк Кәңчәјә һүчүм едәчәкдиләр. Кәңчә Азәрбајчанын икинчи пәјтахты иди. Бу шәһәрин ишғал олунмасы Азәрбајчан истиглалијјәтини сону вә азәрбајчанлыларын јенидән әсарәт алтына дүшмәси демәк иди. Тифлисдә јарадылан Гафғаз Сејм мәчлисинин нүмәјәндәләринин үчдә бир һиссәси ермәниләр олдуғу үчүн Сејм мәчлиси бу һүчүмун гаршысыны ала билмәди, һәмчинин мәчлисин иштијарында мүнтәзәм бир һәрби гүввә јоғ иди. Азәрбајчанлылар үчүн тәк чыхыш јолу Османлы ордусундан јардым истәмәкди вә онлар белә дә етдиләр.

Бу сәбәбдән «Мүсават» партијасынын лидерләриндән бири олан Нәсиб бәј Јусифбәјли Азәрбајчан Милли Шурасына јаздығы рапортда дејрди: «Јалныз Азәрбајчаны дејил, бүтүн Зағағгазијаны истила едән бөјүк, дөһшәтли анархијаны биз өз гүввәмизлә гәјдәја сала билмәрик. Шәрг тәрәфдән болшевикләрин бизим дүшмәнимизлә бирләшәрәк һүчүм етмәси вәзијјәти даһа да ағырлашдырыр вә түрк милләтинә олдуғча бөјүк мүсибәт вә фәләкәт кәптир. Вәзијјәт белә олдуғу һалда бизә харичә бир гүввәнин мудахиләсини истәмәкдән башға чарә галмыр. Истиглалијјәтимизин ғызғын тәрәфдары олмағла бәрәбәр мән, бу мәсәлә һағғында биринчи олараг данышмағ мәчбуријјәтиндәјәм. Фәләкәтин үзүнә чәсарәтлә бахмағ лазымдыр. Чоғ фәрәһли һалдыр ки, бизим ишләрә мудахилә едәчәк харичи гүввә бизимлә дост вә гардаш олан Түркіјәдир. Бәлкә бу бизим гоншуларымызын хошуна кәлмәјәчәкдир, ләкин башға чарәмиз јоғдур.

Мүдһиш анархија гаршысында онлар да бизим кимн

күчсүздүрлөр... Нәјинсә хатиринә хәстә јатағында јата билмәрик. Бизим һеј'әт Батуми шәһәринә кедәрәк Шәрги Загафгазија түркләри адындан Османлы дөвләтиндән көмәк истәмәлидир.

...Бунунла бәрәбәр Азәрбајчанын истиглалһјјәтини дә һеч бир вахт унутмамалыгыг...» (Мирзә Бала. Азәрбајчан милли һәрәкаты, сәһ. 132—133).

Азәрбајчанын фәчили вәзијјәти Түркиядә дә мәлум олмуш вә өлкәнин бүтүн вилајәтләринә јайылмышдыр. Түркиянин Батуми конфрансында Сүлһ һеј'әтинин рәиси Хәлил бәј 1918-чи ил мајын 26-да Загафгазија сүлһ һеј'әти рәисинә көндәрдији меморандумда дејирди: «...Зәти-али-рәиннә мәлум олдуғу кими Гафгазын вәзијјәти чоһ бөһ-ранлы вә гарышығдыр, тәһлилә мөһтачдыр. Бақы вә ми-варында јүз минләрлә түрк, мүсәлман өзләрини ингиләб-чы адландыран вичдансыз гулдурларын ганлы пәнчәсиндә инилдәјир. Бу заваллылары һәдәләјән фәлакәт күндән-күн-ә артамгададыр. Мүтәшәккил гулдур дәстәләрини сәјсиз һүчумларына мә'руз галан Гафгазын башга әразиләриндә јашајан түрк вә мүсәлманларын да вәзијјәти олдуғча ачы-начағлыдыр.

Рәис һәзрәтләри, мәнимлә разылашарсыныз ки, бу ады дашымаға ләјиг олан һеч бир һөкүмәт һәмсәрһәд олдуғу бир әразидә белә чинајәтләрин чәзәсыз оларағ галмасына дөзә билмәз, јенә дә разы оларсыныз ки, Гафгазы мәһв едән анархијаја Османлы дөвләтинин мүнәсибәти олдуғча мү-ләјимдир. Чүнки, бу анархија Османлы халғы илә ејни иргә, динә мәнсуб олан халғын тәһлүкәсизлијинә дә хәләл кәтирир. Дикәр тәрәфдән Османлы дөвләти өз ордусуну чәбһәләрә Гафгаз јолу илә көндөрмәк мәчбүријјәти гаршы-сындадыр. Бу да индики мәлум олмајан вәзијјәтә кечик-мәдән сон верилмәсини тәләб едир».

Бу меморандум мајын 11-дә верилән, амма чаваб алын-мајан тәклифләрә дә үч күн әрзиндә чаваб верилмәсини истәјирди. Меморандум верилдији күн Загафгазија Сеймиһ исте'фа вермиш вә дағылмышды.

Бунунла белә јухарыда гејд етдијимиз Мүсәват парти-јасынын лидерләриндән олан Нәсиб бәј Јусифбәјлинин нитги вә Хәлил бәјин меморандуму тарихи сәнәд кими өз дәјәрини мүнәфизә етмәкләдир.

Азәрбајчан Милли Шурасында фәалијјәт көстәрән парти-јалар бунларды: чоһлуг тәшкил едән Мүсәват партијасы, Битәрәф демократик групп, Әһрар, Иттиһад, Есер вә Со-сиал-демократ партијасы. Есер вә социал-демократ парти-јалары зәһн едирдиләр ки, Азәрбајчан Русиясыз мүстәгил

јашаја билмәз, амма тарихи һадисәләр онларын һағлы олмадығыны сүбүт етди. Әһрар вә Иттиһад партијалары һәр заман Түркия илә бирләшмәк сиясәтини күдмүшләр, тарих онлара һағ газандырса да, амма бу баш тутмамыш-дыр. Мүсәват партијасы илә Битәрәф демократик групп өнчә милли әрази вә милли мухтаријјәт тәрәфлары ола-лар да, рус ингиләбынын кедиши, јухарыда ғысача анла-дылан Гафгаз һадисәләри онлары өзләринин өнчәдән «узағ мәгсәд» оларағ планлашдырдығлары Азәрбајчан истиглалы јолуна тез сүрүкләмишди. Азәрбајчан истиглал мүбаризәси тарихиндә «Азәрбајчан истиглалына» нә раст кәлимиш, нә дә баш верән сияси һадисә олмамышдыр. Азәрбајчан халғынын руһундан доған бу истиглал һадисә-си тарихин ахары ичиндә өз јерини талмыш вә Азәрбајчан сияси тарихинин тәләјини әлләриндә тутанлар, там зама-ныда сиясәт адамы олдуғларыны сүбүт едәрәк истиглал һәрәкәтина јериндә вә вахтында лазыми гиймәт вермишләр. Социалист Әкбәр аға Шейхүлисламзәдә «Биз, Азәрбајча-нын тәк олмасы әләјһинәјдик...» дејир вә гоншуларымыз күрчү вә ермәниләр истиглал елән единчә: «социалистләр, Азәрбајчан истиглалы әләјһдарлығыны бурахыб, биринчи планда истиглалијјәтчи олдулар...» шәклиндә јазыр («Мү-чаһид», мај—апрел, 1962).

Бир мүшәһидәчи вә Азәрбајчан Милли Шурасынын нү-мајәндәси Азәрбајчан истиглалијјәтинин елән олунамасы мәрәсминин белә аңладыр: «Ахшам, сабиғ Гафгаз чан-шини Грандүкүн сарајында «Сейм»ин мүсәлман групуна ајрылан мави салонда Азәрбајчан Милли Шурасынын нү-мајәндәләри доктор һәсән бәј Агаоглунун рәһбәрлији алтында топландыг. һәсән бәј мәчлис ачды вә сөзә баш-лајарағ деди ки, инди депутатлар бизим фикримизлә разы-дырлар. Сәс вермәк һәр депутатын вәзифәсидир, битәрәф галанлар хаһиш едирәм мәчлис тәрк етсинләр. Амма һеч ким јериндән галхмады. һәсән бәј Азәрбајчанын азад вә мүстәгил бир дөвләт олмасыны сәсә гојур. Кәтиб Мустафа Маһмуди адлары охујур, һәр бир депутат «разыјам» чава-быны верир. һамынын үзүндә севинч вә нәш'ә варды.

Рәис һәсән бәј ајаға галхарағ бүтүн депутатлара хитаб едир: «Бу саатда, јә'ни доғгуза он дәгигә ишләмиш Азәр-бајчанын истиглалијјәти Азәрбајчан Милли Шурасы тәрә-финдән гәбул едилмишдир. Јени һөкүмәтгимизи тәбрик едирәм». Көзләри јашаран депутатлар бир-бирләрини тәб-рик едир, әлләрини сыхырдылар. Чаншин сарајынын өнү-дә топлашан түркләр, ермәниләр вә күрчүләр «јашасын мүстәгил Азәрбајчан» дејә ыгыгырыр, сарајдан чыхан Азәрбајчан депутатларыны алғышлајырдылар.

Гәмин мүшәһидәчи гејд едир ки, ики күн өнчә бүтүн партијалардан олан Азәрбајҗан милләт вәкилләри фәсиләсиз, узун сүрән көрүшләр вә мүбәһисәләр апардылар. Бу фикр мүбәдиләси ики күн давам етди.

Азәрбајҗан Милли Шурасы тәрәфиндән 1918-чи ил мајын 28-дә Тифлиسدә бүтүн дүңјаја е'лан едилән Азәрбајҗанын истиғлалы һагғындакы бәјаннамәдә дејилрди: «Үмуми сечки илә сечилән Азәрбајҗан Милли Шурасы бүтүн инсанлара е'лан едир:

1—Бу күндән е'тибарән Азәрбајҗан халгы һакимијәт һагғына малик олдуғу кими Чәнуби вә Шәрғи Зағағгазидан ибарәт Азәрбајҗан да бүтүн һуғуғлара малик мүстәғил бир дөвләтдир.

2—Мүстәғил Азәрбајҗан дөвләтинин идарә формасы халғ республикасы кими мүәјҗәнләшдирилр.

3—Азәрбајҗан Халғ Чүмһуријәти бүтүн милләтләрлә, хусусилә гоншу милләт вә дөвләтләрлә јахын мүнасибәтләр сахламағ эминдәдир.

4—Азәрбајҗан Халғ Чүмһуријәти милләт, мәзһәб, синиф вә чинс фәрғи гојмадан һүдудлары дахилиндә јашајан бүтүн вәтәндашларын сијаси вә вәтәндашлығ һуғуғларыны тә'мин едир.

5—Азәрбајҗан Халғ Чүмһуријәти әразисн дахилиндә јашајан бүтүн милләтләрә сәрбәст инкишаф етмәләри үчүн кенш мејдан ачыр.

6—Мүәссиләр мәчлисн топланана гәдәр Азәрбајҗаны үмуми сәсвермә јолу илә сечилмиш Милли Шура гаршысында чавабдән олан Мүвәггәти һөкүмәт идарә едир».

Бу мәрәсимдән сонра илк Азәрбајҗан һөкүмәти јарәдылды.

Фәтәли хан Хојскинин гурдуғу илк Азәрбајҗан Милли Мүстәғил һөкүмәти коалисијалы кабинет оямушдур. Бу кабинетдәки сәккиз назирдән алтысы «Мүсават» вә «Битәрәф група», бири «Һүммәт», бири дә «Блок»а мәнсуб оямушдур. Демәли, Азәрбајҗан истиғлалы е'лан едилдикдән сонра гуруулан илк коалисијалы кабинетдә дөрд партија иштирак етмишдир. Булар «Мүсават», «Битәрәф демократ группу», «Блок», јә'ни сосналистләр вә бир дә «Һүммәт» коммунист партијасы оямушдур... Гимјәтли вә тарихи сијаси һадисә «Һүммәт» партијасынын Азәрбајҗан истиғлалијјәтинин е'ланында вә илк јарәдылан һөкүмәтиндә иштирак етмәсидир. «Блок» да сосналист иди. Сосналист Әкбәр аға Шејхүлисламзадә дејирди: «Истиғлал е'лан едилмәдән өнчә ики күн әрзиндә давам едән мүшәвирә вә мүзакирәләрин истиғлал е'ланы хусусида там бир разы-

лығ илә нәтичәләнмәси Азәрбајҗан сијасәти јөнүндән чох, олдуғча мә'налыдыр. Бу о демәкдир ки, Азәрбајҗан истиғлалијјәтинин е'лан олунамасында «Әһрар», «Иттиһад» вә «Һүммәт» партијалары арасында там бир анлашма оямушдур. Јә'ни Азәрбајҗан коммунист партијасы да Азәрбајҗанын коммунист мүстәмләкәси јох, мүстәғил дөвләтләрлә бир сырада оямыны итәмишдир. Сонралар Сталин Азәрбајҗан коммунист партијасынын илк гуручуларыны милләтчи мүсаватчы адландырағ һамысыны күлләләтдирди. Онлар Гызыл Ордууну Азәрбајҗаны ишғал етмәсино көмәк едәркән Азәрбајҗанын азад вә мүстәғил бир дөвләт олачағыны эәни етмишдиләр. Чүнки, Ленин нәшр етдирдији декларасијаларында бүтүн милләтләрә истиғлалијјәт вә'д едирди.

Мүсават партијасынын Азәрбајҗан истиғлалијјәтинин е'ланында ролуна кәлинчә, бу јолда көстәрдији хидмәтләр инкар едилә билмәз. Партијанын лидерләри вә нүмәјәндәләри Азәрбајҗанын истиғлалијјәтинин е'лан олунамасында даһа чох зәһмәт чәкдикләрини сөјләдикләри үчүн азәрбајҗанлы зијалылары өзләриндән ничик салмышлар. Бу мөвзу үзәриндә чох дајанмағымыз тәдғигатымызы елмәдән јајындырар вә буну үчүн дә бу мөвзу үзәриндә чох дајанмырығ. Анығ ону гејд етмәк итәјирәм ки, истиғлал бүтүн Азәрбајҗан халгынын арзусу оямушдур.

Азәрбајҗан истиғлалијјәтинин е'лан олунамасы һадисәсини баш назир Фәтәли хан Хојски Парис, Рома, Берлин, Вјана, Вашингтон, Бухарест, Мадрид, Стокһолм, Гаага, Христианија, Кијев, Копенһакен, Тегран вә Истанбул һөкүмәтләринә бир меморандумла билдирди. Меморандум гысача беләдир: «Бу ајын 28-дә топланан Азәрбајҗан Милли Шурасы Зағағгазијанын чәнуб-шәрғиндә јерләшән Азәрбајҗанын истиғлалијјәтинин е'лан вә Азәрбајҗан чүмһуријјәтинин тәшкил етмишдир. Вәзијәтдән өз һөкүмәтини хәбәрдар етмәјинишн ричә едирәм вә мәним һөрмәтини онлара јетирмәкә мәним шәрәфдар едәрсиниз. Һәләлик һөкүмәт мүвәггәти оларағ Көнчәдә јерләшир. 1918-чи ил 30 мај.

Азәрбајҗан чүмһуријјәти назирләр мәчлисинин рәиси: Фәтәли хан Хојски¹».

¹ Фәтәли хан Хојскинин атасы Искәндәрхан әслән Чәнуби Азәрбајҗанын Хој шаһриндәдир. Бурадан Гағфаза, Азәрбајҗанын Нуха гәзәсына көчмүшдур. Нухада аилә һәјаты гурумушдур. Искәндәрхан рус ордусында кенерал-лейтенант рүтбәсинә кими јүксәлмишдир. Искәндәрханын Чаһашки хан, Һүсејнгулу хан, Фәтәли хан вә Рүстәм хан адлы дөрд оғлу оямушдур. Онлардан Фәтәли хан илә Рүстәм хан Москва

(Азәрбајчанын тәшәккүлү, јазан Е. М. — Әһмәдијә мәтбәәчилик ширкәти, 1918. Түркијат Институту китабы-ғы 5307).

ТҮРКИЈӘНИН АЗӘРБАЈЧАНА ҺӘРБИ ЈАРДЫМЫ

1918-чи ил ијунун 4-дә Батумидә, истиглалижәтини јенчә е'лан едән Азәрбајчан һөкүмәтинин нүмајәндәләри М. Ә. Рәсулзадә, харичи ишләр назирин Мәммәдһәсән һачински вә Османлы һөкүмәти тәрәфиндән әдлийјә назирин Хәлил бәј, 3-чү ордунун командири Вәһиб паша арасында имзаланан јардым мугавиләсинә көрә 5-чи Гафгаз дивизијасы Күмрү вә Газах истигамәтиндә Азәрбајчана јардым етмәк үчүн һәрәкәт етмишдир. Бу гүввәләр ики груп һалында Газаха кәлмишдир.

1-чи груп:

Дивизија гәраркаһы;
Онунчу Гафгаз алајы;
Догузунчу Гафгаз алајына-мәнсуб 26-чы баталјон;
Дағ топчу баталјону;
Истеһкам бөлүјү;
Телеграф взводу;
Оркестр бөлүјү;
Чәми: 147 забит, 2812 әскәр, 698 һејван.

2-чи груп:

13-чү Гафгаз алајы;
Күчлү дағ топчу баталјону;
Сәһийјә бөлүјү;
24-чү сәјјар хәстәхана;
Сәјјар мәтбәх взводу;
Чәми: 110 забит, 2763 әскәр, 668 һејван.
Османлы ордусу Чәләлоғлу, Садахлы, Кәмәрли, Аслан-

университетинин һугуг факултәсинин битирмишдиләр. Һәр икиси бир мүддәт рус әдлийәсиндә прокурор олмуш, сонра вәкил ишләмишләр. Фәтали хан Бақыда вәкиллик етдији заман 1906-чы ил ингилабынын нәтижәсиндә јарадылан рус Думаһына милләт вәкили сечилмишдир. О. Думада Азәрбајчан халгынын һугугларыны горумағ бахымындан чох ишләр көрмүшдүр. Сонрадан Азәрбајчан парламентинә мүстәғил милләт вәкили сечилмиш вә парламентдә мүстәғил милләт вәкилләринин фракцијасынын рәһбәри олмушдүр. Өнчә ән бөһрайлы бир дөврдә илк дөфә баш назир олмуш вә сонра исә харичи ишләр назирлијиндә чалышмишдир. 1920-чи илдә Тифлисдә ермәни дашнаклары тәрәфиндән тәшкил едилән сун-гәсд нәтижәсиндә Азәрбајчанын сийәси хадими, доктор Һәсән бәј Ағаоғлу илә бирликдә өлдүрүлмүшдүр.

бәјли, Газах истигамәтиндә һәрәкәт едәрәк 11/6/1918-дә биринчи груп, 12/6/1918-дә исә икинчи груп Газаха кәлди. Газаха азәриләр түрк ордусуну тарихдә көрүнмәмиш бир севинч вә сәһимийјәтлә гаршылады (Исте'фада олан подполковник Рүшту. Бақы јолларында. Һәрби мәчмуә № 93, сәһ. 24—25).

30/6/1918-чи илдә рус гүввәләрилә бирликдә ермәниләр Көјчаја гәфил басгын етдикләри үчүн, Азәрбајчандакы Османлы ордусуну күчләндирмәк мәгсәдилә 38-чи алај ашағыдакы гүввәләрлә Азәрбајчана көндәрилмишдир:

65 забит;
2475 әскәр;
701 һејван;
2092 түфәнк;
16 дәзкаһлы пулемјот;
4 күчлү дағ топу;
1 күчлү дағ батарејасы.

Бу гүввәләрдән башга 3-чү ордунун еһтијатда олан 350 әскәринин 9/7/1918-чи илдә Газаха кәлдији вә бу еһтијат һиссәсинин Бәркүшад вағзалындан дивизијанын әмринә көндәрилдији орду команданлығы тәрәфиндән билдирилди. Османлы ордусу тәрәфиндән көмәк мәгсәдилә Азәрбајчана көндәрилән 5-чи груп Бақыда дөјүшләр кәдән заман кәлмишдир. Бундан башга бир Азәрбајчан корпусу да варды (Рүшту. Бақы јолларында. Һәрби мәчмуә № 93, сәһ. 78). Бу ордунун тәшкили, кичик забитләр вә забитләрин Ислам ордусу команданлығы тәрәфиндән Кәнчәдә ачылан гыса мүддәтли һәрби курсларда тәһсил алдығлары мә'лумдур. Азәрбајчан корпусуна бир нечә азәриләрдән ибарәт низами алајы, Дағыстан сүварин алајы вә бунлардан башга Азәрбајчанын һәр тәрәфиндән кәлән арасы касилмәјән көнүллүләр дә дахил олурду. Һәрби тәһим-тәрбијәнин вахты аз олдуғу үчүн ворушма заманы чохлу теләфат олурду. Буна бахмајарағ дөјүш мејданындан әсла керн чәкилмәјәрәк «Биз бура өлмәјә кәлдик, дөнмәјә јох» дөјәрәк ворушур вә кетдикчә дөјүш һавасына алышырдылар. Азәрбајчан корпусунун тәшкилаты тамамландыдан сонра она подполковник Һәбиб бәј Сәлимов команданлығ едирди.

Чәсур вә дөјүш техникаһыны көзәл билән түрк ордусунун јүксәк забитләри тәрәфиндән лајининчә гиймәтләндирилән подполковник Һәбиб бәј рус ордусунда јетишимши азәрбајчанлы забитләрдәндир. Бу дөјүшләрдә чәһбә ики јерә, чәнуб вә шимал группларына ајрылыр, чәнуб группна подполковник Һәбиб бәј командир тә'јин едилир (Рүш-

тү. Бақы жолларында, сәһ. 101). Шимал группуна исә штаб-подполковники Осман бәј тәјин едилмишдир.

«Илк јарадылышында чәнуб группунун гүввэләри беләнди: 4-чү пијада алајы (азәри алај), 1-чи вә 2-чи батајон, ики сүвари бөлүјү, азәри сүвариләриндән ибарәт даһа бир бөлүк, ики групп дағ вә рус сәһра топундан ибарәт олмушдур. Бундан башга орду алајларына верилән Азәрбајҗан сәһра топчу вазоду өкүзлә дашындыгы үчүн шоссе јолундан кәнара чыха билмирди. Анчаг бу һејванлар дүшмәнин зирәһли автомобилләрини, зирәһли гатарларыны гаҗырмагда вә топларыны сусдурмагда чоғ жарарлы олурдулар (Јухарыда кәстәрилән әсәр, сәһ. 92). Әсасән топлар, Түркијә чәбһәсини тәрк едәрәк Русијага дәнәң әскәрләрдән Азәрбајҗан партизанлары тәрәфиндән зорла алынмышды. Бу топларын мәрминләри рус алајларындан гәнимәт оларағ әлә кечирилмиш вә олдуғча чоғ иди. Азәрбајҗан корпусунда олан силаһлар Русияда истәһсал олунмушду. Буна көрә дә мәрми сарыдан чәтинлик чәкилмирди. Амма Османлы ордусунда истифадә олуан силаһлар үчүн мәрми ча-тишмырды» (Јухарыда кәстәрилән әсәр). Дөјүш заманы Османлы ордусуну, Азәрбајҗан корпусуну Азәрбајҗан һөкүмәти вә халгы әрзагла тәмин едирди.

Ислам ордусу команданлығындан 5-чи Гағгаз дивизија-сы команданлығына, Бақыга һүчум заманы верилән бир әмрдә ашағыдакы гејдләр чоғ әһәмијјәтлидир: «Бақыга јахын олан мүсәлман кәндләринин силаһлы јардымла бәрәбәр, сизә әт, су, чәрәк вә диқәр әрзагла јардым едәчәкләри дә шүбһәсиздир. Бахмајарағ ки, индики вахтта сиз һәмин кәндләрдән 70 км аралыдасыныз» (Јухарыда кәстәрилән әсәр, сәһ. 113).

Бақыда кәдән дөјүшләр чоғ чәтин кечдијиндән, Османлы ордусундан 15-чи дивизија гәраркаһы, 56-чы вә 106-чы пијада алајлары 1200 әскәр илә Гарақәсәдән Бақыга кәндәрилмишдир. Гаҗыгабул илә Әләт вағзалларындан Бақы истигамәтиндә һәрәкәт едән орду суеузлугдан әзијјәт чәкирди. Буралар мәһсул вермәјән, шоранлығ бир әразидир. Тифлисдән Бақыга кәдән дәмир јолу бурадан кечир. Әләт вағзалы Хәзәр дәнизинин саһилинә јахындыр. Дүшмән бу чәбһәдә һәм дәниздән, һәм дә тәјјарә илә һавадан ордумуза саяҗсыз-һесабысыз һүчумлар едирди. Түрк ордусу өзүнә-мәхсус дөзүмлүлүк кәстәрәрәк, суеузлуға вә иткијә бахма-јарағ, дүшмәнин һүчумларыны дәф едәрәк Бақыга јахын-лашмыш вә Гобу кәндиңдә гәраркаһ гурмушду.

Бөјүк һәрби нүфуза малик Исмәт Инөнү вәхитилә бә’зи хатирәләрини јаздығы «Алик» журналында, Фәхрәддин

Алтај исә «Һәјат» журналында 1918-чи ил Биринчи дүнја муһарибәсинин ахырында Османлы ордусунун Азәрбајҗана сәфәрини «мачәра» кими гијмәтләндирмишдиләр. Исте’фа-да олан подполковник Рүштүнүн «Бақы жолларында» адлы мүфәссал әсәриндә тәфсилаты илә вердији фактлардан көрүрүк ки, Азәрбајҗана беш групп һалында кәндәрилән һәрби гүввәләр чәми 10000 нәфәрдән ибарәт олмушдур. Өзүнү јабанчы бир өлкәдә һисс етмәјән бу орду Азәрбајҗан низами вә көнүллү дәстәләри илә јан-јана, чијин-чијинә вурушмушдур. Азәрбајҗаны азад етмәјә кәлән вә «Ислам ордусу» ады алтында топланан Османлы ордусунун итки-си подполковник Рүштүнүн вердији мә’лумата көрә 800-дән 1000 нәфәрә гәдәрди. Азәрбајҗан һиссәләринин һәрби тә’лим сәвијјәси зәиф олдуғундан онларын иткиси түрк-ләрдән үч-беш дәфә чоғ олмушдур. Инди бу әвиз шәһидлә-римиз Азәрбајҗан торпағында јан-јана јатырлар. Онлара мин рәһмәт олсун!

Көрәсән Биринчи дүнја муһарибәсинин сон ајларында Азәрбајҗана кәндәрилән Османлы гүввәләринин үзүндән һансы чәбһәдә, һансы дөјүш мәғлубијјәтә уғрамышдыр? Белә гүввәләрә мисал оларағ рус ингилабы заманы Шәрг чәбһәсини тәрк едәрәк кери дәнән рус ордусуна гаршы вурушан Османлы гүввәләрини кәстәрмәк олар.

ЧАҖЫН ОРТАСЫНДА ДӨВЛӘТ ВӘ ДЕМОКРАТИЈА УЈУШМАЗЛЫҖЫ

1918-чи ил сентјабрын 15-дә Османлы дөвләтинин орду-лары Азәрбајҗанын мөвчуд әскәри вә көнүллү дәстәләри илә бирликдә Бақыны ермәни вә рус әскәрләриндән азад етди. Бу һәрби сәфәр нәтичәсиндә Османлы дөвләти азәр-бајҗанлылары тамамилә мәһв олмагдан гуртарды. Тарихи әһәмијјәтә малик олан бу һадисә Азәрбајҗан халгынын хатирәсиндән һеч бир заман чыхмајачағ вә силинмәјәчәк-дир. Севиндиричи олан һадисәләри гејд етдикдән сонра, Азәрбајҗан халгынын вә һөкүмәтинин бу хејрли нәтичәјә чатмасынын асан олмадығыны да билдирмәк мәчбуријјә-тиндәјәм.

Бақынын азад олмасындан 39 күн өнчә дивизијанын вә јардымчы гүввәләрин Бақыны дүшмәнләрдән азад етмәк үчүн башладагылары һүчум мәғлубијјәтлә нәтичәләнмиш-ди. Түркијәдән әлавә јардым истәјән вә Азәрбајҗан көнүл-лүләрини һәрби чәһәттән һазырлајан орду икинчи гәти һүчума һазырлашырды.

Бу заман Азәрбајҹанда олан вә Азәрбајҹан тарихинин һәр дөврүндә мүртәчә гүввә кими танынан бир зүмрә — «кериҹи-мүртәчә» ортаја «Илһаҹчылыг» мәсәләси атмышды. Јәни Азәрбајҹан Османлы дөвләтинә бирләшдириләрәк бу дөвләтин бир вилајәти кими идарә олунмалыдыр. Азәрбајҹанда ислам ордусунун командири олан Нуру Паша (Өнвәр Пашанын гардашыдыр) ағыллы бир кенерал ила да сijasи көрүшү о гәдәр вә јеткин дејилди. Мүртәчә илһаҹчылар Нуру пашанын бу вәзијәтиндән истифадә етмәк истәјирдиләр.

Мәсәләни ајдылашдырмаг үчүн Азәрбајҹан һөкүмәти адындан бир һеј'әт — М. Ә. Рәсулзадә, Фәтәли хан Хојски вә Мәммәд һачински Нуру паша илә данышыға кетмишдиләр. Көрүш заманы Нуру паша онлара демишди: «Мән әскәрәм, сijasәти ашламырам, ордунун сijasи мүшавири Әһмәд Агаоглудур. Онуила көрүшүн». Онлар башға ишләр бәрәсиндә дә музакирәләр етмәк истәмешләр, ләкин о гәбул етмәмешдир. Әһмәд Агаоглу исә көрүш заманы Азәрбајҹан һеј'әтинә белә чаваб вермишдир: «Сиз Милли Шураны бағлајын, һөкүмәтдән әл чәкин, Нуру паша истәдјиң адамлардан бир Азәрбајҹан һөкүмәти гурар».

Бақы һолә азад олунмамышды, дөјүш давам едирди. Орду Нуру пашанын табелијиндә, Нуру паша исә илһаҹчыларын тәсирли алтында иди. Азәрбајҹан һөкүмәтинин нүмајәндәләри Ә. Агаоглунун бу тәклифини гәбул етмәмешдиләр. Ә. Агаоглу илә нүмајәндәләр мүнәғишәли вә узун сүрән данышыглардан сонра белә ирәтичәјә кәлмишдиләр ки, Азәрбајҹан Милли Шурасы өз фәалијәтнин дајандырачаг. Азәрбајҹан нүмајәндәләри данышыгларын ирәтичәси олан бу мәсәләни Милли Шурада ајдылашдырдыгдан сонра фраксija нүмајәндәләри «Соснал-демократлар» вә «Һүммәт» групу Милли Шурадан иста'фа вермишдиләр.

Битәрәф демократ групундан олан Мәммәд Јусиф, күрсүк чыхараг көз јашлары ичиндә белә демишди: «Вај! Көмәк көзләдijимиз Османлы гардашларымыз үрәјимизи охлајырлар, һәјатымызы зәһәрләјирләр...»

Милли Шураның Газакдан олан милләт вәкили вә онун ән кәч нүмајәндәси Рәһим бәј Вәкилов дејирди: «Нүмајәндәләримизни бизә кәтирдикләри тәклиф, еһтимаал ки, Мүсават партијасынын чәкилдји сон сәнкәрди вә зәруридир. Бу ики чүр ирәтичәләнә биләр; ја јени гәләбә, јахуд гаранлыг зирәмишләр. Мән исә шәхсән бәдбин бир һиссијатта ганылараг, һәр һалда икинчи ирәтичәни көзләјирәм... Бу вахта гәдәр түркләрә мәнәббәт бәсләјән мүнәввәр кәчләр-

лә Османлы түрк гардашларымыз арасында олан әләгәләрә рус чиновникләринин гапысында баш әјән гара гәбли, хәбис адамлар даима мане олмушлар. Бу ханнләр, дүнөн бизә карвансарада јер көстәрдиләр. Фәгәт иш онлары мәрһәмәтинә галарса карвансара аздыр, гаранлыг зинданлар көзләјирик. Чүнки, мәмләкәтин ағ вә пак гүввәләри һәр заман рәсми кәчәвәләрдә узаг сijaһ чөлләрдән парламышдыр. Чүнки гаранлыг зинданда милләтин ирадәси, әзми вә чиһады тәрбијә олунур».

Јухарыда Рәһим бәј Вәкиловун дедији кими «дүнәнә кими рус чиновникләринә баш әјән ханнләр» дини сijasи әләт едәрәк, бу күн сijasи тәчрүбәси аз олан Нуру пашанын әтрафына топлашараг ону әлә алмаг үчүн һәр чүр алчагыг едирдиләр. Бу ханн инсанлар о гәдәр алчаг вә һәр дөврдә мәнфәәтләри үчүн интрига салан јалтаг адамлардыр ки, онларың адларыны јазмағы белә ләзым билмирәм. Мүсават партијасынын лидерләриндән Нәсиб бәјин вә М. Ә. Рәсулзадәнин Милли Шурадакы тәсирли данышыгларындан сонра, Ә. Агаоглу илә апарылан данышыглар ирәтичәсиндә, јени бир һөкүмәтин јарадылмасыны Азәрбајҹан Милли Шурасы гәбул етмишдир. Буну ирәтичәсиндә икинчи Фәтәли хан Хојски һөкүмәти јарадылмышды. Бу һөкүмәтдә он ики назир вар иди. Белә бир чәтин вә мучадиләли шәртләр алтында, Азәрбајҹан халгынын ирәтичәләлијәтнин тәләјини һадисәләрин ахыны ичиндә бу һөкүмәт горујачаг вә гуртармаға чалышачагдыр. Анчаг Азәрбајҹан милли һәрәкәтнин дөвләт һалында әкс етдирән, Азәрбајҹан ирәтичәләли фикрини реализә едән вә Азәрбајҹан түркүнүн јени тарихини јарадан Милли Шура өз фәалијәтнин дајандырмашыды (Мирзә Бала. Азәрбајҹан милли һәрәкәти).

Мүртәчә моллалар вә һачыларың ислам ордусу әтрафында фырланараг ханнчәсинә ирәтичәт вермәләри дә ордуја өз тәсирини көстәрмишди. Ислам ордусу дахилиндә мүстәғил команда вә гурулуша малик олан Азәрбајҹан бирликләри 5-чи вә 15-чи дивизија арасында бөлүшдүрүлмүшдү.

Бундан башға, Чәһүб групу командири азәрбајҹанлы полковник Гәһиб бәј Сәлимов өз вәзифәсиндән азад едилмиш, онун јеринә полковник Чәһли Чәһид бәј (сонрадан Чәһли Чәһид Тојдәмир орду кенералы олмушдур) тәјин едылмишди. Азәрбајҹан бирликләриндән сүвари алајлары вә дикаја дивизија илә мынне баталјонлары биринчи дивизија верилмишди. Азәрбајҹан сүвари бөлүјү, дөрдүнчү пијада алајынын биринчи вә икинчи баталјонлары, Азәр-

бајчан корпусу рус сәһра топлары исә Чәнуб групу командири полковник Чәлил Чәһидин әмринә табе иди. (полковник Рүшдү, сәһ. 192).

1918-чи ил ијунун 17-дә јаранан икинчи Фәтәли хан һөкүмәти, Ислам ордусунун сәлтәнәтчи вә шәриәтчиләрин тәһрикилә башладығлары сijasи интриганын гаршысыны заһирән дә олса алмышды.

1.— Ислам ордусу Азәрбајчана 1918-чи ил мајын 28-дә истиғлалижәт е’лан едән Азәрбајчан һөкүмәти илә Османлы дөвләти арасында ијунун 4-дә Батумидә имзаланан мугавилә әсасында јардыма кәндәрилмишдир, Вәһиб паша 2. VI. 1918-чи илдә Кәнчәдә олан Нуру пашаја «Азәрбајчан һөкүмәти мүстәгил мүсәлманларын тәләбинә көрә мүсәлманлары болшевик тәчавүзүндән гуртармағ үчүн мүхтәлиф гүввәли дәстәнни Газахдан Кәнчә истиғамәтинә јөнәлдчәјини» јазыр вә ијунун 7-дә 5-чи Гағраз дивизијасынын бүтүн һиссәләринә Газах јолу илә Кәнчәјә һәрәкәт етмәси әмри вердијини билдирди.

2.— Гејд етмәк лазымдыр ки, Азәрбајчан бу дөврдә сijasи вәзијәтини тәјин едән Османлы харичи ишләр назирлији, мүттәфиги Алманија илә 1918-чи илин сентјабрын 23-дә Берлиндә Тә’ләт паша васитәсилә (Азәрбајчанын истиғлалынын Русија тәрәфиндән танынмасы шәртилә) Түркијә ордусунун Азәрбајчаны тәрк едәчәјини тәәһһүд едән бир мугавилә имзалајырды.

Бүтүн бунар көстәрир ки, истәр Азәрбајчанда олан Ислам ордусу командири, истәрәс дә онун сijasи мүшавири Әһмәд Ағаоглу Азәрбајчан истиғлал һәрәкатынын объектив вәзијәтини һеч дә дүзкүн баша дүшмәмишләр.

Исте’фада олан гәраркаһ подполковники Һүсамәддин Туғач «Бир нәслин драмы» адлы әсәриндә Азәрбајчанда, Кәнчәдә бир мүддәт галдыгдан сонра ана вәтәнә дөnmәк әрәфәсиндә Нәсиб бәј Јусифбәјли илә сон сөһбәтини хатырладыр. Тарихи бир сәнәд олан бу сөһбәти сизә хатдырым: «Азәрбајчана түрк ордусунун кәлмәси ола билсин ки, лазымдыр, анчағ горхдугумуз бир шеј вар, түркләр бизи Истанбулдан идарә етмәјә башламасынлар? Бизим федерализм әсасында гурулмуш програмымыз вардыр, она ујғунлашмағ лазымдыр. Нәсиб бәјин бу сөзү мәнә бир аз гәрибә кәлди, сорушдум: «Сиз бу федерализм принципини рус идарәсинә гаршы ирәли сүрмүш олурсунуз. Түркләр кәлинчә онларын руслардан бир фәрғи олмајачағмы? Бу һалда федерализм нә лүзүм вар?»

Нәсиб бәј күләр үзлә мәнә чаваб верди: «Азәрбајчанын соснал гурулушу бамбашгадыр. Бақы сәнәјә вә фәһлә мәр-

кәзидир. Султан режими бурадакы әһвала ујғун кәлмәз. Биз халгын һәр синиф вә тәбәғәсинин бәрәбәрлији үзәриндә дајанан бир һөкүмәт гурмағ фикриндәјик. Чарлығ дөврүнүн аристократик вә феодал идарәсинә сон гојачајығ. Милли вә демократик бир идарә истәјирик. Һалбуки Османлы дөвләтинин режими чарлығ идарәсиндән һеч дә фәрғләнмир. Әлбәттә, бу мөвзу ирг мәфһумундан ажрылыр. Әлбәттә ки, Османлы түркләри, азәри түркләринин бөјүк гардашыдыр. Анчағ Бақы Истанбулдан идарә олуна билмәз, бунун үчүн Мүсават партијасынын федерализм принципи даима Османлы идарәсинә гаршы гојулмалыдыр».

Нәсиб бәј күләрәк бу халғ сөзүнү дә әләвә етди: «Мәним көзүм сәндән су ичмир».

Нәсиб бәји динләдикдән сонра она һағғ газандырдым» (Бир нәслин драмы. Анкара, 1966-чы ил, сәһ. 155). Азәрбајчан өлкәси вә халғы үчүн сijasи вә һәрби бахымдан ән бөһрәнли бир дөвр јашаныркән бир Азәрбајчан лидеринин бу шүбһәси чоғ марағлыдыр... Бу тарихдә Османлы ордусу Загафгазијаја һәлә кәлмәмишди.

МИРЗӘ БАЛА МӘММӘДЗАДӘ (1898—1959)

Мирзә Бала Мәммәдзадә Бақыда, Абшерон кәндләринин бириндә 1898-чи илдә касыб балыгчы аиләсиндә анадан олмушдур. Ушағ икән атасы вәфат етмиш, ону вә ики гардашыны анасы бөјүгтүшдүр. Бақы шәһәринә көчдүкдән сонра аиләләринин мадди вәзијәтини јахшылашдырмағ үчүн Мирзә Бала анасынын евдә һазырладығы гоғаллары базарда сатыр, ејни заманда ибтидаи мәктәбә кедирди. Ибтидаи вә орта мәктәби битирдикдән сонра Бақыда политехник (сәнәјә) мәктәбинә гәбул олунур. М. Баланын тәләбә јолдашлары өз араларында пул топлајарағ онун үчүн китаб вә дәфтәр алырдылар. Чалышғанлығы, натиглији, јазма габиллијәти тәләбә јолдашлары илә бәрәбәр мүәллимләринин дә диггәтини өзүнә чәлб едирди.

Техникумда охудуғу заман гејри-легал «Мәһәммәдијә» комитәсинә дахил олур. Сонрадан Сталинин јахын адамы олан Лавренти Берија илә јолдашлығ едир. Азәрбајчанын мәшһур әдиб вә драматургу Чәфәр Чаббарлы да М. Баланын мәктәбә јолдашларындан биридир.

Чаризм истибадаы һәр бир Азәрбајчан зијалысынын нифрәтинә сәбәб олдуғу кими, һәр бир тәләбә дә она дүшмән мүнәсибәт бәсләјирди. Бу руһда бөјүјән Мирзә Бала

көнчләрнин топланышларына башчылыг едир, аловлу нигтләр сөвләйир, өзүнү кәләчәк ингилаба хазырлајырды.

1915-чи илдә М. Ә. Рәсулзадәнин нәшр етдирдији «Ачыг сөз» гәзетинә ара-сыра мәгаләләр јазан Мирзә Бала, сонрадан һәмин гәзетин ишиндә фәал иштирак едән-ләрдән бири олур. Ејни заманда һәфтәлик «Бәсирәт» журналынын да баш редактору олмушдур.

1917-чи ил феврал ингилабындан сонра Мирзә Баланы Бақыда, Азәрбајчан кәңчилијинин лидерләри арасында көрүрүк. О, «Иттифаг Мүтәаллынн» вә «Кәңчләр сәдасы» журналларынын фәал јазарларындан бири иди.

Мүстәгил Азәрбајчан һөкүмәти гурулдугдан сонра Мирзә Бала һөкүмәтин органы «Азәрбајчан» гәзетинин мүхбири вә узун мүддәт баш редактору олмушдур. Бақыда јарадылмыш мәдәни-сијаси чәмијәтләрдә чалышмагла јанашы Мүсәват партијасына дахил олур вә партијанын нүфузлу, танынмыш үзвләриндән биринә чеврилир. Азәрбајчан икинчи дәфә руслар тәрәфиндән ишғал олундуғу заман Мирзә Бала мәсләкдашлары илә бирликдә һәбс едилир, сонралар тәсадүф нәтијәсиндә һәбсдән азад олунур вә јолдашларынын көмәклији илә гејри-легал фәалијәт көстәрән Мүсәват партијасына башчылыг едир. Гејри-легал Мүсәват партијасынын Азәрбајчанын бүтүн вилајәт вә рајонларында кизли фәалијәт көстәрмәсини баша дүшән коммунистләр шүбһәләnmәјә башлајырлар. Узун тәғибләрдән сонра 1923-чү илнн ахырларында гејри-легал Мүсәват партијасынын «Истиглал» гәзети нәшр олундуғу мәтбәсинн бүтүн ишчиләри һәбс олунур.

Бу басғындан сонра ЧЕКА Азәрбајчан зијалылары арасында кениш миғјасда һәбс вә едамлара башлајыр. Мирзә Бала Ирана сығынмағ мәчбуријәтиндә галыр. Бир мүддәт Иранын саһил шәһәри рлан Энзәлидә јашајыр. Лакин бурада да ону сакит бурахмырлар. ЧЕКА әкентләри тәрәфиндән тәғиб едилдији үчүн о Теһрана, орадан да Тәбриз кедир. Һәмин илләрдә М. Ә. Рәсулзадәнин Истанбулда нәшр етдирдији «Јени Гафгаз» журналына мәгаләләр јазыр вә шәхси евләрдә мүәллимлик едир. Техникүм мәзууну олдуғу үчүн Чәнуби Азәрбајчанын Сулдуз маһалында шәссә јолу инашасында елми-техники нәзарәт мәсләһәтчиси вәзифәсиндә чалышыр.

1927-чи илдә Истанбула кәлән Мирзә Бала бүтүн өмрүнү Азәрбајчанын азадлығы уғрунда мүбаризәјә һәср едир. «Јени Гафгаз», «Азәри Түрк», «Одлу јурд», «Билдириш», «Истиглал», «Гуртулуш», «Азадлыг» (алманча) мәтбу органларында «Мүсәват» адлы бүллетениндә,

«Азәрбајчан» журналында бир сыра мәгаләләр чап етдир. О, 1932-чи илдә Полшанын пајтахты Варшаваја кәлдикдән сонра да мүбаризәсиндән әл чәкмир. 1939-чу илдә Польша Алманија илә Совет Иттифагы арасында кизли бөлүндүју заман Мирзә Бала јенидән Истанбула дәнәрәк «Миллијәт» вә «Чүмһуријәт» гәзетләриндә Русијада әсир олан түркләр һагғында мәгаләләр јазмаға башлајыр.

1955-чи илдә Мирзә Бала Мүһнәндә јарадылан Совет Иттифагыны өјрәнән института дәвәт едиләрәк институту-тун елми шурасынын рәһбәри сечилмиш вә институтда нәшр олуан журналын баш редактору олмушдур. 1959-чу илдә Истанбулда үрәк хәстәлијиндән вәфат етмишдир.

Мирзә Бала өмрүнүн сонуну гәдәр Азәрбајчанын азадлығы уғрунда јорулмадан мүбаризә апармышдыр. Савалсыз бир аиләдә анадан олмасына бахмајараг, Мирзә Бала бәзи зијалылар кими болшевикләрә гошулсајды онун јери ЧЕКА зинданлары дәјил, бөјүк вәзифәләр оларды. Әлбәттә ки, буна имканы вар иди, чүнки Сталинин сағ әли олан Л. Бернија Мирзә Баланын ән јахын јолдашларындан бири иди. О, Иранда сијаси мүчәһир олдуғу заман Бернија өз адамлары васитәсилә она хәбәр көндәрәрәк мүбаризәдән әл чәкиб Азәрбајчана дәнмәсини тәклиф едир, лакин Мирзә Бала бу тәклифи гәбул етмир.

Мирзә Баланын сијаси мәгалә вә китабларындан башга «Ислам Энциклопедијасында» чап олунмуш елми јазылары, «Азәрбајчан мисаки миллиси» (1927), «Милли Азәрбајчан һәрәкаты — «Мүсәват» партијасынын тарихи» (Берлин, 1938) адлы елми-сијаси әсәрләри дә вардыр. Мүсәват партијасынын үзвү олдуғу үчүн о өз јазыларында партијанын фикирләрини тәблиг едирди.

Характер етибарилә сәрт олан Мирзә Бала һагсыз һүчүмләра мәруз галмышдыр. Мүһачирәтдә белә, јохсуллуғдан гуртара билмәмишдир. Амма бу мадди чәтинлик ону мүбаризә апармағ амалындан чәкиндирмәмишдир. Мирзә Бала Азәрбајчан азадлығы мүбаризәсинн бөјүк вә унудулмаз гәһрәманларындан бири олмушдур.

Мирзә Бала Вәтәндә оларкән гејри-легал Мүсәват партијасынын лидери олдуғу кими, М. Ә. Рәсулзадәнин вәфатындан сонра да харичдә Мүсәват партијасынын лидери сечилмишдир. («Азәрбајчан журналы, № 12, 1959-чу ил март; «Азәрбајчан» журналы, 1962-чи ил, апрел, мај, ијул).

АЗЭРБАЙЧАН ПАРЛАМЕНТИ

Османлы дөвләтинин мәғлубијјәтиндән сонра, 1918-чи ил октябрын 30-да Мудрос мугавиләси имзаланды вә бу мугавиләјә әсасән Османлы ордусу тәрк-силаһ олунду. Мудрос мугавиләсинин 11-чи маддәсиндә көстәрилерди ки, түрк ордусу Гафгазда вә Чөнуби Азәрбайчанда олан ордунларыны керн чағырмалыдыр. Мудрос мугавиләсини Түркијә тәрәфдән Рауф бәј вә Рәшид Никмәт бәј, мүттәфигләр адындан исә Артур Галтһорпе имзаламышдылар. Мејдана кәлән јени вәзијјәтлә олағәдәр олараг Азәрбайчан һөкүмәтинин нүмајәндәләри Иранда олан вә мүттәфигләри тәмсинг едән инкилис кенералы Томсон илә вәзијјәти ајдынлашдырмаг үчүн Әнзәлидә көрүшәләр дә о, Азәрбайчан адында бир һөкүмәт танымадығыны сөјләди вә данышыг апармаға разылыг вермәди. Бу һадисә Азәрбайчанын сијаси тарихиндә јени бир дөврүн башлангычы олду.

Бах, белә бир сијаси шәрәйтдә Бақыја јенидән инкилис ордунлары чыхарылды. Инкилис ордусу Иранын Әнзәли лиманындан Бақыја кәлерди... Инкилис ордусу илә бирликдә рус вә ермәни силаһлы дәстәләри дә керн дөнүрдүләр. Бақыја кәлән силаһлы гүвәләри сијаси бахымдан дашнақлар, есерләр, соснал демократлар, кадәтләр тәмсинг едирдиләр. Бақы Түркијә ордунлары тәрәфиндән ишғал едилдији заман олар кәмилләрлә гачараг Ирана сығымышдылар.

Јухарыда адлары чәкилән вә Русејада һакимијјәтә кәлән болшевикләр, дунјанын һәр јеринә јайылмыш сијаси гүвәләр Јәһуди социет партијасынын нүмајәндәләрилә бирләшәрәк Бақыда «Демократик мушавирә» мәчлис гурдулар вә бу мәчлисә Азәрбайчанда фәалијјәт көстәрән сијаси партијаларын нүмајәндәләрини дә дәвәт етдиләр. Олар Азәрбайчан һөкүмәтинин ләгв едилмәсини вә Уфада јарадылан адмирал Колчак һөкүмәтинин али һакимијјәтини танымасыны тәләб едир, бунун өзвиндә исә Азәрбайчанын сијаси һадимләрини вәзифәләр вәд едирдиләр. Сијаси вәзијјәт чох кәркин иди. Инамы зонф олан адамлар шәјиәләрә ујмушдулар. Османлы дөвләти илә бирләшмәни тәблиг едән бу заваллылар, бу күн дә: «Азәрбайчан тәкбашына мүстәғил јашаја билмәз, Русејя илә бирләшмәни зәруридир», тезисини мүдафиә едирдиләр (Рус нигилаби архиви, чилд XIX, сәһ. 150). Артыг Азәрбайчанда баш верән чох чәтин бөһранлы күнләрдә, Әһмәд Агаоглунун, Азәрбайчанын Русејяја бирләндирилмәсн һагғында Бақыда русча гәзетә бәјанат вермәсн нигилабчы Азәрбайчан зија-

лылары арасында чох бөјүк фикир үмидсизлијинә сәбәб олмушду («Проблем» журналы, Парис, 1935).

Белә бир вәзијјәтдә Бақы алынмаздан әввәл Ислам ордусунун командири Нуру паша тәрәфиндән фәалијјәти дајандырылан Азәрбайчан Милли Шурасы һеч бир шәјиәләрә ујмадан 1918-чи ил нојабрын ахырларында Бақыда топлашыды вә Азәрбайчан парламентинин јарадылмасы һагғында гәрар чыхарды. 1918-чи ил декабрын 7-дә парламентин ачылышында Милли Шуранын рәһбәри М. Ә. Рәсулазадә кириш нитги сөјләди. М. Ә. Рәсулазадәнин чыхышы әсасән «силһагчылар» гаршы јөнәлдилмишиди. О, өз нитгини «Бир дәфә јүксәлән бајраг, бир даһа енимәз...» сөзләрилә битирмиш вә алгышларла гаршыланмышыды. Бу топлантыда Азәрбайчанын танымыш сијаси һадими Әлимәрдан бәј Топчубашов парламентин сәдри сечилди. Азәрбайчанын белә бир бөһранлы чағында — Бақыда инкилис, рус вә ермәни силаһлы гүвәләринин ағалыг етдикләри бир вахтда горхусуз вә инамлы даврамышлары илә Азәрбайчанын истиглалыјјәтини горујуб сахламыш Милли Шуранын бүтүн үзләрини тарих рәһмәтләр вә сајгыларла аначагдыр.

Бу тарихдән сонра баш назир Фәтәли хан азадлыг үгрунда апардыгы мүбаризәдә өзүнә олан инамы, дипломатик габилитјәти, дөвләтләрарасы һүгүг гәјдаларыны көзәл билдији үчүн бу мүбаризәдә мүвәффејјәт газанды вә ән ахырда һәгигәти инкилисләрә аплатмаға мүвәффәг олду.

Мудрос мугавиләсинин 15-чи маддәси: Бүтүн дәмпр јоллары нәглијјат забитләринин ихтијарына вериләчәкдир. Бунуна јанашы һал-һазырда Османлы һөкүмәтинин позарәти алтында олан Загафгазија дәмпр јоллары да бура дахилдир. Индики Гафгаз сәһрәди сәрбәст вә тамамилә Иттифак мәмурларынын табелијинә вериләчәкдир. Әһалинин еһтијачы нәзәрә алыначагдыр.

Османлы һөкүмәти Бақынын ишғал олунмасына етираз етмәјәчәкдир. Бура Батуминин ишғалы да дахилдир.

«Һал-һазырда Русејя анархија ичәрисиндәдир. Загафгазијанын рајонларында, о мүмләдән Азәрбайчанда халг јени јарадылан милли һөкүмәтләрә сәкитлик вә асајин ичиндә итаәт едиб јашамагдадыр. Әкәр мүттәфигләр, инкилис команданлыгы бу милли һөкүмәтләрин һәгиги варлыгыны танымазса Гафгазын бүтүн шәһәрләриндә вә Азәрбайчанда сәкитлик вә асајин позулачагдыр». Олдугча доғру олан бу сијаси диагноз вә чыхышдан сонра инкилис кенералы Томсон өз һөкүмәти илә мәсләһәтләшәрәк Азәрбайчан Милли Шурасынын тәшкил етдији Фәтәли хан һөкүмәтинин, Азәрбайчанда јекәнә гануин һөкүмәт олараг

таныячагыны бир бəяннамə илə Фэтəли хан һөкүмəтинə вə халга е'лан етмишдир (Милјуков, сəһ. 225, 28 декабр 1918-чи ил).

Бундан сонра Азəрбајчан истиглал мүбаризəсини Гəрбдə вə дүнја дөвлəтлəri арасында танымтаг үчүн Азəрбајчан парламентинин сəдри Əлимəрдан бəј Топчубашовун рəһбərлији алтында бир нүмəјəндə һеј'əти Парис сүлһ конфрансына көндəрилди (Ислам-Түрк енсиклопедиясы № 44).

Азəрбајчанын əһалиси, фəһлə тəшкилатлары, һəмкарлар иттифаглары, дикəр сəрбəст ихтисаса малик оланлар, тичарəт вə сənəје палаталары, вилајəт, гəза, көнд һесабыландыгдан сонра парламентдə 120 миллəт вəкилинин иштирак етмəsi лəзым кəлди. Сијаси шəрантин ағыр олмасы, вахтын азлыгы үзүндən Азəрбајчан парламентиндə 93—95-дən чох миллəт вəкили иштирак едə билмəмишди. Онларын парламентдə јерлəri белə иди: Мүсəват — 32, Битərəф демократ групу — 7, Иттиһад — 11, Сосиалист фраксиясы — 11, Əһрар — 10, Мүстəгил — 4, ермəни фраксиясы — 10, рус фраксиясы — 5, башга миллəтлər — 5.

Битərəф демократ групуна — башда Əлимəрдан бəј Топчубашов олмагла, Фэтəли хан Хојски, гардашы Рүстəм хан Хојски вə башгалары дахил иди. Битərəф демократ групу даим Мүсəват партијасы илə иттифагда иди. Болшевиклэр Петроград вə Москвада силаһлы үсјан нəтичəсиндə һакимијјəтə кəлдикдən сонра Мүссислэр мəчлисинə сечкилэр кечирилди. Мүсəват партијасы 634000 сечичидən 405000 сəс топламаға наил олмушду.

1917-чи ил октябрын 22-дə Бақы Советинə кечирилən сечкилəрдə Чəнуби Азəрбајчандан олан 1500 нəфэр фəһлəнин сəсвермədə иштирак етмəсинин гадаған олунмасына бахмајараг «Мүсəват» — 8147 сəс, болшевиклэр — 3883 сəс, меншевиклэр — 687 сəс алмышлар (Ишханјан. Загафгазијада ингилаб вə əксингилаб. Бақы, 1918).

Бүтүн бунлар Азəрбајчан халгынын, Бақы əһалисинин вə фəһлə синфинин һансы партијанын архасынча кетдијини ачыгча көстəрир. Болшевик вə меншевиклэрə исə əсасан ермəнилəрлə руслар сəс вермишдилэр (W. Woytinski: «Demokratie Geographie», Paris 1921-p, 113).

Бүтүн бунлара бахмајараг кəнардан вə дахилдən Азəрбајчан истиглалијјəтини балталамаг, азəri түркүнүн мүстəгил дөвлəт гурмаг тəшəббүсүнү боша чыхармаг үчүн рус партијалары əллəриндən кəлəни əсиркəмирдилэр. Фэтəли хан Хојскинин үчүнчү назирлэр кабинетинин инады нəтичəсиндə инкилис ордусунун команданы Томсон, рус вə

ермəни силаһлы гүввəлəрини Азəрбајчан сəрһəдлəриндən кəнара чыхартдыгдан сонра, рус партијалары тəшвишə дүшдүлэр. Онлар Азəрбајчанын игтисади вəзијјəтини сарсытмаг үчүн дөвлəт идарəлəриндə саботаж едир вə азəriлəрин дөвлəти идарə едə билмəјечəклəрини сүбүт етмəк истəјирдилэр. Демəк олар ки, Бақыда јерлəшən сənəјенин бүтүн сəһəлəриндə чалышан фəһлəлəрин əксəријјəти түрклэр иди. Она кəрə дə онлар русларын тəблиғатына ујмадылар. Белəликлə, үсјан баш тулмады. Бақыда олан харичи мүшаһидəчилэр вə инкилис ордусунун командири кенерал Томсон көрдүлэр ки, Мүстəгил Азəрбајчан һөкүмəти халгын дəрин һөрмəтини газанмышдыр. 1920-чи илин əввəллəриндə Азəрбајчанда фəһлə һərəкəтына рəһбərлик етмəк үчүн кизли сурəтдə Москвадан Бақыға көндəрилən Загафгазија Коммунист тəшкилатынын баш катиби Ломинадзə сонрадан нəшр етдирдији хатирəлəриндə Бақы фəһлəсинин аңчаг Мүсəват партијасынын архасынча кетдијини јазырды («Шəрг гадыны» журналы, № 17, Бақы, 1925).

Азəрбајчан халгы вə јеничə тəшкил олунан мүстəгил Азəрбајчан һөкүмəти һəм дахилдə, һəм дə харичдə олан дүшмəнлəрлə мүбаризə апарыр, бир тərəфдən дə дөвлəт үчүн лəзым олан милли һеј'əтлəri јарадырды. Чарын тərəфдары кенерал Деникин Шимали Гафгазын, Дағыстанын торпагларыны һəрб күчү илə вə чох ганлы дəјүшлэр нəтичəсиндə истила етмиш, бир тərəфдən Курчүстан, о бири тərəфдən дə Азəрбајчан сəрһəдлəринə јахынлашмышды. Кенерал Деникин гүввəлəri Шимал чəбһəсиндə болшевиклэр тərəфиндən сыхышдырылды. Азəрбајчан һөкүмəти бир тərəфдən Шимали Гафгаз вə Дағыстан гүввəлəринə Деникинə гаршы ворушмагда јардым едир, дикəр тərəфдən дə вахтилə чар тərəфиндən көчүрүлүб Азəрбајчанда јерлəшдирилən, «малакан» ады илə танынан рус партизанлары тərəфиндən ишғал едилən Лəнкəран вə Муған рајонларыны бу дахили дүшмəнлəрдən əзад етмəк мəчбуријјəтиндə галмышды. Азəрбајчанын дахилиндə олан рус партизанлары бир тərəфдən Деникиндən дəниз васитəсилə јардым алыр, дикəр тərəфдən дə болшевиклэр онлара көмəклик едирдилэр. Азəрбајчан ордусу бригада кенералы Гəзиб бəј Сəлимовун команданлыгы алтында Муған вə Лəнкəрандакы малакан партизанларыны əзди, силаһларыны əллəриндən алды. Лəнкəран вə Муғанда Азəрбајчан бајрагы галдырылды. Бундан сонра нөвбə Јереван тərəфдən Азəрбајчан һөкүмəтинə гаршы һүчума сөвг едилən ермəнилəрə кəлди.

Милли Мүстəгил Азəрбајчан дөвлəтинин эн əһəмијјəтли

чәһәтләриндән бири, онун там мәнасында һүгүги дәвләт олмасы иди. Милли Шура топлантыларына башладығы заман Азәрбајчан вәтәндашлары олан ермәниләрдән, руслардан вә јәһудиләрдән парламентә нүмајәндәләр истәмишдир. Беләликлә, ермәниләрдән 10, рус, јәһуди вә башга милләтләрдән оланлардан 5 нәфәр парламентә сечилимшидиләр (Мирзә Бала, сәһ. 155). Онлар да аз бир вахт әрзиндә јола кәтирилдиләр. Бу һадисәдән сонра истәр һөкүмәтин, истәрсә дә халгын өз јени јаранан милли ордусуна инамы даһа да артды, өлкәдә сакитлик вә асајиш јаранды. Һәрби назир, орду кенералы Сәмәд бәј Меймандаров Азәрбајчан милли ордусуна мурачиәтиндә демишдир: «Гәһрәман әскәрләр, мән шәхсән алман чәбһәсиндә бир чох дәјүшләрдә олмушам, фәгәт сизин гәдәр гәһрәман әскәрләрә аз раст кәлдим. Сиз мәним үмидләримиз доғрултдунуз...» (Полковник Исрафил. Азәрбајчан ордусу һаггында, «Јени Гафгаз» № 17).

Азәрбајчан Милли Мүстәгил һөкүмәтинин јашадығы 23 ај әрзиндә јени дәвләт гурмаг јолунда апардығы ишләр сөзүн әсл мәнасында бөјүк ишләр иди.

Азәрбајчан һөкүмәти јени курслар, мәктәпләр ачараг мә'мур јетишдирдији кими, сәнәткар олан азәри түркләриндән дә истифадә едир вә Гәрб өлкәләринә сәнәт өјрәнмәк үчүн даһа чох тәләбә кәндәрирди. Өлкә дахилиндә ихтисас институтлары ачылыр, Азәрбајчанда әдлјјә, идарә вә полис бөјүк зәһмәт сәјәсиндә јерли кадрларла тә'мин едилирди. Веркинин әсасы кәлирин артымына кәрә тәнзим едилмиш, игтисади ислаһата башланмыш вә бир дә дәвләт банкы јарадылмышды. Кәндләрдә истәһсалчы халгын кредитә олан еһтијачыны өдәмәк үчүн кредит вә әманәт кассалары гурулмуш, тичарәтин инкишафына хидмәт едәчәк банклар вә кредит мүәссисәләри јарадылмышды.

Милли тәһсил бахымындан мәктәпләрдә тәдрис дилитүрк дили гәбул едилмишди. Дәрс китабларынын нәшри үчүн маариф назирлијинин нәзарәти алтында тәртиб вә тәрчүмә коллекијасы јарадылмыш, өлкәнин чох јериндә мүәллим һазырлајан мәктәпләр ачылмышды. Бунлардан башга Гәрб үслубунда Азәрбајчан университети јарадылмышды.

Мүстәгил Азәрбајчан һөкүмәти социал мәсәләләрин һәллини радикал бир шәкилдә ортаја гојду. Һазырланмыш торпаг ислаһаты лајиһәсинә кәрә бүтүн торпаглар сәһибләриндән пулсуз алынараг ону әкиб-бечәрән кәндлиләрә тәмәннасыз. верилмәли иди. Торпаг мүлкијәтинин максимум мигдары тә'јин едилди, јә'ни торпаг мүлкијәти мән-

дудлашдырылды. Торпаг сәһиби олан кәндлиләрин кредит вә башга еһтијачлары үчүн лазым олан тәдбирләр көрүлдү. Беләликлә, чар режиминин Азәрбајчана кәтирдији рус мәдәнијјәтинин өлчүсүнү, сәвијјәсини кәстәрән тәһкимчилик дәврүндән галма ганунлар, низамлар вә адәтләр көкүндән дәјишдирилди.

Азәрбајчанда истигғалијјәт е'лан едилдикдән сонра дин дәвләтдән ајрылмышды. Бундан башга шиәлик, сүннүлүк дин ајрылығы һәлә 1905-чи ил ингилабында бүтүн Русия мүсәлманларынын Нижни Новгородда кечирдикләри бөјүк конфрансда Әлимәрдан бәј Топчубашовун тәклифи вә конгресин гәрары илә дин нүмајәндәсинин мүфти вә имамларын конгрес гаршысында бир-бириләрилә гучаглашыб өпүшмәләри вә һәр күн бир јердә олмалары, јејибичмәләри илә арадан галдырылмышды. Мүстәгил Азәрбајчан дәвләти гурулдуғдан сонра да бу әп'әнәјә садиғ галымыш, һәр мәзһәбин нүмајәндәләриндән ибарәт «Мәшһәду Исламијјә» јарадылмыш, сүнни мүфти илә шиә шәјхүлислам кәнд-кәнд долашараг артыг мәзһәб ихтилафынын мөвчуд олмадығыны халга аңлатмыш, онлара елми сурәтдә Ислам тарихиндән мисаллар сөјләмишдир. Халг мө'мин дин хадимләринин нәсиһәтләринә инанараг онлары һөрмәтлә гаршыламышды.

Азәрбајчан милли һөкүмәтиндә әмәк назирлији вар иди. Фәһләләрин әмәк һаггы ән инчә мәтләбләрә гәдәр онларын хејринә һәлл олунур вә бу јолда чох радикал ганунлар чыхарылмышды.

Азәрбајчан Мүстәгил Республикасынын конститусијасыны һазырламаг үчүн комиссијалар јарадылыр вә Мүәссисләр мәчлисинин чағырылмасына һазырлыг көрүлүрдү.

МҮСТӘГИЛ АЗӘРБАЈЧАН ДӨВЛӘТИНИН БЕЈНӘЛХАЛГ ВӘЗИЈӘТИ

Бу күнүн тәләбләринә ујғун бејнәлхалг мүнәсибәтләр бир-биринә гаршы олан чәбһәләрә ајрылдығы үчүн, көрүрсән ки, дүнән гәбилә һалында јашајан бир Африка халг чәмијјәти мүстәгиллијини е'лан едәр-етмәз һәмин Африка гәбиләсинин гоншулуғунда олан дәвләтләр дәстәси, мүстәгиллијини е'лан едән Африка чәмијјәтини бир дәвләт кими таныјырлар. Чох кечмәдән јени јаранан Африка дәвләти мәнсуб олдуғу «дәстәнин» көмәклијилә Бирләшмиш Милләтләр Тәшкилатына нүмајәндәләр кәндәрир.

XX эсрин икинчи жарысында жени мејдана келэн бир дөвлэт өзүнүн мүстэгиллијини тэсдиг етдирмэк үчүн беј-налхалг һүгуг гаддаларына там чаваб вермэлидир. Гафгазда жени јаранан Азэрбајчан вэ Курчүстан дөвлэтлери, Биринчи дүңја муһарибэсинин галиблери Антанта ады алтында бирләшэн Гэрбин һекемон дөвлэтлэринэ өзлэрини зорла гәбул етдирмиш вэ фе'лэн танынмышдылар.

Бу танынмадан әввэл Азэрбајчан гоншулуғунда олан бир чох өлкөлэрлэ дөвлэтлэрарасы әлагэлэр гурмуш, мүгавилэлэр имзаламыш, нүмајәндэлэр көндөрмиш вэ гәбул етмишдир.

Доктор Мир Јагуб (Азэрбајчанын Парисдә олан нүмајәндә һе'әтшини үзвү) Азэрбајчан вэ Курчүстан истиглалијәтинин Гэрб дөвлэтлери тәрәфиндән танынмасы мәрасимини белә нәгл едир: «Версал конфрансда мүстэгиликләрини е'лан етмиш Гафгаз дөвлэтләринин тэсдиг олунамасы үчүн әлвершиш шәрәнт јаранмышды. Бу ишин јалныз күндәлик мәсәләјә дахил едилмәси галмышды. Бу да о заман Инкилтәрә харичи ишләр назире, ејни заманда Сүлһ конфрансынын иштиракчысы олан Лорд Керзон тәрәфиндән һәјата кечирилди. 1920-чи илин январын 12-дә Бөјүк дөвлэтләрин Али Шурасы Азэрбајчан илә Курчүстаны мүстәгил бир чүмһуријјәт кими таныдығларыны билдирди. Бундан сонра бу ики чүмһуријјәтин нүмајәндәләри Франсанын харичи ишләр назирлијинә чағырылдылар. Бурада Франсанын харичи ишләр назире Камбон һәр ики дөвләтин истиглалијјәтини конфрансын тэсдиг етдијини тәнтәнәли сүрәтдә е'лан етди. Һәмнин мәрәсимдә инкилис Филип Керр вэ Маркиз де ла Торатти (Италија нүмајәндәси) дә иштирак едирдиләр. Камбон сонра өз чыхышын-да һәр ики чүмһуријјәтин бундан сонра мүстәгил бир дөвләт кими рәсмиләшдириләчәјини вэ әкәр мүрачигәт етсәләр конгрес сәвијјәсиндә музакирә едиләчәјини е'лан етди. Бундан башга һәр ики чүмһуријјәтин Русиядан ажры мүстәгил бир дөвләт олдугларыны гејд етди. Белә ки, бундан сонра Азэрбајчан илә Курчүстан чүмһуријјәтләринә мүстәгил вэ суверен бир дөвләт кими бахылачағдыр.

1920-чи ил январын 19-да Азэрбајчан илә Курчүстандан кәлмиш нүмајәндәләрин иштиракы илә «Али Шурә»дә фөвгәл'адә ичлас кечирилди. Топлантыда Инкилтәрәни һәрби назире Чөрчилл, фелд-маршалы Генри Вилсон, адмираллығын биринчи лорду У. Ланг, адмирал Битти, Лорд Керзон, Франсаны исә Клемансо, Камбон, Пишон, маршал Фош вэ башгалары тәмсил едирдиләр. Италија нүмајәндәләринә исә Нитти башчылығ едирди.

Ичласы ачығ е'лан едән Клемансо өз чыхышында һәр ики мүстәгил дөвләти тәбрик едәрәк бу һадисәјә јүксәк гијмәт верди. Өз нөвбәсиндә Гафгаздан кәлән нүмајәндәләр дә өлкөләриндә баш верән һадисәләр барәсиндә ичлас иштиракчыларына тәфсилаты илә мә'лумат вериб онлардан мадди вэ мә'нәви јардым истәдиләр. Һәмнин ичласда дикәр ики чүмһуријјәтин — Шимали Гафгазла Ермәнистанын мүстәгил бир дөвләт кими танынмасы үчүн тәшәббүс галдырылды («Азэрбајчан» журналы, 1953-чү ил феврал, № 11).

1918-чи ил мајын 28-дә Азэрбајчанын истиглалијјәти е'лан едилдикдән сонра Фәтәли хан Хојски тәрәфиндән јарадылан һөкүмәт илк дөвләтләрарасы пакты Түрәкиә һөкүмәти илә Батумидә имзаламышды. Имзаланан мүгавиләјә әсасән Фәтәли хан Хојски Османлы һөкүмәтиндән јардым истәмишди вэ бу јардым әввәлки јазыларымызда гејд етдијимиз кими јеринә јетирилмишди. Беләликлә, дөвләтләрарасы мунасибәтләрдә жени јаранан мүстәгил Азэрбајчан дөвләти јери кәлдикчә өзүндән сөз ачмыш, бејналхалг һүгуг бахымындан өзүнү бир чох дөвләтләрә фе'лән вэ һүгуги чәһәтдән танытмышды.

1919-чу илин августунда инкилис ордусу чыхыб кетдикдән сонра Азэрбајчан тамамилә азад вэ мүстәгил дөвләт олмушду.

Курчүстан республикасы илә меһрибан гоншулуғ мунасибәтләри јаранмыш, шималдан кәлән һәр чүр тәчәвүзә гаршы бирликдә мүбаризә апармағ үчүн мүгавилә имзаланмышды. Бу мүгавиләјә гошулмағ мәсәләси Ермәнистанын өз ихтијарына верилмишди. Ермәни һөкүмәтинин алчағ һәрәкәтләринә бахмајарағ онларла сәмими гоншулуғ мунасибәтләри јаратмағ үчүн 1919-чу ил апрелин 25-дә Тифлиسدә Загафгазија республикаларынын конфрансы кечирилмиш вэ бу конфрансда «Гафгаз конфедерасијасы» тезиси мудафиә олунамшду. Кенерал Деникинни рәһбәрлији алтында олан ордунун Гафгаза һүчүму көзләнилдји үчүн бу тәчәвүзүн гаршысыны алмағ мәгсәдилә Дағыстан вэ Шимали Гафгаз чәркәзләри бирләшәрәк Шимали Гафгаз республикасы адланан бир дөвләт гурдулар. Шимали Гафгаз республикасына Мүстәгил Азэрбајчан дөвләти өз бүдчәсиндән 2,5 милјон фунт стерлинг мигдарында тә'чили јардым көстәрди.

Гоншу Иран дөвләти илә сијаси, игтисади, тичарәт мунасибәтләрини тәнзимләмәк үчүн Бақыда узун сүрән конфранс кечирилмиш вэ разылығ әлдә едилдикдән сонра мүгавилә бағланмышды. Әлдә олуан разылыға көрә Иран

Һөкүмәти Азербайҗаны мүстәгил бир дөвләт кими танымышды. Иранла Азербайҗан арасында гаршылыгы оларга елчиләр көндәрилмиш вә мүхтәлиф сәһәдә чалышан нүмајәндәләр гәбул едилмишди.

Гејд етмәк лазымдыр ки, бүтүн бунларла јанашы мүстәгил Азербайҗан дөвләти бир чохлаына мадди јардым көстәрди. Буна мисал оларга Батумидә олан ачарлара, Гарс вә Араз чаы бојунча јерләшән түркләрә едилән мадди јардымы көстәрә биләрник.

МИЛЛИ МҮСТӘГИЛ АЗӘРБАЈҖАН ҺӨКҮМӘТИНИН ХАРИҖДӘКИ СИЈАСИ НҮМАЈӘНДӘЛӘРИНДӘН БӘ'ЗИЛӘРИ

Азербайҗан «Парис Сүлһ конфрансында» олан нүмајәндә һеј'әтинин рәһбәри:

Әли Мәрдан бәј Топчубашов;

Ачарыстанда (Батуми) олан сијаси нүмајәндә:

Доктор Маһмуд бәј Әфәндијев

Ермәнистанда олан сијаси нүмајәндә:

Мәммәдхан Тәкински

Күрчүстанда олан нүмајәндә:

Мәммәд Јусиф Чәфәров

Иранда олан сијаси нүмајәндә:

Адил хан Зијадханов

Түркүстанда олан сијаси нүмајәндә:

А. Садыгов

Кубанда олан сијаси нүмајәндә:

Чәфәр бәј Рүстәмбәјли

Түркијәдә (Истанбул) олан сијаси нүмајәндә:

Јусиф бәј Вәзиров

Мүстәгил Милли Азербайҗан һөкүмәтинин нәздиндә олан
харичи сијаси нүмајәндәләрден бә'зиләри.

Америка Бирләшмиш Штатлары:

Чәнаб Рандалт

Америка Бирләшмиш Штатларынын Загафгазија фәвгәл'адә комиссары:

Полковник Гаскел

Американын Бақыдакы консулу:

Чәнаб Г. Смит

Уфада гурулан Ағ рус һөкүмәтинин нүмајәндәләри:

Полковник Политсин вә полковник Белјајев

Ермәнистан һөкүмәтинин нүмајәндәси:

Т. А. Бекзадјан

Франса һөкүмәтинин нүмајәндәси:

Чәнаб А. Гаје

Франса һөкүмәти һәрби атташеси:

Полковник Осберг

Күрчүстан һөкүмәтинин нүмајәндәси:

К. Алшибаја

Италија һөкүмәтинин нүмајәндәләри:

Полковник Барбарис вә Шөвалје Анри Инсам

Шимали Гафгаз һөкүмәтинин нүмајәндәси:

Әлихан Гантемир

Полша һөкүмәтинин нүмајәндәләри:

Чәнаб Лејснер, В. Островски

Түркистан Каспи һөкүмәтинин нүмајәндәси:

Чәнаб Н. А. Столлако

Украјна һөкүмәтинин нүмајәндәси:

Чәнаб В. Консолос

Исвечрә һөкүмәтинин нүмајәндәси:

Чәнаб Роберт де Риез

Инкилис һөкүмәтинин нүмајәндәси:

Полковник Стокс

Иран һөкүмәтинин нүмајәндәси:

Мәһәмәдхан Саидүл Вүзара

Иранын Ләнкәрандакы консулу:

Садыгхан Садү-дөвлә

Литва һөкүмәтинин нүмајәндәләри:

Чәнаб Митскевич вә Делиде

Ватикан һөкүмәтинин нүмајәндәси:

Чәнаб Антуан Делабус

МИЛЛИ МҮСТӘГИЛ АЗӘРБАЈҖАН ЧҮМҺУРИЈӘТИНИН ОРДУСУ

Чар Русијасы Түркүстан вә Азербайҗан кими түркләр јашајан мүстәмләкәләриндән әскәр апармырды. Бундан әсас мәгсәд түрк халгына әскәрлик адәтләрини унуттурмаг вә инанылмајан бу халгын элинә силаһ вермәмәк иди. Икинчи Русија ингилабы һәрби гүввәси олмајан азәриләри чәтин вәзијјәтә салмышды. Һәр шеји јенидән башламаг лазым кәлирди. Һәлә Османлы ордусу Азербайҗана көмәжә кәлмәздән әввәл Кәнчәдә кичик забит мәктәбинин илк синфи гурулмушду. Османлы ордусу бу мәктәби забит көмәкчиси мәктәби ады илә јенидән тәшкил етди. Рус ор-

дусундан Азербайжана 300-э гэдэр јахшы тәлим алмыш забит кадрлары галмышды. Онларын отуздан чоху гәраркаһ забити иди. Фәгәт әскәри, кичик забити олмажан забит кадрлары нәјә вә кимә лазымдыр? Османлы ордусу Мудрос мугавиләсинә көрә Бакыны инкилисләрә тәслим едиб кетмишди. Буна көрә Азербайжанын һәрби назирлији Кәнчәјә көчмәк мәчбуријјәтиндә галды. Кәнчәдә керүлән илк иш јени «һәрби тәлимнамә» гәбул етмәк олды. Мөвчуд олан Забит көмәкчиси мәктәбинә јени мүәллимләр тәјин едилди вә беләликлә, һәрбијјә мәктәби јарадылды. Бу мәктәбин мүәллим кадрлары рус ордусунда јетишмиш азербайжанлы гәраркаһ забитләри иди. Онларла бирликдә күрчү вә рус забитләри дә мүәллимлик едирдиләр. Ағдамда Пулемјотчу кичик забит мәктәби јарадылмышды. Бу һәрби мәктәбләрдә забитләр өзләри илә тәләбәләр арасында һеч бир фәрг гојмајараг бирликдә чалышыр, онлары өјрәтдикләри кими өзләри дә өјрәнирдиләр. Ағдамдакы пулемјот мәктәбиндә кенерал Сүләјман бәј Әфәндијев тәләбәләрлә бирликдә торпага узанараг тәлим кечирди. Бундан башга «Сержант һазырлама мәктәби», бир дә «Истеһкам бөлүјү мәктәби» ачылмышды. Бүтүн забитләр вә һөкүмәт Азербайжан ордусуну јаратмаг үчүн әлләриндән кәләни әсиркәмирдиләр. Алајлар јарадылдыгдан сонра кифајәт гэдәр азербайжанлы забит олмадыгы үчүн Шимали Гафгаздан чәркәз, күрчү вә рус забитләри дәвәт олуруду.

Нәһајәт, көстәрилән сәјләр нәтичәсиндә Азербайжан ордусу ашағыдакы шәкилдә гурулды:

Биринчи пијада дивизијасы (Дивизијанын командири, дивизија кенералы Чавад бәј иди):

- 1—Чаваншир алајы;
- 2—Кәнчә—, —
- 3—Загата—, —

Биринчи сүвари алајы, биринчи пијада дивизијасынын тәркибинә дахил олмушду.

Икинчи дивизијанын тәркиби (Дивизијанын командири, дивизија кенералы Ибраһим аға Јусифов иди):

- 1—Губа пијада алајы;
- 2—Бакы—, —
- 3—Шамаһы—, —
- 4—Көјчәј—, —

Үчүнчү дивизијанын тәркибинә Ләнкәран алајы дахил олунмушду. Сүвари бирликләри Татар, Гарабағ, Шәки алајларындан тәшкил едилмишди. Һәр дивизијада ики топчу алајы вар иди.

Ики зирәһли гатар, алты зирәһли автомобил, сәккиз дәниз тәјјарәси, «Гарс» вә «Әрдаһан» адлы ики дәниз канонер кәмиси вар иди (Канонер—орта калибрили топлары олан ити кедән саһил кешикчи кәмиси—тәр.).

Һәр ики алај ики мин сүнкүдән ибарәт иди. Ордуда 600 забит варды. Бу мигдарын јарысы түркләрдән ибарәт иди. Забитләрин 10%-ни гәраркаһ забитләри тәшкил едирдиләр. Һәрби мәктәб 600 баш лејтенант рүтбәли мәзун һазырламышды. 1919-чу илдә һәрби назирлик Кәнчәдән Бакыја көчүр. Мүстәгил Азербайжан дәвләтинин истигласијјәтинин бир иллији мүнәсибәтилә кечирилән һәрби парадда Азербайжан ордусунун интизамлы алајлары јахшы тәлим кечмиш бир шәкилдә жалгын чошгун алгышлары вә көзләриндән ахан севинч ашлары алтында аддымлајырды.

Кенерал Ибраһим Јусиф Италијаја кедәрәк 50 000 әскәр үчүн кејим вә башга ләвазиматлар сатын алмышды. Һәрби назир кенерал Сәмәд бәј Мәмһандаров, баш гәраркаһын реиси исә дивизија кенералы Һәбиб бәј Сәлимов иди. О, Османлы ордусу Азербайжана көмәјә кәлдији заман көмәкчи гүввә олараг јарадылан Азербайжан корпусунда хидмәт етмиш, Бакы дөјүшләриндә, Шамаһы вә Күрдәмир хәттиндә чәбһәнин чөнуб ганадына командалыг етмишди. Сон һүчүмдә Абшерон јарымадасында јерләшән Маштаға чәбһәсиндә вурушмушду. О заман полковник олан Һәбиб бәј Сәлимова Азербайжан һөкүмәти тәрәфиндән кенерал рүтбәси верилмишди.

XI Гызыл Орду Азербайжаны ишғал етдикдән сонра кенерал Сәлим бәј күлләләнди.

Чар ордусунда хидмәт едән вә сонрадан Азербайжан ордусуна кечән бәзи Азербайжан кенералларынын адлары (онларын һамысы күлләләнмишди):

- 1—Дивизија кенералы Һүсејн Нахчыванлы;
- 2—Дивизија кенералы Һәмид Гајдабашы;
- 3— „ „ „ „ „ „ „ „ Шаһзадә Гасым Гачар;
- 4— „ „ „ „ „ „ „ „ Јадикаров;
- 5— „ „ „ „ „ „ „ „ Мурад Кәрај Дилхас;
- 6— „ „ „ „ „ „ „ „ Сулкевич Сүләјман бәј;
- 7— „ „ „ „ „ „ „ „ Ибраһим аға Вәкилов;
- 8— „ „ „ „ „ „ „ „ Чхеидзе (һәрби мәктәбин мүдири).

(М. Ә. Рәсулзадә. Азербайжан чүмһуријјәти. «Азербайжан» журналы, 1964-чү ил, №7, 8, 9). Жандарм гүввәләри дахил олмагла Азербайжан ордусу 30 000 нәфәр иди. Бу һәрби гүввәләр Ләнкәран, Гарабағ дөјүшләриндә әсл түрк

эскәри олдугларыны сүбүт етмиш вә бир чох һәрбчиләр мукафатларла тәлтиф олунамүшдулар.

МУСТАФА КАМАЛ ПАША ИЛӘ АМЕРИКА КЕНЕРАЛЫ ҺАРБОРДУН СИВАСДА КӨРҮШҮ

Бу көрүш Түркия вә Гафгазын сijasәт тарихи бахымындан чох әһәмијәтлидир. Көрүш нәтичәсиндә Мустафа Камал пашаның Гафгазда баш верән һәрәкатлар һаггында дәрин билдирә малик олдугуну, милли сәрһәдләр пакты һаггындакы гәт'н гәрарыны, ермәниләр вә коммунизм барәсийдә јүрүтдүјү тутарлы фикирләри өјрәнирик.

Көрүш 1919-чу ил сентјабрын 20-дә Сивасда олду.

Кенерал-Һарборд ики кенерал вә мүшәјәтчиләри илә Сиваса нүмајәндә һеј'әтинин башчысы Мустафа Камал паша илә көрүшә кетмишди. Көрүшдә Мустафа Камал паша илә јанашы Рауф бәј, Бәкир Сами бәј вә Рүстәм бәј дә иштирак едирдиләр. 3—4 саат давам едән сөһбәтдән сонра кенерал Һарборд Әрзурума, орадан да Гафгаза келәчәјини, Гафгаздан дәниз јолу илә Истанбула дөнәчәјини билдирмиш вә ашағыда кестәрилән суаллара јазылы сурәтдә верилән чавабын Самсун лиманында она чатдырылмасыны вә бу чавабы онун АБШ президенти Вилсона вә Сената тәгдим едәчәјини Мустафа Камал пашаја сөјләмишдир.

Кенерал Һарбордун суаллары бунлардыр:

1—Милли ордунун әсаслы тәшкили вә букүнкү сәвијәси, күчү һаггында мә'лумат.

2—Гејри мүсәлман үнсүрләр вә әсасән ермәниләр һаггында фикриниз.

3—Көмәк вә данышыглар һаггында фикриниз.

Һадисәләр Мустафа Камал паша илә кенерал Һарбордун гәрарлашдыглары шәкилдә чәрәјән етмишдир. Кенерал Һарборд Гара дәнизлә керн дөнәркән она мүфәссәл чаваб верилди. Узун сүрән көрүшүн, чавабын Гафгаз вә Азәрбајчан илә әлагәдар олан һиссәсини охучуларла тәгдим едирик: «Болшевикләрә кәлинчә бу доктринанын бизим мәмләкәтимиздә һеч бир шәкилдә јери ола билмәз, динимиз, адәтләримиз вә ејни заманда сосиал гурулушумуз тамамилә белә бир фикрин јер тутмасына имкан вермир. Түркиядә нә бөјүк капиталистләр, нә милјонларла сәнәткар, нә дә фәһлә вардыр. Дикәр тәрәфдән әкинчилик саһә-

синдә проблемимиз јохдур. Нәһәјәт, сосиал бахымдан дини принципләримиз болшевици мәнимсәмәкдән бизи узаг тутмагдадыр. Түрк милләтинин бу доктринаја гаршы һеч бир мејли јохдур. Фәрид пашанын болшевицин мәмләкәти истила етдији вә етмәк истиадији һагда әсассыз шәјәләринә гаршы милләтин дудуғу горху һисси буна сүбүт ола биләр.

Мәркәзи Јереван олан ермәни республикасына гаршы һеч бир дүшмәнчилик нијјәтимиз јохдур. Бу күн бизим бу дәвләт илә һеч бир әлагәмиз јохдур. Ермәни дәвләти һаггындакы мә'луматымыз данышыг вә долајысы илә әлдә едилән мә'лумата әсасланыр. Бунула јанашы бу јени дәвләтдә јашајан ермәниләр, өз орду команданылығынын әмринә әсасән мүсәлманлары мәһв етмәк үзрә фәаллијәтдә олмалары бир һәгигәтдир. Бу әмрләрин сурәтләрини көзүмүзлә көрмүшүк. Јеревандакы ермәниләрин мүсәлманлары гырмаг истәдикләри бу ганлы вәһшилик далғасынын сәрһәдимизә гәдәр јайылмасы вә сәрһәдләримизин о тајындан чохла мүсәлманларын бизә пәнаһ кәтирмәси буну бир даһа сүбүт едир. Дикәр тәрәфдән Јереван һөкүмәти сәрһәдләримизи топлардан атәшә тутараг бизи вурушмаға тәһрик едир.

Инкилисләр бу вәзијәтдән истифадә едәрәк ермәниләри мүсәлманлара гаршы галдырдылар. Һәтта демәк олар ки, онлары бу ишә тәһрик етдиләр. Дикәр тәрәфдән ермәниләрин тәчавүзләрини бизим үстүмүзә атдылар вә бунлары дөзүлмәз һәрәкәтләр кими гәләмә вердиләр. Гоншү дәвләтә тәчавүз етмәкдә бизи тәгсирләндирдиләр. Фәгәт, биз һәгигәтин өз јерини тапачағына әмин олараг ермәниләрин тәһрикләринә дөздүк, бу да инкилисләрин әсәбиләшмәсинә сәбәб олду. Һәгигәтән бизи ермәниләрә гаршы тәчавүз етмәјә сөвг едән вә бундан истифадә едәрәк өз әскәрләрини о торпагларла көндәрмәк үчүн планлар һазырлајан инкилисләрин фикирләрини баша дүшдүк. Инкилисләрин бүтүн маневрләри Гафгазы тәрк етмәк мәчбуријјәтиндә галдыгларыны һисс етдикдән сонра онларын забит вә нүмајәндәләри тәрәфиндән башланды.

Азәрбајчанлылар вә Јереван ермәниләри арасында чарпышмалар олдугуну ешидирдик. Бунун сәбәбини ермәниләрин Азәрбајчан вә Күрчүстан арасында, Инкилтәрәнин һимајәсиндә олан вә чәнуба доғру һәрәкәт едән Деникинә гаршы имзаладыглары иттифагда иштирак етмәји рәдд етмәләри олдугуну тәхмин едирик.

Әсасән сәрһәд зоналарында јашајан Әрзурум вә Ван мүсәлманларынын Ермәнистанда төрәдилән гырғына даир

Һәр күн хәбәрләр алмасы вә өлүмдән гачан, ачыначаглы һалда олан гачынларын вәзијјәти адамлары чох һөјәчанландырыр. Һөјәчанларын артмасына даһа бир сәбәб ермәниләрнин сәрһәдләримизи топ атәшинә тутмасыдыр. Фәгәт бизим тәшкилатымыз оилары сусдурмаға һаил олмуш, баш верә биләчәк әкс-зәрбә еһтималы арадан галдырылмышдыр.

Ермәнистандакы бәдбәхт мүсәлман халгынын көмәјинә кетмәкдән вә АЗӘРБАЈЧАН МҮСӘЛМАНЛАРЫ ИЛӘ ӘМӘҚДАШЛЫГ ЕТМӘКДӘН ЧӘКИНӘРӘК БҮТҮН ФӘАЛИЈЈӘТ ВӘ МӘГСӘДИМИЗИ АНА ВӘТӘНИМИЗИН ВӘ МИЛЛӘТИМИЗИН ИНДИКИ ҺҮДУДЛАРЫ ЧӘРЧИВӘСИНДӘ ИСТИГЛАЛ ВӘ РИФАҺЫНЫ ЗӘМАНӘТ АЛТЫНА АЛМАГ ҮЧҮН ҺӘСР ЕТМӘЛИ ЗӘРУРИ БИЛИРИК. Һәгигәтдә бизә истиннад олунаң дәрәд мәддәлик һәрәкәтләрини зәрәрли олдугуна разыјыг. Сәрһәдләримиздән канарда апарылан мәгсәдләр үчүн мадди вә мәһәви гүввәләримизи дағымтагла сәдләчә ана вәтәнин гәлби сажылан хиләфәтин мүдафиәси үчүн лазым олан гүввәни зәифләтмиш оларыг.

Јахын заманларда көзләримизин өнүндә чәрәјан едән һадисәләр бизә ади гаврајышы өјрәтди. ЈЕНИЧӘ СҮЛҺЛӘ НӘТИЧӘЛӘНМИШ ДҮНЈА МҮҺАРИБӘСИ ӘСНАСЫНДА ҺӨКҮМӘТИМИЗИН БАШЫНДА ОЛАН ШӘХС ОСМАНЛЫ ГҮВВӘЛӘРИНИ ГАФГАЗЫН, АЗӘРБАЈЧАН ҺӨКҮМӘТИНИН ГҮВВӘТЛӘНДИРИЛМӘСИ ВӘ МИСРИН КЕРИ АЛЫНМАСЫ МӘГСӘДЛӘРИ УҒРУНДА ИСТИФАДӘ ЕТДИ. Бу сijasәт нәтичәсиндә халгымыз бөјүк тәләфәт верди. Бир чох мәһсулдар вә гижмәтли торпагларымыз сарла әлимиздән алдылар. Пајтахтымызла борабәр мөмләкәтимизин Измир, Анталја вә Адана кими әвәзсиз шәһәрләри јабанчыларын ишғалына мәруз галды.

Әкәр мұһарибәдә иштирак етмәмиш олсајдыг вә ја әксинә иштирак етдијимиз һалда гүввәләримизи һәрис әмәлләр уғрунда сәрф етмәкдәнсә биз дүшүнчәли шәкилләдә букүнкү сәрһәдләримизин ичиндә јерләшән торпагларымызын мүдафиәсинә галхсајдыг, мәғлүб инсанларын вәзијјәтинә дүшсәк дә һалымыз букүнкүндән фәргли олачагды. («Түрк Күлтүрү» журналы, № 81, сәһ. 600—601, Анкара 1969. Доктор Фәһи Тәвәтоғлу).

АЗӘРБАЈЧАН ИСТИГЛАЛИЈЈӘТИНИН ФАЧИӘСИ...

Азәрбајчанын болшевикләшдирилмәси вә Азәрбајчанын истиглалијјәти үчүн ојнанылан «фачиә» һаггында Түркијәдә, еләчә дә дүнјанын бир чох јерләриндә чохлу јазылар вә әсәрләр нәшр едилмишидр. Бу әсәрләр бир чох һадисәләри әһатә едир. Чохларынын фикринчә Азәрбајчанын истиглалијјәтинин, Анадолу милли-азадлыг һәрәкәтына көмәк етмәсинин әвәзи олараг Совет Русијасына верилмәси Мустафа Камал пашанын фикридр. Лорд Кширос, доктор Рза Нур, профессор Тарык Зафер Тунаја, Мәмдуһ Јаша, доктор Сәләһәддин Тансел, Ачлан Сајылган, Доған Авчыоғлу, исте'фада олан кенерал Вејсәл Үнүвәр вә башгалары бу фикрләдирләр.

1—Доктор Рза Нур чохчилли «Түркијә тарихи» әсәриндә белә јазыр: «Азәрбајчанлылар түркләр һагда дедирләр, әввәлчә бизи дүшмәнин пәнчәсиндән гуртардылар, сонра гызыл руслар сатдылар».

2—Исте'фада олан кенерал Вејсәл Үнүвәр «Болшевикләрлә сәккиз әј» адлы китабында (Истанбул, 1948-чи ил) исә белә јазыр: «Азәрбајчандакы болшевик гыргыны ермәниләрин һәдәләрини унуттурмушдур. Ермәниләрә шүкүрләр етмишидир. Нахчываның Нейрәм адлы түркләр јашајан кәндиндә баш верән һадисәләрлә әләгәдар олараг јығынчаг чағырылды. Јығынчагда Азәрбајчанын фәләкәтә дүчәр олмасы аңладылды. Болшевикләр лә'нәтләндириләр, ачыгдан-ачыга «Түркијә өзүнү фәләкәтдән гуртармаг үчүн бизи гурбан верир, әкәр болшевикләрә көрә ермәниләрә гаршы һүчумдан ваз кечилсәјди, бу күн биз ики дүшмән әһатәсиндә галмаздыг» дедиләр. Кенерал Вејсәл Үнүвәр «Болшевикләрлә сәккиз әј» китабында о заманын сijasи вәзијјәтини вә болшевикләрин һәјрәт едилчәк дәрәчәдә дәјәрләндириләр. «Болшевикләр бу дөврләрдә илк зәфәрләрини әсәсән халгын тәрәддүдү, коммунизмин мүхтәлиф аңлатмалары вә һәр кәсин бу гарышыг заманда өзүнә хиләсәк ахтармаг мәчбуријјәтиндә олмасы сәјәсиндә газанмышдылар (сәһ. 6). Ады сөјләнилән рус дөвәтнинин империалист сijasәтинин дәјишмәјчәјинә, о заманкы јүксәк командал вәзифәсиндә оланларын бу гәнаәт кәлмәси диггәтләјигди».

Тәссүфләр олсун ки, әввәлчәдән сөјләнилән һадисәләр өзүнү һәгигәтдә доғрултмамышдыр. Јуанларын Анадолуја ирәлиләмәси Түркијәнин һакин дәрәләриндә бөјүк шајиәләрә сәбәб олмушдур. Чох һаглы олараг алимләр бу һадисәләрә өз объектив јазылан әсәрләриндә кенеш јер вер-

мишләр. Азербайжанын болшевикләр тәрәфиндән ишғалы Түркијә гуртулуш мубаризәси тарихинин драматик бир пилләсидир. О дөврүн тарихини јазан һәр кәс баш верән һадисәләри дүзкүн олараг арашдырмалыдыр.

3—Лорд Кинрос «Ататүрк» адлы әсәриндә белә јазыр: «Мустафа Камал Сивас конгресиндән сонра, Совет Русиясына гејри-рәсми нүмајәндә көндәрилмәсини вә Совет-ләрдән пул вә силаһ алынмасыны лазым билмишидр. Бу иш үчүн көһнә иттиһадчылардан Әнвәр пашанын әмрилә Хәлил паша сечилди. 1920-чи илин илк ајларында Хәлил пашанын саяәсиндә Русиядан аз да олса Анадолуја јардым кәлмәјә башлады. Қазым Гарабәкир пашанын рәһбәрлији алтында нүмајәндә һеј'әтинин Бақыја көндәрилмәси мүсбәт нәтичә вермәмишид. Түркијә шәргдәки вилајәтләрини керн алмаг үчүн һәрби әмәлијата башлајачағыны вә бунун мүгабилиндә Русиянын Азербайжан үзәриндәки һүгуғларыны таныјачағларыны билдирди. Нәтичәдә, биркә мубаризә апармагдан өтрү гүввәләрини низамламаг үчүн пул вә силаһ јардымы истәди» (Лорд Кинрос. Ататүрк. Истанбул, 1966-чы ил, сәһ. 370—371).

4—1965-чи ил нојабрын 10-да профессор Тарык Зафер Тунаја илә Мәмдүһ Јаша Анкара радиосунда Ататүркүн вәфатынын илдөнүмү мүнәсибәтилә апардығлары мубаһисәли верилишдә милли гуртулуш мубаризәси әрәфәсиндә болшевикләрдән јардым ала билмәләри үчүн Түркијәнин Ермәнистан кими Азербайжанын да Совет Иттифагына верилмәси шәртини гәбул етдијини ачыг сөйләмәшидиләр.

5—1966-чы илдә тарих елмләри доктору Сәләһәддин Танселин «Вақыфлар банкасы» нәшријатында нәшр олуан «1919—1922-чи илләр Ататүрк вә гуртулуш савашы» адлы китабында охујуруг: «Мустафа Камал 1920-чи ил апрелни 26-да Русиянын үмуми сиясәтини нәзәрә алараг Советләрә бир мәктүб көндәрди вә сиясәт, һәрби иттифагда әмәкдашлыг едә биләчәкләрини, һәр ики өлкәни тәһдид едән јабанчы империализмә гаршы бирликдә мубаризә апарачағларыны, Совет һөкүмәти Күрчүстан меншевикләри үзәринә һүчүм едәчәји тәғдирдә түрк гүввәләринин дә Ермәнистана һүчүм едәчәјини, Азербайжаны исә болшевикләрә тәслим едәчәкләрини билдирди».

6—Ачлан Сајылган 1967-чи илдә нәшр етдирији «Солун 94 или» адлы әсәриндә јазыр: «Азербайжандакы Мүсават партијасынын рәһбәрләри меншевик мејлли идиләр. Гызыл Орду илә Азербайжандакы Османлы түркләринин иттифагы нәтичәсиндә јыхылан вә Азербайжанын рус ордулары тәрәфиндән ишғал олунамасында түркләрин јардымчы

олмасы фактларыны арашдырмаг јахшы оларды. Бу иддиалары тәсдиг едәчәк бәзи фәрзијәләр мөвчүддур. Мисал олараг Қазым Гарабәкир пашанын ордулары илә Гызыл Ордунун Нахчыванда көрүшмәси вә бу рајонда ермәни мәсәләсинин һәлл едилмәсини көстәрмәк олар. Билдијимиз кими Әли Фуад (Чәбәсој) паша Москваја кетмәздән әввал русларын харичи ишләр комиссары илә көрүшү олмушду. Көрүш заманы Совет харичи ишләр комиссары Анадолудан алыначаг торпағларда мүстәгил Ермәнистан һөкүмәти гурачағыны билдирмишид. 1920-чи ил сентјабрын 3-дә Гарабәкир пашанын команданлыгы алтында әскәрләр һүчүма кечиб Сарығамыш вә Гарсы алдыгдан сонра Күмрүнү дә әлә кечиртмәси, ермәни меншевикләринин идарәсиндә олан һөкүмәтлә 1920-чи ил декабрын 3-дә Күмрү сүлһ мүгавиләсини имзаламасы вә һәмнин күнләрдә Гызыл Ордунун Ермәнистаны ишғал етмәси, Советләрин ермәни мәсәләси мөвзусундакы бахышларынын дәјишмәсинә сәбәб олмушду. Фәғәт, түрк һөкүмәти тәрәфиндән едилән даһа бир күзәшт, Мүсават партијасынын идарәсиндә олан Азербайжанын Гызыл Орду тәрәфиндән ишғалына көз јуммасыдыр. Белә ки, 1918-чи ил март ајында Степан Шаумјанын рәһбәрлијиндәки ермәни силаһлы гүввәләри 14.000 азери түркүнү гәтлә јетирмишид. Анадолуда олдуғу кими Азербайжанда да ермәни-түрк гырғыны бир-бирини изләјирди. 1919-чу илдә Коминтернин агентләри Азербайжана сохулдулар вә бир чох нүмајишләр тәшкил етдиләр. Нефт мәдәнләри илә зәнкин олан Азербайжана Совет Русиясы илк күнләрдән көз дикмишид. Фәғәт, болшевикләрин бурада һаким олмаларынын гаршысыны алан гүввә Мәммәд Әмин Рәсулзадәнин башчылыг етдији Мүсават партијасы иди. Коминтернин үзвү Скачкоја Азербайжанда олан түрк Мүһачир забитләрлә бирликдә Мүсават партијасынын әлејһинә суи-гәсд һазырламаг вә онлары һакимијәтдән узғалашдырмаг тапшырылмышды. Скачко Азербайжанда БОЛШЕВИЗМИН ЈАЈЫЛМАСЫНДА ЭН БӨЈҮК ӘНКӘЛИН МҮСАВАТ ПАРТИЈАСЫ олдуғуна инанмышды. О һалда Советләр Чичеринин мүстәгил Ермәнистан иддиаларындан әл кәкмәлијди. Бу сиясәт Советләр үчүн һәм Ермәнистанын, һәм дә Азербайжанын истиласыны тәмин едәчәкди. Бунун саяәсиндә милли гуртулуш мубаризәсини јүрүдән Түркијә Шәрг чәһәсиндә Ермәнистан проблеминин ортадан галхамасы илә раһат нәфәс алачағды. Әлбәттә, Коминтерн тактикасыны асанлыгла дәјишдирмәди. Узун мүддәт һәм Ермәнистаны, һәм дә Түркијәни мүдафиә етмәк мәчбуријәтиндә галды. Қазым Гарабәкир пашанын әскәрләринин Гарса чатмасы, Ермәнистанла Күмрүн мүгавиләси-

нин имзаланмасы Советлэри Ермәнистаны ишғал етмәжә сөвг етди. Советлэр Ермәнистанын истигғал сijasатиндэн эл чәкдилэр, Азәрбајчаны да ишғал едәрәк Түркия ә илә һәмсәрһәд олдылар».

Коминтернин мәгсәди Авропа мүстәмләкәчиләрини Асија вә Јахын Шәрғдәки хаммал мәнбәләриндән мәһрум етмәклә јарадылан бөһран нәтичәсиндә коммунизмин Авропаја да сычрамасыны тәмин етмәкди. Бунун әвәзиндә Москва Түркиянин нуфузундан истифадә едәрәк сijasатини Азәрбајчан үзәринә чевирди. Коминтерн нүмајәндәси Скачко Гафгаз коммунистләри, Хәлил паша вә јолдәшләри илә (Түркияли мүнәчир забитләрлә) разылашараг Азәрбајчан милли һөкүмәтини девирмәк гәрарына кәлдиләр. Мүстәгил Азәрбајчан һөкүмәти бу дөврдә ермәниләрлә мүбаризә апарырды. Мустафа Камал пашаја едилән суи-гәсд заманында, Али мәһкәмәнин прокурору Нәчиб Әли бәјин (Күчүкә) Тәләт Мушкарәја Азәрбајчанын фачиәси илә әлагәдар суаллар вермәси вә бу суаллара алынан чаваблар олдуғча марағлыдыр. Бу чаваблардан мәлүм олдуғу кими Хәлил паша Гызыл Ордуја рәһбәрлик едәрәк Анадолу истигамәтиндә һәрәкәт едәчәк вә беләликлә, Әнвәр пашанын милли мүбаризәјә рәһбәрлик етмәсини тәмин едәчәкди. Фәгәт, **Мүсават Партијасы һөкүмәти буна разылыг вермәди.** Амма Совет Гызыл Ордусунун Азәрбајчан һөкүмәтини девирмәсинин гаршысына ала билмәди. Гызыл Орду вә Хәлил пашанын гүввәләри «Мүсават» партијасынын рәһбәрлик етдији Мүстәгил Азәрбајчан һөкүмәтини девирдикдән сонра, Хәлил паша бөјүк сәһвә јол вердикләрини аңлады. Бакы Гызыл Орду тәрәфиндән ишғал едилдикдән сонра Хәлил паша 1914—1918-чи ил Биринчи Дүнија мүнәрибләсиндә иштирак етдијинә көрә руслар тәрәфиндән бағышланылды. Түркияјә јардым ишләринин идарәси Мустафа Сүбһијә вә онун идарә етдији Түрк Коммунист партијасына верилди... (Ачлан Сајылган. Солун 94 ил. 1871—1965, сәһ. 149—152).

Доған Авчыоғлу «Милли гуртулуш тарихи» адлы әсәринин икинчи чилдиндә «Азәрбајчанын болшевикләшдирилмәси»нә гыса бир бөлүм ајырмышдыр. Бу бөлүмдә Казым Гарабәкир пашанын Азәрбајчанын болшевикләшдирилмәсиндә чоһ фәал иштиракыны гејд етдикдән сонра, Мустафа Камал пашанын бу мәсәләдәки ролуну тәјин етмишдир. Доған Авчыоғлу әввәлчә Мустафа Камалын Казым Гарабәкир пашаја јаздығы бир мәктубундан бу һиссәни верир: «1920-чи ил апрелин 26-да Бакыја көндәрилән һәрби һеј'әтимизә, империализмә гаршы болшевик-

ләрлә иш вә фәалијәт бирлијини гәбул етдијимизи вә Азәрбајчан һөкүмәтини мүәјјән шәртләрлә болшевик дөвләтләр групуна вермәк сәләһијәти алдығымызы билдиририк» (Доған Авчыоғлу, сәһ. 452).

Әрзурум милләт вәкилләри Дурак, Нечати, Гүсејн Авни вә Јасинин (Олту) «Ислам болшевик ордусунун рәһбәрләринин Әрзурума кәлдијинин сөјләнилдијини» сорушдугда, Мустафа Камал паша 1920-чи ил августун 14-дә мәчлисдә белә чаваб верди: «Башда инкилисләр олмагла, Антанта дөвләтләри әлләриндә олан бүтүн васитә вә гүввәләри илә бизи јох етмәк, әзмәк үчүн чалышдығлары һалда, о бири тәрәфдән дә әзилән бүтүн инсанлығы гуртармаг мәгсәдилә чалышан болшевикләр, мәзлум милләтимизә әл узатмаг үчүн сәрвәтләрини, гүввә вә гүдрәтләрини сәрф етмишләр.

Фәгәт, Болшевик чүмһуријәти, һәм өзләринин јашамалары вә варлығларынын өнәмини артырмаг, һәм дә Антанта дөвләтләринин зүлм пәнчәсиндән гуртулдуғлары тәгдирдә, ән гүдрәтли јардымчы вә тәрәфдар олачак милләтимизин бирлик вә бәрәбәрлик әлини тутмаг үчүн бизә көмәк етди. Фәндиләр, етдикләри јардым X вә XI ордуларыны ачыгдан-ачыға Гафгаза, Шәрғ чәһәсинә парчаламаг олду. Бу ордулар бизин истигамәтимиз, тәсиримиз вә хидмәтимиз сәјәсиндә асанлыгла Шимали Гафгазы кечиб Азәрбајчана кәлдиләр...» (Доған Авчыоғлу. Мәчлис протоколлары, сәһ. 455).

1920-чи илин илк ајларында Казым Гарабәкир паша вә гәраркаһынын болшевик романтизми илә вәчдә кәлдикләрини көрүрүк, о бири тәрәфдән јунанларын ирәлиләмәләрини көрүнчә вәлвәләјә дүшүмүш Казым Гарабәкир паша 1920-чи ил апрел ајынын 13-дә Мустафа Камал пашаја белә бир мәктуб јазыр: «Гур'ани-Кәрим касыбларын, фәһләләрин, әмәјә бағлы вә бизә мәлүм олан нә гәдәр болшевик өлкәләри варса һамысыны гәбул едир. Бу сәбәблә дә мүсәлманлар болшевиклији асан вә мунис гәбул едир вә гаршылајырлар».

Казым Гарабәкир 1920-чи ил апрелин 23-дә көндәрдији мәктубунда Ислам дүнијасынын кәләчәји үчүн Азәрбајчанын болшевикләшмәсинин кәрәкли олдуғу фикрини ирәли сүрүр: «Бу күн Анадолун гуртулушу үчүн болшевик ордулары илә әл-әлә верәрәк һәрәкәт етмәкдән башга чарәмиз галмамышдыр»,—дејә Мустафа Камал пашаја тәклиф едир (Доған Авчыоғлу, сәһ. 453—454; Казым Гарабәкир. Истигғал һәрбимиз). Казым Гарабәкир пашанын Мустафа Камал пашаја јаздығы мәктубларда «болшевикләрин

рәһбәрлини гәбул етмәк мәчбуријјәтиндәјик...» кими тәклифләр олдуҗча чоҳдур.

Мустафа Камал паша Қазым Гарабәкирә вердиҗи чавабларда онун тәклифләрини рәдд етмир, амма билдирир ки, бу тәклифләри нәзәрә алачаҗ. Анчаҗ болшеви́зм һаҗинда Қазым Гарабәкирдә көрдүҗүмүз романтизми вә вәчди Мустафа Камал пашада көрә билмирик. Мустафа Камал паша Қазым Гарабәкир кими идеолокија чашғынлығына мә'руз галмамышды. Инкилисләрин милли гуртулуш һәрәкатыны Гафгаз чәһәсиндән мұһасирә етмәк истәдикләрини билдиҗи үчүн о, болшевикләрин Түркијә сәрһәддинә кәлмәсинә разы олмушдур.

Лорд Кинрос китабында јазыр ки, Анадолу милли гуртулуш мұбаризәси әрәфәсиндә Қазым Гарабәкир пашанын рәһбәрлијиндә Бакија, Азәрбајҗан Мүстәғил һөкүмәтинә һеј'әт кетмәмишдир.

Доҗан Авчыоғлу китабынын икинчи чилдиндә милли мүстәғил Азәрбајҗан һөкүмәтинин инкилисләрин тәрәфдары кими көстәрир. Азәрбајҗан инкилисләрин ишғалы алтында олса да, Азәрбајҗан һөкүмәти һеч бир заман инкилисләрин тәрәфдары олмамышдыр. Һәлә о вахтлар Азәрбајҗан халғынын инкилисләрә җаршы мұнасибәти сәмии олмушдур. Болшевикләрлә әмәкдашлыг едән Түркијә забитләри халғын бу сәмимийәтиндән истиғадә етмишдиләр.

Ачлан Сајылғана көрә (Хәлил пашанын ордусундан сөз ачыр) белә бир гүввә һәнки Азәрбајҗанда, һәтта һеч јердә олмамышдыр. Ғызыл Ордунун рәһбәрләри Хәлил паша вә онун јолдашларына тәклиф едирләр ки, Азәрбајҗан әскәрләрини, јерли халғы русларын әлејһинә галдырмазылар вә оныларә сөјләсизләр ки, рус ордусу Анадолуја көмәјә кедир. Бу мә'луматлардан сонра мүстәғил Азәрбајҗан дәвләтинин истиғлалийәтинин фәзили вәзијјәти вә гәһрәманлары үзәриндә дура биләрик.

Һәлә Самсуна кәлмәздән әввәл Анадолу гуртулуш һәрәкатыны планлашдыран Мустафа Камал паша галиб Антанта дәвләтләри арасындакы ихтилафы көрүрдү. Бундан башга чар Русийәсини әввәл Ленин дәвләтинин Гәрб дәвләтләринә җаршы чыхышында, мәзлум вә әсир милләтләрә һүрријјәт вә истиғлалийәт вәд етмәсиндә өз мұбаризәсинә уҗун мүштәрәк дајаҗ арадығы шүбһәсиздир. Бу вәзијјәт һеч бир заман нәзәриндән јајынмады вә сијасәтиндә бундан мәһарәтлә истиғадә етди. Самсуна кәлдикдән сонра Сивас јолу үзәриндә һавза гәзасында, Әли Бабанын (Мә'судијә) мейманханасында, сүвари забит полковник Будјоннын рәһбәрлик етдиҗи рус цүмәјәндә

һеј'әти илә көрүшмүшдүр (Доктор Фәтһи Теветоғлу. Түркијәдә сосиалист вә коммунист фәалијјәти, сәһ. 124). Бу һадисәни һәрби мәктәбин мұәллими Тәһсин Унал «Түрк сијаси тарихи» адлы китабында да гәјд едир (сәһ. 260).

Јуанларын Анадолуну ишғалы заманы онылара җаршы вурушан кенерал Қазым Өзалп хатирәләриндә јазыр ки, јуанларә җаршы мұһарибә башладыҗдан бир мүддәт сонра Балыкәсирдәки гәраркаһына бир татар вә үч Ғызыл Орду забити кәлди («Чүмһуријјәт» гәзәти). О бири тәрәфдән дә Ленин о дөврдә «Правда» гәзәтинин баш редактору Карл Радеки Берлинә көндәрәрәк Биринчи дүнја мұһарибәсиндә мәғлуб олан кенераллар—Әивәр паша вә Чамал паша илә әләгәјә кириб оныларә Совет Русийәсинә дә'вәт етмәк вәзифәси тапшырылмышды. Бүтүн бунылар сүбут едир ки, Совет Русийәси Анадолу милли һәрәкаты илә һахындан марағланырды. Совет рәһбәрләри һәр шәјдән әввәл јени јаранан Совет дәвләтинин чәнуб сәрһәдләрини Антанта дәвләтләринин һүчүмундан горумага чалышырдылар. Икинчи мәгсәдләри исе бундан ибарәт иди: бир тәрәфдән Анадолу милли истиғлал һәрәкатынын лидери Мустафа Камал паша илә, о бири тәрәфдән иттиһадчы пашаларла әмәкдашлыг едәрәк Антанта дәвләтләринин мүстәмләкәләри олан Шәрг өлкәләриндә иттиһашлар јаратмағ вә әкәр мүмкүн оларса, Анадолу һәрәкатына коммунист истиғамәти вермәк, классик рус сијасәти олан «исти дәннәләрә» чыхмағ стратегијасыны һәјатә кечирмәк. Беләликлә, Москва бир дашла бир нечә гуш вурмағ сијасәтинин јеридирди.

МУСТАФА КАМАЛЫН СИВАСДАКЫ НУМАЈӘНДӘ ҺЕЈ'ӘТИ ДӨВРҮНДӘ АЗӘРБАЈҗАНДА УМУМИ ВӘЗИЈЈӘТ

1918-чи ил мајын 28-дә истиғлалыны е'лан едәрәк, Русийадан әбрылыб мүстәғил дәвләт кими јашамага башлаҗан Азәрбајҗан Чүмһуријјәти, түрк вә Ислам дүнјасында илк демократик, чүмһуријјәт режими илә јени јаранан түрк дәвләти иди. Јени јаранан дәвләтин бир чох чәтин проблемләри олачағыны сөјләмәјә лүзум жоҳдур. Һәр шәјдән әввәл милли орду јаратмағ, јени јаранан дәвләтин малијјә вә итгисади ишләрини низама салмағ, маариф ишләрини университет дахил олмағла вә бир чох башга проблемләри јолуна гојмағ, өлкәнни дахили асајишини тә'мин етмәк, өзүнү әввәлчә инкилис ишғалчы ордусуна, сонра

Биринчи дунја муһарибәсинин галибләри — Антанта дәвләтләринә танытмаг вә гәбул етдирмәк, бир тәрәфдән гоншу түрк халгы үчүн даима дәрәд олан ермәниләрин, дикәр тәрәфдән Гафгаза доғру жүрүмәкдә олан Гызыл Ордунун тәчавүзүнүн гаршысына алмаг үчүн чарәләр дүшүмәк кими даһа чох сijasи вә һәрби мәсәләләр дуруду. О заманкы Азәрбајчан sijasи хадимләрин диггәт мәркәзиндә иди. Арадан јарым әсрдән чох бир вахт кечдикдән сонра, инди анлајыб, тәгдир едирик ки, о дөврдә һакимийјәти әлиндә сахлајан Азәрбајчанын sijasи хадимләри бөјүк ишләр көрүшләр. Шәриәтчи Әһрар партијасындан, коммунист партијасына вә рус, ермәни азлыгларынын да тәмсил етдикләри гүввәтли муһалифәти олан парламент илә онлар Ислам Шәрг өлкәләринин илк чүмһуријјәт режимини там һуғуглу дәвләт анламында керчәкләшдирмиш вә дәвләтин бүтүн мүәссисәләрини јаратмышдылар.

Азәрбајчан Анадолу халгынын вә онун гуртулуш мүбаризсинин зәфәри үчүн чох нараһат иди. Анчаг мүштәрәк бир һудудун олмамасы, јардым јолларынын ермәни вә Антанта дәвләтләринин нәзарәти алтында олдуғуна көрә Азәрбајчан һөкүмәти Анадолуја көмәк едә билмирди. Јеничә јаранан вә һәлә Антанта дәвләтләри тәрәфиндән һуғуги бахымдан танынмајан Азәрбајчан кими кичик бир дәвләтин Анадолу милли һәрәкатына јардым едә билмәсинә sijasи бахымдан имканы олмадығы бир һәнгигәт иди.

Хәлил паша кичик Тәләтлә бирликдә Истанбулда Бәкир Аға бөлүјүндән гачмыш вә Москвада олан Әнвәр вә Чәмил паша илә бирләшмәк үчүн јола дүшүшдүләр. Бу јол үстүндә Анадолуда баш вермиш һадисәләри јериндәчә көрмәк вә Москвадакы пашалара рапорт вермәк мөгсәдилә Сивасда Нумажәндә һејәтнин башчысы Мустафа Камал паша илә көрүшмәк истәдиләр. Хәлил паша хатирәләриндә Мустафа Камал пашанын она иттиһадчыларын Анадолу милли-азадлыг һәрәкатына гарышмаларынын доғру олмадығыны узун-узады аңлатдығыны јазыр («Ахшам» гәзәти, 13—14 декабр, 1967-чи ил). Әләвә едәрәк јазыр ки, Мустафа Камал пашанын ән чох дүшүндүрән проблемлөрдән бири дә Әнвәр пашанын мәсәләси иди. Чыхылмаз вәзијјәтдә галан Хәлил паша Мустафа Камал пашаја тәминат верир ки, нә Әнвәр паша, нә дә өзү Анадолу милли-азадлыг һәрәкатына гаршы зәрәрли ишләр көрмәјәчәк. Беләликлә, Хәлил паша Сивасдан Азәрбајчана кетмәк үчүн јола дүшүр.

Тевфик Быјыкоғлу «Ататүрк Анадолуда» адлы китабында Хәлил пашанын Русијаја кетмәсиндән сөз ачараг јазыр: «Мустафа Камал она болшевикләрлә әлагәни јахшылаш-

дырмаг, онлардан силаһ, һәрби сурсат вә пул алмаг вәзи-фәсини тапшырмышды. Газанылачаг достлуғун гијмәти арханы мудафиә етмәк вә силаһ јардымы илә ифадә олуна биләрди». Бу дөврдә Азәрбајчан, дағылан Османлы орду-сунун забит, әскәр вә вәтәндашларындан ибарәт бир гисминин сығындығы өлкә иди. Һәр кәлән түрк забитини, истәр Азәрбајчан халгы, истәрсә дә һөкүмәт хош рәftarла гаршылајыр, һәтта һөкүмәт забитләрин бир гисминә (ордуја алынмадан) әмәк һаггы верирди. Бу дөврдә доктор Фуат Сабит Истанбулдан Бакыја кәлир. Фуат Сабит вә Нәсиб бәј Јусифбәјли 1912—1913-чү илләрдә Истанбулда јаранан «Түрк очагы»нын илк нумажәндәләриндән идиләр (Мәһәррәм Фәјзи Тугај. Јусиф Акчура. Истанбул, 1958-чи ил). Онлар бу очагда достлашмышдылар. Доктор Фуат Сабит Бакыја кәлән заман Нәсиб Јусифбәјли Азәрбајчанын баш назир иди. Рауф бәј вә Қазым Гарабәкир, доктор Фуат Сабит Азәрбајчан һөкүмәтинин рәһбәрләрилә көрүшәрәк Анадолуја көмәк истәмәк үчүн вәкил едилмишдиләр. Бакыја кәлән доктор Фуат Сабит бу мөвзуда Азәрбајчанын баш назир Нәсиб бәј Јусифбәјли илә көрүшүр вә нәтичәни ашағыдакы шифрә илә Рауф бәјә билдирир:

Амасија 19 (10) 335—919.

15. Корпус командири Қазым Гарабәкир паша һәзрәтләринә.

Ашағыда кәстәрилән шифрә 9-чу дивизијанын команданы полковник Рүштү бәјдә олан ачарла һәлл едилмәдијиндән Сиздән хаһиш едирәм ки, бу вәзијјәтдә бизә јол кәстәрәсиниз вә мәзмуну кизли олан сәнәди еһтирам илә һүзурунуза тәгдим едирәм.

5-чи дивизијанын команданы
Чәмил Чәһид

(Шифрә узун олдуғундан мөвзумуза аид һиссәләри верирәм—Һ. Б.)

2. Азәрбајчан һөкүмәти истиграз вермәјә разыдыр, вәкил олуналар кәләчәкдир. Кабинет бөһраны баш вердији үчүн бу мәсәлә кечикмишдир.

5. Азәрбајчан һөкүмәти сүлһ конфрансында инкилисләрә инанса да еһтијат вә тәмкннлә һәрәкәт едир. Сүлһ конфрансынын мөгсәди Загафғазија конфедерасијасы јаратмагдыр. Һөкүмәт буна тәрәфдардыр. Бу бахымдан ачыгдан-ачыға бизә јардым етмәк вә лазым кәлдикдә дүшмәнчилик фикриндә олмадығыны аңладым.

6. Баш назир Нәсиб бәј Рауф бәјин Азәрбајчана кәлмәсинин мүнәсиб олдуғуну сөјләди. Нә гәдәр силаһ, һәрби сурсат лазым олдуғуну вә һансы васитәләрлә көндәриләчәгини сорушур.

Имза:
Д-р Фуат Сабит.

Шифрə ачыларыг 21. 10. 1335 (1919)-чу илдə кери кəндəрилир (Казым Гарабəкир. Истиглал хəрбимиз, сəһ.358—359).

Һалбуки доктор Фуат Сабит Азэрбајчан хөкүмəтинин Анадолуја көмөк етмөк истəдijини вə буна имканы вə күчү олдуғуну өрəндикдэн сонра Москва вə Бақыда олан, үзвү олдуғу Түрк коммунист партијасы илə разылыға кəлэрək бу ишə мане олмушдур. Бақыда олан Түрк коммунист партијасынын вəкили доктор Фуадын имзаладығы 15-чи корпус команданлығы васитəсилə нүмəјəндə һеј'əтинə чатдырылмасы лəзым билиннə бир рапортда Совет Москвасы илə разылаша билчөк соллардан ибарət хөкүмəт чан һакимий-јəт башына кəтирмөкдэн сөз ачылыр. Сонра давам едэрək јазыр ки, экэр јухарыда гејд олунан хөкүмəтин һакимий-јəт кəтирилмəsi кечикəрсə бу ишгилабла нəтичелэнə билэр. Биз бу фəалијəтимиздə һəмин мөгсөдə чан атмагдајыг, белə ки, бурада баш верчөк болшевик ингилабыны боғмагдан өтрү күрчү, хусусилə ермəнилəрин Əнзəлидə олан алајы гэдэр инкилис эскəринин Азэрбајчанын үзəринə тезликлə јүрүјөчөклəri бир һəгигəтдир (Доктор Фəтһи Теветоглу. Түркийэдə коммунист вə сосналист фəалијəтлэр, сəһ. 273—274).

Јухарыда гејд етдијим мəлүматлар доктор Фуат Сабитин Бақыдан Əрзурума 15-чи корпус васитəсилə Нүмəјəндə һеј'əтинə кəндəрдији рапортдан көтүрүлмүшдур. Јенə дə доктор Фуат Сабит Истанбулда олан Рауф бəј васитəсилə Сиваса кэлэн Нүмəјəндə һеј'əтинə ашағыдакы јалан мəлүматы кəндəрир: «Азэрбајчан хөкүмəти инкилис-лəрин нүфузу алтындадыр. Биздəки һадисэлэрлə элагəси јохдур. Билаваситə бизи зəифлэтмөк истəјөн инкилис мəмурлары чохла пул верэрək ордумуздан забитлəri, кичик забит вə һəтта эскəрлəri белə гачырдырлар. Бу јахынларда бəзи биликли забитлəримиз Азэрбајчана фəрарилик етдиклəri кими Истанбулдан да кедирлэр (Казым Гарабəкир. Истиглал хəрбимиз, сəһ. 358).

Бу шифрэдэн тəлаша дүшэн Казым Гарабəкир паша хатирлэриндə јазырды: «Истанбулдан кедəнлəрин əһəмиј-јəти о гэдэр олмаса да, амма мəним ордумдан ганунсуз олараг кедəнлэр интизамы, гајда-гануну сарсыда билэр. Тəбии ки, бу һадисəни чох кəркин гаршыладын вə бир гэдэр дүшүндүкдэн сонра белə бир нəтичəјə кəлдим. Бөлкə болшевик истиласынын гаршысыны алмаг үчүн түрк забитлəринин Азэрбајчан ордусунда хидмəт етмəсинə инки-

лислэр ичазə верир. Фəгəт мəнтəгəмдəки сəј'лəri хəјанəт кими баша дүшүрөм» (Казым Гарабəкир. Истиглал хəрбимиз, сəһ. 358).

Доктор Фуат Сабит Азэрбајчан хөкүмəтинин Анадолуја јардым етмөк үчүн һазырладығы планы саботаж етмөк мөгсəдилə јенə дə Сивасда олан Нүмəјəндə һеј'əтинə мұх-тəлийф васитəлэрлə јалан хəбэрлэр ақондəрмөкдидир.

Рауф бəјин гəраркаһы Истанбулда јерлəшэн Чанагала истешкам хəтти команданы васитəсилə 1920-чи ил январын 27-дə Казым Гарабəкирə бир шифрə кəндəрир. Шифрэдə кəстəрилерди ки, инкилислэр Азэрбајчанлыларла иттифага кирерək бу јахынларда Азэрбајчана беш мин эскэр, кифа-јəт гэдэр силаһ, хəрби лəвəзимат кəндəрчөкклэр. һəмчин инкилислэр ермəни вə күрчүлəri дə силаһландыраг болшевиклэрə гаршы мұбаризə апарачаглар. Көрүндүјү кими эсəссыз бəһтанларла Азэрбајчан хөкүмəтини лəкələмəјə чалышырдылар. Сивасда оларкəн бүтүн бу јалан мəлүматлары Рауф бəјдэн алан Мустафа Камал паша 1920-чи ил январын 30-да Нүмəјəндə һеј'əти адындан Казым Гарабəкирə бир шифрə кəндəрир: «Бу һадисэлəri тəһгиг етмөк-лə јанашы инкилислэрə мејл етмəнин доғурачағы тəһ-лүкəнин изаһ олунмасы вə бу барədə мұнасиб шəкилдə Азэрбајчанын хəбэрдар едилмəsi вə нəтичəнин бизə бил-дирилмəsi рича едилир».

Казым Гарабəкир паша Мустафа Камалын тапшыры-ғына эсəсэн Трабзонда олан 3-чу дивизија команданлығы васитəсилə «Азэрбајчана илк јазылы тəлиматдыр» дејə Бақыја чатдырылмасы үчүн кениш мəзмунлу шифрə кəндəрир (Казым Гарабəкир. Истиглал хəрбимиз, сəһ. 455—457). Һалбуки, бу дөврлə Азэрбајчан хөкүмəтинин Ана-долуја јардым етмөк фикриндə олдуғуну инкилис хөкүмəти кизли акентлəri васитəсилə өјрəнмишди. Адмирал Ч-б Ф-де Робечтен лорд Керзона белə бир шифрə кəндəрир: «Азэрбајчан хөкүмəтилə Түркийə миллэтчилəri һəмфи-кирдирлэр. Азэрбајчана силаһ вермөк лəзым дејил» (Əли Камал Мерам. Дөвлəт гуруларкəн. «Ахшам» гəзети, мај 25, 1969-чу ил).

Бурада Азэрбајчан хөкүмəти элєјинə чеврилэн сижəsi интрига вə тəртибин инчəлијинə охучуларын диггəтинни чөл етмөк истəјирəm. Азэрбајчанын баш назيري Нəсиб бəј Анадолуја кəндəрилчөк јардым үчүн данышыглар апар-маг мөгсəдилə Нүмəјəндə һеј'əтинин үзвү кими Рауф бəјин Бақыја кəндəрилмəсини хəһиш етмишдир. Буну билэн фитнəкарлар Азэрбајчан хөкүмəти һагында шүбһə доғур-маг үчүн бүтүн јалан хəбэрлəri Рауф бəјин васитəсилə јаймаға башлајырлар. Доктор Фуат Сабитин Азэрбајча-

нын баш назири илэ Анадолуја јардым мәсәләсини там заманында, болшевикләрин Азербайчана төчәвүзүндөн алты ај өнчә данышдығыны тарихи сәнәдләр сүбүт едир. О дөврдә Азербайчанда һеч бир инкилис әскәри јох иди, јалныз инкилис дипломатик миссиясы јерләширди. Бу јазыда јери кәлдикчә әрз едәчәјимиз сәнәдләрден көрүндүјү кими инкилисләрин Азербайчана дөнмәк нијјәтлери белә, јох иди. Азербайчанын о дөврдә Анадолуја һәр чүр јардым етмәк имканы варды. (1925-чи илин орталарында Азербайчанын сабиг баш назири вә сонрадан харичи ишләр назири Фәтәли хан Хојскинин гардашы Рүстәм хан Хојски илэ Бақыда Шамахы һәбсханасында, Тифлиسدә Метех (Metchet) галасында һәбсдә олдуғумуз заман вәкил вә Азербайчанын сабиг сәһијјә вә социал тәминат вәкили рәһмәтлик Рүстәм хан мәнә Анадолуја јардым мәсәләсини вә бунун Иран васитәсилә һәјата кечириләчәјини аңлатмышды.—Һ. Б.). Қазым Гарабәкир тәрәфиндән 1920-чи ил февралын 18-дә Нүмајәндә һејәтинә көндәрилән шифрәнин биринчи мәддәсиндә көстәрилер: «Алынан етибарлы мәлүматә әсасән азербайчанлыларын инкилисләрлә иттифагы әсассыз бир шәјиәдән ибарәтдир». Буна бахмајараг Нүмајәндә һејәти коммунистләрин ојнадыглары сийаси интриганы баша дүшмүр вә Бақыја сәләһијјәтли шәхс вә ја һејәт көндәрмир. Мустафа Қамал паша коммунистләрин бу хәјанәтини биринчи Бөјүк милләт мәчлис гурулдугдан, Нүмајәндә һејәти Анкараја көчдүкдән вә «јашыл орду», Түркияә коммунист партијасы, Батумидәки Түркияә һәмрәјлик партијасы јарадылдыгдан сонра баша дүшүр. 1920-чи ил апрелин 8-дә Баһа Саит имзасы илэ 15-чи корпус хитабән јазылан мәктубда охујуруг: «М. Қамала билдирин. Сәләһијјәтли миссиясыны көндәрсин, бу чох тәчили вә лазымдыр. Орадан көндәриләчәк адамы төләсиклик үзүндән тапа билмәсәләр, кичик Тәләтлә мән бурадајам».

Гызыл ордунун Гафгаздакы бүтүн иши индики һалда мәнин мүгәддәрәтыма бағланмыш һалдадыр... Индики һалда Азербайчан тамамилә инкилисләрин әлиндәдир. Онуң үчүн шимал һәрәкатынын Түркияјә мүмкүн дәрәчәдә көмәк етмәсинә мане олмаг демәкдир. Азербайчанын Анадолу милли һәрәкатына јардым етмәсинә манечилик тәрәдән коммунистләр инди Азербайчан һөкүмәтини шималдан Түркияјә кәләчәк көмәјә әңкәл олмагда күнаһландырыр вә тарихә коммунистләр тәрәфиндән ујдурулан әсла әсасы олмајан бир јалан да әләвә едирләр. «Мүсаватын он ермәни, беш рус вә саирә сәсләрлә 45 сәси вардыр. Дашнак сәси илэ әксәријјәти мұһафизә едәрәк аңчаг һакимијјәтдә

галыр» (К. Гарабәкир, сәһ. 616—617). Һалбуки, Азербайчан парламентиндә рус, ермәни депутатлары мұһүм рол ојнамамышдылар. О заман Баһа Саит Москванын онлара дүзкүн истагмәт вермәсинә инаныр, әсл мәгсәди Азербайчаны ишғал етмәк ојуну ојнаган сийасәтинә гапылыр вә белә дејир: «Москванын Гафгаз назири јанымда комиссар олмаг шәртилә Үмумгафгаз комитәси индики һалда баш командан вәзифәсини мәнә һәвалә едир». Бундан сонра Баһа Саит вәчдә кәләрәк: «Јәни бүтүн ишләрин һесабыны мән көрүрәм»—дејир. (Истиггал һәрбимиз, сәһ. 612). Коммунистләрин бүтүн бу авантюрист ојунларындан нәтичә чыхаран Қазым Гарабәкир дәфтәринә белә бир гејд едир: «Азербайчан һөкүмәти әфсуслар олсун ки, һәм өзүңү, һәм дә милләти тәһлүкәјә дүчар едәчәкдир. Бир тәрәфдән Гарабагда ермәниләрлә тоғушма давам едир, бир тәрәфдән дә болшевикләрлә данышыглар апармаг истәмир. Биз һеч дүшүнмәјир. Бүтүн бу тәрә ишләрин инкилисләр тәрәфиндән тәртиб олунмасына шүбһә јохдур» (К. Гарабәкир, сәһ. 612). Јухарыда Баһа Саитин јаздығына көрә куја Азербайчан һөкүмәти он дашнак, беш рус милләт вәкилинин парламентдә сәјләри нәтичәсиндә һакимијјәти әлләриндә сахламасы авантурасы илэ Қазым Гарабәкир пашанын Азербайчан һөкүмәтинин Гарабагда ермәниләрлә дөјүшмәсини јазмасы бир-биринә зидд олан мәлүматлардыр. Фәгәт, бу һадисәләрин һеч бириси һәгигәтин аңлашылмасына јардым етмир.

Трабзонда 3-чү дивизија команданы Рүшдү бәјдән 15-чи корпус команданы К. Гарабәкир пашаја Ибраһим әфәнди илэ көндәрилән рапортта дејилир ки, «Истәр рус, истәрсә дә түрк комитәсинин (Түркияә коммунист партијасы—Һ. Б.) мүвәффағијјәти илэ әлагодар олараг Хәлил пашанын ингилаби ордусунун әмр вә командасыны өлдәсинә көтүрмәси мүнәсиб көрүлә биләр». Бу группарын ичләсларында алынан гәрарда дејилир: «Инкилис сийасәтинин чох атәшин тәрәфдары олан Азербайчан һөкүмәтини ән аз мүддәт әрзиндә јыхмаг вә болшевикләрлә разылыга кәләчәк һөкүмәти һакимијјәтә кәтирмәк лазымдыр» вә бу иш үчүн һазырланан тәртибат вә адамлар көстәрилер.

Бу узун һәрәкәт вә Азербайчан һөкүмәтинә гаршы јүрүдүлән хаинчәсинә интриганы ачыгламаг јөнүндән чох марағлыдыр. Бурада дејилир ки, Азербайчана ахырынчы дәфә кәдән түрк забитләри һөкүмәтин јени јаранмыш ордусуна гәбүл едилмир вә ваге олан мүрачиәтләр бир-бир башдан едилди. Бу вәзијјәтдә инкилисләрин тәсири олдуғу кими, Азербайчан һөкүмәти түрк забитләринин ордунун нүфузуну әлләринә алмаларындан горхурду.

Бурада чоҳ жахшы бир коммунист интригасына диггә-тиннизи чөлб етмөк фајдалы олачагдыр. Азәрбајчанын баш назири Нәсиб бәј Јусифбәјли Рауф бәји Бакија, Анадолу милли азадлыг һәрәкатына јардым мөгсәдилә данышыглар апармаг үчүн дәвәт етдији заман «Азәрбајчан һөкүмәти милли азадлыг һәрәкатыны инкилисләрин тәшвиғилә зөифләтмәк үчүн Әрзурумдакы 15-чи корпус забитләрилә, Истанбулдакы вә Османлы ордусунун дағылмасы илә иш-сиз галан забитләрә жүксәк маашлар вәд едәрәк Азәрбајчан ордусунда истифадә етмәк үчүн чағырыр»—дејә төблиғат апаран Хәлил Паша вә јолдашлары, Түркия коммунист партијасы бу дәфә забитләри өзләринин Түркиядән гачыртыгларыны вә онлары Азәрбајчан һөкүмәтинин ордусуна, түркияли паша вә забитләрин, Түркия коммунист партијасынын Азәрбајчан ордусуну өз әлләринә алма планларыны өнләмәк үчүн гәбул етмәдијини ачыглајыр вә етиграф едирләр. Анчаг иш-ишдән кечмиш вә коммунист ојуну чәсарәтлә ојанмышдыр. Анадолу милли азадлыг һәрәкатына һеч бир вахт лагејд галмајан вә етмәк истәдији јардым Москва акентләринин усталығы сәјәсиндә түрк паша вә забитләринин әлләрилә саботаж едилән, өнләнән мәсум, күнаһсыз Азәрбајчан халгы һаггында гардаш бир милләт тәрәфиндән гәти гәрар верилмишир. Беләликлә, Қазым Гарабәкир хатирәләриндә јазыр: «Азәрбајчан кабинетинә едилән, фөгәт нәтичәсиз галан сун-гәсд бу ингилабын илк әсәриндәндир. Әсәсән Зәнкәзур һүдудунда ермәниләрлә һал-һазырда гејри-рәсми сурәтдә чидди мұһарибәләр апаран Азәрбајчан милли гүввәләринә Бақы вә әтрафындан даима күнүллү дәстәләр кәлмәкдә давам едир. Азәрбајчанлыларын ермәниләрә гаршы милли мөгсәдләри уғрунда апардылары бу мұһарибә Азәрбајчан һөкүмәтинин сјаси вәзјјәтин вә силаһлы гүввәләрини мөһкәмләндир» (К. Гарабәкир. Истиғлал һәрбимиз, сәһ. 603—604). Нумажәндә һеј'әтинә күндәрилән бу рапорт белә битир: «Вәзјјәт бизим үчүн арзу олунан шәкилдә давам едир». Арды-арасы кәсилмәдән Нумажәндә һеј'әтинә күндәрилән сахта коммунист рапортларындан сонра, о заманкы шәраитдә бир јығын чәтинликләрә бахмајараг, гуртулуш мұһарибәси апаран Мустафа Камал паша Қазым Гарабәкир пашаја ахырынчы гәрарыны 1920-чи илдә февралын 6-да 15-чи корпус команданығына күндәрдији шифрә илә билдирир. Бу гәрарда Азәрбајчанын болшевикләшидрилмәси күстәрилик. Қазым Гарабәкир пашанын о заманкы һәмнин шифрәјә вердији чавабыны олдуғу кими јазырыг:

«1—Антанта дөвләтләринин вүчүдә кәтирмәк истәдији

Гафгаз сәдди вә нәтичәдә мәмләкәтимизин һәр тәрәфдән ишғалы вә тәһәззүлү, дахилдәки мұлаһизәләрин артыг тәсвир вә тәсәввүр едилән шәкилдә давам етмәјәчәјини зәһн едирәм.

4—22 јанвар 1920-чи илдә әрз етдијим фикирләримлә Нумажәндә һеј'әтинин тамамилә разылашдыгы билдирилдији вә Гафгазда Антантанын тәһүкә вә шүбһә ојандыран бир гүввә вә ја күндәрилмиш бир һәрби һиссәси олмадыгы һалда бунун һарадан мејдана чыхдыгы һаггында мә'лумат вериләрәк ајдынлашдырылмасыны хәһиш едирәм» (Қазым Гарабәкир. Истиғлал һәрбимиз, сәһ. 467—468).

Қазым Гарабәкир пашанын Әрзурум 26.4.1920-чи ил тарихли телеграмында да белә дејилир.

«Бөјүк Милләт Мәчлиси Рәјасәтинә

Нәсиб бәј Јусифбәјлинин рәјасәтиндәки Азәрбајчан илә болшевикләр арасында тичарәт мұнасибәтләри гурулмасы һаггында тәрәфләрин разылыға кәлмәсинә даир хәбәр. Дәрбәнддә чәм олмуш болшевик ордусуна аид авангард һәрби брикләрин Азәрбајчан сәрһәддиндә јерләшмәси вә мұхтәлиф кәшфијат мәнбәләринә күрә Азәрбајчан һөкүмәтинин болшевикләри рәбәтлә гаршыламаг гәрарына кәлдијинин ајдынлашмасы күстәрир ки, Азәрбајчанда индијә гәдәр гејри-мүәјјән олан вәзјјәт гәти вә конкрет шәкил алмагдадыр» (Қазым Гарабәкир. Истиғлал һәрбимиз, сәһ. 620—660).

Түркия Коммунист партијасынын Бақы вә Москвадан куја Гафгазда инкилис һәрби гүввәсинин олмасы һаггында Нумажәндә һеј'әтинә ардычыл олараг гәсдән күндәрилән рапортуна гаршы Қазым Гарабәкир пашанын «Гафгазда Анадолу милли һәрәкатына мане олачаг инкилис һәрби гүввәсинин» олмадығына даир Мустафа Камал пашаја күндәрдији рапортуна јухарыда гејд етмишидик. һәмнин мәсәләјә даир башга мәнбәләрдән әлдә етдијимиз мә'луматы ашағыда веририк. Әски Күрчүстан Мили Мүстәғил Республикасынын баш назири Ној Жорданија Парисдә рус дилиндә нәшр етдирдији «Бизим ихтилафларымыз» адлы китабында белә дејир: «Дүнја үчүн бир сирр дејилдик ки, Јунаныстаны Түркияјә тәчәвүзә, Совет Русиясыны исә Чәнуби Гафгаз республикаларынын торпагларыны ишғал етмәјә Инкилтәрә вә онун шәхсијјәтиндә баш назир Ллјод Чорч тәшвиғ едирди. Бу сирри Чичерин ағзындан гачырмыш вә бүтүн дүнја бу сирри дүјмушдур» (сәһ. 73).

Ној Жорданијанын алманча нәшр етдирдији «Die Englische Gewerkschaftsdelegation und Georgien» (1925-чи

ил) адлы башга бир китабында һәмнин һадисә бүтүн тәфәр-
руаты илә инчәләнмишдир.

Азәрбајчан Милли Шурасынын рәиси Мәммәд Әмин Рәсулзаде бу һадисә һаггында «Чагдаш Азәрбајчан тари-
хи» адлы әсәриндә белә јазыр: «Инкилиссләрин Түркистан
вә Гафгаздан ордуларыны чәкмиш олмалары, Гафгаз
үзәринә јүрүмәк үчүн болшевикләри чәсарәтләндирди.
Бунулла бәрәбәр о заманкы инкилис баш назири Лојд
Чорч Лондону зијарәт едән Совет харичи тичарәт комис-
сары Красинә Краллыг һөкүмәтинин Гафгаз ишләри илә
мараглалмадығыны бу сырада билдирмишдир» (Анкара
1951-чи ил, сәһ. 6).

Москва Түркијә Коммунист партијасынын каналы илә
Нүмајәндә һеј'әтини Гафгазда олан инкилиссләрин һүчүму
фикрилә мәшгул едәркән, тарихдә сijasи дөзүмлүклә-
рилә танынан иттиһадчылары бөјүк рүтбәләр верәчәклә-
рилә алдатмыш вә Азәрбајчанын ишгалына гәдәр бөјүк
вәдләр вермишдиләр. Хәлил паша Қазым Гарабәкир паша-
ја јаздығы мәктубда дејир ки: «Үзәримә көтүрдүјүм
вәзифә Ирандан Ираг истигамәтинә һәрәкәт едән Иран
ингилаб ордусу баш команданлығыдыр». Һәмин Хәлил
паша Мустафа Қамал пашаја белә јазыр: «Мән бурадан
Бақыја орадан да Ирана һәрәкәт едәчәјәм. Ирага вә Бу-
лучистан истигамәтинә һәрәкәт етмәк фикриндәјәм» («Ис-
тиглал һәрбимиз», сәһ. 850). Һәгигәтдә исә нә орду, нә
баш команданлыг вә нә дә бир һәрәкәт варды. Чох илләр
сонра Ататүркин Азәрбајчан истиглалынын сүгүт етмәсин-
дән дүјдугу үзүнтүнү Фалиһ Рыфкы Атај белә анладыр:
«Сталиндән сонра Русијанын кедишини көрүрдү. Јени бир
дүшмәнчилик дөврүнә кирилмәмәк үчүн әлиндән кәләни
етмәклә бәрәбәр Анкарадакы евиндә сәфири илә јејиб-
идчији заман Азәрбајчан түрк дөвләтиндән артыг әсәр-
ләмәт галмадығыны билирди» («Дүнја», 8 ноябр
1964-чү ил).

XI Ғызыл Ордунун Азәрбајчана һүчүмундан өнчәки
күнләрин сijasи вәзијјәтини танынымыш Түркијә комму-
нистләриндән дилчи Әһмәд Чавад Әмрә (1920-чи илдә
Москвада «Түрк коммунистләри» адлы јазысында) белә
анладыр: «Ғызыл Ордунун зәфәрләри һаггында хәбәр
алынанда, Бақыда Мүсават мәчлис кечәли-күндүзлү муза-
кирәјә давам едир, фәғәт мүғавимәт гәрарына кәлә бил-
мирдиләр. Динләјичиләр ложасындан сејр етдијим мәч-
лисин бу фасиләсиз ичласы һүрријјәтә, мүстәгиллијә-
ашиг бир кичик мәмләкәтин үмидсизлик ичиндә гыврыл-
масынын үлви бир лөвһәсидир» («Тарих дүнјасы» журна-
лы, № 1, ил 1, сәһ. 90).

КИТАБЫН ИЧИНДӘКИЛӘР

Мүәллиф һаггында	3
Өп сөз	8
Шимали Азәрбајчанын чоғрафijasы вә итгисадијјаты	13
Совет мәнбәләринә көрә јахын сон илләрдә Азәрбајчанын итгисадијјаты	19
Ханлыг, чарлыг вә милли истиглал дөврүндә Азәрбајчанда торпаг режimini үмуми бахыш	23
Ханлыг дөврүндә Азәрбајчанда торпаг режimini	23
Чар Русијасынын ишгальндан сонра торпаг режimini	25
Тәһкимчилик, гулдарлыг, торпаг режimini Азәрбајчанда гурулмасы	29
Азәрбајчанын истиглал бәјаннамәсинә (28 мај, 1918-чи ил) гәдәрки торпаг режimini	32
Милли азадлыг дөврүндә дөвләт һакимијјәтинин торпаг ләјиһәси	35
Азәрбајчан азадлыг мубаризәсинин итгисади тәмәли	36
Азәрбајчанда пролетариат сифинин мејдана кәлмәси	51
XIX әсрин икинчи јарысы вә XX әсрин әввәлләриндә Азәрбајчанда мөдәни вәзијјәт	52
Илк китабханалар вә гираәтханалар	54
Азәрбајчанда тарих елми сәнәсиндә јазылан илк әсәрләр	56
Әдәби тәңгид вә әдәбијјат тарихчилији	59
Азәрбајчана Гәрб аиламында фәлсәфи, сосиал вә сijasи дөвләт фикринин кәлиши	60
Әдәбијјат вә нәшријјат	63
Естетик нәср	64
Мирзә Фәтәли Ахундзадеһин сijasи вә демократик көрүшләри	68
XX әсрин әввәлләриндә Азәрбајчанда сijasи һәрәкәтлар	70
Милләт олма керчәји	74
Азәрбајчан халгынын бир милләт олараг мејдана чыхмасы	79
Азәрбајчан тарихиндә гачаг һәрәкаты	82
Гачаг Дәли Алы	87
Гачаг Мәммәд бәј Кавалер	88
1905-чи ил биринчи рус ингилабы	97
Ғанлы базар	100
Чар II Николајын 17 октябр манифести	102
1905-чи ил Биринчи рус ингилабынын Азәрбајчана тәсири	107
Гафгаз мүсәлманларынын тәләбләри	112
Азәри түркләринә гаршы ермәни һүчүму	119
Дифан партијасынын јарадылмасы	120
Кәңчәдә ермәниләрә гаршы һүчүм	123
Кәңчә милләт вокили Исмајил хан Зијадхан оғлунын Думада сөјләдији нитг	126
Русија мүсәлманларынын Нижни Новгородда кечирилән гурултайи	130

Гурултайын рәјасәт һејәти	131
Русија мусәлманлары иттифагы партијасынын гурулушу	145
Русија мусәлманлары иттифагы халг партијасынын програмы	148
Русија мусәлманларынын үчүнчү гурултайы һаггында мәлумат	158
Азәрбајчаны истиглал мубаризәсинә апаран романтизм	163
Азәрбајчанда реалист әдәби мәктәб	171
Мәтбуат	174
Азәрбајчан шаири Әһмәд Чавад азаддыг мубаризәсиндә	175
Мусават партијасынын гурулушу	183
Мәмәд Әмин Рәсулзадә	189
1914—1917-чи илләрдә мубаризә вә ингилаб	193
Синмервалдизм	194
Ленинин Русијага гәјятмасы	203
1917-чи ил феврал ингилабы күнләриндә рус халгынын ингилаб- дан умдуғу вә һәллини көзләдији мәсәләләр	207
Ијул жүрүшү	209
Болшевикләрин һакимийјәтә кәлмәси вә чеврилиш	213
Азәрбајчан истиглал мубаризәсинин сийаһлы дөјүшә чеврилмәси	219
Рус казаклары илә Шәмкир дөјүшү	220
1917-чи ил ингилабындан сонра Загафгазијанын идарә едилмәси	222
Барышыг үчүн көстәрилән сәјләр	224
Бақыда түрк вә мусәлманлара гаршы төрәдилән ганлы гырғындан сонра јарадылан Совет һөкүмәти	226
Гафғаз конфедерасијасынын гурулмадан дағылмасы	228
Азәрбајчанын истиглалијәтинин еланы	231
Түркијанын Азәрбајчана һәрби јардымы	236
Чајын ортасында дөвләт вә демократија ујушмазлыгы	239
Мирзә Бала Мәмәдзадә (1898—1959)	243
Азәрбајчан парламенти	246
Мүстәгил Азәрбајчан дөвләтинин бејнәлхалг вәзијәти	251
Милли мүстәгил Азәрбајчан һөкүмәтинин харичдәки сийаси нүма- јәндәләриндән бәзиләри	254
Милли мүстәгил Азәрбајчан Чүмһуријәтинин ордусу	255
Мустафа Камал паша илә Америка кенералы һарбордун Сивасда көрүшү	258
Азәрбајчан истиглалијәтинин фачнаси	261
Мустафа Камалын Сивасдакы Нүмајәндә һејәти дөврүндә Азәр- бајчанда үмуми вәзијәт	267

HOSEYN BAYKARA

Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi

Бәди редактору *Т. Мәликов*
Техники редактору *З. Нәзәфова*
Корректору *А. Вағырова*.

ИБ № 5851

Җыгылмага верилмиш 29.05.92. Чапа имзаланмиш 05.12.92. Әдәби гарнитур. Јуксәк чап үсулу илә. Форматы 84X108¹/₂. Мәтбәә кағазы № 2. Шәрти чап вәрағи 14,70. Шәрти ранкли сурәти 15,23. Учот нәшр вәрағи 15,6. Тиражы 6500. Сифариш 95. Гижәти 80 рубл.

Азәрбајҗан Республкасы Дәвләт Мәтбуат Комитәси.
Азәрбајҗан Дәвләт Нәшријјаты, Бақы—370005, һүсү һачыјев күчәси, № 4.

1 №-ли мәтбәә. Бақы, Әли Бајрамов күчәси, № 3.
Государственный комитет Азербайджанской Республики по печати.

Азербайджанское государственное издательство «Азернешр».
Бақы—370005, ул. Гуси Гаджиева, 4.
Типография № 1. Бақы, ул. Али-Байрамова, 3.

1992

615

88